

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DEN NORSKE LEIDANGEN

DEN NORSKE LEIDANGEN

UTGITT AV
SJØFORSVARETS OVERKOMMANDO
OSLO 1951

HARALDSSØN A/S

LEIDANGENS 1000-ÅRS JUBILEUM

Det hører med til det norske folks barnelærdom at kong Håkon den gode delte all bygden i skipsreider, så langt opp i landet som laksen gikk, og at det på hans tid bygdes viter (baurer), slik at hærbud på syv netter kunne gå fra den sydligste viten i landet til det nordligste tinglaget i Hålogaland.

I virkeligheten er opprinnelsen til denne «Leidangen» ikke så enkel, og det lar seg i det hele tatt ikke gjøre å tidfeste dens opprettelse til noe bestemt år.

Våren 1948 ble det likevel fra interessert hold foreslått for den daværende sjef for Admiralstaben, kommandør S. V. Storheill, at Sjøforsvaret skulle feire et «Leidangens 1000-års jubileum», og kommandøren gikk med på at saken ble overveid i Admiralstaben.

Det ble funnet rimelig at året med det rundt tall 1950 i tilfelle ble valgt som «jubileumsår», og det ble som grunnlag for jubileet besluttet å utgi et festskrift.

Tanken om et jubileumsstevne, fortrinsvis ved bautasteinen for Håkon den gode ved Håkonshella, er seinere oppgitt, men det utarbeidete festskrift legges herved fram.

Sjøforsvarets overkommando håper at dette vil spre nyttig lærdom om den forsvarsordningen, som i så lang tid har tjent det norske folk.

En vil samtidig takke alle dem som har bistått Sjøforsvarets overkommando med å få festskriftet utgitt. Dette gjelder især festskriftets redaktør, kommandørkaptein J. Løchstøer, og forfatterne av de forskjellige avhandlinger, oberst G. P. Harbitz, kommandør S. Oppegaard, orlogskaptein Rolf Scheen og dr. phil. Arne Odd Johnsen, samt en rekke vitenskapsmenn, som alle elskverdig har besvart forespørsler fra Sjøforsvarets overkommando i forbindelse med utarbeidelsen av festskriftet: Professor, dr.

Magnus Olsen, Oslo, professor, dr. Johs. Bøe, Bergen, samlingsbestyrer, konservator Th. Petersen, Trondheim m. fl.

En spesiell takk rettes til dr. H. Marwick, Kirkwall, for den store interesse hvormed han har fulgt festskriftets utgivelse og for den beredvillighet hvormed han har stilt sine avhandlinger og sine kunnskaper om leidangen i Orknøyane og Man m. v. til disposisjon.

*E. C. Danielsen,
Viceadmiral, sjef for Sjøforsvaret.*

INNHALDSFORTEGNELSE

DEL I.

LEIDANGEN OG DET GAMLE NORSKE SAMFUNN

Av oberst G. P. Harbitz.

Forord	11
I. Samfunnet og lovene	13
II. Eldste utbud på kysten. Kong Håkons leidangsordning ..	27
III. Landvern og leidang	41
IV. Leidangspликтene. A. Skipet	55
V. Leidangspликтene. B. Utskrivning og utrustning	80
VI. Leidangspликтene. C. Våpen. Taktikk	96
VII. Hærstyrken	114
VIII. Leidangens siste århundrer	127
Tillegg: Skattlandene	140
Noter	147
Verker brukt under utarbeidelsen	158

DEL II.

LEIDANGENS SJØMILITÆRE BETYDNING OG DENS INNFLYTELSE PÅ NORGES HISTORIE

Av kommandør S. Oppegård.

Kilder	162
I. Fra Håkon Adelsteinsfostre til Olav den hellige	163
II. Fra Magnus den gode til Magnus Barfot	177
III. Fra Magnus Barfots sønner til freden i Perth 1266	191
IV. Kampen mot Hansestedene	207
V. Norgesveldets undergang	226

DEL III.
NORGES VITER
Av Rolf Scheen.

I. Innledning	237
II. Viter verden rundt	239
III. De norske vitors opprinnelse	250
IV. Vitenes organisasjon	253
V. Vitenes og vitehusenes byggemåte	263
VI. Vitenes tjeneste i krig	266
VII. De norske vitestedene	270
VIII. Kildefortegnelse	306

DEL I
LEIDANGEN OG DET GAMLE NORSKE SAMFUNN

Av oberst G. P. Harbitz

Rettskrivingen er den offisielle,
ikke forfatterens,

FORORD

Om leidangen er skrevet av de fleste norske historikere, og tyske rettshistorikere har vært inne på dens organisasjon. I nyere tid har Edv. Bull skrevet en egen bok om den. S. Hasund som har gransket vårt gamle bondesamfunn, har herunder også tatt leidangen med fordi det var bøndene som satte den opp. Asgaut Steinnes som har undersøkt skattevesenet i Middelalderen og nærmest følgende tid, har kunnet gi opplysninger om den fordi leidangsskatten ble opprettholdt lengere enn leidangen som krigsapparat.

Når det på nytt er skrevet om leidangen, er det fordi den i lange tider var landets krigsmakt, og faglig kritikk hører også med i historisk teknikk.

Men en militær organisasjon spenner over mange felter, og det har vært nødvendig å søke opplysninger hos fagfolk på forskjellige områder.

En hjertelig takk rettes til alle som elskverdig har latt seg plage, også til dem, hvis navn ikke er nevnt i det følgende, fordi dette skrift er utdrag av et bredere anlagt arbeide.

F o r f a t t e r e n .

Kapitel I.

SAMFUNNET OG LOVENE

1.

I Håkon den godes saga i Heimskringla skrev Snorre Sturlason:

«Etter denne kamp satte kong Håkon det i lovene over hele landet langs sjøen og så langt opp i landet som laksen går, at han delte all bygden i skipreder, men fordelte skipreder i fylkene. I hvert fylke ble det da vedtatt hvor mange skip det var, eller hvor store man skulle rede ut fra hvert fylke, når almenning var ute, og almenning var man skyldig å sende ut når utenlandsk hær var i landet. Det skulle også følge dette utbud at man skulle gjøre veter på høye fjell så nær at de kunne se den ene fra den annen. Så sier menn at på syv netter fór hærbudet fra den sydligste vete til det nordligste tinglag i Hålogaland.»¹

Kampen var en som kong Håkon hadde hatt med sine brorbarn, kong Eirik Blodøkses og dronning Gunhilds sønner på Agvaldsnes på Karmøy.

I Fagrskinna, en kongesaga skrevet i Norge — som det synes i Trøndelag — men av en islending i den tid Håkon Håkonsson var konge, er tradisjonen gjengitt i omtrent samme ordlag. Det kan ikke nevnes grunner for å tvile på at den er sann i hovedsaken, at leidangen som navnet ble på ordningen, har sin opprinnelse i kong Håkon den godes tid for snart 1000 år siden. Kong Håkon fikk bane-sår i en senere kamp med Eirikssønnene, trolig i året 961.

Leidangen² var både hær og flåte, eller rettere leidangsfolkene ble etter omstendighetene brukt i land eller ombord. Styrken ble gjerne kalt *lið*,³ men også *bóndalið*, *leidangrlið*, *nefndarlið*, *især*

når det skulle skjelnes mellom bondehæren og hva man kan kalle lenshæren, kongens hird og stormennene med deres huskarer. Organisasjonens hovedtrekk var at skip ble rustet ut, og i Sagatiden ble de fleste større slag kjempet til sjøs. Men et ord for leidangsflåte finnes ikke.⁴ I dette arbeide brukes ordet hær, det var folkene ikke materiellet man dengang tenkte på.

Leidangens organisasjon som den var ved år 1200 får man ganske god rede på i våre eldste lover, folkelovene som de er kalt. Kong Magnus Lagabøters landslov og hans bylov, begge fra 1270-årene, har som disse egne landvernsbolker. Og innholdet av dem er med få endringer, vesentlig om våpnene, tatt opp i kong Christian IV's norske lov av 1604. Men lenge før kong Christians tid hadde leidangen tapt meget av sin opprinnelige karakter og militære betydning.

Etter statsomveltningen i 1536 hadde den dansk-norske konge mer vendt sin oppmerksomhet på de indre forhold i Norge og ikke minst på de muligheter det bød seg for å nytte leidangen på forskjellig måte. Den ble også budt ut til krigstjeneste, siste gang i 1611 og 1612 under Kalmarkrigen. Det ble et mislykket eksperiment.⁵ Etter denne krig begynte kong Christian å interessere seg for å skaffe landet en ny hærordning. Den kom som kjent i 1628. Egen flåte fikk vi først igjen i 1814, etterat foreningen med Danmark var blitt oppløst. Eller man kan si i 1807, da forbindelsen sydover på det nærmeste var brutt under krigen med England. I foreningstiden var flåten felles dansk-norsk, og det ble bare gjort svake forsøk på å skaffe Norge et eget sjøforsvar i denne tid.

Om leidangen i krig og den nytte landet og kongen da hadde av den gir sagaer og andre kilder opplysninger. Leidangsplikten ble dessuten nyttet til å skaffe kongen inntekter, og det førte til at han fikk en fast årlig statsskatt, leidangsskatt eller bare leidang som ble navnet på den. Den var seiglivet, og ble noen steder betalt til nær vår tid.

Den konservatisme som har preget norsk samfunnsliv, man kan vel si til annen halvdel av forrige århundre, har ikke minst virket på lovgivning og skattevesen. Dette vil bli søkt husket i det følgende.

2.

Et folk organiserer hær og flåte, fordi det får erfaring for at det er nødvendig å sikre seg militært. Men det evner ikke å gjøre det,

før det er nådd iallfall et stykke på vei til å bli en stat, der som styre har et sentralt organ med noen myndighet. Og den måte det skjer på, er bestemt ikke bare av forholdet utad til de stater det kan komme i krig med, men også innad av landets naturlige beskaffenhet og av samfunnets konstruksjon, kultur og teknikk, og ikke minst av dets økonomiske ressurser.

Helt primitive folk har derfor ingen militær organisasjon. Bli stammen overfalt, rykker om nødvendig alle som kan bære våpen ut til forsvar, — eller de rømmer. Angrepskrig er en helt privat sak, som årsaken til den også oftest er det. En mann får en personlig fiende i en annen stamme og samler slekt og venner til hevn tog. Den stadige og hensiktsløse krigstilstand som hersker mellom så mange ville folkeslag, og mest i varme himmelstrøk hvor naturen gir rommelige livsvilkår, har i øvrig kanskje mest sin grunn i et overskudd av energi, som trenger avløp og ikke får det gjennom det daglige strev, fordi det ikke kreves meget arbeide for livets opphold.

I like høy grad er dette tilfelle med folk, som står på jegerens eller nomadens standpunkt, og hvis liv levner megen tid til ledig gang. Men her spiller til sine tider økonomiske forhold en rolle og gir krigen en viss mening. De vide strekninger sånne folk må ha, gjør grensene usikre, og grensetvist oppstår. Strid om vanningsplasser, viltets vandring til nye beiter og meget annet fører til uenighet eller er iallfall påskudd for plyndringstokter.

Til sjøs var det tidlig likedan. Vikingers plyndring på fremmed kyst er mange steder på jorden like gammel som skipsfarten. Og da handel over sjøen ble alminnelig, hadde den sjørøveri til følge, plyndring av skip under fart. Sjørøveri har vært vanskelig å utrydde, Barbaresk-statene huskes, og ennå forekommer det her og der. Den angrepne er oftest vergeløs og de verdier han har i sitt skip store i forhold til risikoen ved overfallet. Sjørøverne har tilholdssteder på ensomme øyer eller på kyster, hvor befolkningen står tilbake i kultur. Angrep av vikinger derimot har kunnet møtes av en større eller mindre del av innbyggerne. Fordi det aldri kunne vites, hvor vikingene gikk i land, og forsvaret derfor kunne komme for sent, skulle de helst bli tatt imot på sjøen. Men forutsetningene for å kunne gjøre det var ikke alltid til stede. Det måtte et mer eller mindre organisert sjøforsvar til, og selv i utviklete kulturrikter var det ikke mulig, om de ikke hadde interesser på sjøen og sjøfolk til rådighet. Av samme grunn er egentlig sjøkrig en forholdsvis sen

foreteelse i historien, motsatt krig til lands. Systematisk sjøkrig er grekernes oppfinnelse, omtrent midt i 1. årtusen f. Kr.

I folkenes historie har alt småkjejl blant primitive mennesker ikke satt spor etter seg. Av megen betydning fra langt tilbake har derimot de sammenstøt vært som naturfolk i eldre tider hadde med kulturstater. Fra Middelhavets bunn til den Persiske bukt strekker seg i en lue et belte av fruktbar jord med betingelser for akerbruk og høyere kultur, den Europas stammer fra. Fra fjellene nordenfor, stepper og ørkner sønnenfor har det her fra den grå Oldtid skjedd et innsig av mennesker og vært drevet handel. Fjellfolkene og nomadene har derved lært sin styrke å kjenne, har prøvd seg med røvertokter og har endt med å sette seg i besittelse av slettelandet. Kulturfolk etter kulturfolk er på den måte rent over ende. Når begge parter ellers er like, skrev arabernes største historieskriver, Ibn Chaldun, vil den seire som er mest vant til nomadelivet. I nær forbindelse med en forholdsvis uberørt natur får slike folk egenskaper, som gjør dem til dyktige krigere og samtidig gir dem en krigersk innstilling. Deres blikk for omgivelsene skjerpes, jakten gjør dem fortrolige med våpenbruk og modige under kamp med ville dyr. Livet gjør dem hårdføre, og hele livsførselen skiller seg ikke stort fra den krigen fører med seg.

Men rollene ble byttet. Ibn Chaldun levde i 1300-årene. I samme århundre begynte europeerne å nytte en ny oppfinnelse, kruttvåpen. Den gav dem muligheter og makt til å legge den største del av verden under seg og føre europeisk kultur ut over jorden. I dag er det et nytt tidsskifte.

Indias og Kinas historie forteller det samme som den nære Oriens. Og også i Europa er forløpet omtrent like ens, med den klassiske Oldtids kulturstater på Middelhavets nordside og lavere stående folk, ofte vandrefolk, nordenfor dem igjen på den annen side av en grense, som her ikke var naturlig, men trukket av de første ved deres erobringer. Indogermanske stammer, blandt dem senere kelter og germaner gjorde innbrudd etter innbrudd, til slutt bragte germanerne det vestromerske rike i oppløsning.

Da romerne på Kristi tid lærte germanerne nærmere å kjenne, drev disse jordbruk. Men deres vandreliv hadde hindret fremskritt, og standpunktet var ikke stort annet enn hos litt viderekomne naturfolk i dag. I folkeforsamlingen, forteller Cæsar, forkynner en av høvdingene at han vil være fører (for et angrepstokt), for det var ingen skam å foreta plyndringstokt utenfor eget område for å øve ungdommen og avverge hungersnød. Og de unge som lover å følge ham, roses av mengden.

Det ekstensive jordbruk krever ofte bytte av jord eller bedre jord. Både derfor og fordi hungersnød lett inntreffer, når man ikke er bedre herre over naturen, tvinges den primitive jordbruker på krigsstien, mens gården stelles av krigsfanger eller kvinnene. Anderledes når mannen blir personlig opptatt med sin aker. Etter germanernes folkevandring midt i 1. årtusen e. Kr. og bosettingen på romersk grunn, ble barbarens øye vendt mot jorden, som det heter hos en gammel kronist, det ble arbeidende bønder av de germaner, hos hvem det etter Tacitus var et tegn på dorkhet og lathet å erhverve ved sin sved hva det kunne vinnes ved blod. Den fastboende, arbeidende akertyrker har liten tid til å dra lang-

veis i sommermånedene for å ligge i leidang. Han har oftest lite eller intet å vinne ved det; men han har meget å tape om krigen kommer nær hans hjem. Blir han selv angrepet, verger han seg etter beste evne. Hvor langt han bidrar til også å verge andre, står og faller med hvor sterk og hvor vidt utbredt samfølelsen er, eller med de styrendes evne til å tvinge ham. For han ønsker ikke å gå i krig, og hans dyktighet minsker ved overgangen til den nye form for yrket, ikke minst om jakten hører opp eller blir forbudt.

Middelalderen er i krigshistorien betegnet som krigsvesenets forfallstid. Men den er også kalt de krigerske begivenheters periode. I de feudale samfunn tilhørte menneskene to grupper, en som arbeidet, og en som levde av de andre mot å forsvare dem. For et utall av større og mindre potentater ble krigen en vesentlig del av deres livs innhold, de hadde tid til det.

3.

Det lever ved kontinentenes nordkyster, på kanten av Nordpolkalotten, en rekke folk. De er av en fredelig natur. Svære ødemarker, som mange steder skiller, har gjort sitt til å skape denne mentalitet. Mer har det visse hatt å si at kampen for tilværet i en fattig og ødslig verden har lagt beslag på alle krefter. Vi er på vår kant nordpolens nærmeste naboer. Et nådig klima har gjort det lettere å leve her enn annensteds under samme breddegrad. Alt i slutten av Stenalderen, mer enn 2000 år f. Kr. fødsel, hadde de begynt å dyrke jorden her oppe. Men det strakk ikke til for livbergingen. Tilskuddet fikk de ved jakt og fangst i skog, på fjellet og på sjøen. Det gjorde nordmennene til det fangstfolk vi ennå er, og det gjorde de gamle skikken for krig like meget som noe jeger- eller nomadefolk var det. Men det levnet liten tid til ørkesløs krig, for livet gikk ikke uten slit.

Ulikt så mange andre steder, der stammene streifer om fra sted til sted for å samle føde eller fange, har de her nordpå tidlig hatt sine faste boliger. Fra dem dro de på kysten tidvis ut til havet for å fiske og fange sel, inne i landet dro de til fjells til dyregravene. Og tidlig begynte de seterdriften der hvor snaufjellet avløser bjerkeskogen. Men de dro hjem igjen til sine boliger. Hjemmet fikk en annen betydning enn der en hytte av palmeblad er nok. Mordbrand var nidingsverk i de gamle lover. Slitet gjaldt ikke bare maten, men huset de skulle bo i, klærne som skulle verne mot vinterkulden, og redskapen som måtte til. Tømmeret skulle hentes i skogen, malmen letes fram i myrene. Tingene hadde verdi, og nordboen fikk en eiendommelig innstilling til dem. Å miste sitt gods var en ulykke og en skam, for tapet betydde et åndelig sår.⁶ Så mangen gang avgjorde også tingen spørsmålet om liv eller død: spydet eller øksen i skogen, skiene på fjellet, båten på sjøen. Nordboen hatet tyven, og ingen ble så ubarmhjertig straffet som han.

Denne livsførsel skulle ikke gjøre våre forfedre krigerske, det vil si at de søkte krigen for krigens egen skyld, med all dens ødeleggelseslyst og utsikt til

represalier.^{6b} Liten grunn hadde de til å gå i krig også. Landets utstrekning fra nord til syd og høydeforskjellen mellom fjellviddene og sjøen har ikke gjort det like lett å leve over alt. Men det er intet sted det skarpe skille mellom rike og fattige strøk som andre steder har voldt stadig uro. Fjellet ligger mellom fjorder og daler, og storskogen skilte mellom bygdelagene i flatlandet. Den etniske ulikhet det engang kan ha vært, synes å være blitt utjevnet i tidens løp uten voldsomme brudd. Sproget er det samme overalt så langt tilbake det kan følges og vel lenge før. I sin helhet var landet på landegrensene vel dekket av fjell og vide skoger, og det varte lenge før sjøen ble alfarvei. Beliggenhet mot nord med havet utenfor og isen bak det igjen ble det aldri gjennomgangsland for stammer der søkte ny jord, og fattigdommen skulle ikke friste til innvandring. For de få som er kommet har det vært plass nok. På folkevandringenes tid kom det folk sørfra til kysten fra Vestfold opp til Møre og Trøndelag. Arkeologene har vist det, og kanskje er bygdeborgene på denne kant av landet et lengst glemt minne om noen tids uro. Men ingen tradisjon er bevart om det. Våre gamle diktere, som var så levende opptatt av den tids store begivenheter lengere sørpå, har intet å berette om hva det skjedde under denne innvandringen.

Den motsatte vei har strømmen tidlig gått. Etter i noen århundrer å ha ført en temmelig isolert tilværelse kom nordboene etter vår tidsberegningens begynnelse igjen i nærmere forbindelse med Syden. Gjennom handel kom rykter om begivenhetene på Romergrensen, de vakte utferdstrang og eventyrlysten og trakk skarer av nordboer sydover. Som de naturfolk de var nyttet de overfor romerne de egenskaper og ferdigheter de hadde tilegnet seg under det daglige liv hjemme.

Tidlig var det fra tysk Nordsjøkyst gått vikingetog til romersk Gallien og de britiske øyer. Da øyene ble forlatt av romerne, tok germanske stammer fra de samme områder store deler av dem i sin besittelse. Man hører om hærtog fra Danmark til frankernes land i første del av 500-årene, handelen fra Norden med Merovingerriket og England ble livlig, nordmenn emigrerte til øyene nord for Skottland.

Så kom vikingetogene. Det store skred av dem er kanskje blitt utløst ved en av disse tilfældigheter som så ofte har bestemt historiens gang. I grell motsetning til det liv man må tro var det normale hjemme, og som lovene setter opp som norm, står vikingenes adferd i de vestlige kulturstater, som den er skildret av dem der led under den. Om en del må trekkes fra, er det ganske visst nok igjen. Men det forbauser ikke. Vårt århundre har lært hvor tynn og hvor ufattelig lett å skrape av den ferniss er som moral og etikk har lagt på menneskenes overflate gjennom 2000 år. Og krigen er en god skrapper. Men den har også en annen side, som kommer fram i

tidens diktning, i det menneskeideal som skaldene stilte opp under inntrykket av de veldige begivenheter. Vel er kampgleden det mest utpregede trekk i dette ideal, når overklassen skildres. Men det rummer også egenskaper hos mannen som alltid vil bli verdsatt, styrke, mot, rådsnarhet, handlekraft. Og øyet er åpent for hva samhold, ordholdenhet og troskap betyr i menneskers samliv.

Herjingene tok til for alvor i slutten av 700-årene. Da 100 år var gått var flommen av dem for størstedelen stemmet, de stilnet av i Irland, i England, i Frisland, i Seinedalen og ved Loire. Intet er naturlligere enn at vikingene vek ut etter den minste motstands linje og da hjemsoekte Norden i større utstrekning enn før.

Våre eldste lover vitner om at overfor disse angrep reagerte samfunnene.

4.

Det egentlige, opprinnelige samfunn er ætten ifølge naturens lov. Gjennom sagn og diktning, i heltekvad og sagnsagaer føres man inn i en gammel nordisk verden, hvor forestillingen herom var levende. Slektskapet hadde et annet og dypere innhold og førte til en annen oppfatning av den enkeltes stilling i livet enn den det moderne menneske har. Hvert menneskes liv var uløselig knyttet til ættens liv, hans sjel var en del av ættens sjel. Han hadde ingen plass i samfunnet uten som ættbåren. Alt hva den enkelte gjorde var ætten ansvarlig for. Urett mot den enkelte var urett mot ætten, og det var ættens uavviselige plikt å søke oppreisning for den, om dens ære, dens sjel ikke skulle lide ved det og inngrep skje i ættens lykke.⁷ Rettsbrudd innen ætten var alvorligere enn forbrytelser mot andre, og i diktningen fører drap på frender til de store skjebnetragedier. Ætten var et fredssamfund, som samlet stod på vakt mot det som utenfra truet dens rett.

Uten felles øvrighet med tilstrekkelig myndighet kunne oppreisning for lidt urett bare fåes ved ættens egen virksomhet, ved selvtekt og hevn, om det ikke kom til forlik. Det sier seg selv at når ingen domstol hadde erkjent en forbrytelse som faktum og fastsatt dens omfang, blev oppreisningen til vilkårlighet og kom oftest til å stå i misforhold til brødens størrelse. For det primitive menneske er hemningsløst, når lidenskapen får overhånd, selv om det gjelder bagateller, og hevnsfølelsen er uten grense.

Urett mot den enkelte ble så meget mer skjebnesvanger, fordi den kalte på hans hele slekt for gjengjeld, og fordi hvem som helst, ofte den beste, av forbryterens ætt måtte bøte for det. Hevnsens form var sedvanlig bloddåd. Den førte ættehat, ættefeide og blodhevn med seg. De vilkår, hvorunder de gamle nordmenn levde kunne bare fremme dette forhold. Bonden var selvrådig, ingen myndighet hadde noensinne tvunget ham. Sin slekt og de verdier han og generasjoner før ham hadde samlet, våket han skinnsyk over innen sitt begrensede område. Det skapte en rettssans, som lett ble til retthaveri. Han var en stridbar

natur, drap og legemsfornærmelse har en bred plass i lovene. Men det er noe annet enn å være kriger. Det krever nemlig bl. a. også en villighet til samvirke mellom flere, som måtte ligge ham fjernere, når det ikke gjaldt de nærmeste. Det tør vel sies at få områder fra naturens side innbyr mindre til samfunnsdannelse enn vårt land med sin forrevne kyst og oppstykkete dyrkningsland. Gården, på kysten kanskje båtlaget, ble den naturlige økonomiske enhet.

Likevel hadde nordmennene tidlig samlet ættene i større samfunn. Menneskene trengte å komme sammen, til fest og mer ennå til gudsdyrkelse. Men annet kom til: tettere bebyggelse, handel, forbindelser gjennom giftermål, ønsket om å få tak i forbrytere, dette og mer til har gjort rettssansen til en avgjørende faktor. Det var en motsetning mellom bondens krav på fred og orden og hans uvilje mot alle destruktive krefter på den ene side, og på den annen hans individuelle selvstendighetstrang, som gjorde seg gjeldende i alle livets forhold, hans selvhevdelse og ulyst til å innordne seg under andres vilje. Kravet seiret.

Fra samling i bygder kom man tidlig fram til samling av disse i enheter, som i en nyere tid kom til å hete fylker. I hvert ble holdt ting, hvor alle frie menn møtte (*alþingi* også kalt *alls herjar þing*, *-mót*, hele hærens ting eller møte). Her rådslo de om felles anliggender og fikk om nødvendig sine tvistemål avgjort etter gammel hevd og sed, som ble til vedtekter om hvorledes enhver burde handle overfor sine samfunnsfeller. Etter hvert ble de utformet til bindende regler om samfunnets ordning, om rett og plikt. Denne lovgivning betyr likevel måske ikke mest, for ingen er mer enn folk på lavt kulturtrin bunnet av konvensjonelle hensyn og vanemoral. For samfunnsutviklingen ble det av større betydning at straffeansvaret kom inn under offentlig kontroll gjennom organisert rettspleie. Men det skulle gå lang tid før dette var helt gjennomført. Så lenge folkelovene stod ved makt, var personlig hevni i visse tilfelle tillatt. Og i sin siste levetid, omkring år 1260 måtte kong Håkon Håkonsson sette lovens strenge straff for den som hevnet seg på andre av ætten enn den skyldige.

I tidens løp ble større samfunn dannet, og ikke alltid ved frivillig sammenlutning. Jordbruk og handel gav mulighet for kapitaldannelse og dermed for makt. En overklasse oppstod med fremragende ætter. I dem ble født menn, hvis maktbegjær ikke bare gjaldt gods og plyndring, men land og folk. Høvdingegraver som dem i Uppland og gamle sagn forteller om tidlige historiske begivenheter og forhold av denne art i Sverige og Danmark. Andre steder fulgte man etter, hos oss i Øst-Norge, og Håleygjarlen fikk rike ned til Trøndelag. Til slutt var Norden samlet i tre storriker, Norge sist.

5.

Om de eldste norske samfunn vet man lite. For alt ved inngangen til historisk tid, lenge før noen lov ble skrevet ned, var de langt på vei med å slå seg sammen i større lagdømmer, *lög*, hvert med sitt lagting (*lögþing*). Til dette ble sendt en nemnd av menn fra hvert av fylkene (*nefndarmenn*). Tinget vedtok lover og felte dommer. Et utvalg, lagretten forberedte sakene. Det kunne *rétta log*,

tolke lovens mening i et gitt tilfelle om tvil oppstod, og den hadde den faktiske avgjørelsen i domssaker.

Eldst av lagdømmene er visstnok forbundet av de trøndske fylker med ting på Øra ved Nidelvens munning (*Eyrapping*). Vestpå hadde Hordaland, Sogn og Fjordane slått seg sammen med ting på Gulen syd for Sognefjordens munning. Senere sluttet nabodistrikter seg til de to forbund, det trøndske Frostatingslag, kalt så fordi tinget for det utvidede lagdømme ble holdt på *Lagatún*, nå Loktu på Frosta, og Gulatingslag. Til det første hørte området fra Romsdal og Nordmøre til Namdal, til det siste hørte Sørlandet og Vestlandet fra Agder til Sunnmøre, en tid også Hallingdal og Valdres. På Østlandet kom tidlig et forbund på Oplandet med ting på Eidsvoll, Eidsivatingslag. *Eiðsifaþing* er eidsivernes ting. *Eiðsifar* må engang ha hett *Heidsifar*, beboerne om *Heiðsær* (*Mjøsen*). Gudbrandsdal og Østerdal kom til. Yngre er Borgartingslag med ting på Borg (Sarpsborg). Det omfattet distriktene i Viken, senere kom Grenland med. De øvrige deler av landet stod mer eller mindre utenfor de store lagdømmer.

Av lovene som gjaldt for dem, er Frostatingsloven og Gulatingsloven bevart, omtrent uten huller. De kjennes på bruddstykker nær bare fra håndskrifter yngre enn 1260. Men redaksjonen er fra århundrets begynnelse og skiller seg i sitt innhold knapt meget fra hva det var blitt ved omarbeidelse etter geistlig eller kongelig initiativ i annen halvdel av 1100-årene. Fra de østlandske lagdømmer er av lovenes verdslige del bare igjen et enkelt blad.

At de eldste ting var allting, forutsatte at alle kjente loven, og det var mulig i en tid da lovstoffet var begrenset. Men da lovene ble mer omfattende, ble dette vanskeligere selv for nemndemennene. Enkelte menn skilte seg da ut som særlig rettskyndige (*lögmaðr*). De ble rådspurt i rettssaker og man hørte på dem på tinget. Med tiden ble de de offisielle bærere av rettstradisjonen, gav felles utsagn om tydning av loven og holdt foredrag om den på tinget. Senere ble de kongevalgte ombudsmenn og til slutt dommere. Deres opprinnelige virksomhet kommer fram i lovene. Lagmannen taler gjerne i folkets navn («vi»): nå har vi satt vårt landvern i skrå, heter det i Gulatingsboken. Men av og til nevner han seg selv («ek»).

Enkelte lovbud har en karakteristisk form som ordsprog eller som poesi, der etter tidens skikk var allitererende, hadde bokstavrim. Det viser tilbake til en tid, da ingen lov var skrevet og alt måtte gjemmes

i minnet og derfor få en form som var lett å huske. Runeskriften var kjent tidlig i Norden, men etter innførelsen av kristendommen var den ikke velsett, fordi den ble brukt i magiens tjeneste: satt på stenen inne i graven trygget den gravfreden, ristet på sverdet hjalp den til seier. Det latinske alfabet kom i bruk noe før 1050. Lovene er sannsynligvis skrevet ned sist i samme århundre, og det ble regel at bare det skrevne lovmål var lov. Man skrev til en begynnelse på pergamentruller (*skrá, lögskrá*), og de sa at loven ble satt i skrå. Fra det følgende århundre ble skråene avløst av bøker og ingen skrå finnes nå.

De norske lagmenn var alt i 1000-årene nådd så langt at de ordnet lovstoffet systematisk i bolker. En bolk (*bolkr, bálkr*) er opprinnelig en sammenhengende del av noe (men er nå også blitt skillevegg f. eks. i fjøs). Frostatingsboken som den nå finnes er delt i luter (*hlutr* = del). Både Frostatingsloven og Gulatingsloven har bolker om landvernet. I Gulatingsboken er XIII bolk *útgerðarbálkr*, delt i 21 kapitler.⁸ I Frostatingsboken er VII lut *útfararbálkr* delt i 27 kapitler.⁹ Man hadde også såkalte bjarkøretter (*bjarkeyjarréttr*) om politiforhold, handel m. v. på markeds plasser. Det finnes en rest av en sådan rett for kaupangen i Trondheim. Den inneholder bl. a. en sjørett, hvor er tatt inn regler om tjenesten ombord.¹⁰

De gamle lover er ikke alltid lette å skjønne. De bruker på sine steder ord og vendinger, hvis virkelige betydning nå kan være tvilsom, bl. a. fordi ordene i tidens løp kan ha fått en annen mening. Det gjelder ikke minst leidangsbolkene, hvor ord, der har betegnet konkreter i en hærordning, er blitt enheter i skattevesenet. På en nåtids leser gir lovene ikke sjelden inntrykk av å være ufullstendige. De forutsetter stilltiende kjennskap til forhold man nå ikke har rede på. Det kan henge sammen med den sene nedskrivningstid. Man har ikke hatt grunn til å øke lovens innhold med forklaring på noe som har vært kjent i lang tid. Dens kasuistiske karakter springer i øynene. Det er kapitler som synes å ha tilfeldige, rent spesielle årsaker. Det skyldes vel mest manglende evne til å tenke abstrakt og generellt og sette slike tanker om i ord. Men det kan også være gjort med full hensikt, fordi det i de muntlige lovers tid gjaldt å finne uttrykk som ikke alene ble forstått, men også husket, hva best skjedde ved en konkret formulering av et enkelt tilfelle. Men derfor kunne det ofte bli nødvendig å *rétta lög*.

Folkelovene er blitt til gjennom en lang, visstnok meget lang tid; gammelt og nytt står side om side, og det er bare unntagelsesvis at man nå kan bestemme alderen av de enkelte lovbud med en viss tilnærmedelse. Det hender at bud er blitt stående etter å være blitt avløst av andre og endog kan være i strid med disse. Det kan ha sin egen grunn. Et nytt vedtak var skapt av nye forhold eller det skyldtes endring i rettsbevisstheten. Det er en nyere tid forbeholdt å søke denne endret ved nye lover. Så forsiktig var man den gang at det nye ikke ble erkjent lov, før det i praksis hadde vist seg å svare til folkemeningen. Gammel *lög* kan derfor stå ved siden av *nýmæli*. Det er endog grunn til å tro at folkelovene i sin tekst ikke alltid har fulgt med i rettsutviklingen i folket. De lover som kom etter dem, gir holdepunkter for en slik antagelse.

6.

Retten var skapt av folket og var ikke kongebud eller uttrykk for en statsvilje. Denne folkets myndighet kommer fram ennå i de håndskrifter som man nå har, og som tilhører en tid da det ikke mer var suverent i sin lovgivning. Disse eldste lover kalles derfor hos oss folkelover, i nabolandene er det tilsvarende navn landskapslover. Men om kongen ikke var lovens giver, stod han ikke derfor utenfor lovgivningen. Han var samfunnsmedlem som enhver annen, og hans person-konge er en mann av fornem ætt — og hans stilling som landets første og oftest mektigste mann gav hans ord vekt. Uten tvil har han mangen gang tatt initiativet. Særlig må man tro at rikskongen har grepet inn for å få ens rettsregler i alle lagdømmer; leidangsbolkene bærer tydelige merker av det.

Kongens virksomhet nådde videre. *Konungr skal ráða boðe ok banne* heter det som innledning til leidangsbolken både i Gulatings- og i Frostatingsboken. Den gammelmodige, allitererende form setningen har gjør det trolig at den har sin opprinnelse langt forut for den tid da bolkene ble utformet med sin vanligvis tørre redaksjon. Den betegner den myndighet kongen har i samfunnet, eller rettere hans oppgave for denne myndighet er holdt innen lovens ramme. Frostatingsboken føyer også forsiktig til: og ráde etter loven. Å ráde bud og bann kan da ikke godt bety annet enn at de påbud og de forbud som samfunnet gjennom sine lover hadde gitt sine medlemmer, dem pålåg det i første rekke kongen å våke over ble opprett-holdt. Når dette almenbud om kongens virksomhet er satt i en bolk som handler om en enkelt gren av samfunnets virksomhet, kommer det av at de norske lover motsatt f. eks. de svenske, ikke har en egen kongebolke, der fastslår kongens forhold til folket i forskjellige ret-

ninger. Derfor er også andre lovbud som intet har med leidangen å gjøre, satt sammesteds.

Fra forhistorisk tid var det en selvfølge av at kongen var lovens vokter, at han vernet freden innad i samfunnet. Han var meglingsmannen om tvist oppstod. Han lot forfølge ved domstolene forbrytelser som ikke gjaldt den enkelte og derfor var en privatsak, eller bare ham, men samtidig var et brudd på offentlig ro og orden. Og han rensket landet for tyver og andre forbrytere og roses derfor av skaldene. Hans oppgave var like selvsagt å verne om freden utad, å verge landet ved sine egne styrker og ved hjelp av sitt folk. Hos mange folk, som ikke var eller er nådd lenger i samfunnsutvikling enn de gamle nordmenn var i den eldste tid vi har kjennskap til, velger man som fører i krig en annen enn kongen, fordi de regner med at han må ha egenskaper man ikke alltid kan vente hos den mann som styrer landet i fredstider. Ikke så hos oss. Så langt tilbake vi kan skimte, var kongen den selvskrevne fører. Lenge før Vikingetid var som nevnt krigeren blitt idealet i overklassen, og det hørte med i fyrstesønnens oppdragelse at han en sommer eller flere lå i viking. Kongen fikk praktisk talt enerett, om enn begrenset, til å by ut leidangen. Hans herskerrett fikk på dette område en karakter den ikke før hadde hatt. Derfor heter det i Gulatingsboken: råde bud og bann og råde for våre utferder.

Folkelovene, delvis revidert i kong Håkon Håkonssons siste og kong Magnus Lagabøters første regjeringsår, gjaldt til 1274 da kong Magnus's landslov og bylov emanerte. Hensikten var å få ens rettsregler for hele landet og å gjøre lovenes tekst konsisere og klarere, ikke å gjøre radikale endringer. Men det kommer fram at kongemakten var vokset sterkt ut gjennom Sagatiden, det var vel mest en følge av borgerkrigene. Landvernsbolkene har hentet den største del av stoffet fra folkelovene, især Gulatingsloven.¹¹ Militært er det lite fremskritt å merke, og etter ordlyden er det heller ikke skjedd noen utvidelse av kongens rett til å by ut leidangen. Derimot fremgår det klart at leidangskatten nå spiller en betydelig rolle. Bolkenes første kapittel er landets eldste skattelov.

7.

Kong Magnus gav også en hirdskrå (*Hirðskrá*).¹² Den viser til en eldre hirdskrå, som kanskje er fra Sverres tid. Etter Heimskringla

skal alt kong Olav den hellige ha gitt en *hirðlog*, men om den vites intet. I *Hirdskrå* kommer fram at landet hadde et krigsinstrument ved siden av bondeoppbudet, folkelovene er tause om stormennenes plikter og rolle i krig, men *sagaene* forteller om det. *Hirdskrå* begynner nesten ordlydende som landvernsbolken og gir bestemmelser bl. a. om hirdens krigstjeneste som landvernbolken gjør det for bøndernes vedkommende. Den gjelder i øvrig ikke bare den egentlige hird, men alle kongens håndgangne menn, også lendmenn og andre veitslemenn samt sysselmenn og de krigsfolk som ble stilt av dem.

Ved samling av riket under kong Harald Hårfagre og statslivets utvikling kom flere og flere menn i særstilling til kongen og ble som hirden hans håndgangne menn. Formelt hørte de til hirden, men de hadde for det meste sitt opphold og sitt virke rundt om i landet.

Når et rike, oftest ved erobring, hadde nådd et omfang som gjorde det umulig for kongen til enhver tid selv å vareta sine plikter og sine interesser over alt, måtte han på en eller annen måte overlate til andre styret av de enkelte landsdeler. Mangen gang betydde herredømmet i annet land ikke mer enn at en overvunnen konge eller jarl mer eller mindre motvillig betalte skatt. Mer sikkerhet kom det i forholdet, om kongen satte sine betrodde menn til å gjøre sin myndighet gjeldende i distriktene.

Snorre forteller at kong Harald Hårfagre i hvert fylke satte en jarl, som skulle ha $\frac{1}{3}$ av skatter og landskyld til bordhold og omkostninger. Fremgangsmåten var den samme som man møter i den øvrige germanske verden og visstnok også i Norden i eldre tid. Men vel bør man sette en strek over skjematiskeringen. I det angelsaksiske England støter man tidlig på thegner. De var fra først av embedsmenn (minister), mest i stadig tjeneste om kongens person, og de var få i tall. Men tallet øket med den politiske og militære utvikling av Wessex, hvorfra Englands samling utgikk. Fra midten av 800-årene fantes de ute i provinsen, hvor de hadde etablert seg som en rik godeierstand ved hjelp av kongens gavmildhet. Deres opphold ved kongens hird ble sjeldnere, de ble i stedet mellommenn mellom kongen og provinsadministrasjonen med fotfeste begge steder.¹³

De titler Snorre bruker, tyder ikke på at det var sine hirdfolk kong Harald satte som styreere. Han må ha evnet å skaffe seg hjelpere, de fleste iallfall blant menn, som tidligere hadde stått i rapport med distriktene. Det heter da også at «mange stormenn flyktet fredløse for kong Harald og fór i vesterviking, men om sommeren herjet de i Norge og gjorde stor skade på landet. Men mange var også de stormenn som gikk kong Harald til hånne og ble hans menn og bygde landet sammen med ham.»¹⁴

I frankernes land har det kanskje vært et forbilde for kong Harald. De grever Merovingerkongene satte som styreere i sitt folkevandringsrike, het på fransk *comtes* av *comes*, et ord som av Tacitus ble brukt om den germanske konges følgesvenn. Men dette ord var også kjent i romersk administrasjon og kan derfra være blitt overført til den nye tid. Som grever ble nemlig også innsatt lokale magnater av eldre herkomst.

Jarlene hadde sine «riker» som «len» av kongen. Len er et nyere ord, lånt fra tysk. Lån har det vel en gang hett hos oss. Jarlene hadde det fulle styret av sine områder og tok inntektene, men betalte kongen noe årlig for lånet. En sådan stilling fristet til å søke å gjøre seg selvstendig. Det gjorde det ikke bedre at kong Harald satte sine sønner som underkonger. Men det lykkedes å konsolidere kongemakten. Under den kraftige kong Olav den hellige møter man lendmenn som mellommenn mellom konge og folk. Titelen kommer av at de fikk land i veitsle av kongen, *veita* betyr å yte. Det vil si de fikk inntekter av visse kongsgårder til gjengjeld for tjenester de gjorde kongen av politisk og ikke mindre av militær art. Ved å bli kongens håndgangne menn ble de medlemmer av hirden og kom i troskapsforhold til kongen. Men de hørte hjemme i distriktet som bøndenes selvskravne førere. Derfor kunne de også samle dem til strid mot kong Olav, da han hadde pådratt seg alminnelig uvilje ved sin hardhendte fremferd, — deres nye stilling i samfunnet var vel da heller ikke stort innarbeidet ennå. Deres militære virksomhet var nærmest som en slags distriktskommandosjef, om enn visstnok ikke av samme art overalt. Dessuten tjente de kongen i krig, uten tvil med den styrke de fant for godt å møte med. I en tid da grensen mellom ytre og indre fiender var flytende, var det dem som også opprettholdt den daglige orden i bygden.¹⁵

Til å vareta sine økonomiske interesser, fra først av ikke annet enn forvaltning av sine gårder, satte kongen årmenn. Etter hånden som kongen fikk flere av de bøter der ble idømt på tinget, ble det årmannen som påtalte offentlige forbrytelser og inndrev sakøren, som var navnet på boten. De ble også lavere politimyndighet og ble delaktige i administrasjonen, hva ikke minst kommer til syne i leidangsbolkene.

Årmennene var ofte av lav byrd. Og da deres stilling ble betydeligere med kongemaktens vekst, måtte de vike for sysselmenn, begynnelsen til en virkelig embedsmannstand. Dette ble alminnelig i hele landet, og ikke sjelden ble lendmenn sysselmenn, hvorved de fikk en dobbelstilling. Da sysselmennene også fikk militære plikter, ble lendmannsstillingen overflødig, og på grunn av lendmennenes opptreden under kongens mindreårighet etter kong Magnus Lagabøters død ble hele institusjonen med et pennestøk opphevet av kong Håkon Magnusson i 1308.

Kongen gjorde også andre til veitslemenn enn lendmenn. Det var hans belønning for tjenester, som ble gjort ham på forskjellig måte, pensjon til veltjente hirdmenn, lønn til leidangens styresmenn etter hva Kongespeilet forteller osv.

Av en helt annen art enn leidangsbolker og hirdskrå er den såkalte *borgararétt*¹⁶. Det ble av kong Håkon Håkonsson og i noen tid etter bygd en del borger. Det hørte tiden til, og i feudalstatene, delvis også i Norden, ble de av betydning under kampen om maktfordelingen innen samfunnene. Hos oss var deres rolle i sådan innbyrdes krig minimal, men de ble brukt på annen vis. En eldre tid hadde ikke kjent frihetsstraffer, de var uførene med fri menns liv og tenkning, men de kom i sin tid. Hirdskråen foreskriver at om noen ble dømt til fengselstraff, skulle han føres til nærmeste borg Ragnhildborg (i Ranrike), Valdinholt (i Glommen i Eidsberg), Oslo (borgen på Våkeberg), Slottsfjellet ved Tunsberg eller Mjøskastellet.¹⁷ Borgen i Bergen og Trondheim er ikke nevnt. Borgarretten gjaldt tjenesten på disse borger. Det heter at kong

Håkon, sannsynligvis kong Håkon Magnusson lot sette sammen denne rett, antagelig i begynnelsen av 1300-årene, og bød at den skulle iakttages i alle «hus» *Borgari* er en garnisonerende soldat, og retten er mest en straffelov. I Sverige og Danmark kom lignende retter til å hete gårdsretter. Av dem utviklet seg den militære jurisdiksjon, som er så karakteristisk for den tid da hærer og flåter hadde «gevorbent» personell med lang tjenestetid og mange unoter.

Kapitel II.

ELDSTE UTBUD PÅ KYSTEN — KONG HÅKONS LEIDANGSORDNING

1.

Både av lover og sagaer skjønner man at vikingene var blitt en plage også for vårt land, og lovene setter straff for dem som herjer. De gjør det videre til plikt for bøndene å komme hverandre til hjelp, om det blir plyndret, — det første tilløp til en vernepliktslov, lite nok, men med mulighet for utvikling.

Især har Gulatingsbokens utgerdarbolk et langt kapitel om herjing.¹ Man forstår kapitlet bedre, om det blir delt opp i flere paragrafer. Det inneholder nemlig tre forskjellige vedtak av temmelig forskjellig innhold og åpenbart av nokså ulik alder; de er derfor uten egentlig sammenheng med hverandre. Det er samme inndeling i landsloven og byloven², som har tatt opp det meste av kapitlet med noe endret innhold. Den eldste del, som her særlig interesserer, står inne i kapitlet (paragraf 2) og lyder således:

2 Nå løper de ut og oppsier freden og herjer i den samme vik: da er de nidinger. Men hvis de herjer annensteds er de utlege og ikke nidinger. Nå løper de ut og oppsier ikke freden, da er de både utlege og nidinger og har forbrutt hver penning av sitt gods, hvor som helst de herjer. Nå herjer de, og den som blir utsatt for deres overfall, har ikke adgang til folkehjelp; da skal han skjære opp pil om han vil. Nå skal hver stevne dit som pilen stevner dem, etter hær. Nå farer de ut etter dem; da skal alle fare som er for hånden. Men hvis de ikke vil, da er deres gods forbrutt, og han (den som ikke vil fare) kan drepes om de vil og de skifte hans gods seg imellom. Nå kommer de der hvor han er til stede som satte ut pilen, og har han skåret rett, da er det vel. Men hvis han har skåret rangt og det ikke

er kommet hær til hans hus, da er hans gods forbrutt til dem, og han kan drepes om de vil, og de skifte hans gods seg imellom. Nå hvis han har skåret pil med rette, da skal de fare med ham så langt som han vil. Nå hvis de treffer på hær, og de behøver å farve odd eller egg rød for å få det gods, da eier de det gods som de tar, og de skal skifte det seg imellom. Men hvis de ikke behøver det, da eier han godset som eide det før.

Lovbudet er gammelt. Begrepet å si opp freden peker rett inn i Vikingetid. Kom et vikingeskip inn under land, hendte det ikke sjelden at vikingene sluttet fred med bygdefolket for en viss tid, dager eller uker, og i denne tid drev handel med det. Som tegn på sin hensikt hadde de i forveien ofte hengt et skjold i masten. Etter islandske kilder var hærskjoldet rødt, fredsskjoldet hvitt.

Men her er det ikke tale om hvilken som helst tilfeldig viking der kom inn til kysten. Når lovbudet gjør vikingen utleg eller til niding for hans herjing ligger heri at han var undergitt loven i det samfunn hvor han fór fram, en lov han nå blir satt utenfor, han blir *útlagr*. Og den fred han sier opp eller ikke, er den fred han hittil har nydt som medlem av dette samfunn.

Fred skulle herske mann og mann imellom, og i sine lover hevder samfunnet dette. Den rettsbeskyttelse for liv, lemmer, frihet og rykte som loven tilsa den enkelte, het mannhelg (*mannhelgr, mannhelgi*): *Þat er fyrst i mannhelgi várri, at vár landi skal hverr friðheilagr innanlands ok útanlands* (det er først i vår mannhelg at i vårt land skal hver være fredhellig innenlands og utenlands), *friðheilagr* vil si beskyttet av den fred loven tilsier, og i lovenes mannhelgbolker er de fleste fredsbrudd mot personer behandlet. For forseelser og mindre forbrytelser (*bótamál*) satte folkelovene bøter. I grovere tilfeller ble utlegd (*útleigd*) brukt. Forbryteren hadde ved sin ugjerning selv satt seg utenfor loven:

at lögum skal land vårt byggja, en eigi at úlögum eyða; en sá er eigi vil oðrum unna, hann skal eigi laga njóta.

(med lov skal land bygges og ei med ulov ødes. Men den som ikke vil unne en annen (lovens beskyttelse), han skal selv ikke nyte godt av loven).

Idet lovens håndhever, tinget, stadfestet det, tapte forbryteren den subjektive fred han hittil hadde nydt, han ble fredløs (*friðlaus, úfriðheilagr*) og berøvet lovens beskyttelse for sitt liv, han kunne ansvarsfritt drepes av hvem som helst, og hans gods ble konfiskert. Fredløsheten hadde til følge at han måtte rømme av landet eller søke ut i ødemarken. Han ble *skógarmaðr*. For svære forbrytelser (*úbótamál*) var utlegden ubetinget. Den fredløse var niding og hans forbrytelse nidingsverk. I den form hvori folkelovene er bevart, er dog de fleste forbrytelser *útleigðarmál*, det var da mulig å få utlegden sonet med bøter, enten ved at forbryteren straks bød den fornærmede eller ætten forlik, eller om han var gått i landflyktighet, ved senere å kjøpe seg fred hos kongen og bli forlikt med den

fornærmede. I et enkelt tilfelle kunne også ubotamannen få sin fred igjen, nemlig når han brakte sant hærsagn til landet. Andre straffer enn bøter og utlegd var ytterst sjelden brukt uten overfor tyver.

Herjing måtte da ikke finne sted i eget samfunn. Men det gamle bud gjør innrømmelse til vikingelov. Hadde vikingen sagt opp freden før han herjet, ble han bare utleg i den mildere form, medmindre han herjet i nærmeste nabolag, «i den samme vik». Da var han niding, vel fordi bøndene ikke fikk samlet seg til motstand. Men hadde han ikke sagt opp freden, var han både utleg og niding. Etter lovene som de nå kjennes var nidingen utleg, ubotelig utleg, og ordet forsterkes ikke ved at det føyes et utleg til. Ordet niding må altså i denne gamle tid ha hatt en annen betydning. Regner man med hedensk mentalitet, lar den seg kanskje finne.

Lovbudet må være kommet i en tid, da det gjaldt å sveise sammen i en enhet områder, hvis innbyggere tidligere — om de ikke hadde stått fiendtlig overfor hverandre — i hvert fall ikke hadde følt seg som samhörige, d. v. s. i storkongedømmets eldste tid eller den gang da lagdømmene ble samlet, det vil hva tidspunkt angår si omtrent det samme. Snorre forteller at kong Harald Hårfagre gjorde Rolf, sønn av Mørejarlen, utleg i Norge fordi han hadde herjet i Viken. At paragrafen er gammel fremgår også av at den gir rett til uten dom å drepe en mann, om han har skåret rangt eller ikke følger pilens bud. I landsloven er det bare tale om å konfiskere hans gods.³ Og at de som hjelper til å få det røvede gods tilbake, kan dele dette mellom seg, har heller ikke sidestykke senere, skjønt lovene har mange bestemmelser om å hjelpe til å fukke forbrytere.

Det lille bruddstykke som er igjen av en Østlandslov, har samme bestemmelse som Gulatingsloven om bøndenes plikt til å være med hvis pil blir sendt ut, til forfølgning av folk der har gjort hærverk som det her heter. De slipper med bot om de ikke møter; de skal ha med proviant for tre dager.⁴

Også Frostatingsboken har et kapittel om landsmenn som herjer. Det står i denne lov i mannhelgbolken. Herjing er som i Gulatingsloven nidingsverk om freden ikke er sagt opp. Men budet er taust om det tilfelle at freden er sagt opp. Heller ikke taler det om bøndenes plikt til å hjelpe hverandre.⁵ Men av andre steder i loven får man vite at også her var det regel at en mann som var blitt overfalt hadde rett til å skjære opp pil for å få hjelp mot overfallsmennene.

1. paragraf i det lange kapitel i Gulatingsboken må være adskil-
lig yngre. Hvis en mann bygde seg et langskip i herredet, heter det,
skulle årmann eller lendmann fare til og spørre hvor han ville fare,
d. v. s. hva hans hensikter var. Og ville han ikke svare og heller ikke
stille sikkerhet (for at han ikke ville gjøre et hærskip, vikingeskipp av
det), skulle de eller bøndene gjøre skipet ubrukelig. Her møter man
et mer utviklet samfunn. Vikinguvesenet skal hindres på forhånd,
og kongens ombudsmenn opptrer med myndighet, og da også med
makt til å gripe inn, selv om det bare foreligger mistanke.

I landsloven har denne paragraf fått et nytt innhold. Kapitlets
overskrift viser hva det er man nå er redd for at skipet skal brukes
til: *Um landráð sǫk* (landsforræderi) *ok langskips gerð i heraði*. Lov-
budet innledes her med en setning om landsforræderi. Det var ikke
gått 40 år siden borgerkrigen holdt opp.⁶

2.

Det er givet at den plikt til samvirke mot vikinger som de nær-
mest boende bønder hadde etter lovene, like meget må ha gjeldt
andre vikinger som dem lovene vil ramme med sin straff. Og som
det er nevnt forrest i dette arbeide viser både sagaer og lover at
større tiltak var blitt nødvendige like overfor dem der utenfra for-
styrret freden. Uroen langs kysten var ikke blitt mindre etter at kong
Harald Hårfagre hadde lagt Vestlandet under seg. De mange som
var rømt fra landet, hadde for en del slått seg ned på de skotske øyer
og hjemsoekte derfra Norge. Hatet til kongen og håpet om å kunne
komme hjem og bryte hans makt drev dem. De hadde mistet alt, de
kunne ikke selge sine gårder. Ingen våget å kjøpe Kveld-Ulvs og
Skalla-Grims jorder av frykt for kongens makt, heter det i Egil
Skallagrímssons saga. Og den slekt som var blitt tilbake, fikk ikke
overta dem, medmindre de falt kongen til fote. Kong Harald har
tatt odelen fra bøndene, ble omkvedet på Island. Det skal ofte –
i historien og livet – mindre til enn det for å friste til å generalisere.
Munch mener man regner knapt for meget, om man setter tallet på
de gårder kongen tilegnet seg til 800.

Kong Harald spurte, heter det i Heimskringla, at vikinger herjet
vidt om i Midtlandet (Vestlandet), de som om vintrene var vestenom
havet. Han hadde da leidang ute, men når vikingene ble hans hær
var, rømte de, de fleste ut i havet. Da kongen ble lei av dette, seilte

han en sommer vest over sjøen med sin hær og ryddet kraftig opp i vikingebølene. For kong Harald har det vært om å gjøre å holde på sitt nye rike, det var vel også derfor at han tok varig opphold i urosentret vestpå. Men ganske sikkert har han hatt full forståelse av sin kongeplikt, og han blir rost av skaldene for at han fredet landet vel.

Med erobrerens makt og formue hadde kong Harald evne til å ruste ut flåter sterke nok til å ta opp kampen med vikingene. Men det er høyst rimelig at bøndene mer eller mindre frivillig leilighetsvis har bidratt til hans tokter. Det var i deres egen interesse. Slik kan man kanskje forstå Fagrskinna, når den taler om at kongen la en nevgildeskatt (koppeskatt) på bøndene.

Annerledes har det vært for sønnen, kong Håkon den gode. Hans midler har sikkert ikke strukket til for utrustning av flåter av noen betydning. Han har måttet få organisert hjelp av bøndene, en ordning der som nevnt ble forberedt i fredstid ved lov. I Fagrskinna er tradisjonen blitt til at kong Håkon lot den nevgildeskatt som hans far hadde lagt på landet, gå til utredning av skip langs kysten og i Trøndelag.

Etter sagaene var som nevnt Eirikssønnenes angrep den direkte årsak til at ordningen kom i stand. For bøndene i sin alminnelighet har striden i kongeslekten ikke hatt noen prinsipiell betydning. 60 år senere la en dansk konge, Knut den mektige, Norge under seg uten sverdslag. Men den hadde praktiske følger, for krig skilte seg ikke stort fra vikingers plyndring. Plyndring var krigens middel og ikke sjelden dens mål. En gang tar likevel en krig slutt. Når bøndene gikk med på en varig ordning, kan grunnen bare ha vært at de hadde lang og bitter erfaring for at man alltid måtte være rede langs kysten. Det var da også bare kysttraktene som kom med, så langt opp i landet som laksen gikk. Det er intet spor av at innlandsbygdene ut gjennom Sagatiden hadde noen lovfestet militær forpliktelse svarende til leidangen. Men Eidsivatingsloven, som kunne gi opplysning herom, er tapt.

Leidangen betydde innrømmelser i flere retninger. Økonomien spilte en stor rolle i bondens liv, det vitner lovene noksom om. Men her var det ikke bare tale om ofre av materiell art. Det var en tid da nordmennene nærte den største uvilje mot at andre og ikke minst staten blandet seg inn i deres personlige affærer. Så langt gikk dette at om det oppsto tvist mellom to bønder, ja selv om det gjaldt

forbrytelser, når de ikke var alt for grove, søkte de i det lengste å ordne saken på egen hånd, om nødvendig ved private rettsmidler. De kom nå — for første gang — i et virkelig subordinasjonsforhold til kongen. De måtte finne seg i at andre i tilfelle av forsømmelser bestemte for dem, uten at de hadde anledning til å gjøre sin egen mening gjeldende eller til å bringe den inn for domstolen. Og de måtte finne seg i offentlig ekspropriasjon av tomt til bygging av leidangsskip, av skipstømmer og av proviant til hæren, om den under tokt kom i matnød.

Danmark og Sverige, hvor større riker ble samlet tidligere enn i Norge, kan ha hatt en leidangsordning før vårt land. Men med det kjennskap man har til det angelsaksiske England er det ikke utenkelig at kong Håkon, som jo var oppdratt ved kong Æthelstans hird, kan ha tatt tanken med derfra, selv om leidangens ordning skjedde etter nordisk mønster, i øvrig vel den ene naturlige. For å kunne gjøre seg opp en mening om hvorledes tanken ble gjort til virkelighet, er det vel verd å kaste et blikk på de militære forhold ute i den del av Europa, hvor germaner hadde fått herredømme. Leidangens historie i Sverige og Danmark er ikke kjent for tiden før den kom i stand i Norge.

3.

Karolingerne, som kom til makten i Frankerriket i 700-årene, søkte på forskjellig vis å gjøre noe ut av folkeoppbudet. Især var keiser Karl den store (omkring år 800) utrettelig. Han brukte en slags mantall, som også den norske leidangsordning en tid hvilte på: små grupper av tjenstpliktige skulle sammen ruste ut en mann. På den måte ble hæren liten, men mer håndterlig, og, som man kunne håpe, med mer villige og brukbare folk. Han ga ordre om forpleiningstjenesten, søkte å bedre våpenholdet og å innføre en slags disiplin, ikke minst i hærens forhold til befolkningen. De rike ble pålagt å møte til hest. Rytteri var blitt en vesentlig del av hæren, og utvilsomt har de rytterskarer som praktisk talt ble Feudaltidens viktigste form for hærordning, tidlig spilt en rolle. Men folkeoppbudet til fots kunne brukes til så meget annet også: til arbeide på veier og festninger, til garnisoner i borger, til trentjeneste o. s. v. Og det var kanskje av like stor betydning som å være med i kamp. Keiser Karl førte i de 46 år han regjerte, mer enn 50 felttog, men han kjempet få slag. Det var oftest ikke i dem avgjørelsen lå. Derfor tok det ham over 30 år å få bukt med sakserne, tross hans veldige rikes naturlige ressurser, og tross han førte sine kriger mot dem med strategisk planmessighet. I motsetning til de tidligere Merovingerkonger, for hvem hensikten med å føre krig mest var å plyndre, hadde keiser Karl politiske mål for sin krigføring. De var å sikre rikets grenser på alle kanter. Man kan si at denne krigføring var av defensiv natur, men krigene

ble ført offensivt, og deri lå for største delen keiserens styrke: han kunne slå til når det passet ham, han hadde tid til å forberede seg. Man skulle tro at i et tidsrom på nær halvhundre år med en uavbrutt bruk av folkevæpningen og med de resultater dette hadde for landets sikkerhet, skulle en fast tømret organisasjon av hæren vært en uunngåelig følge. Men det gikk ikke så. Det lykkedes ikke for keiser Karl å skape en folkehær av varig verd. Hans mange kapitularier gjaldt de enkelte felttog. Og han evnet ikke å skaffe sitt rike en flåte, det hevnet seg da vikingene kom.

Før 100 år var gått, var dette rike smuldret opp og i meget liten grad i stand til å verge seg mot de innfall, som fant sted fra syd, øst og nord. Barbarene kom for å plyndre, sjelden for å få land som Gange-Rolf.

Sarasenerne (araberne), som hadde satt seg fast i Italia og Spania, var lenge før blitt stanset av Karl Martel i sin fremrykning til lands. Men som de sjøfolk de hadde lært seg til å bli, kom de igjen sjøveien og begynte fra midten av 800-årene å plyndre en vergeløs Middelhavskyst. Sent i samme århundre satte en røverbande av dem seg fast på kysten ikke langt fra Rhône's munning, innrettet et befestet tilholdssted og hjemsoekte i nær 100 år alpelandskapene helt opp til det indre av Sveits. Dette var mulig, fordi røverredet lå ved sjøen og kunne holde forbindelsen med hjemlandet vedlike. Et par ganger kom bysantinske flåter til hjelp, men utrettet intet. Den tyske keiser Otto den store, der følte seg som keiser Karls arvtager, så det som sin oppgave å bringe skandalen ut av verden og tenkte på å sende en ekspedisjon mot røverne, men han gjorde intet. Samling av befolkningen mot dem synes kildene ikke å ha tenkt seg muligheten av. Først da de hadde tatt til fange en mektig prelat med fyrster og høyadel til venner, tok en av disse seg sammen og fikk med hjelp av noen standsfeller gjort slutt på ulykken.

Samtidig med at sarasenerne begynte sine røverier i Middelhavet, kom i større utstrekning angrep av vikinger fra nord. De var så meget verre, fordi vikingene var overalt, langs kystene, opp over elvene, og snart lærte de å gjøre tokter på hesteryggen langt inn i landet.

Ennå før madjarene hadde satt seg fast på den ungarske slette omkring år 900, var de kommet i berøring med Vesten. Og i mer enn halvhundre år var det knapt noen sommer uten at deres rytterskarer kom på plyndringstog, for hvert år lengere og lengere vestover, helt til Loire. De hadde ikke den fordel vikingene hadde av å kunne falle tilbake på fartøyene, og da en større skare av dem var slått av kong Otto i midten av 900-årene, viste de seg ikke mer.

Madjarene var blitt slått tidligere i regulære slag, og kom det til virkelig kamp, led også vikingene nederlag. Men i alminnelighet var folkeoppbudet ubrukbart overfor de lynsnare raids som både vikinger og madjarer var mestre i. Det var for sent å mobilisere og for sent å bevege lang vei. Denne situasjon greide de stormenn bedre som var bosatt rundt om i riket, hadde sine væpnete ryttere for hånden og lett kunne komme i forbindelse med distriktets innbyggere. Om de ikke kunne ta opp kamp i åpen mark, kunne de ramme røverne på annen måte. Uten å spille tiden med å vente på ordre ovenfra kunne de med sine rytterskarer bli en fare for dem, når de under plyndringer spredte seg i mindre flokker. Og når vikingene belesset med bytte vendte tilbake til skipene,

eller madjarene dro østover med sitt tross av tunge kjerrer, kunne de ramme dem fra bakhold. Byene befestet seg, og bak deres voller og i stormennenes borger, som grodde opp overalt, kunne bøndene ty inn med sine kostbarheter. Ikke minst dette brakte Feudalvesenet, hvis opprinnelse man kan spore langt tilbake, til full utvikling.⁷

På de britiske øyer var man like lite forberedt som på fastlandet til å ta mot vikingenes herjinger. Et sjøforsvar fantes ikke, og bondeoppbudet, the fyrd, uten fast organisasjon var som der tungtvint, dårlig væpnet og uøvd. Et omslag kom her, etter at kongen av Wessex, Ælfred, senere kalt den store, hadde vunnet over danene ved Ethandune i 878. Under hans og hans dyktige etterkommeres ledelse fikk angelsakserne i løpet av et halvt århundre overtaket. Avgjørende var det at danene mistet den strategiske overlegenhet de hadde hatt i sine hurtige bevegelser og med skipene som replipunkter, senere befestede tilholdssteder på øyene i elvemunningene eller andre steder på kysten. For de tok mer og mer land i besittelse og ble fastboende bønder de også og med mindre innbyrdes samhold enn det nå var blitt blant angelsakserne. Krigen mot dem ble ført systematisk, meget i likhet med den fremgangsmåte keiser Karl hadde brukt mot sakserne: Langsom erobring av land og befestelse av herredømmet ved bygging av borger (burrhs) med garnisoner. Betegnende er det at folkets plikter overfor staten var konsentrert i tre oppgaver, stille the fyrd, bygge borger og bygge broer. Hæren var the fyrd, forsterket med kongens egne folk, i eldre tid kalt the gesiths. Senere fikk disse større betydning med thegnerne og deres folk som en større og viktigere del av styrken. Folkeoppbudet derimot gjennomgikk ikke annen bedring enn at det ble bestemt at halvparten kunne være hjemme og stelle jorden, mens den annen lå i felten. Dermed var man bedre sikret mot at en dag alle var dratt hjem.

Kong Ælfred hadde i øvrig forstått betydningen av å kunne møte motstanderen på sjøen, og han lot bygge skip. Men han måtte ha hjelp av friserne både ved byggingen og ved bemanning. Og det var tydeligvis i så begrenset omfang at skipene må ha vært hans egne, ikke stilt av befolkningen. Spørsmålet herom må imidlertid ha meldt seg, men først under kong Eadgar (959–975) kom det i stand en flåteordning bygd på folkeoppbudet, og visstnok etter samme prinsipp som i Norden, å dømme av de meget magre kilder som finnes. Som rimelig kan være forfalt denne ordning, da danene (kong Knut den mektige) hadde herredømmet i England i første halvdel av 1000-årene. Men den ble så gjenoppfrisket og var budt ut 4 ganger før Vilhelm Erobrer tok England i 1066. Alt tidlig er det tegn til at denne tjeneste til sjøs ble avløst av en pengeerstatning, og før århundret var ute, var alle spor av folkets plikt til å bidra til en sjøvæpning utslettet.⁸

4.

Spørsmålet om hvorfor det gikk annerledes i Norden er visstnok ikke besvart. En av grunnene, og vel den viktigste, ligger i dagen: landenes topografi gjorde bruk av fartøyer nødvendig, den hadde gjort en stor del av mengden fortrolig med sjøen, og en viss

organisasjon var påkrevd nettopp på grunn av skipene. Men rent administrativt sett tør man ikke tro at de her oppe på kong Håkons tid var nådd så meget lengere enn i Vesterlandene i å nytte verne-kraften i folket, og har evnet å skape en i detaljer utarbeidet orga-nisasjonsplan.

Man tar knapt meget feil om man tror å finne leidangens opp-rinnelse i følgende lovbud i Gulatingsboken:

«Nå kommer den mann som har vært gjort utleg herfra, til vårt land og bærer sant hærsagn; da er han ilend (har rett til å bo i lan-det), om han enn før var utleg. Nå bærer mann hærsagn og det er ikke sant, da er han utleg om han enn før var ilend. Nå bærer den mann som ilend er, sant hærsagn, da skal han ha en mark av hvert fylke og 3 mark av kongen. Nå bærer mann hærsagn, da skal han sende ut hærpil ved landsenden. Den pil skal fare mellom lend-menn og sendes med bemannet skip og bæres både dag og natt og fare langs leden. Nå er de utlege om de lar den pil falle. Nå skal trepil fare inn i fjordene og bæres med vitner, og hver skal bære den til en annen. Men den som lar den falle, skal bøte 3 mark. Nå kommer den der hvor det bare er en enslig kone, da skal hun skaffe skip og folk og mat om hun har det. Men hvis hun ikke har det, da skal de bære henne forbi. Men for alle de menn, i hvis hus pilen kommer, betyr den at de skal møte på skipet innenn 5 dager. Men hvis noen da sitter rolig, er han utleg; for da skal både tegn og træl fare. Nå skal hver skaffe mat for seg og sitt følge. Nå møter de hær og træl blir manns bane, da er han fri selv om han før var træl. Nå hvis hær farer mot vårt land og kongen er redd for at menn vil svikte ham, og han vil ta gisler av oss, da har vi ikke rett til å nekte ham det. Men den som nekter, han er overbevist om landråd. Nå er det tatt gisler av menn, da skal han ha gislene til hærflåten er 5 netter ute av landsyn, da skal han sende dem hjem igjen. Nå hvis kongen beskylder en mann for landråd, da skal han nekte det med tylvtered (ed med 11 «mededsmenn»); hvis den faller (det lykkes ikke å skaffe nok mededsmenn) gjelder det utlegd.»

Umiddelbart foran dette lovbud står ett om vetevakt. Den skal holdes om det er utsikt til at hær kommer mot landet. Lendmann eller årmann skjærer pil opp (sender ut krigsbudstikke) — til skip-redeting som det heter i landsloven —. Der blir vakten tatt ut, og det er bøter for ikke å møte (til ting og til vakt) og for å sovne på vakt. Deretter heter det: «Nå skal han sette ild på varden for 5 skip eller

mer enn 5 skip. Men hvis han ikke setter ild på varden, og det viser seg å være hærskip, da er han utleg. Men nå tenner han varden for færre skip og bringer hærlaup over folk, da er han skyldig 40 mark. Den skal utrede 40 mark som er nærmest ved den som er lengst øst, men hver av de andre 3 mark.»⁹

De to lovbud hører sammen, vetens brann kalte alle under våpen, den brakte hærlaup over folk. Den fra fortiden arvede, uskrevne plikt til forsvar av stammen når den ble overfalt, hadde tidligere fått lovs form i budet om at bøndene skulle komme hverandre til hjelp. Nå ble den utvidet til å gjelde hele lovområdet. På kong Håkons tid har dette vestpå kanskje bare omfattet tre fylker, men likevel måtte det gjøres tiltak for å få spredt mobiliseringsordren på en hensiktssvarende måte. Det er det egentlig nye, hva også kommer fram i overskriftene på de to bud: *Um vita vgrðu* d. v. s. om vardevakt, og *Um grva skurð* d. v. s. å skjære opp pil. Fartøyer forutsetter loven uten videre er for hånden, den sier ikke annet enn at folk skal møte på skipet innen 5 dager. Av andre, yngre deler av loven fremgår at leidangsskipet skulle ha en bestemt størrelse, men til å begynne med har de visstnok greid seg med det de hadde.¹⁰ Og de var ennå i Vikingetid, det var overflødig å si noe om våpen.

Likheten mellom de to lovbud og det sagaene forteller om kong Håkons ordning, er iøynefallende. I sin primitivitet gir de inntrykk av å være meget gamle, og detaljer gir bevis for det. Andre steder i loven gjør en ubotemann ilend, om han bringer sant hærsagn. Her betegnes han bare som utleg. Forklaringen tør være at den gang utlegdsstraffen ble lovfestet, har det ikke være tale om å nyansere dens strenghet. Men lengselen hos forbryteren etter å komme hjem igjen har meldt seg, og kongen som den der fremfor noen skulle våke over freden i landet, har vært meglingsmannen. Det skjønner en av at det ble hos ham den fredløse kjøpte freden tilbake, ikke som det skulle være rimelig å tro, hos tinget der hadde dømt ham. Den offentlige mening har imidlertid reagert mot at hvem som helst skulle kunne komme hjem uansett forbrytelsens art. Og etter hvert er de verste forbrytelser skilt ut som ubota — eller nidingsverk. Da nyttet det ikke selv om han kom i kongens eller jarlens følge, som det heter et sted,¹¹ under deres beskyttelse. På samme måte er i kapitlet om utbud satt utlegdsstraff for den mann som gjør seg skyldig i landråd (landsforræderi), i andre lovbud kalles forbrytelsen ubotaverk. Når landråd er viet megen oppmerksom-

het i dette kapitel om utbud, kan det vel henge sammen med tidsånden i sin alminnelighet, men man minnes også den umiddelbare årsak til at leidangen kom i stand, striden mellom kong Håkon og Eirikssønnene. Begge parter har hatt sine tilhengere.

I kapitlet om vetevakt blir en mann gjort utleg, om han ikke tenner varden for 5 skip eller flere. Tenner han varden for færre skip er han skyldig 40 mark. Det er åpenbart en mindre grov forbrytelse. Men nå var 40-marksboten nettopp frikjøpsboten for den fredløse. Det peker også i retning av at i så gammel tid var spørsmålet om å få komme hjem ennå ikke lovmessig behandlet.

5.

Men det er yngre innskudd i leidangsbudene, som det er i budet om herjing der er gjengitt foran. Lendmann og årmann kan ikke ha fått offentlige oppdrag alt på den tid da de ble vedtatt. Derimot tør man tro at lendmannen i sin tid har overtatt oppgaver i kystforsvaret som andre tidligere hadde tatt på seg.

I gravfunn og gamle vikingesagaer, skrevet i sen tid, men tydeligvis ofte med en kjerne av historisk virkelighet, lærer man å kjenne et aristokrati, eldre enn den egentlige Vikingetid og med opphav kanskje helt tilbake i folkevandringstiden. Det er mest på Vestlandet og Sørlandet man støter på det. På de kanter av landet har jorden ikke hatt lett for å gjøre en mann til kakse, sin makt og sin rikdom har det måttet skaffe seg ved sjøfart og handel, og sine hjem har disse storfolk derfor hatt på kysten, endog langt ute i leden,¹² det har forholdene ført med seg. Men de har følt seg trygge med sine huskarer og skip alltid for hånden. Med kjøpmannskapet hadde vikingeliv lett for å følge, og det er for en stor del derom fornaldarsagaene handler. I en tid da samfunnene var små og følelsen av samhörighet ikke merkbar utenfor en begrenset krets, har farten ikke gått så langt, om det enn fortelles om tog også til nabolandene. Det har falt naturlig at disse stormenn ble bøndernes naturlige førere, når det gjaldt å verge seg mot slike angrep.

I sagaer om eldre historisk tid leser man om stormenn, der verger deler av kysten for kongen. Egil Skallagrímssons venn Arinbjorn herse var under Harald Gråfeld *forstjóri* (fører) *fyrir liði ok landvǫgrn*, og andre nevnes som landvernmenn. Nordmenn nevnes også som innebærere av sådanne stillinger hos den danske konge. Den ypper-

ste av de skikkelser der står som representanter for dette bondearistokrati, er Erling Skjalgsson fra Sole. Han vocket lystig landet og sviktet ikke landvernet, kveder Sigvat Skald. En annen skald kaller ham herse. Herser hadde hans frender vært, og han vil ikke ha høyere navn enn dem, da kong Olav Tryggvason vil gi ham jarledømme. Erling var rik nok til å kunne underholde en liten hær av huskarer. Han hadde stadig om seg 90 frigivne eller flere. Men når jarlene var i nærheten — jarlene var Håkon jarls sønner, som hadde fått hver sin del av Norge å styre etter kong Olavs fall — hadde han 200 eller flere. Med 4 eller 5 store skip dro han til England til møte med kong Knut den mektige.¹³

Sigvat kaller Erling lendmann. Det vitner som loven om at lendmennene har overtatt hersenes oppgaver som voktere av landefreden, og de har sørget for mer enn det lovbudene viser: å sette mobiliseringen i gang. Det store apparat som leidangen var, skulle ikke tre i virksomhet, medmindre det var virkelig fare på ferde. Var det bare noen få skip som kom og vardene derfor ikke ble tent, har lendmennene uten tvil vært aktive med egen styrke og hjelp av de nærmeste bønder. Det har vel ikke minst vært med tanke på overfall fra sjøen at det i kong Magnus Erlingssons tid ble vedtatt et lovbud, hvori det heter at når lendmennene dro til Gulating, skulle det være noen tilbake i fylkene for å gjete folks hybler for tyver og ransmenn. Men også om deres politimyndighet i distriktet har Gulatingsloven bestemmelser.¹⁴

I motsetning til den rolle lendmennene spiller i denne lov, står Frostatingsbokens taushet om deres virksomhet nordenfjells. Også her er de øverste politimyndighet.¹⁵ Men om deres militære stilling hører man ikke noe. Det er i overensstemmelse hermed at lendmennene i Frostatingslag har samme plikter som bøndene til å være med på å gjøre leidang.¹⁶

6.

Kong Håkon var mest Vestlandskonge. Østpå hadde han liten makt. Om leidangens begynnelse her vet man intet. Da lovene er tapt, har man utenom sagaene bare meget sene kilder. Visse ulikheter mellom skipredeinndelingen, som man lærer den å kjenne i yngre tid, på vestsiden og på østsiden av Oslofjorden, kan tyde på at den er blitt innført til forskjellig tid, og det har vært nevnt at innflytelse fra Danmark kan ha gjort seg gjeldende.¹⁷

Heller ikke i de andre deler av landet hadde kong Håkon særlig stor myndighet. Fagrskinna nevner dog uttrykkelig, at kong Håkons ordning ble innført langs kysten og i Trøndelag. Sagaen bygger delvis på tradisjon, som ikke finnes annensteds, og som kan ha hatt sitt hjemsted nordenfjells. Men den lar det ikke skje før etter en kamp kong Håkon hadde med Eirikssønnene senere enn den på Ågvaldsnes. Den sto på Rastarkalv på Fredøy, som ligger på Nordmøre i Frostatingslags område. På den tid rådde her Sigurd jarl, som kongen sto i forbindelse med. Det er mulig at denne med jarlens hjelp kan ha fått innført samme ordning der som på Vestlandet, men på et senere tidspunkt. Det er rimelig at han først sluttet forhandlingene med bøndene i Gulatingslag.

Frostatingsboken har hatt lignende vedtak om vetevakt og utbud som Gulatingsboken, men de er tapt på et par linjer nær.¹⁸ De har der stått i 5. lut, som mest handler om mannhelg og for størstedelen er meget gammel. Plassen er betegnende for hvorledes man så på tiltaket som vern om den enkeltes fred, ikke samfunnets. Da leidangsordningen ble utviklet så vidt at en egen landvernsbolk ble skilt ut, er disse bestemmelser ikke som i Gulatingsboken flyttet til denne bolk. Budet om landsmenns herjing¹⁹ står også i Mannhelgen. Senere er det blitt modernisert og i den form satt i landvernsbolken uten derfor å være blitt strøket på det opprinnelige sted.²⁰

Sagaskriverne kan ikke ha kjent noen tradisjon om at kong Håkon har hatt nytte av leidangen under sine siste sammenstøt med Eirikssønnene, på Rastarkalv og på Fitjar, hvor han falt. Dette har tydensynlig brakt dem litt i villrede, de har ikke hatt forståelsen av at det tar tid å innføre en hærordning, selv om den er nokså enkel. Kongen måtte først personlig forhandle med bøndene på tingene, så skulle disse få det hele i orden. Det var forresten ikke bare tekniske grunner som kunne sinke. I Egil Skallagrímssons saga lar Egils farfar, Kveld-Ulv på kong Harald Hårfagres tid svare kong Audbjørn av Fjordane, da denne hadde sendt bud at Kveld-Ulv måtte komme ham til hjelp mot kong Harald: Kongen har rett til å kreve av meg at jeg skal følge ham, når han skal verge sitt land og det blir herjet i Firdafylke. Men jeg finner meg ikke skyldig til å fare nord til Møre og stride der for å verge mørerens land. Denne mentalitet, som sagaskriveren visst har tolket ganske riktig, har det ikke vært lett å endre, den går lenge igjen.

Både Fagrskinna og Snorre har derfor søkt å finne grunnen til

leidangens fravær. Fagrskinna forteller om vakter som satte ild på vetene, når de så hærskip, og det ble da hærsamling over hele landet. Og så var det ikke Gunhildsønnene men vikinger. «Men de menn som fór nord fra landet i leidang etter oppbudet ved vardene, de dro lang vei før de spurte for sant at deres ferd ikke trengtes, og de vikinger som hadde herjet, var da borte. Dette strev syntes mange var ille fordi det var til ingen nytte. Selv kongen tykte det var så ille at han satte dødsstraff og lemlestelse for den mann som ble kjent skyldig i det at han sa krigsbud, når ilden ble sett.» Snorre, som lar leidangen bli innført i hele landet etter kampen på Ågvaldsnes, gir en noe bedre forklaring. Han sier om kampen på Rastarkalv at kongen hadde satt store bøter, om vetene ble reist med urette, og det skulle da være grunnen til at det ingen nys gikk om Eirikssønnenes ferd, før de kom i Ulvesund, nordligst i Nordfjord. Under omtalen av kong Håkons siste kamp på Fitjar, er det hos Snorre ikke tale om vardene, men derimot i Fagrskinna. Vaktmennene, som var utenfor kongens hus, heter det hos Snorre, så mange skip seile mot øya, men det tyktes ikke lett for noen å si kongen hærsagn, for han hadde satt store bøter for hver den som gjorde det,²¹ — Snorre mener vel også her med urette. Det synes som om de to sagaskrivere, eller kanskje heller en forvansket tradisjon før dem, har funnet årsaken til at leidangen ikke var med, i lovens bud om ikke å tenne vardene for et fåtall av skip.

Senere får sagaskriverne fastere grunn under føttene. Sigurd jarls sønn, den kjente Håkon jarl, tok kampen opp med Eirikssønnene etter kong Håkons død. De hadde drept hans far. Sagaen bruker under omtalen herav uttrykk, som tyder på at de som skrev dem ned, har ment å kunne tolke kildene derhen at den lovfestede leidang har vært med. Han lot skjære opp hærpil og hadde godt for å få folk med, heter det en gang. I den siste kamp, mot den siste av sønnene, hadde han folk fra hele lagdømmet og fra Hålogaland: «han hadde folk fra fire folkland», heter det hos en samtidig skald. Men da jarlen skulle samle hær mot jomsvikingene til slaget, som kom til å stå i Hjørungavåg, var det hele ikke bedre innarbeidet enn at han hadde meget strev med å få folk sammen: Jarlen og hans sønn Eirik lot skjære opp hærpil over hele Trøndelag, sendte bud til begge Mører og Romsdal, likeså nord til Naumadal (Namdal) og Hålogaland, stevnet siden ut full almenning av folk og skip. Siden rodde jarlen gjennom alle fjorder (på Møre), inn langs det ene land og

ut langs det annet, mens sønnen Eirik med hæren fra Trøndelag fór sydover så raskt han kunne. Det var tilslutt over 150 skip.²²

Som vanlig var også her stormenn med på sine egne skip. Det synes å ha vært få høvdinge fra Trøndelag med. Langs kysten visste man fra et tidligere dansk overfall, hva en kunne vente seg av herjing. Inne i Trondheimsfjorden følte de seg tryggere.

Men om sagaskriverne har rett, at kong Håkon holdt igjen, kom dette ham dyrt å stå. Da Eirikssønnene falt over ham på Fitjar, hadde han bare sin hird og mange bønder hos seg, og han «lot hirdmennene og gjestene stå sammen som Eyvind sier i det kvad han diktet etter Håkons fall».²³ Denne Eyvind var den kjente Eyvind Finsson eller Skaldaspiller, kong Håkons frende og stormann fra Hålogaland. Han var gjest hos kongen og har selv sagt deltatt i kampen med sitt mannskap av håleyger. På menneskers og skalders vis har han måttet ha dette med i sitt kvad: «han kalte på håleyger som på holmryger, jarlers banemann, — fór til storslaget». Noen av bøndene har da vært fra Rogaland. Diktekonstens strenge lover er kanskje skyld i at nettopp de også er tatt med i kvadet.²⁴

Kapitel III.

LANDVERN OG LEIDANG

1.

Skipene gjorde i Norden folkeoppbudet til et mer hendig verktøy i krig enn det ellers var i Europa på denne tid. Til sjøs kunne det forholdsvis hurtig trekkes sammen og føres til truede steder, og det var ikke belemret med et sinkende tren, forsyningene fikk plass ombord hos mannskapet eller på egne proviantskip. Men et almannautbud, hvor alle skal møte på korteste varsel og ha mat med etter eget godtykke, det er ikke egnet for krigføring uten i et begrenset område og i kort tid. Fremmøte ved skipet av alle, tegn og træl, uten hensyn til hva det kunne romme, var hensiktsløst, når man skulle litt lengere bort. Dette har meget tidlig ført til en viss regulering.

Det heter i Gulatingsboken: «Hver gang det er almannatal, skal man sette manngerd fra landsenden og de være for seg (være sam-

men) som bor nærmest (sammen). Ingen skal springe over noen annen, uten at de alle blir enige om det.»¹

Manngerdens oppgave ligger i navnet (substantiv til *gera mann út*). Den skulle stille mann, det kunne ikke godt være til annet enn leidangstokt. Fra å betegne plikten er ordet gått over til å bety dem som hadde den. Selv om det er kommet med leidangsordningen, er dette sikkert ikke noe nytt institutt. I det gamle Norge, hvor landsbyer var ukjent, har grenden, hver grend noen få bruk, som lå nær hverandre og fra først av kanskje var skilt ut fra samme ættegård, fra tidlige tider holdt sammen og gjør det mange steder den dag i dag for gjensidig støtte og hjelp i arbeide og for samvær i høytidsstunder, ved fest, gravferd og gudsdyrkelse (grannelag, belag).² Det har falt naturlig å nytte slike små sammenslutninger i hærvesenets tjeneste, da det ble spørsmål om det. Ved oppbud til krig har manngerdene sendt sine håseter (egentlig rorskarer) av gårde, hver utstyrt hjemmefra for den tid leidangstoktet skulle vare. Keiser Karl den store hadde brukt samme metode. Og da kong Christian IV skapte den nasjonale hær i 1628, var det ordningen i leidangens eldste tid han tok opp igjen i sitt legdssystem.

Ved denne ordning ble et bestemt antall folk kalt ut til hvert skip. Manngerden skulle settes fra landsenden. Ordet land var i den germanske verden det alminnelige appellativ for et område, hvis innbyggere hadde felles samfunnsorden, sin egen «lov», som omfattet rettspleien, religionen og forsvaret (Jylland, Skåneland, Uppland). Da ordet senere gikk over til å betegne et større rike, dannet av flere land men kalt land som disse, ble landskap navnet på disse. Derfor heter de lover som de hadde gitt seg, i dag landskapslover i Sverige og Danmark. I Norge er land ikke alminnelig, og man fester seg ved at det bare synes å forekomme som navn på områder der forholdsvis sent har fått tilskudd av befolkning sydfra. Et par av disse finnes i Gulatingslag (Hordaland, Rogaland). I Gulatingsboken brukes ordet regelmessig om hele Norge. Men selvsagt er landsenden i det gamle lovbud ikke Norges landegrense; det er brukt på samme måte som i Hordaland. Og det må forstås slik at «landets» (fylkets) ting har avgjort til hvilke skipreder grensetraktene mellom dem skulle høre. Inndelingen i manngerder har skipreden greid selv. Men man kan ikke tro at et sådant almannatal er blitt holdt ofte, dertil var det for stort apparat å sette i bevegelse. Nyere lovbud viser da også at kjennskap til folkemengden har vært liten.

Manngerð nevnes bare en gang til i *utgerðarbálkr*: når fartøy kom hjem fra tokt, skulle de få fatt i så mange mann fra hver manngerd at de kunne få det på land.³ Lovene har andre regler om leidangens organisasjon, og ordet er tidlig forsvunnet fra den militære administrasjons ordbok. Heller ikke sagaene nevner det. Men det er brukt et par andre steder i samme lov, kirken tok manngerden i sin tjeneste.⁴ Og høyst sannsynlig har bøndene i lange tider brukt den de få ganger det var tale om krigsutbud.

På Østlandet svarte liden til manngerden, og den var meget levedyktig. Også dette ord har skiftet betydning. Fra å bety en følgesvenn i krig (*liði*, fl. *liðar*) ble det navnet på dem som stilte ham. Den omtales i Sverres saga på en sådan måte at det synes som om hele Viken var delt i lider.⁵ Og etter Hirdskrå skulle sysselmannens plikt til å holde menn til kongens tjeneste, i Borgartingslag stå i forhold til lidetallet i syslen.⁶ Lovbud om lideskipnaden er ikke bevart. Men yngre kilder, bl. a. lister over leidangsskatt gir opplysninger som viser dens likhet med mangedordningen. Navnet lide finnes i brev og aktstykker fra 1300- og 1400-årene fra østsiden av Oslofjorden.⁷

I Trøndelag og Nord-Norge er det meget svake eller nærmest ingen spor av noe som ligner manngerder og lider. I Frostatingsboken nevnes settunger og åttunger (sjettedeler og åttendedeler), kretser så små at de av den grunn kan sammenlignes med dem. Men de er bare kjent i forbindelse med kirkens tjeneste, verdslig bruk av dem er ikke nevnt.⁸

2.

Kravene til leidangen økte. Lagdømmene vokste i størrelse, og med rikskongedømmet ble det før eller senere plikt å ligge til landvern hele landet over. Hertil kom at riket fikk en utenrikspolitikk, som især gjorde seg gjeldende fra kong Olav den helliges tid. Gøtaland var lagt til Svealand, og den svenske konge ble Norges nabo med interesser i vest. Danmark hadde som konger fått kraftige erobrerfyrster, Svein Tjugeskjegg og Knut den mektige. Etter kong Olav Tryggvasons fall hadde den svenske og danske konge delt Norge mellom seg. Norges konge måtte kreve hjelp av bøndene også til krig utenlands. Spørsmålet om å bruke leidangen til angrepskrig meldte seg. Det gikk da gjerne bud ut om vinteren, men leidangen

ble sjelden samlet før om våren, så det var tid til å få den utrustet. På samme måte forholdt de seg i nabolandene, og også ved forsvars- krig kunne det derfor bli tid til å gjøre seg i stand. For ryktet om en mobilisering der skjedde så langsomt, hadde lett for å nå det land angrepet gjaldt. Gulatingsbokens tilsagn om benådning for en lands- forvist, der brakte sant hærsagn, er gjentatt annensteds i samme lov og er også kommet med i kong Magnus Lagabøters lover, så uten betydning kan det ikke ha vært. Sagaskriverne har det på det rene. Da jomsvikingene våknet av rusen etter å ha drukket minnebegre i kong Sveins gjestebud, fant de ut at de hadde tatt munnen litt for full med sine løfter, bl. a. om å drepe Håkon jarl eller jage ham av landet. De avtalte derfor å ruste så skyndsomt som mulig, de ville ikke at ryktet skulle fare i forveien så Håkon jarl eller hans sønn Einar kunne forberede seg. Den siste fikk likevel nyss om ferden, og jarlen lot seg ikke overrumple, men slo jomsvikingene i Hjø- rungavåg.

Man tar knapt meget feil, om man setter den nyordning av leidangen som i Gulatingslag avløste manngerdene, i forbindelse med utenrikspolitikken i første halvdel av 1000-årene. I sine hovedtrekk er den blitt til etter overenskomst mellom kongen og bøndene. Innen rammen for denne overenskomst var disse selvstendige i sin lovgivning, «vi»-formen viser det. *Utgerðarbálkr* gjør i sine slut- ningsord klart rede for forholdet: «Nå har vi satt vårt landvern i skrå, og vi vet ikke om det er rett eller rangt. Men om det er rangt, skal vi ha de lovbestemmelser om våre utgerder som før har vært, og som Atle fremstilte for bøndene i Gula, medmindre kongen vil unne oss andre og vi alle sammen blir forlikt om det.»⁹

Ved skråsettingen har bøndene ikke vært sikre på om det som ble skrevet ned, stemte med hva Atle hadde fremstilt, og som må ha hatt sin opprinnelse i forhandling mellom kongen og ham. Den har tidligere en gang ført til utkast til et forlik, som bøndene har vedtatt, og som de ikke ensidig kunne endre. Men de har tenkt seg muligheten av at dette kunne ha skjedd, fordi loven hittil var blitt overført muntlig. Atle må da på skråsettingens tid være død, men han er ikke gått i glemmeboken. Denne Atle kan man visstnok få tak på i sagaen,¹⁰ og med en viss grad av sannsynlighet lar det seg gjøre å bestemme når forliket er inngått og hva det har gått ut på. De konstitutive elementer i den fullt utbygde leidang¹¹ er frukten av dette forlik.

Sagaene kommer ikke ofte inn på emner av dette slag. De interesserte seg mer for mennesker enn for institusjoner, mer for konflikter mellom mennesker enn for deres byggende virksomhet. Især er de eldre islandske sagaer temmelig uvitende f. eks. om lovgivningen i Norge. Men noen lover er blitt husket. Ennå mens kong Olav den hellige levde, gjorde kong Knut den mektige seg til herre over Norge og satte sin sønn Svein Alfivason til konge i landet (1030–1035). Kong Svein førte nye lover til Norge om mange ting, og de var tatt etter det som var lov i Danmark, men noen var meget hardere, forteller Snorre og regner dem opp. Når de er så godt kjent, skyldes det at de er kommet med i Ågrip, et kort utdrag av Norges historie, som er skrevet i Norge, i meget bygger på norske kilder og inneholder adskillig lovtradisjon.¹² Fra Ågrip er Sveins lover gått over i yngre islandske sagaer. Om alle på en nær er det opplyst i sagaer og lover¹³ at de ble opphevd i løpet av de to nærmeste menneskealdre. Den ene gjelder leidangsplikten. Når kildene tier om opphevelsen av den, tør grunnen være at den ikke er blitt opphevd, men ombyttet med en annen, eller endret til det Atle foredro for mennene i Gula.

Det fortelles i et par sagaer om en mann ved navn Atle at han en gang opptrådte på et ting og ved en liten bemerkning fikk kong Magnus, helgenkongens sønn til å skifte sinn. I begynnelsen av sin regjering, etter å være kalt hjem til Norge for å fordrive kong Svein, var kongen meget stri og holdt ikke de løfter han hadde gitt bøndene. På dette ting talte kongen harde ord til dem. Da reiste Atle seg og sa bare at skoene trykket ham så at han ikke kunne røre seg av stedet. Så satte han seg igjen og sa ikke mer. Tinget ble hevd for den dag, og neste dag var kongen føyelig. Derved fikk han tilnavnet den gode. Tinget har sannsynligvis vært holdt i Langøysund på Nordmøre i 1040 eller 1041. Kong Magnus ga her rettebøter, som opphevd noen av Sveins lover. Og på samme ting har han formodentlig forhandlet med Atle på Vestlandsbøndenes vegne om utkast til nye leidangsbestemmelser. Det var en heldig tid å få satt igjennom en ny forsvarsordning, fremmedstyre hadde brakt sinnene i kok. Atle har vel vært lagmann. Men da det ikke var Gulating, og bøndene hadde det avgjørende ord, har rettebøtene ikke kunnet inneholde noe om denne sak. Mellom tinget i Langøysund og skråsettingen er det et tidsrom på omkring 50 år, det passer godt.

I *Ågrip* er kong Sveins lovbud om leidangsplikten gjengitt så-

ledes: *Sjau menn skuldu gera ein liðfoeran ok gera fyrir huern er V vetri gamall væri, en þar eptir hōmlur eiga*¹⁴ (syv menn skulle stille en stridsdyktig, og det skulle regnes med hver som var 5 år (vintre) gammel. Deretter skulle de ha hamler).

Det lovbud i Gulatingsboken som trolig er resultatet av forliket, lyder således: *At almenningi fullum þá skal gera mann út at siaunda nevi. En ef vér eigum manntal betra, þa scolo aller þess njóta. En or því manntale scolom vér gera skip svá morg ór fylki hverinn som vér erom á satter orðner við konong váru*¹⁵. (Ved full almenning skal man stille én mann for hvert syvende hode (egentlig nese). Men har vi bedre manntall, skal alle nyte godt av det. Men av det manntall skal vi stille så mange skip fra hvert fylke som vi er blitt forlikt om med kongen vår).

At det her er en sammenheng synes innlysende. Første setning sier tilsynelatende det samme begge steder. Men mens manntallet i Gulatingsboken er grunnlaget for de en gang for alle fastsatte og begrensede leidangsbyrder, finnes hos Svein intet forbehold herom. Setningen må der forstås slik at byrdene til enhver tid skulle beregnes etter folketallet i øyeblikket: *þar eptir hōmlur eiga*¹⁶, og altså vokse når folkemengden øket. De skulle der regnes fra 5-årsalderen. I lovbudet er intet nevnt om lavalder. I et foregående kapitel, som handler om pliktens fordeling på de enkelte bønder, er den derimot satt til 3 år. Frostatingsboken, som har lignende manntalsregler, er taus i vedkommende kapitel. Men i et annet, hvor lendmenns leidangspåkt er fastsatt, heter det at de skal gjøre (leidang) for hver mann, som er 6 vintre eller eldre enn 7 vintre. 6 er sannsynligvis feilskrift for 7. Og da manntalsreglene ellers stemmer med hverandre, tør man tro at tallet 3 (III) i Gulatingsboken er feilskrift for 7 (VII). Denne alder er man vel da blitt enige om under forhandlingene med kong Magnus.

Ved forliket er fastsatt hvor mange skip skulle stilles av hvert fylke. Var det blitt gjort uten hensyn til folkemengden, kunne det ha hendt, at skipene måtte bygges små forat det kunne bli full mannskapstyrke på hvert. Således som forholdene hadde utviklet seg, tør man tro at det for kongen har gjeldt ikke minst å få store fartøyer. Både taktiske og nautiske krav gjorde det ønskelig. De opplysninger man under forhandlingene hadde å bygge på, var det almannatal som hadde vært grunnlaget for inndelingen i manngerder. Utbud av leidangen i de foregående år, har også gitt en viss erfaring. Men almannat-

tallet har sikkert bare omfattet gårdbrukerne, de som hadde evne til å ruste ut ved mobilisering. At det var stridsdyktige menn innen hver manngerd sier seg selv. Fremtidig skulle plikten fordeles etter antall hoder, sannsynligvis inntil 7-årsalderen. Det tall har man ikke vært sikker på og har tatt forbehold: har vi bedre manntall, skal alle nyte godt av det. Et annet lovbud, som må være av yngre dato, viser at den optimisme eller forsiktighet som her kommer til syne, ikke har vært berettiget overalt: viste manntallet at det ikke var folk nok til et skip av normert størrelse, hadde de rett til å korte av på det, endog ganske betydelig.¹⁷

Fylket var den administrative enhet for distriktsinndelingen i skipreder og har tidlig søkt ved lovbudet om manngerdindelingen å fordele byrdene jevnt på dem. For fordeling av byrdene på de enkelte bønder innen skipreden hadde denne fullt selvstyre. Alt da leidangsordningen ble innført, har det vært nødvendig å inndele i skipreder, folk måtte vite hvilket skip de skulle møte ved. Har man dengang, som foran antydte, brukt de fartøyer man hadde, er rimeligvis skipredene blitt av forskjellig størrelse. Da en bestemt skipsstørrelse ble fastsatt, har den utvilsomt gjeldt hele lagdømmet, og ny regulering for å utjevne forskjellen mellom skipredene har vært nødvendig. Vanskeligheten var at det var to hensyn å ta, til folketallet for utskrivningen, til gårdenes avkastning for utrustningen. Den har gjort seg særlig gjeldende vestpå, hvor naturforholdene er så ulike.

På grunnlag av forliket er leidangsbolkene etter hvert blitt til med en rekke detaljer — oftest i form av straffebud — om administrasjon og plikter og disses fordeling, om kontroll i distriktet, om utbud og om toktet og opplegg etter endt tokt. Endog lovbud om rekvisisjoner under tokt finnes. Det ble glemt, og ny rekvisisjonslov lykkedes det ikke å få før i slutten av 1890-årene. Men når provianteringen unntaes, er det meget lite det sies om toktet. Det var straffbart å unnslå seg for å møte og for ikke å møte etter innkallelse. Det gjelder både styresmenn og håseter.¹⁸ Rømte en styresmann «mens de farer sydover og kongen ligger til landvern» ble han etter Gulatingslovet ubotemann, rømte en håsete, ble han utleg, men kunne kjøpe seg tilbake for 40 mark.¹⁹

I de svenske lover finnes en såkalt *roða rätt*, som inntar en bred plass. Den gjaldt mest alminnelige forbrytelser, som ble straffet strengere under leidangstokt enn ellers. Av landslovens Mannhelgebok sees at det har vært lignende rettsregler her: «Om folk slås i leidangsferd med kongen eller på stev-

ner for lagmannen o. s. v. — — — , da er det grid på alle disse steder.²⁰ Grid var egentlig den midlertidige fred, som f. eks. ble gitt en drapsmann av den dreptes ætt for den tid, da forhandling om forlik foregikk; han var da i denne tid sikret mot hevnakt fra den annen part. Det var også den fred, som skulle herske under markedsstevner og ellers hvor mange mennesker kom sammen. Fordi forbrytelser lettere kunne forekomme under sådan sammenstimling ble straffene for dem skjerpet. Men forbrytelser ble også straffet strengere, når de ble begått på steder eller til tider, som var særpreget ved sin høytid eller på annen måte, som kirker, i julen, i hjemmet o. s. v. Kongens stilling som fredens yokter førte også i tidens løp til at hans omgivelser kom til å bli betraktet på samme måte, der hersket kongefred. Og den ble også utstrakt til leidangsskipet, som var ute i kongens tjeneste.

Bjarkeyretten har i sin farmannalov bestemmelser om tjenesten ombord på kjøpmannskip: om utkikk (*berg vǫrðr*), om bryggevakt (*festar vǫrðr*), om vakt ved seilet (*rá vǫrðr*) og om øsing.²¹ (*hafnar-, sigglingar austr*). Og det er forskrifter om hvorledes tjenesten skulle gå i tur og omgang.²² Samme ordning har det vel vært ombord på leidangsskipene.

3.

Den ordning som det etter foranstående er grunn til å tro er kommet i stand, først ved regulering av utbudet,²³ dernest som følge av forliket med kong Magnus, betegner ikke noen endring i leidangens prinsipp: folket i våpen til forsvar av hjemmene. Kong Håkons bud dannet fremdeles grunnlaget. Det er fremdeles full almenning, dvs. alle mann. En utskrivning av hvert 7. hode, småbarn unntatt, ville jo også i mange hjem bety en voksen mann fra hver husholdning. Det har visselig ligget fjernt fra de gamle nordmenns tanker å se i dette en organisasjon i flere oppbud, hvert med sin særlige oppsetning og sin særlige oppgave. Derfor er det forståelig at landsloven uttrykker seg som den gjør. Først heter det: «Nu om så tungsomt hender for menneskenes synders skyld, at hedensk eller kristen hær anfaller Norges kongevælde på noe sted, og selv om anfallet gjelder hans skattland, da skal vi ikke nekte vår konge full almenning tillike med folk og skip og våpen²⁴, — — — men hvis mindre kreves, tar vi med takk mot avslaget». Og dernest: «Hvis så hårdelig hender at nogen hær gjør anfall eller reises innenlands, da skal de, til hvis hus sant hærsagn kommer, skjære op hærpiler, — — — Men alle de menn, til hvis hus pilen kommer, da gjør den dem stevne til skips ved sjøen,

men til samling til lands. Men hvis da nogen blir sittende rolig, da er han utleg, ti da skal fare tegn og træl om det trenges:»²⁵

For en og samme situasjon, angrep av fremmed hær, i det ene lovbud full almenning, i det annet tegn og træl. Etterretningsvesenets effektivitet er det avgjørende.

Landsloven gjaldt for hele landet, men har for det meste hentet sitt stoff fra Gulatingsboken, litt også fra Frostatingsboken. De to lover stemmer stort sett. Det er knapt noe som tyder på at de østlandske lovbøker er benyttet. Men det er ingen grunn til å tro at leidangsordningen i sine hovedtrekk har vært anderledes der.

Etter landsloven er det kongen som bestemmer hvor stor del av leidangshæren skulle kalles ut til forsvar mot angrep utenfra, når det var tid til denne fremgangsmåte. I Gulatingsboken heter det bare: «ikke kan vi nekte ham (kongen) leidang til landsenden.» Det er ikke utenkelig at bøndene i hvert lagdømme i eldre tid selv har bestemt hvor meget de ville sette inn til forsvar av andre landsdeler. Sagaene gir ikke opplysninger for besvarelse av dette spørsmål. Landet var vel etter kong Magnus den godes tid heller ikke utsatt for angrep av fremmed hær mer enn én gang, nemlig da den danske kong Valdemar den store kom i 1165^{25b} (Han har sannsynligvis vært i Norge også i 1168, men herom vet sagaen intet). Han kom til Viken, hvor bøndene flere ganger forsamlet seg mot ham på strandbreddene. Det Snorre forteller er at Erling Skakke bød ut almenning av folk og skip over hele landet, og det ble det største hærløp.

Det spørsmål melder seg også, hvilken myndighet kongen hadde til å by ut leidangen mot indre uroligheter. I den eldste del av sagaene nevnes flere ganger at kongen bød ut leidang fra en landsdel til kamp mot en høvding i en annen. Om tradisjonen er riktig, gir den likevel ikke rettledning. I en tid da mange ennå hadde en krigersk innstilling i arv fra vikingelivet, var det lett å få frivillig folkehjelp, og man bør ikke legge for meget i ordet leidang. Men det heter i Gulatingsboken at bøndene ikke kunne nekte kongen leidang til landsenden, hvis han bød den ut, sig til tarv og bøndene til gagn. Og det måtte være til kongens tarv å få hjelp til å slå ned opprørsflokker. I borgerkrigene ble også – riktignok av begge parter – leidang ikke sjelden budt ut av den ene mot den annen. De styrker de fikk, kunne tale for at deltagelsen var frivillig. Men så oppløste som forholdene var, kan man ikke slutte noe om hva plikt var. I landsloven er saken derimot klar: om hær reises innenlands har alle

plikt til å være med mot den. Det var også i overensstemmelse med lovens ånd. Bøndene var fra gammel tid ikke bare pliktige til å hjelpe mot vikinger, hva enten de kom utenfra eller var landets egne innbyggere. Lovene påbyr andre steder at de skulle være med på å fukke forbrytere eller hjelpe kongens ombudsmenn med det, og ingen forbrytelse var større enn den å råde land og tegner (kongens undersåtter) fra kongen. Landråd (landsforrederi) var *hit mesta niðingsverk*.

Når Gulatingsloven sier at bøndene ikke kan nekte kongen leidang til landsenden, ligger heri at utenfor denne måtte bøndenes samtykke til. Intet lovbud antyder plikt for bøndene til å følge kongen i angrepskrig. Den oppfatning at man må skjelne mellom landvern, det alminnelige oppbud bestemt for forsvarskrig, og leidang bestemt både til forsvarskrig og angrepskrig, som det tidligere het, eller at kongen hadde rett til å by ut leidangen, full almenning til forsvar og halv til angrep, som det heter ennå i vår tid, den har ingen hjemmel i lovene. Men nok kan forholdene til sine tider ha brakt uklarhet i prinsippet. Etter landsloven var bøndene pliktige til full almenning også når det gjaldt skattlandene, og det tør være at denne plikt har gitt kong Håkon Håkonsson rett til å by ut leidang alt til hans siste ferd, til Skotland i 1263. Intet annet bånd bandt skattlandene til Norge enn den felles konge, som hadde inntekter av øyene. Men kongens person var vanskelig å skille fra hans stilling i samfunnet. Når han da samtidig var konge i annet land, som kong Magnus den gode i Danmark, kan det tenkes at denne på det grunnlag har krevd leidang av bøndene under sine kamper med Svein Ulvsson. Hans etterfølger, kong Harald Hårdråde har fortsatt på samme vei, om enn kanskje trusler har vært nødvendige. Han var kriger av fag og lyst, hensynsløst fór han fram, og hans rikdom tillot ham å utstyre seg med nødvendige maktmidler for å sette sin vilje gjennom. Det er som om den samme tanke går igjen, når kong Håkon VI i et utbudsbrev av 1360-årene bød ut nordmenn til krig i Sverige: leidang full almenning i kost og halv i folk til landvern.²⁶ Han var sønn og arvtager etter kong Magnus Eiriksson, som i mange år fra 1319 av var konge i begge land. På denne tid var dog den lovgivende makt faktisk gått over til kongen. Og som en naturlig konsekvens herav må kongen ha kunnet tillate seg å by ut leidang til krig utenfor landets grenser, og det har også funnet sted.²⁷ Men det tør være tvilsomt om det var i overensstemmelse

med den alminnelige rettsopfatning. 1371 tilgav kong Håkon bøndene på Oplandet at «de hadde felt vår ferd for oss og ikke fart eller gjort utfareleidang».²⁸

4.

Landvern (*landvörn, landvernd* av *verja*) betyr likefrem det som ordet sier, forsvar av landet. Lovene taler om rømning, mens kongen ligger ute til landvern.²⁹ I denne betydning brukes ordet i sagaer og senere i tiden.³⁰ Når Gulatingsbokens *útgerðarbolkr* slutter med de ord: nå har vi satt vårt landvern i skrå, og når landslovens og bylovens bolker om hærordningen i sin helhet kalles landvernsbolker, er det bevis for at landvern ikke betyr et masseutbud i motsetning til et engere oppbud leidangen, som bolkene i overveicnde grad nettopp beskjeftiger seg med, og for at leidangen er kommet i stand for én oppgave, landets forsvar. Ordet kom dessuten til å bety de forsvarsmidler som ble skaffet til veie for dette formål. Den stavhugger eller den bordhugger som løp bort under bygging av nytt leidangsskib, «ødelegger landvernet for kongen»³¹. Om et stort fartøy som Sverre lot bygge, sier han at det er *mikill landvörn fyrir wvinum warum*,³² godt landvern mot våre uvenner. I yngre tid fikk ordet betydning som en del av hærstyrken. Under de hyppige kriger med Sverige fra midten av 1600-årene ble det behov for større styrker enn det var utskrevet til den linjehær kong Christian IV hadde opprettet i 1628, og etterhvert ble det organisert et bakre oppbud, mest til lokalvern og grensevakt. Det fikk i tidens løp forskjellige navn, men ble i 1742 kalt landvern og har beholdt den betydning.³³

Totaloppbudet hadde lenge intet annet navn enn tegn og træl og beholdt det også etter at en del av det til sine tider ble kalt ut til leidang; leidangsfolkene var fremdeles å finne blant masseoppbudet om de t måtte møte, og de selv ikke var innkalt til det organiserte oppbud. Man møter samme uttrykk i landsloven, nær 100 år etter at den siste træl er nevnt i Norge. Men i slutten av Middelalderen er et annet navn kommet opp, mann av huse. Det var alminnelig i daglig bruk, kollektivt het det mannhusingen og den enkelte en mannhusing. Som militært uttrykk ble det brukt om den del av den mannlige befolkning som senere ble kalt landstorm³⁴.

Leidang (*leiðangr* av *leið*, egentlig bevegelse, reise), ble navnet på den organiserte folkehær. På samme måte er i andre germanske sprog,

ord som opprinnelig betyr gang, ferd, blitt navnet på folkehæren.³⁵ Ordets etymologi gjør det sannsynlig at det ikke er et laget ord, innført som betegnelse for en administrativ nydannelse, men er av høy elde og brukt om stammens hærtog under en fører, lenge før dette ble ordnet ved lov. Snorre, der beskriver som noe nytt kong Håkon den godes forsvarsordning, bruker ordet leidang om kong Harald Hårfagres krigstog både til sjøs og til lands. Etterhånden gikk ordet over til å betegne den proviant som måtte skaffes til toktet. Dette merkes alt i folkelovene.³⁶ Det må være den årlig tilbakevendende leidangsskatt til kongen som er skyld i at oppmerksomheten og dermed sprogbruken er kommet til å konsentrere seg nettopp om denne del av leidangspliktene. Skatten ble mest betalt in natura. I landsloven er det mer utpreget. Og når det i denne lov heter: nå bygsler en mann dyrere enn det har vært vanlig, da beregnes så meget høyere leidang og landvern som det er pålagt mer land-skyld, da må her med leidang være ment fredsskatten og med landvern (variant i håndskrifterne *konungs útboða*) være ment utredsel til leidangstokt.³⁷

I en overenskomst mellom kongen og kirken, truffet på landslovens tid, fritas erkebispemenn for 100 mann til leidangstokt (*expeditio*, *Konungs boðferð*) og særlig for den skatt som vulgarter kalles leidang.³⁸ Behovet for å skjelve mellom de to begreper har således meldt seg. Få år etter finnes uttrykket *útfararleiðangr*, og skatten ble kalt *borðleiðangr* (leidang til kongens bord). Dette er alminnelig utgjennom 1300-årene, da det ennå forekom virkelig utbud til krig.³⁹

Almenning (*almennigr*), egentlig alle våpenføre, frie menn, ble ved begrensning av fremmøtet til den organiserte leidangshær betegnelsen for den maksimale styrke som da skulle møte. Men dette ord kom også til å bli brukt om skatten alt i Sverres saga⁴⁰ og senere i Håkon Håkonssons saga. I samme betydning er det brukt i landsloven.⁴¹ Sagaene bruker flere ganger uttrykket halv almenning om utbud til krig. De kjente det og visste, at leidangsskatten, som var halv almenning, hadde som grunnlag plikten til landvern. De sluttet da at når den styrke deres kilde oppgav, var mindre enn full almenning, måtte den være halv. Et ord halv almenning som uttrykk for en juridisk-administrativt bestemt hærstyrke kan ikke påvises i lovene.

Til å begynne med var det ingen stat med inntekter og administrativ virksomhet. Leidangen måtte i sin helhet settes opp av bøndene: de måtte stille skipene, bygge og vedlikeholde dem (*skipagerð*). De måtte ruste dem ut ved utbud (*leiðangrsgærd*) og skaffe folk. Å holde våpen (*vápnabúnaðr*) var en personlig plikt. Men lovene viser at kongen førte kontroll med leidangen, med at materiellet var i orden i fredstid, og at leidangsflåten ble riktig bemannet og utrustet ved mobilisering. En rekke straffebestemmelser om forsømmelser må kunne taes som tegn på at dette var begynt lenge før lovene fikk sin redaksjon, som den nå er kjent.

Til hjelp hadde kongen sine ombudsmenn og styresmannen. Ombudsmennene varetok som vanlig kongens interesser ved søksmål. Som særplikter hadde de bl. a. å holde våpenteing. Det ble i Gulatingslag tilsagt om høsten av årmann eller lendmann og holdt om våren. Frostatingsbokens utfararbolc sier intet om kontrollen, men det fremgår annensteds av loven at sådant ting ble holdt også der. Og i Bjarkøyretten for kaupangen i Trondheim heter det at våpenteing skal holdes tre uker før påske og tilsies av gjaldkeren (byfogden). Landsloven vicr våpenholdet megen oppmerksomhet og gir detaljerte bestemmelser om våpenteinget, som skulle holdes over hele Norge og ikke ha større område enn skipredeteinget. Under visitasjonen skulle det ikke gå flere enn tre mann i geledet og så langsomt at sysselmannen, hjulpet av håndgangne menn kunne få sett nøye etter. Det skinner gjennom at det kunne være litt av hvert å si på våpenholdet: noen selger sine våpen, og noen låner av andre for å vise fram.⁴² I 1308 innskjerpet kong Håkon V at våpenviten (boten for ikke å ha hatt sine våpen i orden) ikke på noen måte måtte ettergis og at våpentollen — som den også kalles — i de første fem år skulle samles av to bønder, og for den skulle kjøpes våpen om nødvendig, til bruk for dem som var utskrevet. Senere fikk saken en annen vending. Våpenteing ble holdt nokså flittig, — bøter var kjærkomne for statskassen. I 1424 klager bøndene på Tunsbergkanten over at de blir avkrevd våpenvite hvert år og det blir ikke spurt etter våpnene. Og det endte med at våpenviten i en tid ble fast årlig skatt i noen distrikter. I andre synes den å ha skjult seg under et annet navn, syslegjeld.⁴³

Ombudsmennene skulle i noen utstrekning bøte mangler. Etter Gulatingsboken skulle de skaffe folk i et bestemt tilfelle, etter

Frostatingsboken skulle årsmannen skaffe mat, men ha rett leidangsvite (bot og erstatning) av dem som hadde vært forsømmelige.⁴⁴

Styresmannen var vel en gang valgt av bøndene selv. Men i folkelovene er det kongen som nevner styresmenn til alle skip.⁴⁵ Det fortelles i Kongespeilet at av kongens huskarer (det vil her si hans håndgangne menn) var det noen som hadde veitsle opp til 3 mark eller mer, og som ikke var bordfaste i hirden, men mest styresmenn ute i distriktene. Noen var lendmannssønner, og noen så mektige bønder at de syntes å være jevngode med lendmenn. Etter landsloven skulle styresmannen ha lønn under tokt, 1/2 mark sølv i måneden, om han ikke hadde veitsle eller len av kongen.⁴⁶

Styresmannen var skipssjef, og han hadde plikter som sådan også i fredstid. Det kommer til syne i Gulatingsboken. Han satte stevne for å få bygd naust og gjort seil og har vel i det hele hatt tilsyn med fartøyet. Var det kondemnabelt har tydeligvis han tatt initiativet til å få bygd nytt. Kongen sendte da sine folk for å besiktige det. Var det meningsforskjell og de eller styresmannen mente det ikke var sjødyktig, mens bøndene selv kalte det så, skulle det tilkalles folk fra en annen skiprede. De skulle sverge om det var ført eller ikke ført. Og ville de ikke sverge, skulle skipet trekkes ut og ligge i søkk i 5 netter (døgn) og deretter øses lens. Klarte så en mann å øse det til ut i leden, var det ført.⁴⁷

Ved mobilisering sørget styresmannen for å få gjort skipet seilklart og etter endt tokt for å få det på lunnene igjen.⁴⁸ Han tok ut håsetene, en bestemmelse, som først kan være kommet etter at manngerdene var oppgitt, og han overtok etter hvert kostholdet, som han i landsloven har hele ansvaret for.

I Frostatingsboken nevnes om styresmannen ikke stort annet enn at han skal ta ut håsetene.⁴⁹

LEIDANGSPLIKTENE

A. SKIPET

1.

Det er ikke kjent hvor tidlig leidangsordningen er blitt innført i Norden, og det har vært delte meninger om tidspunktet. Det har endog vært nevnt at det er grunn til å tro at svearne alt ved vår tidsregnings begynnelse hadde en effektiv sjøkrigsorganisasjon.¹ Helleristninger, funn av gamle båter og billedstener på Gotland gir glimt av utviklingen.

Henvist til sjøen for en stor del av livbergingen har nordboene fra de eldste tider måttet ferdes der. De farkoster primitive folk har funnet på å lage seg, så snart de var kommet over det første stadium — enkelte trestammer og sammenbinding av dem til flåter — var stokkebåten (kanoen), brent eller hugd ut av en stokk, og skinnbåten, gjort av et skjelett av spildirer, som det er trukket en kledning av skinn over. Langs Ishavskystene, hvor skog mangler, har skinnbåten vært i bruk i uminnelige tider ned til våre dager, både på Grønland og i Nord-Asia.²

Stokkebåten har også vært brukt fra tidligste tid av og på de forskjellige steder av jorden, hvor en trestamme stor nok har vært å oppdrive. På kysten av Nord-Vest-Amerika har indianerne, som lever der under naturforhold meget lik våre, hatt kanoer, som har rommet opp til 50 mann og vært så stive at de har kunnet gå ut i høy sjø uten utliggere.³

I Norden ble stokkebåten henvist til rolige innsjøer, elver og tjern, da man lærte å bygge båter av bord. Intet av skipsbyggingens mange problemer kan nemlig ha meldt seg tidligere og med større styrke enn stabilitetsproblemet ved disse lange og smale båter. På forskjellig måte har man søkt å løse det, etter det funnene viser. En av dem, som kanskje er blitt utgangspunktet for den senere båtbygging, var å myke sidene i den uthulte båt med kokende vann og spenne dem fra hinannen ved tvertrær, så båten ble bredere. Båtveggene måtte da være tynne og ble svake, hvorfor det ble satt igjen tverskott eller innvendige klamper under uthulingen. Til klampene ble bundet spanter, som stivet av sammen med spenntreerne. På samme tid ble veggene lavere, og skvettbord ble bundet langs båtrepene. Ennå i våre kjente kongeskip fra Vikingetiden finnes trekk, som minner om disse bedrede stokkebåter.⁴

Den eldste bygde båt, som er funnet i Norden, er Hjortspringbåten fra Als i Danmark. Den er fra første halve årtusen f. Kr. Det synes ikke utenkelig, at det kjølige klima, som man mener har satt inn før denne tid, og som må ha innvirket på skogens vekst, kan ha fremtvunget eller iallfall fremmet oppfinnelsen, og jernverktøy har lettet arbeidet. Håndverksmessig er båten meget godt gjort, men konstruksjonen er primitiv. Den er bygd av fem brede bord, ett bunn-

bord og to sidebord på hver side. Bordene støter med de skrått tilhugne sidekanter mot hinannen, så veggene er nesten glatte, og er bundet sammen med snorer, som går gjennom huller straks innenfor kantene. Som avslutning forut og akter var man ikke nådd videre enn til å sette inn endene av en stokkebåt kan man si, treklosser uthult vertikalt på den innvendige side. Til de innvendige, tynne kanter av klossene er sidebordene bundet på hver side. På undersiden griper klossene om bunnbordet, som her er smalnet av til en stokk. Avstivning langskips gir det svære bunnbord og esinger, som er satt igjen på relingsbordene under tilhuggingen. Men dessuten er både bunnbordet og endestykkenes overkanter forlenget til snabler utenfor båten, og disse er holdt sammen både forut og akter med loddrette støtter, som er tappet inn oventil og nedentil og utvendig støter mot endestykkene. En lignende lås har formodentlig forbundet snablene nærmere deres ender både forut og akter. På innsiden av sidebordene er utspart klamperekker, hvortil er bundet spanter, som når opp til båtkanten på hver side. Men disse spanter er bare tynne hasselkjepper. Tverskipsavstivningen er oppnådd ved toftene som hviler mot båtveggene, og tvertrær nær bunnen. Under toftene er tappet inn vertikale støtter, som går gjennom nedre tvertrær og i nedre ender er fortykket med hull for spantene.⁵

Den slående likhet mellom denne båt og helleristningenes båtbilder, der også viser både de dobbelte oppadvendte snabler i begge stevner og de to vertikale treklosser i hver baug, synes å bevise at bygging av båter var kjent tidlig. Nordnorske ristninger viser likhet med skinnbåter.⁶

Mens Hjortspringbåten ble padlet, har det i alder neste båtfunn keiper for årer. Det er Nydambåten, som nå står i Kiel. Den er fra 300-årene e. Kr. og viser også på andre måter betydelige fremskritt. Den har virkelige stevner, og bordene er ikke sydd men klinket sammen med jernnagler. Andre mindre båtfunn viser hvorledes det etter hvert ble en virkelig kjøll for bedre avstivning langskips og nødvendig, da seiling ble alminnelig. Videre hvorledes vanskelighetene ved forbindelsen mellom kledningen og kjøll og stevner ble overvunnet, og båtformen ikke bare bedret men med tegn til differentiering etter det formål den skulle tjene, som lasteskip f. eks. Men de røper også den seige konservatisme, som alltid har preget båtbygging. Kongeskipene på Bygdøy har spantene bundet til kledningsklamper som Hjortspringbåten. Den elastisitet dette ga, søkte man i bruksbåter, hvor økonomien hadde noe å si, å oppnå ved ikke å nagle alle spant til kledningen. Tetningen mellom bordene ble gjort ved tettelister, noe som var nødvendig, da de ble bundet sammen, og ikke — Osebergskipet delvis unntatt — ved driving som senere.

2.

Kongeskipene på Bygdøy er båter med dekk i lav høyde over bunnen. De er spisse i begge ender, lave men med høye stevner. Lengden er vel 20 m, bredden vel 5 m. Tuneskipet, som er meget ødelagt, har kanskje vært noe kortere og bredere. Osebergskipet har innvendig høyde midtskips vel 1,5 m og over vannlinjen 0,85 m. Gokstadskipet, som har 6 bordganger over vannlinjen, er bedre sjø-

gående. Det stikker omkring 0,8 m. Til sammenligning kan nevnes at en redningsskøyte fra omkring 1940 er 19½ m fra stavn til hekk og har største bredde vel 5½ m. Den stikker 2,7 m.

Materialet er omtrent utelukkende ek. Kjølens (*kjøln*) en tykk planke på høykant, er naglet til stevnene (*stafn*, akterstavnen også *skutr*, *skutstafn*).

På kjølen hviler spantene, hvert i et stykke av naturlig bøyd form (*roing*). Fra topp til topp på hvert spant ligger en dekkbjelke (*biti*) under den er en støtte (*snalda*), som står på spantet. Den klinkbygde kledning, hvis midtre del het *húfr*, og den del som er nærmest stevnene *hals*, er festet til kjøll og stevner og de enkelte omfar til hverandre med jernspiker (*reksaumr*) eller nitnagler (*hnodsaumr*). Det er 10 bordganger på Tuneskipet, 12 på Osebergskipet og 16 på Gokstadskipet (*borð* bruktes både om det enkelte omfar – vanligere var *sýja* – og om hele kledningen).

Kledningen hviler mot spantene, men disse når ikke helt opp til relingen; omfarene nærmest over vannlinjen er festet til de oppstående ender av knær (*kné*), som hviler på endene av dekkbjelkene; de aller øverste er holdt sammen ved stønninger. Innsiden av øverste omfar på Gokstadskipet er forsterket med en esing (*borðstokkr*); på yttersiden av Osebergskipet er list (*rim*, *skjaldrim*), som skjoldene hang på. *Rim* ble også navnet på øverste omfar. Den del av relingen som stiger opp mot forstavnen, het *sax*, og spantet over sammenstøtet mellom kjøll og stavn het *saxband*. Akter på styrbord side henger roret, forbundet med skroget ved en vidje, som går gjennom kledningen og er surret til spantet innenfor; det bevegtes med en tverrskips rorpinne. Dekket (*þilfar*) dannes av dekkplanker, som ligger fra dekkbjelke til dekkbjelke, forsenket i falsen langs bjelkenes overkanter.

Fartøyene er både for roing og seiling. For årene er det runde åpninger i en av de øvre bordganger, på Osebergskipet den øverste, på Gokstadskipet 3, bordgang ovenfra; den er sterkere enn kledningen ellers. Gokstadskipet har 16 årepar, de andre færre. Masten (*tré*) står på Gokstadskipet gjennom en svær mastefisk (*klofi*), som hviler på flere dekkbjelker, ned i et kjølsvin, der griper over 4 spanter. På Tuneskipet er oppbyggingen for masten også svær, på Osebergskipet spinklere.

Mens fartøysdelene i sine hovedtrekk er som alltid senere, skiller disse gamle båter seg fra en moderne tids ved forbindelsene mellom

dem. Spantene ligger løse på kjølen, og kledningen er bendslet til dem på gammeldags måte: klamper, satt igjen på innsiden ved tilhuggingen av bordene ligger an mot list på utsiden av hvert spant. Bendsler av hvalbarde eller vidjer er ført gjennom huller i klamper og list. I vannlinjen er konstruksjonen en annen. 9. omfar, bunnens øverste, er forbundet med spantene ved trenagler. Spante-toppene er ført opp over dette omfar til 10., som er livholtet (*megin-húfr*, bordgangen i vannlinjen), og er naglet til det ved gjennomgående bolter. Livholtet er meget kraftig. Hver bite er uthult på undersiden av endene og griper over spantetoppene; kneet er spikret til biten og til livholtet. På den måte er det sammenheng mellom livholtet, der sammen med kjølen stiver av i lengderetningen, og spanter og biter, der stiver av tvers. Det hele virker som om livholtet er esingen på en lavere båt der er blitt gjort høyere. Kjøl og stevner er lasket til hverandre uten noen innvendig oppklossing som forsterkning.

Gokstadskipet har et deplasement på vel 20 tonn, hvorav 8 tonn for besetning med utrustning, regnet tli 60 mann.⁷

3.

Å nytte vinden til å komme fram på sjøen er så naturlig, at man må tro de gamle har gjort det tidlig. På enkelte helleristninger finnes også noe, der er tydet som seil.⁸ Først er vel seil rigget opp på alminnelige bruksbåter. De mange lange skipsbilder på helleristningene er formodentlig årekrigsskip, der defilerer med kongens følge, helst når de kom hjem fra vunnen seier. Kom skipene ikke hjem, var det fordi den seirende motpart hadde lagt dem som offer i myren.

Men ett er at man i magsvær setter opp en stake og sprer en klut i en mer eller mindre labil båt. Noe annet er det å bygge en båt og reise en rigg, som greier høststormer i åpent hav. Det har de vikinger måttet risikere som i slutten av 700-årene satte over til Skottland, og kanskje 100 år før dem de norske nybyggere som satte bo på Orknøy og Shetlandsøyene. De fartøyer, som da ble brukt, må ha en lang utvikling bak seg. Erfaringen er sikkert vunnet i fraktfarten. Den eldste seilbåt som er funnet, er da også en lastebåt.⁸

I århundrene før Kr. f., den såkalte Keltertid, var det få forbindelser med utenverdenen, og de som var, gikk for det meste mot syd og sydost, over Østersjøen og oppover elvene i det nåværende

Tyskland og Russland, eller tillands fra Slesvig over til Sønder-Jyllands vestkyst og videre til Elbens og Rhinens munninger. På elvene har rofartøyer vært brukt, og noen større trang til å formidle resten av reisen med seilfartøy har knapt meldt seg. Avstandene i den lukkede Østersjø var ikke store, og trafikken kunne for størstedelen holde seg under land. Men i slutten av Romertid, fra begynnelsen av 400-årene, tok handelen veien lengere vest, og også med forbindelse til England. Nordsjøhandelens betydning ble dypt inngripende, og det synes å være liten grunn til å tro at nordmenn ikke skulle ha vært med på den.⁹

Fra denne tid må seilskipet være blitt mer alminnelig. At nordboene tidlig har fått kjennskap til Middelhavets seilskipsfart tør være hevd over tvil. Man kan bare minnes, at germaner (goter), som hadde vært bosittende ved Svartehavet, i 200-årene flokkevis søkte nordover igjen og fant plass på den skandinaviske halvøy, ikke minst i Norge.¹⁰ Men mer har nordboene lært av germaner på tysk Nordsjøkyst, da de kom i intimere berøring med dem og fikk interesse for saken. Fra omkring år 500 var friserne det førende folk på handelens område i Nordsjøen, og de kan ikke da ha vært nybegynnere. Det nevnes aldri om dem at de brukte rofartøyer.¹¹ Tidligere var det gått ut vikingetog til Britannien fra disse egne, og ved erobringen av England midt i 400-årene hadde angler og sakser skip, som ble kalt kjøl (g. saks. kiol, g. eng. ceol), formodentlig seilskip. Heller ikke disse folk hadde visstnok hentet meget fra romerne, men før lært av kelter lengere vest. Alt Cæsar forteller om en sjøkamp han hadde med veneterne utenfor kysten av Armorika (Bretagne), hvor disse hadde seilfartøyer.¹²

4.

Sagatidens litterære minnesmerker øker ikke stort vår viten om de gamles skipsbygningsteknikk. Derimot får man så vidt mange opplysninger om riggen at man kan gjøre seg opp en ganske sikker mening om den. I gravhaugene var det naturligvis ikke meget igjen av den. Landvernsbolkene nevner ikke få deler av riggen.

Masten, gjerne bare kalt *tré*, ordet mast er kommet med hanseatene, var på større fartøyer reist gjennom mastefisken ned i kjølsvin som på Gokstadskipet. På småskip sto den gjennom en bite ned i hull i spantet under.¹³ Den var støttet med baugstag (*stag*) og vanter (*hofuðbenda*), gjort fast i relingen. Gokstadskipet viser ikke merker

etter vanter, man har der seilt på treet. På krigsskip kunne i Middelalderen masten forholdsvis lettvent legges ned i skrå stilling i en galge, f. eks. når man måtte ro under motvind.¹⁴ Under bidevindseilas ble det gjerne støttet på luv side med et hjelpetau, en bardun eller bakstag (*stædingr*).

Nær mastetoppen var et simpelt mers (*híunn*). Råen (*rá*), som ble heist og firt med seilet, hang i fall (*dragreip* jfr. dreierep, der nå er kjettingen som en fast rå henger i). Det gikk gjennom hull i merset og må på en eller annen måte ha vært skåret inn i mastetoppen. Fallet ble gjort fast akter og tjente samtidig som akterstag. Råen ble holdt inn til masten ved en rakke (*rakki*). Seilet var alltid et firkantet råseil, vanligvis gjort av vadmél, men også av finere stoff som lerret, mest på kongeskip. Det var sydd inn i en ramme av tauverk (*lik*, *liksima*) sannsynligvis av hvalroshud, som tauverket i det hele (*seglreiði*) var gjort av. Man brukte også bast, mest lindebast, eller hamp og andre stoffer. Seilet var festet til råen ved lisning (*råband*), som var ført gjennom øyer eller kauser i dets overkant. Råen med seilet ble heist med spill, i eldre tid bradspill (*vindáss*), senere også gangspill (kanskje kalt *dokka*, som egentlig er navnet på de vertikale stendere for bradspilletts vindås). I seilets nedre hjørner (*skaut*, *skjøtsbarmen*) var skjøtene gjort fast (*skautreip*); forreste skjøte het som nå *hals*. De ble gjort fast i taustropper i skipsveggen (*hanki*). Braser (*aktaumr* av *aka* holde i tømme) til hjelp ved dreining av råen var festet i begge rånokker og løp på skrå akterut, hvor de var gjort fast i borde på begge sider. Under bidevindseilas brukte de også boline (*bóglína*) med forreste ende fast i baugen og delt i den annen i to tamper, hanefot, som var festet i forreste stående lik av seilet. For å få dette til å stå bedre pleide man også å feste en bom (*beitiáss*) til underliket; det skjedde ved et tau.

Det var som nå flere måter å minske seil på: Gjennom vertikale rekker av huller i seilet var skåret tauer (*hefill* av *hefja* heve), som var gjort fast i underliket og ført opp over råen (gjennom øyer under den?) og ned igjen til dekk. Når man trakk i tauene, ble seilet lagt i folder og trukket opp under råen som ved gordinger i våre dager (*heflaskurðr* av *hefill* og *skurðr* av *skera*). Eller man revet ved at horisontale rader av revseisinger (*sviptingr* eller *smáreip á segli*) ble knyttet sammen. Seilstripene mellom seisingene, revene (*rif*) ble da lagt i folder. Ved denne reving ble råen senket, og seilet fikk nye skjøtsbarmer. Langs begge stående lik var det derfor klør (*kló*),¹⁵

som under revingen dannet de nye hjørner og ved rep ble festet til hankene.

For roing satt folkene på tofter (*þopta*). I båter lå disse tvers over båtens bredde. På større rofartøyer, krigsskip f. eks. sto det robenker på bitene, en benk for hver åre, idet det langs midten av fartøyet var gang, som skilte folkene ved samme årepar fra hverandre. En slik robenk het likeledes *þopta*, men man brukte av og til ordet *sess*.¹⁶ Til *sess* og *þopta* svarer *sessi*, en som sitter sammen med en annen, og *þopti*, en som sitter på samme tofte eller er i samme halvrom.¹⁷ Årene (*ár*, koll. *roedi*, *roeðri*) lå i keiper (*keipr*), som ennå brukes vest- og nordpå, og ble holdt til dem ved hamleband (*hamla*, *hǫmluband*).¹⁸ I stedet for dette ble noen ganger brukt en enkelt tollepinne i forbindelse med keipen. To tollepinner som vanlig østpå i våre dager forekom ikke. På større fartøyer stakk åren ut gjennom huller i skipsveggen som på de funne skip. Hullene (*háborá*) var runde med splitt for årebladet, når åren skulle legges ut. De kunne lukkes med små skiver. Årene ligner dem som nå er alminnelige på Østlandet. En enkelt gang hører man i sagaen at roerne ble satt i to etasjer, noe som i mer enn 1500 år var vanlig i Middelhavet. Vinteren 1206–07 – i Erling Steinveggs tid – bygde baglerne i Tunsberg tre skip med dobbelte årerader, hver med 24 årehull. Da skipene skulle overgå nye birkebeinerskip, det største med 36 årer på hver side, må det bety 24 hull i hver årerad. Skipene kom aldri i bruk. De var ikke før kommet på vannet, før birkebeinerne var over baglerne, som måtte flykte fra dem, hvorpå de ble brent. Ideen har formodentlig Reidar sendemann hatt. Han kjente forholdene i Middelhavet, og ett av skipene ble bygd for ham.¹⁹

5.

Om nordboene har fått detaljer ved riggen fra sydgermaner, har de ikke derfor helt skiftet fartøystyper. De har tilpasset de skip de hadde, for seiling og etter de nye formål som forbindelsen sydover førte med seg. For skipsbyggingen er betinget av de vilkår naturen byr i det strøk av jorden hvor man bor, og de er uforanderlige. En sammenligning med utviklingen hos en annen sjøvant folkegruppe, Stillehavets innbyggere, er opplysende. I Stillehavet blåser passaten på begge sider av Ekvators stille belte, ofte måned etter måned uten å forandre retning og styrke. De meteorologiske forhold er også ellers oftest gunstige, klimaet er varmt; klart og vakkert vær er rege-

len. Men avstandene er store, flere steder meget store mellom de enkelte øgrupper. Ny-Zeeland, som er befolket nordfra, ligger over 1000 n. mil fra Tongaøyene. Tidlig har mennesket her utviklet seilkunsten, mens fartøysbyggingen er blitt stående på et primitivt standpunkt. Stokkebåten, bedret ved skvettbord og med oppbygninger forat folkene skal kunne holde seg tørre, har vært i bruk til våre dager. Stabilitetsproblemet er løst ved utligger, trestammer, som ligger på siden av, men noe ut fra kanoen og forbundet med den ved to eller flere spirer. Eller man bruker dobbeltkanoer, to båter like ved siden av hinannen. Manøverevnen blir nedsatt på den måte, men det har ikke så meget å si, slik som været for det meste er. Verre er det med styrken, påkjenningen under sjøgang er så stor at det er umulig å bygge større båter på den måte.

Norden ligger i en region med varierende vind, som ikke sjelden blåser sterkt og krever styrke og form på båtene. Men det er forskjell på Nordsjøen og Atlanterhavet, hvor Ishavet står på, og den lukkede Østersjø. Avstandene heroppe er små sammenlignet med Stillehavets, men også her er det forskjell. Fra Hordaland til Shetlandsøyene er det 150 n. mil, det tredobbelte av avstanden fra Bornholm til Pommern, og til Skottlands nordostspiss er det nær 250 n. mil, det tre- til firedobbelte av avstanden fra Gottland til Kurland. Fra Agder til nordspissen av Jylland er det 60 mil. Og så Norges lange kyst.

I Norden var skipsbyggingen alt nådd langt, da seiling begynte å bli alminnelig. De mange navn på fartøystyper, som man møter i sagaene, og hvorav flere sikkert er gamle, viser at man mestret kunsten, så hvert skip ble skikket for sin bruk. Man fikk lasteskip av forskjellig størrelse, reiseskip for stormenn og for menigmann, og – motsatt andre folk i Nord-Europa – egne typer av krigsskip. Ved siden av mindre fartøyer, mest for kysttrafikken, bygde de etter hvert større og mer sjøgående skip for langfart (*hafskip*), ikke minst for farten på de nordlige farvann, til Island og Grønland. Krigsskip ble gjort større av militære grunner. Man har for flere typers vedkommende nå vanskelig for å bestemme deres egenheter. Men benevnningen kunne skje på forskjellig grunnlag, etter byggemåten, ikke minst stevnenes konstruksjon, etter størrelsen og etter bruksmåten: kong Harald Hårdråde lot gjøre et skip etter mønster av Ormen Lange. Det var bygd som *buza*, men da kongen hadde satt dragehode på det, ble av en skald kalt både *sheið* og *dreki*.²⁰

Det vanlige navn for et større lasteskip var knarr (*knarr*), som er nevnt tidlig og ennå så sent som i 1325. Det var bredt og dypt. Skip for fraktfart langs kysten var byrdinger (*byrðingr*), som også var forholdsvis brede og dype og ble sendt over sjøen endog til Island. Mindre var ferjer (*ferja*), som ikke bare var for å sette folk over i sund og elver, men også gikk i fraktfart. Ferjene ble i Norge visstnok oftest rodd (*roðrarferja*), men i øvrig har kjøpmannskip (*kaupskip*) mest brukt seil og hatt årer som reserve. I motsetning til krigsskip hadde de vanligvis et åpent lasterom (*klofarúm*) midtskips, så man bare kunne ro med noen få årer forut og akter.

Mer beregnet på transport av mennesker var karven (*karfi*) og skuten (*skúta*). Karven er i sagaene skip for standspersoner; så sent som i 1381 nevnes den som tilhørende en geistlig. Man mener at kongeskipene mest er i slekt med karven. Skuten, som synes å ha vært benyttet både av mennesker og til gods, var simplere. Det er karver og skuter som etter hva sagaene forteller ble trukket over land under krig, når situasjonen var kritisk. De hadde helt dekk, kanskje med en forhøyning i stevnene som på Osebergskipet.

Andre typer var fley (*skip*), buza (*bussa*) og holkr. Fley er nevnt som leidangsskip i Hålogaland i 1315, men det var mange slags skip av denne type: vikingeskip, krigsskip, fraktskip og ferjer. Hva det var som var eget for typen er knapt kjent. Bussen omtales på kong Olav den helliges tid som brukt på en handelsferd til Bjarmeland, senere er krigsskip kalt busser, men i 1200- og 1300-årene nevnes de ofte i engelske tollruller som lasteskip. Holk, som i hansebyene var en meget alminnelig skipstype, er hos oss bare nevnt en enkelt gang, i 1365 da en skiprede fikk lov til å bygge sitt leidangsskip enten *holkastefndr* eller *buttu (buzu?)stefndr*.²¹

Som rimelig er hører man snart om en slags, snart om en annen slags skip at de har vært med i kamp. I Hafrsfjord var knarrer med. Noen har hatt bestemte oppgaver i krig som hjelpefartøyer, proviantskip (*vistabyrðingr*) eller aviso- og speiderskip (*lettiskip*, *-skúta*, *hleyþiskip*, *-skúta*, fartøy man kunne komme lett og hurtig fram med, *njgsnarskúta*, speiderfartøy). Men krigsskipet fremfor alle var langskipet (*langskip*). Det var kongens og stormenns hærskip. Dragen (*dreki*) var det største og sedvanlig kongeskip: Skeid (*skeið*) var fra tidlig tid et yndet navn blant skaldene, som brukte det også om dragen og de mindre, snekkene (*snekkja*), som lendmenn og andre høytstillede menn gjerne hadde. Dragen hadde dragehode (*dreka-*

hofud), men de andre typer kunne likeledes være *hofudskip*. Om det utenom størrelsen har vært andre vesentlige ulikheter, er ikke godt å si.

Handelsskips størrelse ble vanligvis bare gitt i alminnelige uttrykk som stor (*mikill*) eller liten. Ellers var det åretallet som ble nevnt. En båt med 3 par årer het som ennå i Nordland seksæring (*sexæringr*). Ved karver og skuter ble opplyst hvor mange mann rodde på hver side av fartøyet (*reru 6 menn á borð*), det var her en ved åren. Krigsskip ble på samme måte betegnet etter antall sesser på den ene side, det kunne her være flere mann ved hver åre. En 20-sesse hadde således 20 par årer. Det minste fartøy som ble betegnet på den måte, var visstnok 13-sessen.²²

Langskipets størrelse ble dog også angitt i romtall; *rím* var rommet mellom to dekkobjelker i fartøyets bredde og var delt i to halvrom. Et skip, som var *þritugt at rímatali* var en 30-sesse. Men langskipet var dessuten delt i rom på annen måte: akter var løftingen (*lyfting*), hvor kongen eller høvdingen hadde sin plass. Foran den var forrommet (*fyrirríum*), hvor de fornemste nest kongen var under kamp. Så kom krapparommet (*krapparúm*) det største rom bestemt for mannskapet. Saksen (*sax*) var nest forreste rom, på drageskip het det rausn. Og forrest var stavnen (*stafn, stafnrúm*) for *stafnbúar*, deriblant merkesmannen og utkikken. Endelig var det et par små øserom (*austrúrúm*), sannsynligvis på hver side av krapparommet. Man øste med bøtter eller øsekar, virkelig pumpeverk fikk de først i 1400-årene.

6.

Kravene til skipsformen er andre ved rofartøyer enn ved seilskip. Dette og det særegne ved drivkraften, mennesker eller vind, gjorde de to slags skip ulike skikket til bruk under forskjellige forhold.

En robåt bør være lett og smal for å gå lett gjennom vannet. Med 2 mann ved åreparet bør den være bortimot 2 m bred. Da lengden av hensyn til styrken ikke bør være stort over 8 × bredden, vil en slik båt bli ca. 16 m lang. Skal man kunne ro bekvemt, må det være omkring 1 m mellom åreparene (toftene), men båten er for trang forut og akter for roing, så man kan ikke regne med mer enn 12 årepar. Hjortspringbåten, som ble padlet, er 13 m lang, 2 m bred, har 10 tofter og beregnet plass for 24 mann. Nydambåten er omkring 22 m lang, 3¼ m bred, har 15 par årer og beregnet plass for

45 mann. Årens anlegg over vannet kan ikke være for høyt i forhold til årelengden. Teoretisk regner man at keipen ikke bør ligge høyere over vannet enn $\frac{1}{5}$ av årelengden. En åre for én mann er gjerne omkring 4 m og bør ikke være over 6 m, om den skal kunne føres noenlunde bekvemt. Det er omtrent lengden på Gokstadskipets åre; her tillater for øvrig skipsbredden at det kan være 2 mann om åren. I praksis er oftest åreanlegget lavere, vanligst $\frac{1}{8}$, ved Gokstadskipet $\frac{1}{2}$ m d. v. s. $\frac{1}{12}$.

Et seilskip har stor bredde og høyt fribord av hensyn til stabiliteten. Det var bedre sjøgående enn smale og lave roskip, som måtte holde seg under land og det var fordelaktigere i fraktfarten på grunn av sin fyldigere form, som gir stort lasterom. Ikke alene hadde roskipet mindre plass, men en stor del av den var opptatt av roerne med deres forsyninger. Og menneskekraften er en dyr og lite effektiv kraftkilde. Den er ikke konstant, så avløsning måtte til med tilsvarende større proviant- og vannforsyning. I en tid, da grensen mellom fred og krig var flytende, hadde det dog i økonomisk henseende mindre å si at man i seilskip kunne nøye seg med færre folk, fordi man av sikkerhetshensyn oftest måtte ha flere ombord enn nødvendig av hensyn til manøvreringen. I krigsskip gjaldt det nettopp å ha stor besetning. Og roing hadde militære fordeler. De ulemper vindens luner fører med seg, ble under vanlig seiling i langfart til en viss grad utjevnet over de store avstander. I krig var det av en viss betydning, at man ved roing omtrentlig kunne beregne tidene, men mer vesentlig var det at manøvreringsevnen under kamp og ellers i kritiske situasjoner avgjort var større, når man kunne bruke årer. Av strategiske, men især av taktiske grunner ble roskipet beholdt i Middelhavet som krigsskip til langt inn i nyere tid, og seil spilte en meget liten rolle. I Norden søkte man å gjøre langskipet til et noenlunde brukbart seilskip, men man oppga ikke fordelene ved å kunne ro.

Krigsskipet i Middelhavet kan følges tilbake til sjøkrigens begynnelse. De eldste greske krigsskip var pentekonteren for 50 mann og — sjeldnere — heka-konteren for 100 mann. De kan visstnok sidestilles med våre 13-sesser og 20-sesser, noe smalere kanskje, fordi det overveiende var lagt an på roing. De oppfinnsomme grekere fant imidlertid ut, at den greieste og mest effektive måte å få gjort det av med motstanderen på, var å sende til bunns hans fartøy med det som der var. De begynte å bygge båter med spore eller vedder. Det gjaldt da å få farten opp, altså ha flere rorskarer. Forat båten ikke skulle bli for lang og skrøpelig, ble de satt i etasjer over hverandre. På den måte oppsto trieren med tre rader roere. Den ble alminnelig ved år 500 f. Kr., men var kanskje

kommet i bruk 100 år før. Lenge etter, i den tid da langskipet ble utviklet i Norden, har man visstnok i det bysantinske rike hatt to rader roere. Keiser Leo, som skrev en taktikk omkring år 900, fremholder at under kamp skulle nederste rad være ved årene, mens den øverste sloss. Tidens krigsskip var dromoner, som også nordboene lærte å kjenne, da de dro på korstog. Byrepublikkene i Nord-Italia, som fra omkring år 1000 overtok det meste av sjøhandelen i Middelhavet, gikk etterhvert tilbake til å ha roerne i én høyde, og skipene ble lave. For å få størst antall roere pr. løpende meter, satte de i sine galleier toftene på skrå akterut fra skipssiden. På hver tofte satt 3 roere, hver med sin åre av forskjellig lengde. Avstanden mellom toftene var omtrent $1\frac{1}{3}$ m og mellom tollepinnene for samme tofte omkring 3 dcm. Derved ble det gjennomsnittlig en roer pr. 4 dcm., betydelig tettere enn ved alminnelig roing (zenzile-systemet). Men Middelhavets krigsfartøyer ble i tidens løp større og krevde mer årekraft. Det gikk da ikke an å sette enda en mann på samme tofte innenfor de andre. Han hadde måttet få en åre så lang at den var blitt uhåndterlig. Man gikk derfor tilbake til å ro på vanlig vis med en åre pr. tofte, men meget lang, så det måtte flere mann om åren. I midten av 1500-årene var det 4, senere 5 mann om en åre på omkring 14 m. I de meget store galeasser i 1600-årene var det 9 eller 10 mann fordelt på hver side av åren, som nå var blitt 16–17 m. Gjennomsnittlig ble det en roer på bare 15 cm, men det ble dårligere roing. Galleier ble etter langskipenes tid innført i Norden, hvor de senere ble avløst av rokanonbåter, som var i bruk ennå i første halvdel av forrige århundre.

7.

Vikingetogene gikk langt, til Irland, til vestkysten av Frankrike og av Spania, en enkelt gang inn i Middelhavet. Skipet måtte være seilfartøy. Men vikingene hadde klar forståelse av at i krig er bevegelighet en viktig faktor. De kunne ikke være avhengige av vinden. Overfall uten varsel var deres metode. De måtte kunne komme fram i vindstille og raskt unna om det knep — uansett været. Deres fartøyer måtte være innrettet for roing. Der de mest ferdedes, var farvannet ofte langgrunt, og det hendte jevnlig at de drog opp over elvene. Fartøyene måtte ikke være for store og ikke stikke for dypt. Et skip som Gokstadskipet tilfredsstilte de fleste krav, det hadde forholdsvis mange årer og hadde seil; og det greide seg godt i sjøen, det viste den kopi av det som i 1893 ble seilt over Atlanterhavet²³. Men vikingeskipet skulle også være handelsskip, i all fall kunne romme røvet gods. Det har vel vært noe rommeligere enn Gokstadskipet, hvor romdybden ikke er stort over 2 fot. Ellers har det visstnok ikke vært stort større, de opplysninger man har om mannskapsstyrken i den første tid, tyder på det, og som karvene ble de ikke sjelden trukket over land.

De første vikingetokter var streiftog av noen få skip, plutselige overfall og så hjem igjen. Sådant har det fortsatt senere for manges vedkommende. Men 30–40 år etter de første angrep begynte sammenslutning i større hærer, hvis opptreden fikk en annen karakter. De satte seg fast i utlandet, helst på øyer i elvemunningene, og foretok egentlige krigstog, som fikk nye krigsmål, å erobre land.²⁴ Fordelen ved å ha større skip, som rommet flere folk, må snart ha vist seg, og så meget mer, fordi vikingene begynte å møte motstand på sjøen. Alt i 851 slo den angelsaksiske kongen Æthelstan en styrke av dem ved Sandwich i Kent. Få år etter ble en dansk flåte ødelagt av frisiske fartøyer fra Zeeland. Og i slutten av århundret var kong Ælfred som før nevnt virksom på sjøen.²⁵ På den annen side var de avstander det var tale om for disse hærer å tilbakelegge, oftest ikke så store som før. Det ble mest Kanalen og den sydlige del av Nord-sjøen. Seiling ble ikke et hovedkrav. Vikingene har tatt konsekvensen av dette, har bygd større skip, gjort dem mer skikket for kamp og mer skikket for roing. Dette gir forklaringen på utviklingen av langskipet.

Et vitnesbyrd herom får man i den angelsaksiske krønike. Det heter her ved år 897 at kong Ælfred lot bygge langskip (*langscipa*) til vern mot de danske æsker. De var nesten dobbelt så lange som disse, noen hadde 60 årer, andre flere. I et angelsaksisk glossar fra 900-årene er æsc oversatt med dromo, navnet på bysantinernes lange, hurtige krigsskip. Det tør derfor være så at «man synes å ha villet betegne at æscene var krigsskip, i hvilke rokraften gjorde seg gjeldende i høyere grad enn i de hittil alminnelige vikingeskip.»²⁶ Men mens de angelsaksiske forsøk ikke førte til varige resultater, er i Norden kanskje særlig i Norge, langskipet oppstått. Samtidige nordiske kilder gir liten veiledning for å komme til visshet om langskipets alder. Ordet er brukt i et Eddakvad, som knapt er yngre enn fra midten av 900-årene, og skalden Torbjørn Hornklove, en samtidig av kong Harald Hårfagre, har omkring år 900 ordet *rausn*, som senere ble brukt om en del av langskipet.²⁷

8.

Leidangen ble innført i Norge i Vikingetiden, men det er ikke grunn til å tro, at vikingeskipet som det opprinnelig var, har vært modell for leidangsskipet, dertil var det for stor forskjell i de krav de skulle tilfredsstillte. Leidangsskipet skulle komme hurtig og sik-

kert til det truede sted med så mange stridsfolk som mulig. Avstandene var fra først av ikke store, kanskje bare de tre kjernefylker i Gulatingslag var med. Skjærgården dekket i hardt vær. Det har gjeldt mer å avverge strandhugg og herjing enn å oppta kamp på sjøen. Kong Håkon den godes kamper med Eirikssønnene ble alle ført på land. Store rofartøyer var her på plass, og dem har de hatt. De har vært brukt i dagliglivet f. eks. når man skulle ut til skjærene i havbrynet for lengere tids fiske. Da Skalla-Grim fór (fra Fjordane) til Voss for å tale med kong Harald Hårfagre om drapet på broren Torolf, hadde han en *roðrarferja* og valgte til å være med seg 12 av de sterkeste av sine egne og naboenes folk. Med den dro han helt inn i Sørfjorden ved Osterø.

Lover og sagaer bruker konsekvent uttrykket *ro* leidangen også etter at den hadde fått seil. Leidangsplikten kalles *roðr ok reiða*, roing og utredsel, dvs. det å skaffe folk og utrustning.²⁸

Men som det er søkt påvist foran, fra kong Magnus den godes tid ble leidangsskipet større, Og i all fall da er det blitt bygd mer likt stormennenes langskip. Lovene bruker dog ikke dette ord om det, her heter det *leiðangrskip*, — *far*, *landvarnar* —, *landvernda(r)skip*²⁹.

Alt tidlig er leidangsskipets størrelse gitt i sesser som langskipets. Et kapittel i Gulatingsboken om mobilisering, som synes å være kommet snart etter overgangen til større skip, forutsetter at det ikke møter nok folk til å bemanne en 20-sesse: «Nå skal de by sine folk over på andre skip, hvis de ikke er seilføre. Men hvis de ikke tar imot dem, er de sakesløse om de sitter hjemme og bringer år mannen mat å holde kongen til hånde. Nå når de kommer hjem, da kaller de til manttal og får ikke (folk nok), da skal de hugge av kjølen og gjøre skipet sitt så meget kortere som de har folk til, men ikke gjøre det kortere enn at de beregner det etter sesser. Men hvis de er så få at de ikke kan ha en 13-sesse, da skal de fare til tings og by seg i tall med andre menn. Men hvis de ikke gjør så, da skal de neste vår gjøre skipet sitt seilført med mat og folk.»

Det er høyst usannsynlig at folkemengden en gang skulle ha minsket så sterkt at de av den grunn måtte gå ned fra en 20-sesse til en 13-sesse og likevel ikke ha folk nok. Lovbudet lar seg lettere forklare som en følge av avtalen med kong Magnus.³⁰ Men det viser hvor små skip de ennå på denne tid fant å kunne nøye seg med i leidangstjenesten, — Gokstadskipet har 16 par årer. Store skip var ellers alminnelige i 1000-årene.

Om enn på lenge intet så stort som kong Olav Tryggvasons Ormen lange. Snorre opplyser at den var på 34 rum. Nå skrev Snorre nær 250 år etter at det berømte skip var bygd. Men det var av dem som var blitt husket. Vel knyttet det seg til dette navn minnet om et drama, som lenge ble gjemt i erindringen og lenge ikke trodd: det var mange menns tale at kongen hadde reddet seg og ville komme tilbake til Norge. Men skipet ble også husket for det det var i seg selv. Kong Harald Hårdråde lot vinteren 1061–62 bygge i Nidaros et busseskip, *þat var gort eptir vexti orms ins langa*. 100 år etter kong Olavs tid lot kong Eystein Magnusson, likeledes i Nidaros, bygge et skip, som også ble gjort i vekst og utseende etter det som Ormen lange hadde vært. Og 100 år deretter igjen, på Snorres tid, lå bakkestokkene der «så man kan se dem.»³¹

Man tør i det hele kunne godta både hva Snorre og andre sagskriverere gir av opplysninger om skipsbygging i den foregående tid. Det kan være enkelte uriktige data, og anakronismer kan forekomme. Men de hadde for sakkyndig og kritisk innstilt lesekreter til at de har kunnet fare med det rene oppspinn om teknikken. I deres egen tid ble bygd mange og store skip. Kong Inge Bårdsson hadde i førstningen av 1200-årene en 36-sesse, og samme størrelse hadde hertug Skules *Langafriådagrinn*. Det største av alle skip hadde likevel kong Knut den mektige av Danmark eid, en 60-sesse etter det Snorre vet å berette.

Leidangsskipene fulgte med i utviklingen. 20-sessen synes i lange tider å ha vært normalen. Men en oppgave, som er føyd til etter Gulatingsbokens utgerdarbolk, har 25-sesser i Gulatingslag. Av referat fra et riksmøte i Bergen i 1223 fremgår at på det tidspunkt var 25-sessen også lovfestet i Frostatingslag.³² I 1199 hadde Sverre tapt sin flåte og ba da bøndene i Trøndelag om å bygge store skip for seg, 25-sesser eller ennå større. Ved påsketider var 8 skip ferdige, ett fra hvert fylke.³³ I Hålogaland og formodentlig også i Borgartingslag kom man ikke til større leidangsskip enn 20-sessen. Etter hvert ble navnet langskip også brukt om leidangsskip. Fagrskinna forteller at da kong Valdemar av Danmark kom med sin flåte til Norge i 1165, ble det i alle fylker bygd nye langskip. Og da erkebiskop Olav Engelbrektsen skrev en oppgave over saker han ville bringe på bane, visstnok på et herremøte i Bud i 1533, falt det ham et vemodig notat i pennen: Item langskipen vendita.³⁴

Om størrelsen i lengdemål av disse store skip har man fra Saga-

tiden bare én opplysning: kjølen på Ormen lange var 74 alen, dvs. 35 eller 41 m.³⁵ Men av sessetallet kan man noenlunde regne seg til lengden. Med en avstand mellom åreparrene på minst 1 m blir lengden på åreraden i en tyvesesse i all fall ikke under 20 m. Gokstadskipet har med en lengde av årerummet på 16–17 m en lengde mellom stevnene på ca. 23 m. Regnet i samme forhold – nær 50 % tillegg vil 20-sessen bli omkring 30 m mellom stevnene i relingens høyde. Til bredden av Gokstadskipet 5 m skulle svare en bredde på 20-sessen av omkring 7 m. Etter den langstrakte form langskipet har hatt, må den ha vært mindre. Det danske Ladbyskip, hvorav rester er funnet for ikke mange år siden, var med en lengde som våre skipsfunn bare nær 3 m bredt, og 20-sessens bredde har vært anslått til omkring 5½ m. En 30-sesse har kanskje vært nær 50 m med en kjøll omtrent som på Ormen lange og bredde 7–8 m. 20-sessen har kanskje hatt et deplasement på 60–70 tons, hvorav er regnet for selve fartøyet ¼. Ved 30-sessen, hvor man må regne med større avstand mellom åreparrene, er det mulig at man er kommet opp i 250–300 tons.³⁶

Utvilsomt har taktiske krav vært den avgjørende grunn til fartøysøkningen. Store, vel bemannede skip har vært ønskemålet. Sagaene gir noen tall på mannskapsstyrken; for en 20-sesse varierer de mellom 70 og 120 mann, et skip kunne være *punnskipat* eller *bykkskipat*. En yngre oppgave regner med 100 mann på et leidangsskip av 20 sessens størrelse. Da lovene må forstås slik at det var 2 mann i halvrommet på denne, blir det 80 mann i krapparommet, altså $\frac{4}{5}$ av styrken her og $\frac{1}{5}$ i stevnene. På Mariesuden, som Sverre lot bygge, var det «skrådd» 280 mann.³⁷ Regnet med samme fordeling blir det 7 mann i rommet. Snorre skriver at det var 8 mann i halvrommet på Ormen lange. 8 mann i rommet, 4 i halvrommet høres sannsynligere. I sagaene nevnes flere ganger at det var 3 mann i halvrommet. I en kamp på Strindsjøen i 1199, hvor Sverre formodentlig hadde de nye 25-sesser, *spenntu þeir aa Kongsskipinu fiorir hueria aar ok flaugh suo skiott sem fugl*.³⁸

Det var ikke bare fordi kampstyrken var så meget større på det enkelte skip at store skip var fordelaktige under kamp. Av vesentlig betydning var det å kunne dominere motstanderen, likefrem stå høyere. Man behøver bare å minnes hvilken rolle alminnelig stenkast spilte i kamp til sjøs. Det fortelles i Orknøyingasaga, at under sitt korstog til Det hellige land i 1150-årene møtte jarl Ragnvald en

dromund (dromon) i Middelhavet. Jarlen, som hadde 9 skip, sin egen 35-sesse medregnet, holdt krigsråd. Biskop Viljam mente det var betenkelig å legge inn til dromunden med langskipene, for de hadde ingen bedre måte å gå fram på enn å hake seg fast i skanseledningen med bredøkser, og da ville de ombord på dromunden helle kokende bek og kalk over dem. Nordmannen Erling (der her fikk et huggsår i halsen som skaffet ham tilnavnet skakke), mente derimot, at la man til bredside ved bredside, ville den største vekt av de våpen som ble brukt mot dem, falle utenfor deres egne skip. Så ble gjort, og det gikk som Erling hadde sagt, kalken og beken falt klar av de folk som var nærmest dromunden, mens de andre holdt skjoldene over hodene. Men ingen av partene kom noen vei, dromunden var så høy at nordmennene ikke kunne nå dens besetning med sine våpen. Da fant bispnen på å trekke et par skip ut av kampen; på kort hold ble sarasenene fra dem overøst med en pileregn, som opptok hele deres oppmerksomhet, og jarlen så sin sjanse: med sine økser fikk korsfarerne hugd et par hull på det meget høyere skip, et høyere opp enn det annet, de krøp inn på begge dekk og vant over motstanderen.³⁹

Noen årtier senere fikk Sverre erfaring for at små skip var underlegne. Våren 1198 dro han fra Bergen til Trøndelag hvor baglerne holdt til, og de hadde til dels overmåte store skip. Under en kamp ved Torsberg lot baglerne det hagle med våpen og svære sten ned over hans egne små, og Sverre hadde ikke annet å gjøre enn å trekke seg unna. Bedre gikk det ikke samme sommer i Bergensleden, så det var med grunn han ba om å få store skip.

9.

At langskipet skulle være roskip, seilskip og kampskip, førte med seg krav til skipsformen, som delvis trakk i forskjellig retning. Noen fast norm for den var det naturligvis ikke. Men det synes som om en viss utvikling kan skimtes, den skyldtes at hensynet til seiling etter hvert gjorde seg mer gjeldende, og at taktikken skiftet karakter, noe som er i øynefallende fra Sverres tid av.

Middelhavets slanke form på krigsskipet har langskipet knapt hatt, dertil var det for megst seilskute, og det har derfor ikke oppnådd samme fart med årer som der nede. Det var heller ikke nødvendig. Vedring forekom ikke i Norden. Lange strategiske marsjer, utført

ved roing, forbød seg selv, fordi man ikke hadde den ubegrensede tilgang på menneskemateriell som Oldtidens slavehold og Middelalderens galleislaver skaffet. Men stolte her oppe på vinden og måtte man under langfart gripe til årene, satt det på en 20-sesse vanligvis bare en mann på toften, 2 mann var utenfor det normale.⁴⁰ Årenes betydning ble mest å lette manøvrering under de store rangerte slag som fant sted i 1000- og 1100-årene. Men den lave høyde av krapparommet som måtte til for bekvem roing, gjorde at langskipet ikke var noe godt havskip og ikke seilte så godt som f. eks. knarrer. Da Sigmund Bresteson etter å ha besøkt Håkon Jarl i slutten av 900-årene skulle tilbake til Færøyene, ga jarlen ham 2 knarrer, fordi storm og strøm kunne være for stri for langskip der. Til Island kom aldri noe langskip.⁴¹

Alt Snorres fremstilling av skipsbyggingen på kong Olav Trygvasons tid gir inntrykk av at langskipene kunne være forskjellig bygd. Kongen hadde latt bygge et stort langskip, Tranen; det var en snekke på 30 rom, det var *stafnahátt ok heldr mjótt* (høyt i stevnene og temmelig smalt) og *eigi borðmikit* (ikke høyt i siden). Flere år senere kom kongen til Hålogaland, det bodde da i Salten en meget rik mann, Raud den ramme. Han eide en meget stor drage med gyldne hoder, det skip hadde også 30 rom og var stort i forhold til det. Det kom til kamp mellom kongen og Raud sammen med Tore Hjort. De to tapte: rodde da Raud ut til havs og lot dernest dra sitt seil opp. Raud hadde stadig bøl hvor han ville seile, formodentlig mindre på grunn av den tryllekyndighet som Snorre lar være årsaken enn fordi han hadde et godt fartøy og var flink sjømann. Siden ble han overrasket i sitt hjem og drept. Kong Olav tok den drage som Raud hadde hatt, og styrte den selv, for det var et meget større og smukkere skip enn Tranen. Det ble kalt Ormen. Men vinteren etter lot kongen reise i Nidaros ennå et skip. Det var gjort etter mønster av Ormen, men det var meget større og hadde 34 rom. Det var både langt og bredt og hadde høye bord. Det var det skip i Norge som hadde vært best utført, og med størst omkostning; og det var meget større enn de andre skip som da var i landet. Det ble kalt Ormen lange, men det annet Ormen korte.

Tranen har vært bygd som langskipet den gang visstnok vanligvis har vært, med forholdsvis sterk fremheven av roevnen, men meget større enn snekker gjerne var, nemlig 20-sesser. I Nordlandsskipet er det seilevnen det er lagt an på, det var stort i forhold til romtallet,

i forhold til lengden. Det navn det senere fikk, viser at det har vært fyldig. Raud har seilt fra kong Olav. Og så Ormen lange, hvis størrelse ikke bare kommer til syne i romtallet, men bordene var som på havskip.

De uttrykk Snorre her bruker, møter man ikke sjelden i sagaene. Et skip kunne være stort i forhold til romtallet, *at því* som det heter, eller *at sér (i sér)*. Og det heter som ved Ormen lange at det har høye bord, er *borðmikit*, dvs. har høye skipsvegger.⁴² Dette må bety at skipet har vært fyldig i forhold til lengden, vært bredere og med høyere skipsvegger, vært bedre seiler, men hva det har hatt å si for fribordet, er ikke godt å si. Kong Håkon Håkonsson lot bygge et skip, Krossuden. Romtallet er ikke oppgitt, men det var det største av de skip som var med ved møtet på Gullbergseid i 1253, og det hadde aldri vært så mange skip i en leidang før, heter det i hans saga. Når Krossuden kom ved siden av andre skip, nådde relingen på den så høyt som teltåsene på Olavssuden, der var en 26-sesse. Den var 9 alen over sjøen, dvs. omkring $4\frac{1}{2}$ m. Med åreleiet på relingen ville dette ha krevd årer så lange at hele besetningen ikke hadde strukket til for å ro. Hvis de som på Gokstadskipet ble stukket ut gjennom skipsveggen, ville skanseledningen blitt 2 m eller mer for en firemannsåre med dekket som vanlig $1\frac{1}{2}$ m lavere enn åreleiet. Det stemmer dårlig med at man av hensyn til forsvaret gjerne pleide å forhøye skipssiden provisorisk med lemmer, når man gjorde seg i stand til kamp. I de skip, som Erling Steinveggs menn bygde i begynnelsen av århundret må det ha vært åreporter under øverste dekk for den undre roerrekke, som må ha sittet på tverrbjelker i rummet. Senere fikk man stykkporter for skyts. I seilskuter i forrige århundre var det lasteporter for tyskendekket. Men noe slikt er ikke nevnt i sagaene, og man måtte jo kunne komme lett til årene. Selv om man slår noe av som overdrivelse, vil man alt i alt kunne tro at det ut gjennom 1200-årene var blitt alminnelig å gi etter i kravet på å kunne ro bekvemt for å få dekket høyere. Man hadde fått virkelige dekkfartøyer. Det var ønskelig ikke bare for fribordets skyld, men også av taktiske grunner. I eldre Sagatid, da flåtene la seg med stevnene mot hverandre under kamp, hadde de høye spring betydning. På Sverres tid ble det mer alminnelig å legge seg langskips ved hverandre, og fartøyene måtte gjøres høyere også i krapparommet.

Den øking i skipsstørrelsen som både lover og sagaer vitner om, har måttet føre til en fullstendig endring i byggemåten som vi er vant til å se den på kongeskipene. Men kildene sier nesten ingen ting herom. Sannsynligvis med hjemmel av Eirik Oddson, den første som skrev om samtidige begivenheter, forteller Snorre at Sigurd Slembe lot finner (samer) bygge to skuter for seg en vinter han måtte oppholde seg i Nord-Norge nær midten av 1100-årene. De var bundet med sener og ikke en spiker i dem. Det hadde Snorre ikke opplyst, hvis det ikke forlengst var oppgitt og formodentlig glemt i Sør-Norge. Nordpå holdt byggemåten seg lenge, sørpå var den i øvrig foreldet alt i kongeskipenes tid og er beholdt i dem kanskje mest som luksuriøs arkaisme.

Klinkbygging, hvor styrken for størstedelen lå i huden, har måttet vike for kraelbygging med huden naglet til spantene,⁴³ og hvor et skjelett av spanter, tverrbjelker og vertikale støtter samt kjøl har gitt skipet det meste av dets styrke. Den var alminnelig i Middelhavet fra meget gammel tid, og nordboene har lært den tidlig å kjenne. Som spanter har man ikke mer kunnet bruke emner med naturlig krumning. Ordet *rong* har veket for *innvidir*, der i sin flertallsform viser at spantet er bygd av flere stykker. Spantene må ha gått helt opp til relingen og ha stått tettere sammen.⁴⁴

Et stort fremskritt med inngripende betydning for seilassen var overgang fra sideror til hekkror. Slike ror omtales midt i 1200-årene i Hanseverdenen, og de finnes på tyske seglbilder fra ennå eldre tid.⁴⁵ Hos oss er det eldste vitnesbyrd Bergens bysegl, som ble tatt i bruk omkring 1280. Seglbildet er betegnet som et selvstendig virkelighetsbilde, og det synes lite rimelig at man skulle ha utstyrt den driftige sjøfartsbys segl med en lånt nyhet.⁴⁶

Leidangsskipene stod i naust. Av Gulatingsbokens straffebestemmelser får man rede på hvorledes de var bygd: en stenderverksbygging med torvtekt sperretak og sannsynligvis fylt mellom stavene med sten.⁴⁷ Vedlikeholdet av fartøyene må ha vært godt. Ennå i 1500-årene stod noen i sine naust.⁴⁸ Men selv der ble de en gang ubrukelige: «Nå forfaller skib av elde, og de skal gjøre et annet. Da skal de bygge der hvor de vil ha det bygd, men uten å ødelegge aker og

eng.» Den faste naustetomt, hvor skipet skulle oppbevares, måtte derimot kjøpes, om det ikke var kongsjord å få innen (fylkes) fjerdingen, men den kunne ikke brukes under byggingen. Det gamle skip, hvor det forresten var litt av hvert som kunne nyttes om igjen, måtte nemlig ikke brennes eller hugges opp, før stevnene var spikret til kjølen på det nye skip. Etter Gulatingsboken leverte bøndene emnene: «nå skifter de tilfanget seg i mellom, de som i følge lodkasting skal skaffe kjøl, stav, huv eller halser.» Og håndverkerne innen fjerdingen var pliktige til mot lønn å være med på byggingen. De måtte bøte om de ikke møtte; men løp en vekk, stavnbygger eller bordhugger, etter at de hadde lagt kjølen på bakkestokkene og tatt til med byggingen, var han utleg, fordi han ødela landvernet for kongen, — det gamle skip var da hugd opp. Loven fastsetter i detalje bøter for hver enkelt del som manglet under byggingen av skrog og naust og ved rigg og seil. Om en bot heter det uttrykkelig at den skulle gå til kongen, det var hvis bøndene ikke ville bygge naust. Det gjaldt her en felles opptreden i strid med loven. Ellers skulle årman eller lendmann bøte mangler slik som de hadde veitsle til og siden søke vite av de skyldige. Formodentlig har årmannen stått for byggingen, mens materialene har vært levert in natura og lønnen til håndverkerne er blitt utlignet på bøndene. Bestemmelsene i Gulatingsboken vitner om alminnelig utbredt kjennskap til skipsbygging. Frostatingsboken gir et noe annet inntrykk. De bøter som her skal betales om noe mangler, gjelder tilfanget i sin alminnelighet, tømmer, spiker, tjære og ikke emnene til de forskjellige deler av fartøyet. Og det forutsettes at dette kan bli bygd etter kontrakt eller bli kjøpt.⁴⁹

Fartøyet tilhørte et slags partsrederi, en form for skipsrederi som var alminnelig også i koffardifarten i Sagatiden: en mann som førte sitt bu i et annet fylke eller en annen fjerding, kunne ikke selge som han selv ville sitt (sin part i) skip og ikke kjøpe noe annet og gå i tall hvor han ville.⁵⁰

I landsloven utredes utgiftene på annen måte: når et skip eller naust eller redskap ble forringet og trengte å bøtes eller fornyes, skulle kongen la by ut i den landsdel så meget som han syntes passende etter åringen (*skipafé*). Det gods skulle legges i en bondekasse og skulle ikke brukes til noe annet; årslønn til dem som forvaltet den, skulle dog også utredes av den. Og ble det mobilisering, skulle styresmannen og losen få lønn av bondekassen, den første dog ikke om han hadde veitsle av kongen.⁵¹ Men det synes som det hele — noen

steder i all fall — er blitt en papirbestemmelse. I et par brev fra annen halvdel av 1300-årene, da det var spørsmål om nye leidangsskip på Østlandet, var det skipredene som fikk ordren⁵².

12.

I annen halvdel av 1200-årene kom hansestedene inn i norsk utenrikspolitikk. Det førte bl. a. til et par kriger. Nå var kamp ikke deres fornemste strategiske middel, men forekom. Noen ord om stedenes kogger turde derfor være på sin plass. Skipstypene var andre enn i Norden.⁵³

Lik mange stater i Middelalderen — utenfor Norden og Middelhavet — bygde hansestedene fra først av og i lange tider ikke egne krigsskip. Var det ufred hyrte de koffardifartøyer og rustet dem for kamp. Hovedmakten i orlogsflåtene var kogger (Heercoggen), men ved siden derav ble mindre fartøyer brukt. Hurtiggående småskip, snekker (snicke, snycke) og skuter (schute) tjente som ledsageskip, depesjefartøyer osv. I polititjenesten på sjøen var både kogger (vredecoggen) og andre skip med. En del steder hadde til stadighet en eller flere snekker til den bruk. Som kaperskip (utliggerer) tjente gjerne middelstore skip, barker eller bardzer (barck, bardze) og balinger (eg. baleinier, hvalfanger). De synes å ha vært bygd for sådan bruk, de hadde både seil og årer, i all fall bardzen, men var leilighetsvis også med i fraktfart. Andre skip hadde høyst noen få årer med årehuller i skanseledning midtskips, nærmest for å komme inn i havn.

Om disse skip vet man lite for eldre tids vedkommende, ikke stort mer enn hva en rekke bysegl viser, og det er vanskelig å si hvori typene skilte seg fra hverandre. Ikke minst gjelder det de to største av dem, koggen og holken, de normale større lasteskip. Begge navn finnes tidlig i det nåværende Nederland; de er trolig blitt til i frisernes område og er lånt derfra til Østersjøen, da tyskerne arbeidet seg østover langs kysten her. I 12- og 1300-årene var koggen alminneligst, senere ble holken den jevnbyrdig.

De eldste bysegl, fra 1200-årenes første halvdel av, har bilder av korte — ganske sikkert tegnet for korte — og høye kogger, dels en tilsynelatende eldre type med nesten loddrette, høye og ofte krumme stevner, sterkt spring nær baugene og mest med sideror, dels en annen med rette, temmelig skråttstilte stevner og horisontal reling, som skjæ-

rer stevnene rett av. Denne siste type, som gjerne har hekkror, synes å ha vært utgangspunktet for den videre utvikling, som gikk jevnt og smått til midt i 1400-årene. Spring kom tidlig i bruk igjen, nå helt fra fartøyets midte. Alt i 1200-årene synes større skip å ha hatt dekk fra for til akter, mens mindre fartøyer hadde åpent lasterum midtskips som knarren hos oss. Dekket var høyere i stevnene, og her ble dessuten etter hvert bygd ut kasteller. Opprinnelig var de løse konstruksjoner, plattformer med brystvern, som hvilte på bjelker og hadde militære formål. Snorre forteller fra Norge at alt i 1159 hadde kong Inge kasteller på to østerfarerknarrer, som var med i kamp på Götaelven mot Håkan Herdebred.⁵⁴ I 1200-årene synes de å være blitt permanente byggverk på engelske skip, man hadde funnet ut at de kunne gjøre nytte i fredstid på forskjellig måte. Hansestedene fulgte etter, først omkring år 1300 med akterkastel, senere også med forkastel, og ved overgang til 1400-årene var kastellene organiske deler av skroget.

Materialet var eik, og byggemåten den vanlige med kjøl, spanter, stevner og dekkbjelker, hud og dekkplanker. Som hos oss i eldre tid var de klinkbygd, styrken lå mest i huden. Lasterummet hadde garnering og var delt ved flere, oftest 5 skott. Den ledighet og elastisitet som utmerket de gamle norske skip, manglet her.

Svarende til de beskjedne dimensjoner hanseskippingene hadde i 12- og 1300-årene var riggen meget enkel; selv på de største fartøyer var det bare én mast med rå og firkantet råseil. Det finnes ikke eksempel på at tyske eller nederlandske skip i denne periode hadde annen rigg. Taklingen skilte seg ikke stort fra hva den var på norske skip. En tønne eller kurv, som rummet flere mann, dannet et toppkastel under mastetoppen; i eldre tid kunne det fires og heises, i slutten av 1300-årene ble det fast og kaltes da mers (mers, mersse). Det var tilholdssted for utkikken og under kamp for skyttere. Etter at kruttartilleri var innført, ble det satt små bøsser der med en liten kran for oppheising av ammunisjon. Da fartøyene i begynnelsen av 1400-årene ble større, voldt det vanskeligheter å ha et eneste kjempe-seil som dessuten ikke gjorde helt fyldest for seg uten i medvind. Man gjorde derfor forsøk med en liten ekstramast, enten på forkastellet eller — mest — på akterkastellet. Især det siste var uheldig, da styringen var vanskelig nok likevel med det svære akterkastel.

Hanseskippingene hadde utpreget lasteskipsform; de var korte, brede, meget fyldige i begge ender, flate i bunnen men med uforholdsmessig

stor romdybde. Havnene var grunne, men det gjaldt å ha stort lasterom. De var ranke og dårlige seilere.

Størrelsen av et lasteskip⁵⁵ ble i gamle dager alltid gitt ved drektigheten i tons eller læster, vekten av lasten, når fartøyet lå i til forsvarelig dybde. Tonnen var brukt i Vest-Europa, læsten i Hanseverdenen. Som tonnen (tønne) var læsten opprinnelig en telleenhet, sannsynligvis en vognlast av gjengs størrelse og derfor forskjellig etter lastens art, man hadde f. eks. kornlæster og sildelæster, og den varierte fra sted til sted. I middel har man pleid å sette læsten lik 2 000 kg. 200 læster svarer omtrent til 275 registertons, dvs. størrelsen av en middels bark for 100 år siden. Men i 1200- og 1300-årene var koggene meget mindre. Så sent som i midten av det siste av de to århundrer synes 50–60 læster å ha vært normalstørrelsen for skip i oversjøisk fart. Omkring år 1400 var den avgjort større. I en klage fra den danske konge, Erik av Pommern, i 1423 over hanseprivilegene nevner han at tollsatsene for vestgående skip stammet fra en tid da skipene var på 40–50 læster, men nå var de ofte på 200. Vanligvis var de ennå omkring 100 læster, som kan sies å svare til 130–140 registertons, og ved den størrelse ble de stående en tid i de vestlige hansesteder, mens Den preussiske orden snart gikk meget videre ved bygging av holker, som nå ble alminnelig her.

I denne tid intr traff en rekke ulykker på sjøen; de tilskrives at den gamle byggemåte med klinkhud og liten styrke i spantene ble beholdt tross øking i fartøystørrelse. Etter eksempel fra Vest-Europa gikk man derfor midt i 1400-årene over til ny byggemåte, som betegner et radikalt brudd med fortiden, — det gjelder størrelse, form og rigg. Kravelbygging ble innført, og skipene fikk 3 master, en på hvert kastel foruten stormasten; herved ble vindens angrep fordelt over hele fartøyet. Det er disse svære plattgattede, tremastede kraveller som møter en så ofte på bilder fra annen halvdel å 1400-årene og i 1500-årene, og som ikke må friste til sammenligning med Gokstadskipet, når det gjelder forholdene i en tid da leidangen ennå ble opprettholdt som militær organisasjon.

Sammenligning av langskipet med koggen er nærmest umulig, de var inkommensurable. Det ene et åre-krigsskip, det annet et seil-lasteskip. Vanlige målemåter, drektighet, deplasement, rommålinnhold lar seg ikke anvende. Litt mer opplysende for vurdering av skipenes gjensidige militære verd er dimensjonene. Men det er med de tyske som med de norske, det er meget få data en har å holde seg til. Den

tyske orden hadde i 1404 under bygging tre holker, den største av dem synes å ha vært på 140 læster. Kjøllengden var 34 alen, 68 fot. Går man ut fra at forholdet kjøllengde: bredde var 3 : 1, som er kjent fra århundrets slutt, vil man ved å bruke en formel for beregning av drektigheten som lenge var i bruk, få en romdybde omtrent $\frac{1}{5}$ mindre enn største bredde. Dette skip, meget større enn skipene tidligere hadde vært, skulle da med en kjøllengde på litt under 20 m ha en bredde på 6,5 m og en dybde på 5 m. Noen få år senere ble utarbeidet forslag til statutter for hansestedene, som forresten ikke ble vedtatt. Etter dem skulle intet hanseskib være over 100 silde-læster, og med den drektighet ikke stikke dypere enn 6 alen. Et sådant fartøy ville antagelig hatt en kjøllengde på vel 16 m, en største bredde på nær $5\frac{1}{2}$ m og en dybde på $4\frac{1}{3}$ m. Med denne romdybde ville sidehøyden bli noe over 5 m og fribordet 1,7 m, når skipet lå i til tillatt dybde. I 1488 stod i Danzig en krael på beddingen. Den hadde kjøllengde 31,5 m, lengde overalt nær 40 m og en bredde på vel $12\frac{1}{2}$ m. Den må minst ha lastet 400 læster, en forhen ukjent størrelse.

Middelalderens skip var ikke våpen i og for seg. Deres militære verd var betinget av hvor mange mann det kunne være ombord og av de muligheter de gav dem for bruk av deres våpen. Til nær den nyere tid var disse våpen praktisk talt ikke andre enn de den enkelte mann hadde. Ved år 1200 hadde Sverre et skip med nær 300 manns besetning. På hanseskippingene regnet man i fredstid 1 mann for hver 5 læster. Ved utrustning for krig var det som regel regnet 1 mann pr. læst, et tall som stemmer godt med opplysninger man har om hærstyrken og antall skip i de kriger stedene enkelte ganger førte. Ved år 1400 var den vanlige hansekogges krigsbesetning således omkring 100 mann.

LEIDANGSPLIKTENE

B. UTSKRIVNING OG UTRUSTNING

1.

Forliket mellom kong Magnus og mennene i Gula hadde sitt utgangspunkt i et manntall. Men i stedet for å brukes til inndeling i manngerder som det gamle almannatal loven et annet sted taler om, skulle det tjene som grunnlag for en samlet prosentvis utskrivning av folk ved utbud, en mann for hvert syvende nev. Og hadde de bedre mantall,¹ skulle alle nyte godt av det. Alle er bøndene, som stilte håsetene og skaffet maten. Manngerdene hadde utviklet seg på forskjellig måte etter sine naturlige beskaffenhet, noen mer andre mindre, og en hyppig regulering av dem var for omstendelig. Byrdene var derved blitt ujevnt fordelt innen skipreden, det skulle nå unngås.

Til dette kom at etter Vikingetiden måtte den overveiende del av befolkningen søke sitt utkomme ved regelmessig arbeid, og ervervs-livet stilte sine krav: «Nå skal styresmannen nevne håseter til å fare med seg, da skal alle være skyldige å fare eller bøte 3 mark. Nå er det godt om det finnes nok ugifte karer; men hvis det ikke er nok av dem, da skal de bønder fare som har arbeidsfolk til å arbeide for seg; da er det godt om det er nok av dem. Men er det ikke nok av dem, da skal einvirker fare (bønder som ikke hadde voksen arbeids-hjelp); en skal fare og to sitte hjemme og berge bufeet deres, hvis skipet da blir ordentlig bemannet. Men ellers skal 2 fare og en sitte hjemme.»¹

I nesten likelydende ord finnes dette bud i Frostatingsboken, tegn på at den felles kongemakt virket for å få felles regler. For i Trøndelag ser det ikke ut til å ha vært vanskelig å få full mannskapsstyrke. Plikt til å holde våpen er her innskrenket til ugifte folk.¹ Sannsynligvis har kvaliteten av de folk bøndene sendte ved mobilisering, blitt dårligere og dårligere. Så har det lykkedes kongen å få rett til ved sin styresmann å ta ut håsetene, og bøndene har da sikret seg ved dette reglement for utskrivning. Den tid var forbi da ungdommen strømmet i flokk og følge til skipene for å være med på eventyr og plyndring. Søkte ikke en mann sitt halvrom, når man løste skip av feste

(dro på leidangstokt), skulle man reise hans åre og lyse 3 marks bot på ham.

Alt dette har virket oppløsende på manngerdene. Til å begynne med har de fortsatt på gammel vis med å utruste håseten hjemme fra. Men det gikk ikke alltid: «Enke skal la føre maten sin til skips og al utredsel, hvis hun ikke har noen rorskar for seg, og by det til styresmannen.»² Denne har etter hvert overtatt forpleiningen og er i landsloven ansvarlig for den i sin helhet. Når maten ikke lenger kunne følge mannen, ble regler for utligning av utredslene nødvendige.

Når en skatt eller utredsel som her skulle ytes av bøndene med gårdens produkter, var det det ene naturlige at den ble lignet ut på dem etter gårdens yteevne. Men noen verdimåler for denne, noen brukbar matrikulering har de lenge ikke hatt. Og de ble henvist til å bruke den eneste statistikk som sto til rådighet, det manntall hvor etter utskrivningen fant sted. Med en viss rett kunne det også sies, at hvor det var flest mennesker, måtte det være den største forsyning. Naturalhusholdning eller rettere selvhjulpenhet var alminnelig, en viss tuskhandel mellom fiskerne ute i skjærgården og korndyrkere inne i fjordene endret ikke dette forhold. Særlig ute på kysten var i virkeligheten folketallet en bedre målestokk enn de små bruks avling, fordi de her hadde et tilskudd fra havet som, delvis konvertert i annen mat, bidrog til å skaffe levevilkår for større befolkning enn jordbruket alene. Til gårdene hørte det også jevnt over såkalte lunnende, jakt-, fangst- og fiskerettigheter, deriblant selvær og dyregraver, som bidrog til å øke evnen til å fø folk.

Utligningen skulle skje på manntallsting: «Nå skal menn, når leidang er budt ut, holde greie på manntallet sitt, og ingen har rett til å nekte en annen at det blir holdt telling til likelig fordeling. Nå skal han stevne sine skipredefeller til manntall, og da er det vel om de møter alle til manntall og til å avlegge ed.»³ Som vanlig ved bygdeting kunne hver som tinget hadde betydning for, kalle manntallstinget sammen. I det hele stemmer begge folkelover overens i detaljene om tingordningen og tingets virksomhet. Det heter i Frostatingsboken at alle bønder skulle møte på tinget, både lendmenn og årmenn og de koner som førte egen husholdning. Når lendmenn og årmenn skulle møte var det ikke som øvrighet, men for selv å bli tallet med. Det fremgår av samme lov, at også andre, som ikke var bønder, var leidangspliktige. Formodentlig er de ikke blitt det

før etter den tid da manntallskapet ble redigert. Det var plikt til selvangivelse. Under eds ansvar var man pliktig til å telle seg selv og alle sine husfolk, deriblant barn til en viss lavalder og træler. Skjøt en mann seg unna tellingen og sine plikter, var det i Gulatingslag utlegdssak. Om noen ikke møtte på tinget, kunne de som møtte, ligne ham som de ville, og han hadde ikke rett til å klage.

Foruten det grunnleggende kapitel om manntallstinget har begge folkelover, især Gulatingsboken, en rekke bestemmelser om hvorledes skulle forholdes ved fødsler, giftermål og dødsfall, ved flytting ut av distriktet eller reise utenlands o. s. v. Frostatingsboken behandler især omstendelig spørsmålet om hvor folk skulle utrede leidang, når de ved eiendom eller erverv var knyttet både til kaupangen i Trondheim og til landsbygden. Og en del fritagelser, især for kirkens menn er kommet til.⁴

2.

For å skjønne hvorledes manntallsreglene ble brukt i praksis ved utligning av gerdene er det lærerikt å kaste et blick på skattevesenet i den tid, da kildene begynner å flyte så rikelig at man kan få nøyere rede på det.

Ved år 1600 var det på landet flere måter å ligne ut skatt på. Den mest primitive var koppskatten, som falt likt på alle skattepliktige bønder eller gårder uten hensyn til deres økonomiske evne. Det er en urettferdig skatt, men den bygger på et enkelt prinsipp, som man gjerne griper til, når offentlig administrasjon ikke er tilstrekkelig utviklet eller lovens arm lang og sterk nok til at en finere gradering kan tvinges igjennom. Men derfor er den også oftest av beskjedne størrelse. Leidangsskatt eller annen dertil svarende skatt ble betalt etter sådan utligning i fjellbygdene på Østlandet, fra Telemarks øvre bygder (litt misvisende og av andre grunner kalt Skattlandet) til Østerdal i øst, Gudbrandsdal unntatt. Og skatten var liten nok: et kalveskinn f. eks. eller 2–3 gråskinn om året fra hver gård. Det har ikke vært lett å få fjellbøndene til å betale skatt. Telene var fra gammel tid kjent som et stridbart folkeferd, som helst lå i opposisjon til statsmakten. Og så sent som i 1529 måtte i Numedal lensmannen samle skatten sammen og føre den til Akershus, fordi «de i Numedal ikke vil ha nogen fogd til sig». På Opplandet og i Gudbrandsdal, den gamle Eidsivatingslag unntatt Østerdal, ble leidangen ved samme tid betalt etter en enkel gårdklasseskippnad med to klasser. I den største del av skipredeområdet var skatten nøyere tilmålt etter gårdens størrelse.⁵ Utligning etter mantall ble på denne tid ikke brukt i skipredeområdet og heller ikke noe annet sted for utligning av noen skatt.

Når man ser hvilken enkel, delvis primitiv karakter skattevesenet hadde i en stor del av landet ennå etter utgangen av Middelalderen,

kan man ikke tro, at folkelovenes manntallsregler, som er $\frac{1}{2}$ årtusen eldre, skal forstås bokstavelig, bygd som de er på et prinsipp, der er noe helt for seg, med beregning etter en fint gradert skala og med stadig skiftende størrelse på leidangsgerdene etter folkemengdens bevegelse. Og det er så meget mer urimelig, fordi det her ikke dreier seg om skatteregler, hvoretter det gjaldt å presse mest mulig ut av folk. Manntallet var det middel bøndene hadde til å fordele seg imellom et bestemt skattebeløp så rettferdig som ønskelig var. Det var en bestemt sum de hadde å fordele, utrustning av et fartøy av bestemt størrelse og med en bestemt mengde mat.⁶ Derfor er det også forståelig at de greide fordelingen uten innblanding ovenfra.

Manntallet kan fra først av bare ha vært brukt til innordning av bøndene i et par skatteklasser. De har gått fram på samme måte som de gjorde på Opplandet langt senere, i en tid da bedre materiale for utligning forelå. Da skattevesenet her ble ordnet en gang i 1200-årene, ble bøndene delt i to skatteklasser, som man møter ennå i 1600-årene under navnene fullgårder og halvgårder. Man treffer den samme inndeling tidligere i annen forbindelse i folkelovene, her kalt fullbønder og halvbønder. Og den samme inndeling i fullgårder og halvgårder (samt nå også ødegårder) var grunnlaget for kong Christian IV's legdsinndeling i 1628.

De mange detaljer om hvorledes manntallet skulle regnes ut, viser likevel at man strevde med å få så nøyaktig fordeling som mulig og derfor kanskje er nådd til å sette opp flere satser for gerdene.

3.

Om utredslenes omfang ved mobilisering heter det i Gulatingsloven:

«Nu skal mann ha i hyre 1 øre for maaneden, 2 øre for 2 maaneder. Nu skal bøndene til hver hamle (*hamla*) utrede 2 maanedsmater av hvert (*mánaðarmate hvárs*) og tjald (teltduk) og aare.»⁷

Hamla er ennå i Nordland det man ellers på vestkysten kaller keip. I gammelnorsk betyr *hamla* hamlebandet, men ordet *homluband* finnes også. I leidangsbolkene er *hamla* brukt i overført betydning om en del av eller plass i skipet, svarende til åren, toften eller halvrommet.⁸ Men det synes som om ordet tidlig også er blitt enheten i leidangsutredslen. Fra å være enheten ved beregning av antall ytelser er det så gått over til å bety omfanget av denne enhet.⁹

Også i denne betydning synes det å være brukt alt i folkelovene. Det heter i Frostatingsboken: «Sin hamle skal hver føre hjem som førte den hjemmefra, medmindre han kan skaffe styresmannen en annen sjømann, som han vil ta imot. Men hvis han løper av skipet, når menn farer hjem igjen da skal han bøte 3 mark og ha samme ansvar for skipet som de andre menn». ¹⁰ Budet tar ikke sikte på å hindre rømning som militær forseelse, da hadde det unektelig vært rimeligere å fastsette straff for rømning under utturen, «mens de farer sydover og kongen ligger til landvern», som det heter i Gulatingsboken, — den rømning gjør en mann utleg der. ¹¹ Hva det betyr at håseten skal føre sin hamle hjem, fremgår av det følgende. Han er ved hjemkomsten medansvarlig for skipet og for at bøndene får igjen den mat og den hyre som beregningen viser at han ikke har tjent opp, resten av den hamle han hadde fått ved avreisen. ¹² Det er lagt meget vekt på økonomien; den rent militære side av leidangsordningen, toktets utførelse og krigskunsten er nærmest uomtalt. Men det var bolkenes oppgave å fastsette bøndenes plikter overfor kongen og disses økonomiske konsekvenser.

Budet i Gulatingsboken om mobilisering, som er nevnt foran, gjelder folkene: Folk møter ikke. Er de ikke seilføre, kan de by seg over på andre skip. Skyldes mangelen på folk for lite folketall i bygden, kan de korte av på skipet. Farer en mann på annet skip enn han skal, da gjør han det at han både ror leidangen og betaler vitet (bot). Han må bøte, selv om han har vært med på toktet. Men inn imellom alt dette står en setning som synes ikke å være kommet på rette sted: enke skal la føre maten sin til skips og all utredsel, hvis hun ikke har noen rorskar for seg, og by det til styresmannen. At den likevel hører med, fremgår av det følgende: Nå er de ikke seilføre, hvis 5 rom eller flere står tomme på en 20-sesse. Nå skal lendmann eller årmann, den som har myndighet over minst en åtting ($\frac{1}{8}$ fylke) skaffe folk til 5 hamler. Det står ikke liketil, som man kunne ha ventet, hvor mange mann de skal skaffe. Det må bety at ombudsmennene — innen visse grenser — skal skaffe folk av sine huskarer til det overskudd av proviant, til de hamler, som er kommet ombord fra dem som ikke samtidig stilte håseter. Og det er knapt noen tilfeldighet at det ord som her er oversatt med rorskar i gammelnorsk heter *h_omlumaðr*, det eneste sted det nevnes, det vanlige ord er *háseti*. ¹³

På tilsvarende måte er *stýrihamla* brukt i overført betydning.

Egentlig betyr ordet stroppen om styreårens hals, deretter styresmannens plass. Men når det er fastsatt bøter for den mann som raner styrehamlen fra styresmannen, er det figurlig talemåte for å tilrane seg kommandoen over fartøyet.¹⁴

4.

En månedsmat er egentlig mat for én mann i en måned. En månedsmat av hvert som Gulatingsboken uttrykker seg, vil si av smør og mel, representanter for de to slags næringsmidler som bondebruket skaffer av buskapen og grøden, fra dyreriket og fra planteriket, og som nå i landsmål heter sul (suvl) og grjon.¹⁵ Man møter uttrykket også andre steder i de gamle lover, både på Vestlandet og i Viken. Frostatingsboken har en litt annen vending: *manaðar mat miols ok annan smoers, ij manadarmater miols ok ij smjors*.¹⁶ Månedsmat betyr altså her ikke mat for en måned, men den smørrasjon eller den melrasjon som inngikk i den.

Månedsmaten er utvilsomt kommet inn i språket med leidangen. Å ruste ut en mann for en måned var ikke en så hverdagslig begivenhet at man skulle trenge et slikt ord i det praktiske liv og med samme innhold hele landet over tross all forskjell i levemåte. Men hvor stor månedsmaten var, nevnes ikke i Gulatingsboken. Det er naturlig. Den gang lovbudet ble vedtatt, har ingen tenkt på å sette opp noe proviantregulativ. Den mann som manngerden sendte av gårde, er blitt nistet ut av dens husmødre etter deres erfaring, evne og hjertelag. Og manntallstinget, som fortsatte der manngerdene slapp, har de få ganger det var tale om utrustning, visst heller ikke satt opp regler for den. Det kan ha krevd overveielser og blitt en del prek om det, derfor taler Frostatingsboken om hvert av de ting som man skal ha til leidangsutrustning og til den er reiseferdig. Den tanke har i eldre tid høyst sannsynlig ligget fjernt fra bøndene at de skulle blande staten opp i dette mer enn absolutt nødvendig. Forsømmelser kunne forekomme, da grep kongens ombudsmenn inn.

Da styresmannen ble forvalter av all proviant og ansvarlig for at den varte i bestemt tid, må han imidlertid ha visst, hva han hadde å fare med.¹⁷ Månedsmaten har derfor nå hatt en viss verdi; den har den fått lenge før; da den årlige leidangsskatt ble innført måtte den måles opp eller veies i bestemte mengder. I landsloven kalles disse mengder halv almenning, og da hel almenning etter Gulatings-

boken var 2 månedsmater, er skatten en gang satt til 1 månedsmat for hver hamle og dens størrelse er blitt bestemt. Når dette er skjedd vites ikke. Alt i det gamle kapitel om mobilisering i Gulatingslag kommer det fram, at leidangsplikten er nyttet i fiskalt øyemed: hvis et leidangsskip ved utbud ikke var seilført, fordi de manglet folk, og de ikke kunne bli med på et annet, var de sakesløse om de satt hjemme og brakte årmannen mat å holde kongen til hånde. Sikkert omtalt i sagaen er skatten i annen halvdel av 1100-årene.¹⁸

Fra omkring år 1200 har man kildemessig bevis for at månedsmaten er brukt som enhet ved beregning av landskyld, leieavgiften av gårder, som Munkeliv kloster i Bergen eide rundt om på Vestlandet.¹⁹ Dette og den bruk som er gjort av den også i andre landsdeler,²⁰ gjør det utvilsomt, at den på landslovens tid var kjent i det meste av landet og en fast størrelse. Desto mer påfallende er det da, at landsloven, som fastsetter utredslen ved mobilisering på samme måte som Gulatingsboken, et visst antall månedsmater i hver hamle, har funnet det nødvendig å føye til i vanlige måle- og vektenheter en redegjørelse for hva håsetene skulle ha av smør og mel i et bestemt tidsrom: «Dette er rett kosthold (*rétt vistataka*), for hver halvmåned pr. tylft 1 (skip)pund byggmel og 3 trepundlauper smør».¹⁷ Bare én forklaring synes her å være mulig: håsetens månedstrasjon er ikke mer, eller rettere har aldri vært 1 månedsmat. Og det fremgår temmelig tydelig av loven hvori forskjellen består: han skulle ha en halv gang til så meget mel som det var i månedsmaten, og bøndene har måttet ut med tilsvarende økt melmengde.^{20 b} For å få dette uttrykt har landsloven benyttet Frostatingsbokens vending om månedsmaten: «Nå skal bøndene utrede 2 månedsmater i smør og 3 i mel til hver hamle.» Størrelsen av månedsmaten som en viss mengde smør og mel har vært så innarbeidet, at man ikke har villet endre den da proviantregulativet, vistatakeregelen som det er kalt, ble lovfestet. Ordet månedsmat hadde fått ny betydning, den var blitt verdimåler i tidens økonomiske system.

De gamle nordmenn hadde ikke stort av kontante penger. Stor tillit til dem hadde de visst heller ikke. Slett mynt ble preget, ikke minst under to konger, hvis uvettige krigstog kostet landet over evne, kong Harald Hårdråde og kong Håkon Håkonsson. Bonden hadde forresten ikke videre behov for dem, han satt mest selvhjulpen på sin gård. Det han dessuten trengte, fikk han ved varebytte etter det innbyrdes verdiforhold varene hadde i øyeblikket for de to parter, og ut fra den alminnelige økonomiske lov, som gjelder til alle tider: prisen retter seg etter forholdet mellom tilbud og etterspørsel.

Men det kom en tid, da det ble spørsmål om ensidige betalinger, først og fremst av skatter og avgifter til stat og kirke. Fordi disse for størstedelen ble betalt med varer, måtte det settes faste takster for de vareslag som vanligvis ble brukt ved betalingen. Takstene kunne bli stående uenset lenge tross opp- eller nedgang i alminnelig omsetning. Som verdimåler i dem ble meget brukt penger. Den varemengde som ble «lagt mot» (*leggja við*) en øres verdi, het *auralag*. Men man brukte også andre verdimålere. Et laupslag var varer av et eller annet slag til verdi lik 1 laup (3 bismerpund smør). I stedet for en kuhud kunne bli betalt f. eks. 2 bukkeskinn eller 3 geitskinn, som da var et hudlag.

På samme måte ble månedsmaten brukt. I det bonden fikk årlige avgifter til kongen og for en stor dels vedkommende også til en jorddrott, ble det av langt større betydning for ham hva han skulle betale dette med, enn det hadde vært å ruste ut håseten en gang i mellom. Denne hadde aldri levd bare av smør og mel, men månedsmaten ble fastsatt i disse to varesorter, fordi de utgjorde hovedmengden av det jordbruket kaster av seg. Nå passet det ikke for alle å betale i samme forhold som mel og smør inngikk i den. I fjellbygdene er det smørgårder, i flatlandet korngårder. Det ble ønskelig å kunne konvertere smør i mel eller omvendt eller i andre varer som kjøtt og huder. Månedsmaten ble et «månedsmatlag», men den skilte seg fra andre verdimålere ved å bestå av to, som var høyst ulike skikket for denne bruk. Smørprisen var temmelig konstant, for kyr holdt de på hver gård, så mange de hadde før til, eller helst noen flere, og de smørmengder de fikk år om annet, var omtrent de samme. Forbruket kunne heller ikke variere stort. Prisen for en vare ble derfor bestemt i forhold til smør nesten like ensidig som i forhold til metall. Og da smørets egenvekt er konstant, var det likegyldig, om man målte eller veide. Med korn er det en annen sak. Kornavlingen kan variere meget fra år til annet, og det er stor forskjell på hva man får i fjelltrakter og i lavland, og på forskjellige kanter av landet. Forskjell i vekt etter kornart, kvalitet og fuktighetsgrad, og om kornet var malt eller ikke, alt dette gjorde at de vestpå satte den regel at melinnholdet i månedsmaten i pris skulle settes lik smørets. Det kunne passe enkelte steder her, men ikke overalt og slett ikke på Østlandet og i Trøndelag, hvor kornet var meget billigere. Som verdimåler fikk månedsmaten liten anvendelse utenfor Gulatingslag. Her var en månedsmat smør det dobbelte av det håseten fikk og ble alminnelig brukt. En månedsmat mel kunne derimot variere meget i mengde etter forholdene på vedkommende sted. Disse månedsmater har selvfølgelig intet å bestille med den matmengde håseten fikk selv om det bonden skulle ut med i krigstifelle, ble fastsatt i månedsmater. Var månedsmaten en gang blitt fastsatt som den mat håseten skulle ha i måneden, ville det, på Vestlandet iallfall, vært naturlig at fisk hadde utgjort en del av den.

5.

Etter vistatakeregelen skulle håseten ha i måneden av smør $\frac{1}{2}$ trepundlaup eller 36 (bismer)merker og av mel $\frac{1}{6}$ (skip)pund eller 96 (punder) merker. 36 merker er smørmengden i en månedsmat av hvert i Gulatingslag^{20c}. I landsloven heter den som nevnt måneds-

mat smør. De 2 mm smør som bonden la i hver hamle, er da smør for 2 måneder for én mann, og like lenge må melet ha vart. 1 månedsrasjon mel har derfor vært $1\frac{1}{2}$ mm, og månedsmaten følgelig 64 merker.

Hvis man vil tro at håseten i eldre tid er blitt nistet ut reglementsmessig etter denne størrelse av månedsmaten, ville hans dagsrasjon, regnet i gram blitt 250–260 gr. smør og 550–560 gr. mel.²¹ Næringsverdien av denne matmengde er bortimot 4 000 kalorier, bare litt mindre enn vanlig nåtildags.^{21b} Men han kunne ikke leve av den, fordi det er for meget fett til at kroppen kan nytte det – unner rasjoneringen i 1942 fikk man så meget fett for 8–9 dager – og fordi det bare er vel halvparten av den eggehvite som man trenger. Provisjoneringsbestemmelsene har fått sin form for produsentens skyld, de er ikke fastsatt etter forbrukerens behov. Ved utbud måtte noe av smøret byttes med fisk og kjøtt, som skaffer eggehvite. Mengden var opprinnelig noe mindre enn i vår tid, men det har landsloven uten kjennskap til moderne ernæringsfysiologi rettet på.²² Forresten har vist håseten i tilfelle kunnet greie seg før den tid også. Han kunne fiske, når han kom i havn om kvelden, og i utlandet, av og til hjemme med, ga plyndring godt tilskudd.

Kostholdet ombord på Gulatingslags leidangsskip har ikke skilt seg stort fra hva det var på vestkysten av Norge ennå inntil de store sildefiskerier i forrige århundre skaffet kontanter og endret mat-skikken. Til for mindre enn 100 år siden levde de som de hadde gjort, generasjon etter generasjon, av hjemmefisket og det gården kastet av seg, kanskje med noe tilskudd av mel, som de fikk ved varebytte inne i fjordene. Grøt av bygg eller havre med melk, mest surmelk eller møse (myse) var maten i to av dagens måltider. Til middag fersk fisk eller sild med flattbrød, lever og smør. Etter omstendighetene var fisken tørket (av råskjær), og knep det, ble den spist rå etter å være banket mør. Dro strilen til byen, hadde han med seg en amber grøt og en amber surmelk. De bønder som kom fra strøk lengere inne ut til kysten for å skaffe seg forråd av fisk og sild, hadde også gjerne kosten ferdiglaget med seg. Grøten ble da spist kald unnatt til middag. Ost hørte ofte til, flekk eller flekk og kjøtt (spekkkjøtt) likeså.²³

I gammel tid malte de på gårdene kornet på håndkverner, og man malte gjerne etter hvert som man trengte det. Vannkverner kom først i bruk i 1200-årene, kanskje noe før. Ennå i krigene i begyn-

nelsen av forrige århundre hadde de militære avdelinger med seg håndkverner. Men leidangshæren har visstnok alt tidlig fått kornet malt, før den dro av sted; det heter i Frostatingsboken: legge mat i kiste eller mel i sekk (*mjølbelgr*). På fraktskip hadde de gamle ellers ofte med brød ferdigbakt hjemme og gjemt i brødkurver (*brauðkass*). Melet ble brukt både til grøt og brød. Ombord kokte de ikke gjerne. Ikke minst av den grunn seilte de helst bare om dagen og la inn i havn for natten. Gryter for grøtkoking (*búðarketill*) har vel vært av kopper eller jern, slike er funnet i de utgravde fartøyer. Til lands var kleberstengryter meget brukt. Takker for brødsteking har man ment å kunne påvise i noen ganske små panner, som man da har stekt små, litt tykke og flate kaker på. Flattbrød i vår tids betydning, store tynne leiver hører sannsynligvis en senere tid til. Leilighetsvis stekte de også i asken, som man gjorde med ferskt kjøtt (*á seyði*).²⁴ Til brødet eller grøten spiste de et eller annet fettstoff, sul, først og fremst smør. Kjøtt og fisk, som var tatt med hjemmefra, var tørket eller røkt, kjøtt og fleisk kanskje også saltet. Ferskt kjøtt fikk de bare ved rekvisisjon²⁵ og plyndring. Drikke har mest vært vann (i *vatnkerald*). I sagaene nevnes også øl og surmelk (i *skyrkjýll*) som drikke ombord.

Alt i alt var kosten enkel og ensformig. Men var det ikke noen høy levestandard på leidangsskipene, ble det iallfall stilt krav til ordentlig matstell. Alle lover har vedtak om at det skulle være kokk (*matsveinn, matgerðarmaðr*);²⁶ i koffardiflåten var dette ikke alminnelig i 900-årene og visstnok heller ikke senere. Kokken var oftest træl. Gikk en fri mann i matgerd (tok kokketjeneste) måtte han etter Frostatingsboken finne seg i å bli helseslått, om han ikke laget slik mat for håseter og styresmann som han var pliktig til. Landsloven er mer saktmodig i det stykke og foreskriver at styresmannen skal holde mannskapsstevne og revse kokken med skjønnsomme menns råd; men han skal hverken få lemstersår (sår som ga varig men) eller bane av det. At det var kokk må bety at fellesspising har skjedd, i hvert fall delvis. Gulatingsloven bruker ordet sveit og landsloven tyltv i forbindelse med omtale av provianten, så det har vel vært matlag, i det minste for den del av kosten som ble kokt.²⁷

6.

I kong Magnus Lagabøters lover er manntallet oppgitt som grunnlag for utskrivning og ligning. Fartøystallet var etter hvert blitt

minsket noe da folkemengden ble bedre kjent, men ble senere ikke økt igjen da den vokste, så det nå har vært folk nok. «Nå skal styresmannen nevne låseter til å fare med seg», er det eneste landsloven sier.²⁸ Utrustningen, gerdene skulle utredes i forhold til det en hadde av jord og formue: *at utbodnum leidangre skolu menn iamnat sinn greiða at iarðarhofn ok at fearmagni* (hvis leidang blir budt ut, skal man utrede sin del i forhold til den gård man bruker, og etter formue). På samme måte i byene av *garðahofn ok at fearmagni*, hvor *garð* er bygård.²⁹ Det grunnlag de ikke hadde dengang de måtte ty til mann-tallet, det hadde bøndene nå i gårdenes landskyld. Ut gjennom Sagatiden kom flere og flere gårdsbruk i kongens, kirkens og store gods-eieres besittelse og ble leid bort. Det var da lett å matrikulere også selveierbruk ved sammenligning med nærliggende bygselbruk. Noen prinsipiell forskjell fra før, overgang fra personlig skatt til grunnskatt betyr ikke dette. Det ville vist ha forbauset de gamle nordmenn høylyd, om de var blitt fortalt, at skatt kunne legges på andre gjenstander enn levende mennesker. Først etter Middelalderens slutning ble det etterhvert alminnelig å føre opp gårdene, ikke bøndene i skattematene.

Lovgivningens karakter i Middelalderen, som den kommer tilsyne ikke minst i skattevesenets historie, tillater ikke å tro at den beregningsmåte loven nå viser, er en nyhet, innført ved et kongelig maktbud eller en radikal tingbeslutning. Det er som vanlig gammel praksis der er gjort til lov. Men nok er det så at landsloven ikke sjelden har hentet lovbud fra rettstilstanden i én landsdel og søkt å gjøre dem gjeldende i hele landet. Det lyktes ikke alltid som f. eks. i dette tilfelle. I Borgartingslag forble ordningen som den hadde vært fra først av, inndeling i lider, alle med samme leidangsplikt. Å få byrdene jevnt fordelt her etter *jarðarhofn* kunne ikke da la seg gjøre.³⁰ I Gulatingslag og i Frostatingslag har jordveien derimot fra før landslovens tid betinget utredslens størrelse. Folkelovene viser det bare en enkelt gang;³¹ men når prioren i Munkeliv omkring år 1200 leide klosterets gårder bort mot leieavgift beregnet i månedsmater i stedet for å fastsette den i korn og smør etter gårdens yteevne, kan grunnen vanskelig ha vært en annen enn at leidangsskatten regnet i månedsmater på den tid var blitt et virkelig uttrykk for gårdens avkastningsevne, så han — lite lokalkjent som han vel har vært — bare hadde å gjøre landskylden til et multiplum av den. Eller rettere, leidangsskatten hadde en gang vært det. Etter listen over leieavgiften

er for en rekke gårder betalt et tillegg til antall månedsmater, dette utredet i mel, malt eller penger. Mens skatten er stivnet til en fast avgift, har landskylden fulgt livets lover bedre. Og rollene er blitt byttet om, leidangen skulle beregnes etter landskylden, en bestemmelse, som forresten ikke gjorde seg særlig gjeldende i praksis. Offentlig stivhet var for stor.

Etter begge lover skulle leidang utredes ikke bare av fast eiendom, men også av formue (*fjármegin*). Det virker litt overraskende at løs formue, da disse lover emanerte, skulle ha en betydning, som berettiget til å likestille den med jord og bygårder, dette så meget mer, når man tar i betraktning, hvor lett det måtte være å holde den utenfor ligningsmyndighetenes virkesfære. Når unntas Hålogaland kan det visstnok heller ikke påvises i yngre lister over leidangsskatt annet grunnlag for denne enn jorden, og som en naturlig følge herav kom skatten som nevnt til å hvile på gården, ikke på bonden. Det tør være et spørsmål, om loven tar sikte på et nytt skatteobjekt, og om det ikke heller gjelder en ny klasse skatteyttere, folk som ikke hørte hjemme blant grunneierne, bønder og gårdeiere. Alt i Frostatingsboken kommer en slik ny klasse til syne. Loven gjør rede for hvor en eynlaup (ugift) mann skulle lignedes om han fór mellom kaupangen og herredet og drev handel. Men det var også folk som bodde fast på landet: «for enhver fri og myndig mann, som en mann gir hus og hjem (men som ikke hører til hans husstand, *hjin*), da skal de selv ha ansvaret for gerdene og ikke bøndene; men dog skal bonden *hver augljós nef hafa af bryggjusporði á skorakefli fyrir ármann*,³² (fremstille ham personlig *augljós nef*) på bryggekannten forat det i årmannens nærvær kan bli skåret for ham på karvestoken, d. v. s. føre ham inn i skattemanntallet). Det kunne være fri arbeidsfolk, *reksþegnar* som de het i Frostatingsboken, der hadde stillinger som senere innerster og husmenn. Også folk med andre yrker, men bosatt på bondegårder kan ha vært med, man ser f. eks. tidlig spor av profesjonelle smeder. Jakt og fiske har lagt beslag på mange som har ført en selvstendig tilværelse. Det kunne videre være folk, som bodde på bruk skilt ut fra hovedbruket, men ennå med visse interesser felles med dette,³³ dog ikke mer enn at de selv ble regnet som skattepliktige lik leysingene på Vestlandet.³⁴ For alle disse ga den jord de måtte ha til bruk, ikke fullverdig uttrykk for deres skatteevne, den lå ofte mer i deres inntekt enn i deres kapital. Men deres «formue» (*fjármegin*) er pengekraft, som kunne ligge

like meget i inntekten som i formuen) kom — litt paradoksalt etter uttrykksmåten — i alminnelighet ikke opp mot bondens. De ble en egen klasse i skattelistede, og i mangel av et eget ord har man ikke hatt annen måte å betegne en sådan skattebetaler på en med fellesordet *nef*, næse, det samme som i gammel tid ble brukt om enhver skatteytter (nevildeskatt er nevnt for gammel tid i alle tre nordiske land), og som i Gulatingsbokens manntallsregler ble brukt om dem som var med i det leidangspliktige manntall. Ennå vanskeligere enn det i sin tid hadde vært å ligne jordbrukerne, har det vært å bringe disse folks skatt i overensstemmelse med deres skatteevne. Man har måttet nøye seg med en koppskatt av beskjedent omfang. Og i likhet med at andre ord har skiftet mening er nev blitt betegnelsen for denne skatt. Naturlig nok er nevet også tatt i bruk, hvor det gjaldt å skattelegge jord, hvis fulle verdi ennå ikke kunne nyttes, f. eks. fordi det var et nybrott. I kong Håkon Håkonssons rettebøter fra 1260, tatt inn som innledning til Frostatingsboken, heter det at den mann som vil bygge ødejord, skal ha leidangen ettergitt for 2 nev, om og så lenge han har jorden avgiftsfri av eieren;³⁵ to nev er nybrottsmannen og gutten hans. Det er vel den store nyrydning som i denne tid fant sted på Østlandet, som har ført til at nevet er blitt skatteenhet også der. I 1440-årene er nevet en del av en lides leidangsskatt, men er vel her på grunn av skattestrukturen ikke en fast størrelse. I de ikke få bestemmelser om leidangsfrihet, som ble gitt fra kong Magnus Lagabøters tid av, er skattelettelsen ofte regnet i nev.³⁶

7.

Landsloven var gitt for hele riket. Mens masseutbudet, tegn og træl i Gulatingsboken blir kalt sammen ved at jernpil sendes langs leden med bemannet skip, og trepil derfra farer inn i fjordene, heter det nå at hærpil skal fare fra landsende til landsende etter tjodveiene (folkeveiene), til sjøs med bemannet skip, og trepil skal skjæres i bygdene fra tjodleden og inn i fjordene og ut til øyene.

Landslovens bud om den organiserte leidang forutsetter en skipredeordning som før.³⁷ Den var fra først av bare innført langs kysten, «så langt laksen går». I tidens løp er bygder, som grenset til skipredeområdet, trukket inn i det. I Grenland, som en gang stilte 2 skip, var det senere også 2 skipreder ved Norsjø. De øverste bygder i dalførene nordenfjells hadde i yngre tid andre skattetyper enn de hadde ellers i Trøndelag, kanskje tegn på at de ikke har vært

med fra begynnelsen. At leidangsplikten kom til å hvile på hele landet, fremgår av at leidangsskatt ble krevd inn overalt. Alle var pliktige til å være med i krig. Ubetinget gjaldt dette for masseutbudet. Enkelte bygder ble derimot i noe nyere tid fritatt for alle «utbud og leidangsferder» mot å betale høyere skatt, dog således -- som det heter for Sandsvær --: må både tegn og træl fare, skal de fare som andre menn. De bygder som kjøpte seg helt fri på den måte fra det organiserte utbud, var dog ganske få. Derimot synes det som om hele det indre Østland har vært fritatt for å bygge skip. Lovbestemmelser derom kjennes ikke.³⁸ Men plikt til å være med i krig utenfor hjembygden hadde de her også. I rettebot for Hedmark og Toten, gitt av hertug Håkon i 1293³⁹ heter det: «Om nevnder behøves, da vil vi på ingen måte at flere skal nevnes enn vi byr i vårt brev, uten noen blir syk etterat han er nevnt, da vil vi at en annen skal settes i hans sted. Vil også styresmannen ha en svein eller to, skal det nevnes bønder som er føre til det; men ikke vil vi at bøndene skal lide overlast, etterat de er kommet til skips.» Det er også eksempel på at leidang er budt ut fra Opplandet, således i 1370, riktignok uten at bøndene reagerte positivt.⁴⁰ Om opplendingene ikke hadde skip selv, kunne de få plass på andre.⁴¹ At hertug Håkon formaner at bøndene ikke skulle lide overlast etter å være kommet ombord, tyder også på, at det ikke bare var folk fra samme bygd de kom sammen med.

Nå synes det riktignok som om leidangsskatten på Opplandet i eldre tid er blitt betalt med like store beløp fra hvert av Eidsivatings fire store områder, Gudbrandsdal, Hadafylke (Hadeland), Heinafylke (Hedmark) og Raumafylke (Romerike).⁴² Men det behøver ikke å ha hatt samme årsak som der hvor skip ble utredet. Det var i skattemessig henseende en fordel for kongen å få en samlet skatt fra distriktet, tanken har vært at bøndene skulle være solidarisk ansvarlige, både her og ellers hvor den var et fast beløp. Men dette har klikket tidlig. Alt i Frostatingsboken blir den enkelte bonde gjort ansvarlig om proviant mangler. Kilder fra første halvdel av 1300-årene forteller om skattesvikt. Etter mannedauden ble det naturligvis rent ille. Men myndighetene gjorde forsøk på å opprettholde prinsippet. I 1358, da så mange gårder var blitt liggende øde og landskylden derfor var sunket til et lavnål, bød kongen at leidangen i Bergens fehirdsle (oppebørselsdistrikt) skulle betales på gammel vis, hva enten landskylden var blitt større eller mindre. Skatten holdt

seg også bedre oppe enn landskylden i de følgende tider, hva nå dette kan komme av.⁴³

8

Leidangsskatten får man nøyere rede på i offentlige regnskaper fra 1500- og 1600-årene av. På grunnlag av dem og noen få eldre kilder har man rekonstruert – så godt det har kunnet la seg gjøre – forholdene tilbake til landslovens tid og ennå før.⁴⁴ Herved blir intet endret i det bilde som man ved hjelp av lover kan tegne av leidangens krigstyrke.

Da leidangen fra bare å være et masseoppbud ble organisert for bruk på større avstander, var i Gulatingslag folkemengdens størrelse avgjørende for ordningen: ved full almenning én mann for hvert syvende nev, og heretter ble fartøystallet bestemt. Det ble senere noenlunde opprettholdt, lokalforsvaret krevde det. Men tidlig kom hensynet til hva det kostet å ruste ut skipene til å spille en avgjørende rolle for hærens styrke under langveis tokt. Når Gulatingsboken om hyren sier 1 øre for måneden, 2 øre for 2 måneder, gir det mulighet for å tro at utbudstiden normalt var 2 måneder, for hvilken tid provianten da måtte strekke til. Den var 2 månedsmater for hver hamle. Det var 2 mann i halvrommet (hamlen), og der hvor man var gått over til 25-sesser kanskje 3–4. Etter den opprinnelige betydning av ordet hamle er dessuten intet bestemt for stevnene. At hamlen helt skulle ha mistet denne betydning og bare blitt en skatteenhet alt på Gulatingslovens tid er meget lite sannsynlig.

Så lenge landet hadde kraft til å føre sine kriger offensivt, hadde dette for så vidt mindre å si, fordi bøndene selv avgjorde hvor stor styrke de ville stille, og de vel aldri er gått med på full utnyttelse av leidangen. Men av landsloven synes å fremgå at også ved forsvarskrig var den maksimale organiserte styrke som kunne stilles på benene bestemt av den proviantmengde bøndene hadde påtatt seg å skaffe: (om landet angripes) «da skal vi ikke nekte vår konge full almenning tillikemed (*at* = *atåt*, *atmed*) folk og skip og våpen, hvis han med vise menns råd ser at så meget kreves.»^{44b} Ordet almenning har her en annen mening enn i Gulatingsboken, det betyr proviant. Når lovbudet har fått denne form, og ordet proviant (*vist*) ikke likefrem er stilt ved siden av de tre andre ytelser – som det er gjort i byloven, det gjaldt andre administrative bestemmelser i byene – må det være for å fremheve at almenningen ved utbud var noe annet enn den (halve) almenning, som loven straks forut, i landvernsvolkens

første kapitel pålegger bøndene som skatt. Den fulle almenning var de 2 mm smør og de 3 mm mel som bøndene nå skulle legge i hver hamle, og som strakk til nøyaktig like lenge som de 2 mm av hvert i Gulatingsboken. Men nå heter det videre i landsloven, at styresmannen skal ta mot denne proviant så lenge leidangen er ute og holde derav det utskrevne mannskap med kost i 3 måneder etter gammelt kosthold (*forn vistataka*) (den bedring i kostholdet som kommer fram i landsloven, har altså på dens tid en viss alder bak seg). Det kan ikke godt bety annet enn at skipet skulle være utstyrt for 3 måneder. Og det betyr igjen at en skiprede, som en gang hadde påtatt seg å bygge et skip på 20 sesser, ikke hadde plikt til å skaffe mat ved full almenning for mer enn 27 mann, når toktet skulle vare så lenge.

Den styrke den organiserte leidang maksimalt kunne rykke ut med, var begrenset ikke av folkemengden, men av bøndenes plikt til å skaffe proviant, — i god overensstemmelse med hva regelen var i en stor del av Europa på den tid, en sterkt begrenset tjeneste. Dermed var satt en grense for det antall fartøyer som kunne rustes ut. For iallfall i den tid da kamp på sjøen ennå spilte en rolle, kan leidangen ikke ha rykket ut uten full krigsstyrke på det enkelte fartøy, dette ord dog tatt i en viss rommelig betydning. I samsvar med dette heter det i landsloven, at om kongen vil la ruste mer (*meir skipa lata*), da blir så mange flere skipreder om det skip som skal fare — — —.⁴⁵ Folk fra forskjellige skipreder er tatt ombord på samme fartøy, det samme forutsetter — av en annen grunn — det gamle kapitel om mobilisering i Gulatingsboken.⁴⁶ Men på landslovens tid var det blitt andre forhold. Full krigsstyrke var det ikke alltid tale om nå. I enkelte håndskrifter av loven nevnes at fartøyet kan være *einskipat*.⁴⁷ Taktikken var blitt en annen, og skipets besetning kunne bli forsterket med de håndgangne menn.⁴⁸

Sagaene gir inntrykk av at noen utenriks leidangstokter kan ha vart lengere enn den tid loven synes å sette som normalen. Om dette har vært bestemt på forhånd, er den utbudte styrke tilsvarende minsket. Men det har ikke alltid vært lett å passe tiden. Visstnok pålegger Gulatingsboken at man ikke skal hefte leidangen lengere ute enn at den har en halv månedsmat igjen til hjemturen.⁴⁹ Men når man leser om at leidangen uten videre drar hjem, — det hendte ennå på kong Håkon Håkonssons tokt til Skottland i 1263, er det vel fordi den ble oppholdt for lenge.

Kapitel VI.

LEIDANGSPLIKTENE

C. VÅPEN

Taktikk.

1.

Om våpenholdet heter det i Gulatingsboken: «— — — skal mann ha bredøks eller sverd, og spyd og skjold, i dårligste fall slikt at det ligger tre jernbeslag tvers over det og håndtaket er spikret fast med jernspiker. — — — Nå skal bøndene skaffe til hver tofte to tylvter piler og en bue — — —.»¹ Samme våpen skulle de ha i Frostatingslag. Men her heter det at buen skal skaffes av «de to sesser som farer»; til skjoldet stilles samme krav som i Gulatingslag, dessuten er bare de øksker gyldige som er skjettet og de spyd som er skjettet.¹ Noe annet sies ikke.

Med Hjortspringbåten, som er omtrent 1300 år eldre enn Vikingetiden, ble funnet forholdsvis mange spyd og skjold, noen sverd, ingen øks og ingen bue. I jord og myr har man funnet et utall av våpen fra de år som ligger mellom, samme slags som lovene nevner, men mange typer og enda mange flere varianter. Spyd (og skjold) var hovedvåpnene den største del av tiden. I Vikingetiden ble det sverdet og øksen, hache danoise eller norresche var fryktet overalt hvor nordboer kom.

Sverd hører med i våpenfunn fra den tid man lærte å bruke metall. Våpen-øksen derimot, som hadde vært et hovedvåpen i de aller eldste tider, er fra slutten av Bronsealderen borte fra funnene for så å komme med igjen som et utpreget nordisk våpen i den tid folkevandringene begynte. Det er kanskje et tegn på at krig nå hadde begynt å fange inn en større del av befolkningen enn før, for øksen var billig. Det heter i landsloven, at når en arbeidskar tar sin første tjeneste for full lønn, skal han første sommer kjøpe seg øks, den annen skjold og den tredje spyd.² Men man kan ikke trekke for vidtgående slutninger av det man finner eller ikke finner i gravene. Buer med piler er meget sjeldne der; derimot finnes det mange av dem i de danske mosefunn, hvor de er lagt ned etter vunnne kamp. Nå er visstnok buen av et forgjengelig materiale, men jern pilespisser er det ikke. Sagaene vitner noksom om hvor høyt skyting med bue sto hos de gamle nordboer. Det tør ha sin bestemte grunn, når den savnes i krigergravene som de er kalt, for det var ikke som kriger eller bare som kriger den døde mann fikk sine våpen med seg i jorden. I lange tider ble de gitt ham

med, fordi de var det middel han hadde for selvhevdelse i det samfunn hvor han hadde hørt hjemme, kanskje også i det han kom til. De tjente til å skaffe ham den rett han mente var hans, eller som loven tilsa ham etter hvert som den ble utformet. Men denne selvhevdelse skulle skje i åpen og ærlig kamp. Hadde en mann drept en annen uten vitner, måtte han lyse drapet på seg på nærmeste gård, ellers var det mord, nidingsverk. Bakholdsvåpen hadde da ikke sin plass i gravene. Skudd fra bue er mordsak etter en svensk lov. Og kong Magnus' landslov sier at det er de fleste bekjent at det er forbudt å bære dolker; det har vært hevd, noe lovbud derom finnes ikke. Men riktignok klages det ennå 400 år deretter over at fjellmannen hadde en forborgen kniv hos seg i strømpen eller buksen, noe som ga anledning til mange menneskers død. Når kastespyd også forsvinner fra funnene kan det ha den samme årsak, for det var et alminnelig våpen i krig i eldre historisk tid og høyst sannsynlig tidligere også.

2.

Når taktikken, krigskunsten på slagmarken i tidens løp har vekslet former, er det i hovedsaken våpnenes skyld, og menneskene har brukt megen tenkning og utfoldet megen virksomhet for å gjøre dem så effektive som mulig, når det gjaldt å slå medmennesker i hjel. Nye våpen med annen virkemåte eller bedring av den som var, har tvunget fram en ny taktikk. Omvendt har det hendt, at en bestemt taktisk form, innført av andre grunner, har ført til at det er gjort våpen som har passet for den. Videre har bruk av hesten hatt stor innflytelse på utformingen av taktikken til lands. Til sjøs brukte grekerne tidlig fartøyet i taktikkens tjeneste. Romerne førte landkampen ombord, og det varte til kruttvåpnene ga skipet dets egen rolle i kamp.

Som alle folk begynte grekere og romere med et primitivt krigsinstrument. Hver mann gikk i krigen med de våpen han ville, eller som hans økonomiske evne tillot ham å få. Men alt i Solons lovgivning i Athen og tidlig i Roms historie kom man over til at hver skulle ruste seg i forhold til evnen. Censusklasser ble innført. Det dyreste våpen, hesten skulle den rikeste møte med. Dette timokratiske prinsipp møter man hos oss først i landsloven, og det gjelder der bare dekkvåpnene.

Det var tidlig gått op for de styrende i Grekenland og Rom, at forskjellig væpning ikke var av det onde, fordi man kunne oppnå forskjellig virkning etter våpnets art. De som hadde samme våpen, ble satt i avdeling sammen. I den klassiske oldtids hærer var det en skarp og prinsipiell forskjell mellom våpenarter, hermed ment avdelinger rustet på forskjellig måte.

Det var lett fotfolk, som innledet kampen med buc, slynge og kastespyd, tungt fotfolk, som førte det avgjørende støt, kavalleri, artilleri med tidens mekaniske skyts og endog ingeniørtropper. En systematisk taktikk ble utviklet, kunsten å bruke disse avdelinger på rette måte og få dem til å virke sammen. Dette siste var ikke alltid lett, især var det lette fotfolk ofte i veien, og romerne tok konsekvensen av det. De ga sine tungt væpnete også et lett kastespyd, pilum. I tette manipler med mellomrom mellom maniplene gikk legionærene fram, på kort hold slynget de en drive av pila for å bryte motstanderens kraft og lette innbruddet i hans stilling. Så gikk de på med sitt sverd, gladius, som var et stikk-sverd, men også brukbart for hugg om de kunne komme til med det i den tette oppstilling; av hensyn til denne var det også kort.

Den meget enkle taktikk som nordboene brukte til lands og sjøs, gir ikke holdepunkt for å tro at taktikken, samvirket av de mange, har hatt noe å gjøre med de mange endringer i våpentyper i århundrene før historisk tid. Andre forhold har spilt inn: innflytelse utenfra gjennom handelsforbindelser og import; manglende teknisk evne ikke minst fordi kravene vokste, wælske sverd berømmes. Moten har også gjort sitt. Men iallfall for sverdet vedkommende har den øvelse man etterhvert fikk i bruk av det ført til bedring i formen. For at bedre effekt skulle kunne oppnås, kan det igjen ha ført til endring i den enkeltes opptreden i fektekunsten; men betydning for den samlede flokks kampmåte er det vanskelig å få øye på i dette. Og når sverdet snart var langt, snart kort, snart enegget, snart tveegget, har man ikke en gang lett for å tro at funksjonalisme har vært med i spillet her. Da nordboene igjen kom i forbindelse med Middelhavslandene — den hadde vært på det nærmeste avbrutt i Keltertiden — ble en tid korte sverd alminnelige, formodentlig skyldes det frontkjempere, som er kommet hjem med gladiusverd. Noen hundre år senere sto Norge i livlig forbindelse med Merovingerriket, og den frankiske korte, eneggede scramasaks ble kjent og etterlignet. Et halvt tusen år deretter, da de oppe på Island satte sammen det Sverre kaller lygesagaer, har disse korte sverd, som man fant i jorden, vært godt romanstoff, de måtte jo være tegn på fremragende tapperhet. Vikingehøvdingen Half og hans Halfsrekker skulle ikke ha sverd lengere enn 1 alen. Men snart ble sverdet langt igjen. Det var det store langsverd, oftest tveegget som nordboene foretrakk. I Vikingetiden ble det sværere enn noensinne, man hadde lært å svinge det. Spydet kunne brukes til stikk eller til kast, og på Tacitus' tid var det samme spyd man brukte til begge deler. Så gjorde de vel på jakt etter store dyr også. Senere ble det egne, lettere kastespyd for krig, ofte med mothaker i spissen, forat det ikke skulle bli trukket ut av skjoldet eller såret. På jaktspydet satte de vinger lengere tilbake på jernet, forat det ikke skulle trenge for langt inn og jegeren bli stående vergeløs. Øksen, som var mer for arbeide enn for jakt, fikk alt i de nærmeste århundrer e. Kr. egne former for krig. I Folkevandringstiden, da strids-øksen ble mer alminnelig, begynner de former å vise seg som senere ble alminnelige. Den bredøks, som Gulatingsloven nevner i sin omtale av våpnene, er funnet overalt hvor vikinger ferdedes. Buen, det alminneligste jaktvåpen, må tidlig ha fått sin endelige form. Den var ennå under de engelske bueskytteres kamper med de franske riddere i de siste århundrer av Middelalderen ikke annen enn hva man har funnet i danske moser fra en tid, som ligger 1000 år lengere tilbake.

Gravfunn sammen med hva sagaer beretter, gir godt kjennskap til detaljer ved Vikingetidens våpen, d. v. s. den tid da leidangsordningen ble innført.

Spydet (*spjót*) med skaft (*skapt*) og jernspiss (som ikke hadde eget navn), ble brukt til stikk eller støt (*lagvápn* av *leggja* = *legge*) og til kast (*shotvápn*). Sagaene nevner også huggespyd (*hoggspjót*). Spissen ble sedvanlig med en fal (*falr* = hylse) tredd inn over skaftenden og festet med nagler. Undertiden hadde den tange stukket inn i veden. Støtspydets spiss hadde langt, svart blad (*fjadrspjót*, *þlaðspjót*), eller var stiletformet med høy rygg og undertiden firkantet tverrsnitt. Odden (*spjótsoddr*) var spiss. Skaftet av asketre hadde gjerne dopsko. Leidangens spydskaft må ha hatt en viss lengde, for lovene bruker det som lengdemål. Kastespydet var kortere og spissen lettere og gjerne stukket inn med tange i skaftet. Spisser med mothaker (*krókaspjót*) nevnes i sagaer. Kasterem ble brukt. Sagaene har forskjellige navn for kastespyd, *geirr*, *fleinn*, *broddr*, *gaflak*. Noen av dem har vært meget lette, *fleinn* og *broddr* brukes også om pil. Huggespydet, som også ble brukt til støt og endog til kast, har visstnok nærmest hatt en sverdliggende form og har kanskje lignet de helmbarter (helm = skaft, bart = øks) som de sveitsiske bønder brukte mot de østerrikske riddere. Det er sannsynligvis kommet, da kamp til sjøs ble alminneligere og det gjaldt å nå motstanderen over relingen. *kesja* og *atgeirr* er navn på sådanne huggespyd. Men det er betegnende så vel for spydene som for andre våpen, at noe skarpt skille var det ikke mellom de enkelte typer. Og om enn et våpen kunne være gjort med tanke på en bestemt bruksmåte, gikk hugg, støt og kast over i hverandre, likeså kastespyd og pil. Øksen kunne ha hodet forlenget i en spiss. Bare sverdet er noe for seg.

Sverdet (*sverd*) hadde svær og tung klinge (*brandr*), som i alminnelighet var tveegget, om enn et enegget sverd, men lengere enn Merovingertidens ennå holdt seg særlig på Vestlandet, dog i lite tall. Lengden var gjerne omkring 80 cm, men kunne også være større, ikke minst av det eneggede. Bredden var oventil 5–6 cm, vekten fra noe under 1,0 til 1,5 kg. Mens klingene har et nokså ensartet preg, er det en mangfoldighet av håndtak, feste. I øvre ende av sverdet var tange for dette. Om tangen satt håndfanget kavlen (*meðalkafl*, *hepti*) oftest av tre. Dette er gjerne 9–10 cm langt, men det kan også være kortere. Formodentlig har man ikke kunnet bekvemme seg til å legge et kostbart arvestykke i jorden, og så har de i stedet tatt det første barnesverd den døde hadde fått. Håndfanget var skilt fra klingene ved et hjalt (*hjalt*), en liten jernstang på tvers, begynnelsen til den senere parerstang. Undertiden heter det underhjalte i motsetning til overhjalte, håndtakets begrensning i enden av sverdet. Opprinnelig ble tangen bare bøyd om håndfanget for å holde det på plass. Senere kom her en sverdknapp, som sammen med en ganske kort tverrstang dannet dette overhjalte. Men det var en hel del forskjellige former, som nå gjør nytte ved tidfestingen av sverdene. Opprinnelig var det ikke hjalt på sverdene. Det eneggede fikk det ikke før i Vikingetiden. Utviklingen av håndfanget står i forbindelse med forfining av fektekunsten.

Sverdet ble sjelden, kanskje aldri brukt til kast, og det var heller ikke konstruert for stikk. Odden er oftest ikke spiss nok, tyngdepunktet ligger ikke bekvemt. Mest har det å si at avstanden mellom hjaltene er så liten. Ved en støt-

klinge må festet være langt.³ Men naturligvis stakk man med det når det traff seg så, som man i vår tid bruker geværkolben til slag om nødvendig. Det var først og fremst slagsverd. Det er også meget lettere å utføre slag eller hugg enn å støte. Det ble ført med én hånd eller to, men festet ble aldri gjort som på den senere Middelalders tohåndssverd.

Sverdet, som stakk i en balg (*slidrar*), hang når det ikke ble brukt, sannsynligvis oftest på venstre side, festet til beltet eller i en rem over høyre skulder. På samme måte hang skjoldet på venstre arm i en rem om halsen. Øksen, spydet og buen ble båret i hendene eller hvilende mot skulderen med buen hengende bak. Det sier seg selv at de mange våpen leidangsbolkene krever, kunne leidangsfolket ikke ha på seg under kamp. De er beregnet på forholdet ombord, hvor man kunne legge dem fra seg uten å frykte for å miste dem. Man hører dog noen ganger om at en mann kjemper med ett våpen i hver hånd. Det har vært en krigsvant, som våget å kjempe uten bruk av skjold.

Når nordboen skulle verge seg mot hugg og støt med sitt eget våpen, gjorde han det enten ved å søke å komme motstanderen i forkjøpet eller ved å møte hans våpen med mothugg fra sitt. Den ufullkomne måte som sverdets hjalt er utformet på som parerstang viser, at parering ikke var alminnelig. Man parerte med skjoldet. I Gokstadskipet ble funnet en del skjold, flate, runde, noe under 1 m i diameter og holdt sammen på baksiden med en jernskinne, som samtidig var håndtak (*mundriði*) dekket av en skjoldbule. Et beslag langs kanten styrket, i lovene stilles større krav til deres styrke. Skjoldet var dog aldri så sterkt at det kunne ta direkte mot hugg. Det måtte være i bevegelse så et hugg kunne bli tatt opp og et spyd bli ført til side med myk ettergivenhet, idet det ble svinget til siden, for at angrepsvåpnet kunne gli av. Meget alminnelig var det å unngå å bli rammet ved å bevege kroppen, hoppe i været, dukke seg eller vri seg til siden.

Det sier seg selv at for å bli en dyktig kriger måtte det megen øvelse til, først og fremst i bruk av våpen, men også i måten å beskytte seg på. Sagaene, især de islandske ættesagaer gir mange opplysninger om ungdommens oppdragelse i hjemmet eller hos en venn eller frende helt fra barnsben av. På den rent fysiske utdannelse ble det lagt megen vekt⁴, og sproget er fullt av ord, som betegner mannens utseende, hans mannlige skjønnhet og styrke. Visstnok gjelder dette mest tiden fra ca. 1100 av, men det er ingen grunn for å tro at det ikke har vært så langt tilbake. Det ble drevet alminnelige idrettsøvelser i ridning, svømming, kappløp osv. og øvelser i våpenbruk: bueskyting (*bogaskot*), spyd- og stenkast (*skjóta spjóti*, *verpa steini*) og fekting (*skylming*). Buen ble holdt loddrett i høyre hånd, og pilen med buestrengen trukket tilbake med venstre, *bogmaðr góðr* var den som kunne skyte langt (*vera harðskeytr*), men *vera beinskeytr* var hovedsaken. At buen også ble holdt i venstre hånd er sannsynlig. Nordboene la i det hele vekt på å få like megen ferdighet i begge armer. Det er ikke minst tilfelle med spydkasting og sverdbygg. Sagaens fortelling om kong Olav Trygvason, som skjøt med to spyd på en gang er kjent. Under sverdkamp var det et alminnelig knep å bytte sverd og skjold over i den annen hånd for å forvirre motstanderen. Det svære støtspyd ble som kastespydet mest ført med én hånd og som dette undertiden over hodet. Ellers ble det holdt mellom armen og krop-

pen. Hadde man intet i den annen hånd, brukte man også begge armer, mens skjoldet var slengt bak på ryggen.

Legemsøvelser og øvelser i våpenbruk ble fortsatt i moden alder. Ikke få stedsnavn som Leikvoll, Leikvang osv. er minner om gamle idrettsplasser, hvor man møttes i helgen eller på festdager for å drive *leikar*. Kongespeilet anbefaler å drive leken (fekteøvelser) to ganger om dagen. Det kunne den mann gjøre som var i kongens tjeneste. For menigmann stilte saken seg noe annerledes. Alt i et gammelt Eddakvad får man rede på hva Karl (bonden) brukte sin tid til: okser han temte, ard han laget, hus han tømret og låver bygde, kjerrer han laget og kjørte plog.» Men da Jarl vokste opp, fikk han våpen å stille med og lærte idretter: «hester ride, hunder hidse, sverd svinge, legge på svøm.» Og Jarl rider ut «gjennom mørk skog, over rimhvite fjell, kom til en hall, kastet spydet, løftet skjoldet, drev hesten fram og svang sverdet; kamp han vakte, voll han rødet, val han felte og vant sig land.»

4.

Skjoldet var ikke det eneste dekkvåpen (*hlifðarvåpn*) i Oldtiden. Meget tidlig hadde de funnet på å beskytte seg på en annen måte også. Det førte, om enn sent til at angrepsvåpnene ble gjort tilsvarende sterkere. Således har det fortsatt ned gjennom tiden. I våre dager er det mest iøynefallende trekk kampen mellom kanoner og panser til sjøs, til lands mellom festninger og kanoner. Men med stål-hjelmen og gassmasken har man tatt opp igjen det som særpreget fortiden, beskyttelsen av den enkelte mann. Germanerne, også nordboene gikk opprinnelig helst i kamp uten dekning. Ringbrynjer var dog tidlig kjent også i Norden, det er spor av dem i Hjortspringfunnet. Praktfulle hjelmer er funnet i Sverige, en enkelt også i Norge, men de var alltid bare for høvdingen.

Fra keiser Karl den stores tid kan man følge den utvikling av rustningen som særpreger Middelalderen, og som endte med at hele kroppen var dekket av panser og plate, hesten også forresten. Det ble mulig å bære denne vekt, nettopp fordi tidens krigere var til hest; og årsaken til dette egenartede fenomen var, om enn ikke fra først av, at skuddvåpnene ble kraftigere i sin virkning, først låsbuen eller armbrøsten, hvis bolter kunne få en svær gjennomslagskraft, fordi man brukte egne spennapparater, og senere kruttvåpnene, som til slutt gjorde bruk av rustning illusorisk.

Det heter i Heimskringla at Olav Haraldsson (den senere Olav den hellige) kom til Norge med to knarrer og over 200 brynjekledde menn, og senere at hver mann på hans skip hadde ringbrynje. Dette og hva sagaene i øvrig forteller om våpenutstyret i Sagatiden, kan bare i liten grad kontrolleres, for med kristen gravskikk forsvant våpnene fra gravene. I landsloven og Hirdskrå får man så igjen fullt pålitelige opplysninger, og de suppleres for hirdens vedkommende meget godt av Kongespeilet. Enkelte funn og i større utstrekning billedlige fremstillinger (sigiller, antemensaler, gravstener og bøker m. v.) bidrar også for denne og yngre tid.

Angrepsvåpnene var i annen halvdel av 1200-årene ikke andre for hirden enn de som landsloven foreskriver for leidangen, og de var de samme som i folkelovens tid. Den eneste forskjell er at det for hirden ikke er tale om å komme med øks i stedet for med sverd. Og de fornemme skutelsveiner kunne ha låsbue,

ikke alminnelig langbue. Heller ikke ute i Europa hadde det forresten til denne tid vært særlige fremskritt på dette område. Annerledes med dekkvåpnene, både ute og hjemme. Kongespeilet, som er skrevet få år i forveien, beskriver den bunad som mannen skal ha, når han kjemper til hest: «gode og fine hoser gjort av mykt lerret, som er vel svertet og rekker til buksebeltet, og utenpå dem gode brynnehoser så høye at han kan gjorde seg med dem med et belte to ganger rundt (ett til hvert ben), og utenpå det trenger han å ha gode brynjebrøker, laget av lerret av samme slags som jeg nettopp nevnte, og utenpå der trenger han gode kneskjermer laget av tykt jern med stålhårde nagler. Men oventil må han ha nærmest kroppen et mykt panser, som ikke rekker lenger enn midt på låret. Og dernest må han ha en god brystskjerm, laget av godt jern, som må nå fra brystvortene til buksebeltet, og over den en god brynje og over brynjen et godt panser, gjort på samme måten som før er sagt, men ermeløst. — — — En god hjelm må han ha på hodet, gjort av godt stål og laget med full ansiktsskjerm, et godt og tykt skjold hengende om halsen og forsynt med en grei skjoldfetel (bærerem).» Også om hestens rustning taler Kongespeilet.⁶

Ringbrynjen (Hirdskrå *brynja*), gjort av små jernringer, som henger i hverandre og et nittet eller sveiset hele, var den alminnelige beskyttelse for kroppen til ut i 1400-årene, men den synes etter funnene å dømme ikke å ha vært så alminnelig som man etter sagaene skulle tro. Til å begynne med i form av en skjorte vokste den etter hvert, fikk lengere ermer og fastsittende hansker, og ble også sidere til man fikk egne brynnehoser (*brynhosa*). Albuer og knær ble dekket med stålskinner, innledningen til det yngre plateharnisk. En annen teknikk var jernlameller, som ble snørt sammen med lærremmer til et sterkt og smidig vern. sannsynligvis det som sagaene kaller spangebrynje (*spangabrynja*). Eller lamellene ble lagt som fiskeskjell og sydd til en vams. For at kroppen ikke skulle gnisses av det stive metall og for å dempe sverdslaget og spydsticket bar man under brynjen en skinnkrave eller vams, sedvanlig av lær (*spaldiner* eller *våpntreyja*, i Kongespeilet kalt panser). Utenpå bar man en kjortel. I kampen i Oslo i 1200 hadde Sverre en rød kjortel utenpå brynjen. Da sverdet ut gjennom Middeldalderen ble gjort om til støtvåpen og ble spissere for å trenge inn i åpninger i rustningen, måtte det et nytt plagg til for å hindre dette. Først armerte man kjortelen på innsiden, senere ble det et eget plagg mellom våpentroyen og brynjen (*plata*, Kongespeilets *brjóstbörg*). Tidlig ble det til brynjen festet en brynjehette, den også av ringfletning, til å trekke opp over hodet. Senere ble den løs og hang ned over skuldrene som en brynjekrave (*brynkolla*), hvortil kom en jernhue på issen. Hodebedekningen var ellers fra gammel tid hjelmen for standspersoner. Den fikk etter hvert nesebeskyttelse, som vokste ut til hel beskyttelse for ansiktet med åpninger i visiret for øyne og munn. Likeså ble nakken dekket ved at hjelmen ble forlenget nedover. I tidens løp fikk den mange former.⁷ Ved denne påkledding ble naturligvis enhver finere form for fektning utelukket, og skjoldet tapte meget av sin betydning. Et lite skjold, *buklari*, ble innført.

Hirdskrå stemmer med hva Kongespeilet forteller, men forplikter bare de høyeste hirdmenn, skutelsveinerne, til å ha det fulle harnisk. De lavere hirdmenn hadde et noe beskjednere utstyr, for hodet en stålhue som også bestemt for noen av leidang.

Som i Hirdskrå er det i landsloven dekkvåpnene som viser den nye tid. Mens skjoldet for den alminnelige mann var som det tidligere hadde vært, skulle nå den mann som eide 6 mark foruten sine klær, ha rødt skjold med jernbeslått rand på begge sider. Rødt skjold kan ikke her være det samme som det rødmalte skjold vikingene brukte for å vise sine hensikter; kanskje er det tresorten det gjelder, malmen furu. Tidligere hadde lind vært det sedvanlige materiale; men det klages i sagaen over at det ikke dudde. Eide mannen 12 mark, skulle han også ha stålhue, og var hans formue 18 mark, skulle han i tillegg til dette ha panser eller brynje. Det er temmelig nær det samme som Kongespeilet taler om ved kamp til fots eller til sjøs.

5.

Intet slag er skildret med større bredde i de gamle sagaer enn slaget på Stiklestad 29. juli 1030 — eller 31. august, om det er riktig at det inntraff en solformørkelse under kampen. Det er imidlertid ikke kampens forløp som er det viktigste her, det er kong Olavs død. Det er få deler av beretningen som kan sies å være karakteristiske nettopp for denne kamp uten dette, hvorledes den konge falt som skulle bli Norges og Nordens største helgen. Og ved siden derav en episode med en troppeavdeling, som kom for sent til å få betydning for avgjørelsen, og som snart ble slått på flukt, da den grep inn.

Taktikken var enkel nok, her som ellers. Det kan spørres om dette skyldes sagaskriverens mangel på faktiske opplysninger, fordi overleveringen var gått tapt, eller fordi det vesentlige i slaget ikke var blitt oppfattet av dem som bragte beskjed om det eller av dem som skrev den ned. Man kan visstnok tro dette om vikingenes kamper i fremmed land, som de er blitt gjenfortalt av kronistene. Det oppstod her permanente hærer, en blanding av stående tropper og leieskarer med trening og under førere som det stod ry av, en Turgeis, en Regner, en Rolf, menn med vid politisk horisont og visselig med militær begavelse. Men hvorledes de har evnet å nå sine mål, hvorledes de har organisert sine hærer, ordnet med forpleining og andre forsyninger, gjennomført sine hærtog og kjempet slagene, det er det ikke lett å få tak på. Bare unntagelsesvis kan man tenke seg noe lignende her hjemme. Krigene ble ført uten strategisk planmessighet og utholdenhet. Det vanlige er at motstanderne møtes, står over for hinannen, kjemper kampen, dermed er krigen ferdig iallfall for det år. Og taktikken er primitiv som felttoget er det.

Sagaene, ikke minst de islandske ættesagaer har meget å fortelle om nattlige overfall, om innbrenning av uvenner osv. Det er samme fremgangsmåte som

naturfolks måte å føre krig på: plutselige overfall om natten eller fra bakhold på en intet anende fiende. Kirken arbeidet på å endre dette forhold. Før kampen på Re i 1163 mellom Erling Skakke og Sigurd jarl, da Erlings menn egget til å skynde seg og ta motstanderen i hus eller om natten, tok Erling, eller Snorre på hans vegne, sterkt til orde mot å ta sovende mann.⁸ Dette ble ikke overholdt i sedelige forfallstider som borgerkrigene i Norge og Sturlungatiden på Island. Ikke minst var Sverre en mester i uventede overfall, som ikke sjelden lykkedes på grunn av et merkelig slett vakthold fra den annen parts side.

Det faller i øynene og det gjelder ikke minst Stiklestad at når hærene visste om hinannen og var innstilt på å kjempe, ble det sjelden gjort forsøk på å utnytte situasjonen, før motstanderen var fullt ordnet. Bøndene kom opp gjennom Vårdal, spredt på hver sti, men kong Olav ble stående. Høyst sannsynlig hadde ikke føreren troppen tilstrekkelig i sin hånd, uøvet som de fleste var. Et angrep ført fram over en lengere strekning kunne lett ha skapt uorden og ødelagt mer enn det var å vinne. Sagaene viser gang på gang at kampen nærmest ble oppfattet som en holmgang, noe som i øvrig også preget Riddertidens kampeføring ute i Europa og heller ikke er ukjent i andre perioder av krigshistorien. Man venter på hinannen, har endog tid til å veksle noen ord før kampen tar til. Kong Håkon den gode sendte bud til Eirikssønnene, bød dem gå i land og lot si at han hadde haslet (avmerket, egentlig inngjerdet med hasselkvister) kampvoll for dem på Rastarkalv. Heimskringla har en rekke eksempler, som sier det samme.⁹ Og det samme gjentar seg senere. Foran den kjente kamp på Ilevollene i Nidaros i 1180 avtalte kong Magnus Erlingsson og Sverre at de skulle møtes der og prøve kamplykken. Og ennå så sent som i 1240 sendte Knut jarl forslag til hertug Skule, som da var på Romerike, om å møtes og holde slag.¹⁰

Men naturligvis hendte det at man slo til, før motstanderen var ordnet. Ved Re i 1163 fylket begge parter på hver sin side av en bekk. Vi vil, sa jarlen, la dem gå over broen. Men når merket kommer over, skal vi styrte på dem ned over bakken, — hvilket det i øvrig ikke ble noe av.

Når hæren ble blåst sammen og stilt opp til kamp (*búa herinn*), ble merkene satt opp, — kongen var ikke alene om å ha merke, og folk flokket seg under dem. Hæren ble fylket i linjestilling av en viss noenlunde jevn dybde (*fylkja liði*). Stilt i slagorden het den *fylking*, et navn som også ble brukt om de enkelte deler av den. Fløyene ble også kalt armer, (*fylkingararmr*, *armfylking*), og i samsvar med dette het midtre del av fylkingen eller nærmest fronten av den

brystet (*brjóst*). Om frontlinjen brukte man ellers uttrykket *onð-verðri fylkingu* eller noen ganger *fylkingarbroddr* (-*oddr*); det siste ord passet i øvrig bedre på teten av en marsjerende tropp. *aðalfylking* var den viktigste og sterkeste del av fylkingen, ofte med større dybde enn resten. Her stod gjerne kongen med sitt merke båret av merkesmannen, en fremtredende mann, som etter Hirdskrå var nest stallaren i rang. Som dekning hadde kongen en skjoldborg av utvalgte menn. Adalfylkingen var oftest i midten av fylkingen, men ikke alltid. På Ilevollene stilte kong Magnus sin hird og sitt merke i den fylkingarm som vendte nedover mot sjøen.

Terrenget spilte enkelte ganger en viss rolle ved oppstillingen. Det hendte at myrer eller vann ble brukt som flankestøtter. I overleveringen om kong Harald Hårdrådes siste hærtog — den er forresten meget usikker — fortelles om hans kamp ved Humbera (Humberflodmunningen), at den ene fylkingarm stod fremme på åbredden, mens den annen vendte opp mot land, mot et dike hvor det var en dyp og bred myr, full av vann. Forterrenget hadde ikke betydning som i vår tid. Fjernkampen var begrenset til kort hold og var aldri avgjørende. Og da kampen bølget fram og tilbake, kunne en fronthindring umiddelbart foran stillingen lett bli til skade for en selv. En fast forsvarsstilling ble bare inntatt, når man var helt underlegen i tall, som kong Harald Hårdråde var i England. Sedvanlig var det ikke noen tydelig forskjell på angrep og forsvar: *nu sígha saman fylkingar* heter det om kampen på Ilevollene, fylkingene gikk sammen. Man stilte seg opp på et flatt jorde, men noen ganger på en bakke for å lettere å kunne få revet motstanderens fylking opp ved et fremstøt, som Erling Skakke ville gjøre på Re og som kong Olav gjorde på Stiklestad.

Å stille folkene opp etter de våpen de førte, å sondre i våpenarter som i gresk og romersk taktikk hører man intet om i eldre tid og meget sjelden senere. Man stod om hverandre, og de fleste hadde våpen av forskjellig slag. Enkelte ganger nevnes en innledning med fjernvåpen: da menenne hadde skutt sine spyd, drog de sverdene (*Fitjar*); det var først spydkamp og straks etter huggkamp (Re 1163). Ved Stiklestad innledet bøndene kampen ved å skyte både med piler og spyd. Og da de etter kong Olavs storm gikk til motangrep, hugg de fremste, de som var nest etter stakk med spyd, men alle de som gikk baketter, skjøt med spyd eller piler eller kastet stener eller håndøkser eller kastespyd. Selv om man må regne med Snorres konstruk-

tive evne, fremgår det, at han regner med at kampen kunne bli ført av samme tropp samtidig med fjernvåpen og nærvåpen. Man kunne derfor ikke stå for tett, hva i øvrig fektemåten også forbød.

Men man var fullt klar over at samholdet var like nødvendig som den enkeltes tapperhet, om seieren skulle bringes hjem. Det som ingen fredsøvelser hadde lært, søkte de å få i stand på annen måte. Frender og kjenninger skal stå sammen, da vil enhver best hjelpe den annen og folk kjenne hverandre, lar Snorre kong Olav si ved Stiklestad. Det hadde for øvrig vært skikk i den germanske verden fra den tid romerne kom i berøring med den. Men man hadde også det synlige samlingsstegn, merket. Alt Vikingetidens kronister var oppmerksomme på det.¹¹ Og i den tale som gjerne ble holdt til hæren før kampen begynte, ble det fremholdt at enhver hadde å passe sin plass i forhold til merket og søke inn til det. Merkedsmannen kom derved til å spille en stor rolle. Men han var noe mer. I virkeligheten ble han ofte slagets egentlige fører. Merkets bevegelse fram eller tilbake bestemte til en viss grad kampens gang. Evnet merkesmannen å rykke fram, fulgte troppen med. Måtte han vike, gjaldt det å komme ham til unnsetning. Hans handlekraft hadde meget stor betydning. Og merket, samlings symbolet i hans hender måtte ikke mangle: *kongrinn hafdi ok ecki merki ok onguann lewder ok af ollu herssu þottugt þeir æigi færir til bardaga* (Kongen hadde heller ikke merke og ingen lur, og alt dette gjorde at de ikke syntes skikket for kamp).¹²

Kongen hadde løst sin oppgave som fører i og med at han hadde fylket. Under kampen var han ikke føreren, men krigeren, der deltok personlig som de kjempendes strålende forbilde og hadde liten mulighet for da å kunne kommandere sine folk. Mangelen på taktiske manøvrer, især det at hele styrken ble satt inn på én gang, gjorde det mulig. Aleksander den store var i sin tid ikke nådd videre. Først da bruk av reserver ble innført i krigskunsten under romernes kriger mot Karthago, fikk føreren en oppgave også under kampen, da måtte dens gang voktes. Når skaldene i sine fyrstekvad malte slagbilder, og de gjorde det gjerne, er det fyrstens mot og kampevne som fanger oppmerksomheten: den unge konge trenger fram med kampmot, — han spenner buen, — han holder med begge hender om spydskaftet og farver spydodden rød. — Eller han svinger sverdet. — Kongen, som ikke sparte sitt liv, gikk glad gjennom kampen, den fyrste flyktet ei.

Troppen skjenkes naturligvis mindre oppmerksomhet i disse kvad. Og ofte blir mennene og deres gjerninger borte bak våpnene, det hele oppløser seg i våpenbrak. «Sverdet klang, mennene hugg hverandre, hjelmen knaket, våpnene bet, skjoldet kløvdes, mennene mistet livet, sverdene rødfargedes, skarene segnet, sverdet ble svunget, sårene bløtte, sårene svulmet, spyd gjaldet, sverdet klang, brynjene flengedes, sverdet bet, blodet drev.» For å gi et enkelt sitat. Skaldekvadene, som fordi de oftest er samtidige, er gode kilder til tidens alminnelige historie, gir få bidrag til forståelse av tidens taktikk. Sjelden får man vite noe om det, som tross all dens fattigdom dog må ha vært eget for den enkelte fektning.

Kampen til lands hadde praktisk talt bare en fase, sammenstøt på en gang av hele hæren på hver side og nærkamp over hele linjen. Ved fylkingen av hæren var det derfor i grunnen bare to hensyn å veie mot hinannen. Det ene var at man ikke måtte risikere å bli omringet av motstanderen, angrepet i flanken, især i høyre, hvor man var mer sårbar, fordi skjoldet ble ført i venstre hånd (*koma i opna skjoldu*). Eller ennå verre bli omgått og tatt i ryggen (*veita baksletta*). Omvendt søkte man selv å gjøre det, derfor en langstrakt fylking. Snorre kommer flere ganger tilbake til det at fylkingen blir gjort lang, og han gir grunnen: vi skal ha en lang fylking så de ikke får omringet oss, lar han kongen si på Rastarkalv, og omtrent likedan på Stiklestad. Da kong Magnus (blinde) og hans menn så Harald Gilles hær ved Fyreliv (1134), fylket de sin hær og gjorde fylkingen så lang at de skulle helt omringe kong Haralds hær. Og i slaget på isen utenfor Oslo i 1161 lot kong Inge fylkingen være lang og ikke mer en fem mann i dybden. Men det innebar en risiko.

Det annet hensyn var nemlig at man måtte ha tilstrekkelig kraft og samhold til å stå mot motstanderens angrep og ha nok styrke iallfall i en del av fylkingen til å bryte fiendens rekker, splitte hans hær og drive ham på flukt. Derfor var det bra å ha en dyp fylking. De som stod i de bakre linjer, trykket framover og fylte ut etter dem som falt.

Da påkjenningen under kampen må ha vært svær, og det ingen friske tropper var for hånden, var det sjelden tale om energisk forfølgning etter vunnen kamp. Den tapende part reddet seg ved oppløsning av flokken og flukt. Enkelte ganger hendte det dog (Stiklestad).

Under den senere del av Sverres kamp om herredømmet i Norge hører man flere ganger at han ikke fylker, således på Jonsvollene i Bergen i 1198, da hans folk fikk ordre om at enhver skulle styrte fram *sem hardast*, hva de også gjorde med den følge at leidangsfolket i baglerhæren straks tapte motet, og ikke engang de mest stridsvante blant dem greide å holde stand. Senere på høsten gikk det ham galt da han forsøkte seg på samme måte. Ved den store kamp i Oslo i 1200 gav Sverre forklaringen på sin taktikk: vi birkebeiner har tatt opp den skikk ikke å fylke, når vi slåss til lands, vi skal gå på i småflokker og gjøre så megen larm som mulig, da kan enhver være fremme som han vil.¹³ Sagaskriveren vil et annet sted ha det til at Sverre ikke fylket, fordi han var redd for å bli omringet av den meget større bondehær. Men grunnen var vel mer den som Sverre antyder: ved at hæren ble oppløst i småtropper, kunne hans krigsvante birkebeiner gjøre seg mer gjeldende. Også på annen måte ble kampføringen mer fri. Alt på Sverres første tog til Trondheim i 1177 og også ellers et par ganger ser man tegn til at bueskyttere blir skilt ut for seg. Og på Ilevollene delte kong Magnus av en styrke for med den å falle Sverre i ryggen. Men en målbevisst bruk av reserver gjorde man ikke.

Når hester omtales under krigsskildringer i Norge, er de transportmidler for å komme til kamplassen, intet annet. Kong Olav bød sine menn stige av hestene, da de kom fram til Stiklestad. Da Erling Skakke hadde fått bud at Sigurd jarl var kommet til Re, dro han dit opp fra Tunsberg og tok byfolkene med seg. Det gikk tungt å få dem ut av byen, det var to mann om én hest og ett skjold. På et tog, som kong Håkon Håkonsson gjorde til Värmland i 1225 for å tukte opprørere var det folk både til hest og på sleder, det var vinterstid. Ridekunsten hadde nå holdt sitt inntog i hirden. De kom til en bråte, forteller sagaen, og de som red foran med kongen, satte raskt over, mens de som kom etter, leide hesten ved bislet over der hvor bråten var lavest. Lenge deretter da det var på tale å sende en styrke til Sverige, skulle fem mann ruste ut den sjette med en god hest. Det gikk nå bedre an å komme fram landeveien enn før, da skip ble brukt, om det på noen måte lot seg gjøre. Om rytterkamper hører man ikke i Norge.

I Danmark og Sverige hadde utviklingen tidligere tatt en annen retning. Det flate land var gunstig for kamp til hest, og forholdet til det nære utland

evang til det. I 1134 ble den første rytterkamp kjempet i Danmark, men alt et par årtier før hadde danskene fått føling med rytteri under et tog mot en vendisk stamme i Holstein. Den danske krønikeskriveren Sakse gir en livlig skildring av hvorledes venderne trettet det danske fotfolk med sine anfall: de svermet om på fløy og flanke, styrtet her og der løs på fienden med spyd og plaget dem med sideinnhugg, de red raskt inn på livet av dem, men vek atter tilbake, og deres flukt var ei mer sen enn deres framferd. Våre folk kunne ikke utrette noe mot dem i samlet hær, de var ikke så snare i vendingen. Og venderne unngikk derfor åpen kamp, men gjorde kort omkring og var alltid i hælen på fienden. De fryktet nemlig danenes mot i kampen og snek seg til å overfalle dem som stimenn og røvere. Den siste setning får stå for Saksens egen regning. Venderne kjempet til hest på den måte som folkene fra steppene i øst alltid hadde gjort, i øvrig oftest med pil og bue. Og når Sakse sier at de opptrådte som stimenn og røvere, er det tegn på at danene her stod overfor en ny kampfåte de ikke var vant til. Det er den samme klage over uhederlig krigførsel som alltid har lydt, når nye kampfåter eller nye kampfåter blir tatt i bruk. Den lød da kruttvåpnene ble innført, og den lød da giftgassene og ildtungene i den første verdenskrig veltet innover skyttergravene. Og man søker å hindre bruk av slike våpen. I dag er det atombomben. engang ble låsbuen forbudt i den katolske verden, den var for farlig for ridderrustningen.

Kunsten å bruke sitt våpen samtidig med at man styrer sin hest er ikke lett å lære. En mann blir ikke kavalerist, om han blir satt på en hest, like litt som en avdeling fotfolk blir marine om den kommer ombord på et transportskip. I Middelalderen lot ikke staten drive våpenøvelser med den vernepliktige befolkning. Rytteriet ble ute i Europa stilt av feodaladelen og dens svenner (eller var leietropper). I Danmark og Sverige var det en lignende ordning, som fikk navnet ros (rust) tjeneste. Også hos oss var det i 1500-årene en slags tilløp til en sådan personlig rostjeneste, som de var pliktige til som fikk len å styre. Den ble til skatt som leidangen var blitt det. I eldre tid er det hos oss meget svake spor av noe som ligner den middelalderlige adels tjeneste til hest. Kongespeilet og Hirdskrå viser til en delvis omlegging av vårt forsvarsvesen i den retning om det enn bare gjaldt hirden. Det var kanskje ikke bare et utslag av tidens tilbøyelighet til å ville være europeer, forholdet til nabolandene har vel gjort at de styrende mente det var nødvendig. Men en menneskealder tidligere sier sagaen noe som det hadde vært vel så godt å huske. Hertug Skule hadde under sin kamp for å få herredømmet i landet lidt nederlag i Oslo. Da han dro med sine menn nordover igjen, falt det en replikk fra dem: de var ikke tjent med å reke om i skog og fjell, og de bad hertugen fare nord til Trondheim og skaffe seg skip, for det var nordmennenes rette måte å fare på skip, når de skulle holde ufred.

7.

Som hesten til lands var til sjøs i lange tider skipet bare transportmidlet i krig. Grekerne innførte som nevnt sjøkrigen i historien, men da romerne fikk eneheredømmet i Middelhavet, hørte den opp å ha betydning der. Nordboene begynte fra begynnelsen da de kom med.

Høyst sannsynlig hadde sjøtaktikken hos oss alt ved historisk tids begynnelse fått den karakter, som sagaene gjør oss kjent med.¹⁴

Når det skulle kjempes, ble seilene strøket, men mastene ble stående; flåtene ble rodd mot hinannen og skipene ble samtidig trukket sammen. Herunder ble de tenget, bundet sammen med taug fra baug til baug (*tengja, leggja i tengsl*). Så snart man fikk hinannen i skuddvidde, begynte fjernkampen (*skot, skothrið*). Man brukte buen og ettersom avstanden ble mindre kastespyd og til slutt stein (*grjótkast, grjóthrið*). Fjernkampen hadde mer å si ombord enn til lands, hvor folkene var i bevegelse under fremrykningen, det var også lettere å komme til for dem som stod lenger tilbake på skipet. Men til gjengjeld kunne de ombord dekke seg på en annen måte enn ved skjoldet bare. Det nevnes ikke sjelden at skipene ble viggyrdlet (*viggyrðla*) før kamp. I Sverres saga beskrives dette: stropper av hvalroshud ble spikret langs relingen, og i dem ble satt støtter, hvortil lemmer eller planker ble festet som brystvern;¹⁵ med bjelker styrket man på baksiden (*vigæsa* av *vigáss*). Under tiden ble det satt folk med fjernvåpen i et topkaste i merset (*hínkastali, kastali við siglu*), eller det ble bygd et stillas (*viða*) ved masten. Kongespeilet beskriver dette som en bygning av bjelker, som man kom opp på ved hjelp av landgangen. For at ferdslen på dekket ikke skulle hindres, var det åpninger på alle fire sider. Det ble også brukt som kommandobro.

Det var i nærkamp at slaget for den alt overveiende del ble ført. Når flåtene støtte sammen, søkte man å holde motstanderens skip fast eller endog få trukket dem inn mellom sine for å kunne angripe fra begge kanter. Så gjaldt det å entre og rydde skip for skip. Kongespeilet nevner mange slags våpen, «som en mann ikke kan bruke på land, unntagen når han er i borg eller i kastell.» Det er gode langorvsljåer og skjeggøkser med langt skaft, de var til å hale i skipene med, videre en rekke våpen for kamp på avstand og dessuten et par apparater til å ødelegge fartøyet med. De siste er ikke nevnt annensteds og er formodentlig hentet fra fremmed litteratur, liksom kull og brennestein (svovl) bringer tanken hen på kamper i Middelhavet. Betydningen av stavnhøye skip i sådan kamp er innlysende. Men det hendte, især om man var overlegen i skipstall, at fartøyer ble lagt langs fiendens fløyskip, for at man sideskips kunne komme ombord til ham, slagene ved Svoldr og Norefjord ble vunnet på den måte. Eller man angrep bakfra, utsikten til held var da så meget større, fordi de fleste var opptatt forut. Ofte har noen skip fart

løst (*laus orrosta*) eller er blitt løst under kampen. I Norefjord var kong Magnus' skip tenget i partier.

Hensikten med tengingen var å skape en felles standplass for de kjempende ved at skipene ble holdt sammen, så man lettere kunne komme hverandre til unnsetning eller virke med overmakt på et enkelt punkt. *Er þat mitt raad, sagdi Hallkel* (før kampen i Florvåg mellom Sverre og eyskjeggene i 1194) *ath tenghia saman skipin, mun þaa lid worth beztt fylgiast*. Men tengning var ikke bare av det gode. I det samme slag i Florvåg hadde eyskjeggene slikt hastverk med å trekke skipene sammen, at årene brakk med den følge at da tengslene senere ble hugget, ble de liggende og drive og ble et lett bytte for Sverre. Om det ikke ofte gikk så galt, var det dog en betenkelig mangel at manøverevnen ble nedsatt. Det kommer derfor enkelte ganger til syne en viss engstelse for å tenge. Tengingen ble skjebnesvanger både i et slag ved Nordnes i Bergen i 1181 og i det avgjørende slag i Norefjord. Det var kong Magnus's hensikt begge ganger først å erobre Sverres største skip, men han kom med sine egne tengede skip til å liggge med baugene mot dette, så han fikk ikke entret. Sverre derimot tenget ikke, og grunnen var ikke minst den samme, hvorfor han ikke fylket til lands, — han hadde kampvante folk. Sagaen lar ham si dette i slaget i Norefjord.¹⁶

Samtiden har ganske sikkert skjønt at med dette slag sluttet et avsnitt i landets historie. Detaljene i kampen er blitt husket, og da de er blitt skrevet ned i en tid, da folk som hadde vært med, sannsynligvis ennå levde, må man ha rett til å tro at slagets gang er noenlunde riktig fremstilt.

Sverre hadde brent bygdene i indre Sogn og lå 15. juni 1184 i Norefjord (Sogndalsfjorden) med 12 skip ved Fimreite i fjordmunningen og 2 skip inne i Sogndal. Om ettermiddagen så vaktmennene, som sto på land, mange seil stevne mot dem. Det var kong Magnus Erlingsson med 26 skip, de fleste store og alle vel rustet. Sverre var i tvil om han skulle ta slag, men bestemte seg for det. Han sendte bud etter de to skip, som lå lenger inne og gjorde seg kampklar, lot tjeldene ta av skipene og viggrydle. Folkene fikk sine våpen, og så la han seg noe inn i fjorden under sydlandet, skip ved siden av skip med akterfeste i land og årene lagt ut. Ytterst lå kongeskipet Marie-suden. Et nes dekket utsikten ut over fjorden, men en skute var lagt på forpost.

Da kong Magnus nærmet seg motstanderen, lot han seilene falle,

løst (*laus orrosta*) eller er blitt løst under kampen. I Norefjord var kong Magnus' skip tenget i partier.

Hensikten med tengingen var å skape en felles standplass for de kjempende ved at skipene ble holdt sammen, så man lettere kunne komme hverandre til unnsetning eller virke med overmakt på et enkelt punkt. *Er þat mitt raad, sagdi Hallkel* (før kampen i Florvåg mellom Sverre og eyskjeggene i 1194) *ath tenghia saman skipin, mun þaa lid worth beztt fylgiast*. Men tengning var ikke bare av det gode. I det samme slag i Florvåg hadde eyskjeggene slikt hastverk med å trekke skipene sammen, at årene brakk med den følge at da tengslene senere ble hugget, ble de liggende og drive og ble et lett bytte for Sverre. Om det ikke ofte gikk så galt, var det dog en betenkelig mangel at manøverevnen ble nedsatt. Det kommer derfor enkelte ganger til syne en viss engstelse for å tenge. Tengingen ble skjebnesvanger både i et slag ved Nordnes i Bergen i 1181 og i det avgjørende slag i Norefjord. Det var kong Magnus's hensikt begge ganger først å erobre Sverres største skip, men han kom med sine egne tengede skip til å liggge med baugene mot dette, så han fikk ikke entret. Sverre derimot tenget ikke, og grunnen var ikke minst den samme, hvorfor han ikke fylket til lands, — han hadde kampvante folk. Sagaen lar ham si dette i slaget i Norefjord.¹⁶

Samtiden har ganske sikkert skjønt at med dette slag sluttet et avsnitt i landets historie. Detaljene i kampen er blitt husket, og da de er blitt skrevet ned i en tid, da folk som hadde vært med, sannsynligvis ennå levde, må man ha rett til å tro at slagets gang er noenlunde riktig fremstilt.

Sverre hadde brent bygdene i indre Sogn og lå 15. juni 1184 i Norefjord (Sogndalsfjorden) med 12 skip ved Fimreite i fjordmunningen og 2 skip inne i Sogndal. Om ettermiddagen så vaktmennene, som sto på land, mange seil stevne mot dem. Det var kong Magnus Erlingsson med 26 skip, de fleste store og alle vel rustet. Sverre var i tvil om han skulle ta slag, men bestemte seg for det. Han sendte bud etter de to skip, som lå lenger inne og gjorde seg kampklar, lot tjeldene ta av skipene og viggrydle. Folkene fikk sine våpen, og så la han seg noe inn i fjorden under sydlandet, skip ved siden av skip med akterfeste i land og årene lagt ut. Ytterst lå kongeskipet Marie-suden. Et nes dekket utsikten ut over fjorden, men en skute var lagt på forpost.

Da kong Magnus nærmet seg motstanderen, lot han seilene falle,

en del av fartøyene ble tenget i partier på 4 eller 5 skip, deriblant en gruppe på to store knarrer mellom kongeskipet Skeggen og Orm kongsbroders skip, ved siden av dette tenget Asbjørn Jonsson sitt skip. Så rodde de innover langs sydlandet, de tengede skip med ytterårene, alle skip like langt fremme og kongeskipet nærmest land.

Sverres vaktskip varslet da fienden var i nærheten. Sverre lot blåse, skipene rodde ut og folkene ropte hærrop. Da flåten skulle svinge til babord for å møte motstanderen, greide ikke Mariesuden å gjøre skarp nok sving, den gjorde en stor krok, hvorved den ble liggende mellom Sverres øvrige skip og kong Magnus's flåte.

Kampen ble innledet med en voldsom men kortvarig pileskyting. Da flåtene tørnet sammen, kom kong Magnus's eget skip og de øvrige i hans gruppe til å ligge med baugene mot Mariesuden på dens babord side, og etter hvert ble halvparten av hans flåte liggende på samme måte om dette skip. Som ved Nordnes få år i forveien, og tross Orms kongsbroders råd nå som da, hadde nemlig kong Magnus gitt ordre til at først skulle Sverres eget skip ryddes, han mente det da var lettere å få bukt med de øvrige. Det utspant seg en forbitret kamp om dette fartøy, men på grunn av den forkjerte stilling kunne Magnus's folk ikke få entret og komme til med huggkamp. Sverre, som så at hans øvrige skip lå der uvirksomme, sprang i en båt og rodde fra fartøy til fartøy for å gi ordre om at de skulle komme utenom Mariesuden og legge til kamp mot de mindre fartøyer i Magnus's flåte. Det ble da her 13 skip mot 13, og Sverre hadde den fordel at hans skip her var større og bedre bemannet enn Magnus's. Selv rodde Sverre i land, han har formodentlig tvilt om utfallet av kampen, som i dette øyeblikk syntes å skulle bli seier for motparten. Men stillingen ble en annen, etter at Sverres andre skip hadde grepet inn i kampen, og især da Sverres bror Erik Kongsson la seg langs det ytterste av de tengede skip ved Mariesuden. Etter et første mislykket forsøk greide han å komme ombord til motstanderen, Magnus's folk vek fra skip til skip, tilslutt var de alle pakket sammen på høyre fløy med den følge at flere skip sank. Kong Magnus sprang overbord fra sitt skip og druknet med sitt mannskap.

Kampen var begynt om ettermiddagen, ved solesfall (omtrent kl. 9), da den var på det høyeste, vendte kamplykken, ved midnatt var alt over. Med kong Magnus gikk en stor del av Vikens og Vestlandets aristokrati til grunne.¹⁷

Seiren var Sverres, og den skyldtes hans forståelse av førerens opp-

en del av fartøyene ble tenget i partier på 4 eller 5 skip, deriblant en gruppe på to store knarrer mellom kongeskipet Skeggen og Orm kongsbroders skip, ved siden av dette tenget Asbjørn Jonsson sitt skip. Så rodde de innover langs sydlandet, de tengede skip med ytterårene, alle skip like langt fremme og kongeskipet nærmest land.

Sverres vaktskip varslet da fienden var i nærheten. Sverre lot blåse, skipene rodde ut og folkene ropte hærrop. Da flåten skulle svinge til babord for å møte motstanderen, greide ikke Mariesuden å gjøre skarp nok sving, den gjorde en stor krok, hvorved den ble liggende mellom Sverres øvrige skip og kong Magnus's flåte.

Kampen ble innledet med en voldsom men kortvarig pileskyting. Da flåtene tørnet sammen, kom kong Magnus's eget skip og de øvrige i hans gruppe til å ligge med baugene mot Mariesuden på dens babord side, og etter hvert ble halvparten av hans flåte liggende på samme måte om dette skip. Som ved Nordnes få år i forveien, og tross Orms kongsbroders råd nå som da, hadde nemlig kong Magnus gitt ordre til at først skulle Sverres eget skip ryddes, han mente det da var lettere å få bukt med de øvrige. Det utspant seg en forbitret kamp om dette fartøy, men på grunn av den forkjerte stilling kunne Magnus's folk ikke få entret og komme til med huggkamp. Sverre, som så at hans øvrige skip lå der uvirksomme, sprang i en båt og rodde fra fartøy til fartøy for å gi ordre om at de skulle komme utenom Mariesuden og legge til kamp mot de mindre fartøyer i Magnus's flåte. Det ble da her 13 skip mot 13, og Sverre hadde den fordel at hans skip her var større og bedre bemannet enn Magnus's. Selv rodde Sverre i land, han har formodentlig tvilt om utfallet av kampen, som i dette øyeblikk syntes å skulle bli seier for motparten. Men stillingen ble en annen, etter at Sverres andre skip hadde grepet inn i kampen, og især da Sverres bror Erik Kongsson la seg langs det ytterste av de tengede skip ved Mariesuden. Etter et første mislykket forsøk greide han å komme ombord til motstanderen, Magnus's folk vek fra skip til skip, tilslutt var de alle pakket sammen på høyre fløy med den følge at flere skip sank. Kong Magnus sprang overbord fra sitt skip og druknet med sitt mannskap.

Kampen var begynt om ettermiddagen, ved solefall (omtrent kl. 9), da den var på det høyeste, vendte kamplykken, ved midnatt var alt over. Med kong Magnus gikk en stor del av Vikens og Vestlandets aristokrati til grunne.¹⁷

Seiren var Sverres, og den skyldtes hans forståelse av førerens opp-

gave. Kong Magnus har vært kongen etter gammel oppfatning. Han deltok personlig i kampen, ved Nordnes var det likefrem skyld i nederlaget: han gled og falt, hans folk trodde han var drept og flyktet.

Også etter Norefjord hører man et par ganger om tenging. Det gikk galt ved Florvåg som nevnt, men bedre ved Torsberg i Trondheimsfjorden i 1198. Her hadde baglerne tenget 7 skip, og mot dem kunne birkebeinerne intet utrette. Deres skip var meget mindre, de holdt seg til en begynnelse på avstand, og det var lang tid bare skuddveksling. Først etter at Sverre hadde trukket dem ut av kampen og holdt en straffetale for sine folk, gikk de på og la seg inn til baglerne. Men de tapte, ikke minst fordi disse fra sine høybordede fartøyer lot det hagle med våpen og sten ned over dem.¹⁸

Under omtale av kong Harald Hårfagres annet slag ved Sol-skjell sier Snorre i Heimskringla: det var da sedvane, når man kjempet til skips, at man skulle tenge skipene sammen og kjempe om stevnene. Og om en av Håkon jarls kamper: de kjempet om stevnene, som den gang var skikk. På Snorres tid var det altså ikke skikk mer. Sin viten må han ha fått fra Sverres kampføring. For på hans egen tid var det ikke bare en endring i taktikken som hadde funnet sted. Sjøkrig var praktisk talt hørt opp. Intet stort sjøslag ble kjempet etter Sverres død, om enn kampene fortsatte ennå i noen år mellom hans birkebeiner og baglerne, det gamle aristokratis etterfølgere. Begge parters flokker feredes meget på sjøen, men skipene gjorde mest nytte som transportskip. Det hendte at langskipene ble etterlatt eller sendt tilbake, fordi de ikke seilte godt nok. Det ble tapt skip, men mer ved begivenhetenes utvikling til lands enn ved nederlag på sjøen. Erobrede skip ble enkelte ganger brent i stedet for å bli tatt i bruk av den seirende part. Men materielle tap ble snart erstattet, det ble bygd store skip, et par større enn noen gang før. Det var ikke den tekniske evne det skortet på den gang, og det er ikke lett å tro at dette senere ble anderledes. Det finnes knapt noe holdepunkt for en sådan tanke.

Omkring år 1217, da Håkon Håkonsson ble konge, dukket nye opprørsflokker opp, deriblant ribbungene, som førte en flerårig krig mot kong Håkon og Skule jarl. De satt til sine tider inne med store deler av landet, og de samlet flåter, som de brukte ved sine forflytninger, men offensiv opptreden av dem på sjøen er det ikke tale om.

gave. Kong Magnus har vært kongen etter gammel oppfatning. Han deltok personlig i kampen, ved Nordnes var det likefrem skyld i nederlaget: han gled og falt, hans folk trodde han var drept og flyktet.

Også etter Norefjord hører man et par ganger om tenging. Det gikk galt ved Florvåg som nevnt, men bedre ved Torsberg i Trondheimsfjorden i 1198. Her hadde baglerne tenget 7 skip, og mot dem kunne birkebeinerne intet utrette. Deres skip var meget mindre, de holdt seg til en begynnelse på avstand, og det var lang tid bare skuddveksling. Først etter at Sverre hadde trukket dem ut av kampen og holdt en straffetale for sine folk, gikk de på og la seg inn til baglerne. Men de tapte, ikke minst fordi disse fra sine høybordede fartøyer lot det hagle med våpen og sten ned over dem.¹⁸

Under omtale av kong Harald Hårfagres annet slag ved Sol-skjell sier Snorre i Heimskringla: det var da sedvane, når man kjempet til skips, at man skulle tenge skipene sammen og kjempe om stevnene. Og om en av Håkon jarls kamper: de kjempet om stevnene, som den gang var skikk. På Snorres tid var det altså ikke skikk mer. Sin viten må han ha fått fra Sverres kampføring. For på hans egen tid var det ikke bare en endring i taktikken som hadde funnet sted. Sjøkrig var praktisk talt hørt opp. Intet stort sjøslag ble kjempet etter Sverres død, om enn kampene fortsatte ennå i noen år mellom hans birkebeiner og baglerne, det gamle aristokratis etterfølgere. Begge parters flokker ferdedes meget på sjøen, men skipene gjorde mest nytte som transportskip. Det hendte at langskipene ble etterlatt eller sendt tilbake, fordi de ikke seilte godt nok. Det ble tapt skip, men mer ved begivenhetenes utvikling til lands enn ved nederlag på sjøen. Erobrede skip ble enkelte ganger brent i stedet for å bli tatt i bruk av den seirende part. Men materielle tap ble snart erstattet, det ble bygd store skip, et par større enn noen gang før. Det var ikke den tekniske evne det skortet på den gang, og det er ikke lett å tro at dette senere ble anderledes. Det finnes knapt noe holdepunkt for en sådan tanke.

Omkring år 1217, da Håkon Håkonsson ble konge, dukket nye opprørsflokker opp, deriblant ribbungene, som førte en flerårig krig mot kong Håkon og Skule jarl. De satt til sine tider inne med store deler av landet, og de samlet flåter, som de brukte ved sine forflytninger, men offensiv opptreden av dem på sjøen er det ikke tale om.

Heller ikke av Skule, da han hadde tatt kongenavn og måtte kjempe for det, skjønt han hadde møtt til riksmøte i Bergen noen få år før med 25 skip.

De tre ganger kong Håkon bød ut leidangen etter borgerkrigenes opphør møtte han ikke motstand på sjøen.

I slutten av århundret kom sjøkrigen igjen, med nye motstandere, hanseatene og med nye former.

Kapitel VII.

HÆRSTYRKEN

I.

Når leidangen rykket ut, var kongen i spissen for den; og han hadde med seg bondeoppbudet og sitt følge av håndgangne menn med de styrker disse stilte; lenshæren har tydeligvis ofte utgjort hærens kjerne.

Så langt tilbake man kan øyne, var den germanske høvding og andre stormenn omgitt av et «følge» — comitatus kaller Tacitus det —; det var menn, som av ærgjerrighet, eventyrlyst eller andre grunner var gått i den høytstilte manns tjeneste, hadde underhold og beskyttelse hos ham, og var hans nærmeste på krigstog, under plyndringer og i hans gård i fredstid. I en tid, som ikke kjente noe annet organ for utøvelse av statsvirksomhet, var høvdingens betydning i samfunnet betinget av hans person og den fysiske makt han kunne sette bak sine ord.

Da frankerne rykket inn i Gallien, støtte de på noe lignende der. Under oppløsningsprosessen i de par siste århundrer av Romerrikets tilværelse var det knapt noe medlem av det høyeste aristokrati som ikke hadde en skare væpnete menn til rådighet, buccellarii (buccella = skonrok). Disse var dog mer leietropper enn de germanske følgesvenner, der ved ed var knyttet til høvdingen og bundet til ham ved et gjensidig tillitsforhold. Merovingerkongene beholdt følgeinstituttet. Kongens folk (leudes) fikk navnet truste (trustis), og de enkelte medlemmer het antrustioner, fordi de hadde svoret kongen troskap (Truste betyr tro, jfr. oldnorsk traust). Senere ble de kalt vassaller, og fra dem kom for en stor del det senere feudalaristokrati.

Man finner ordningen med et sådant følge i hele den germanske verden fra de eldste tider av. Det gammeltyske navn for den enkelte (av Tacitus kalt comes) var gisind (lat. gasindus), som går igjen over alt, også i Norden (sinder). Følget het her i eldre tid drott, og formodentlig har huskar opprinnelig vært det hjemlige navn på den enkelte, som arbeidet på kongens eller stormannens gård, rodde hans skip og fulgte ham i krig.

I slutten av Vikingetiden ble hird navnet på følget, egentlig et

Heller ikke av Skule, da han hadde tatt kongenavn og måtte kjempe for det, skjønt han hadde møtt til riksmøte i Bergen noen få år før med 25 skip.

De tre ganger kong Håkon bød ut leidangen etter borgerkrigenes opphør møtte han ikke motstand på sjøen.

I slutten av århundret kom sjøkrigen igjen, med nye motstandere, hanseatene og med nye former.

Kapitel VII.

HÆRSTYRKEN

I.

Når leidangen rykket ut, var kongen i spissen for den; og han hadde med seg bondeoppbudet og sitt følge av håndgangne menn med de styrker disse stilte; lenshæren har tydeligvis ofte utgjort hærens kjerne.

Så langt tilbake man kan øyne, var den germanske høvding og andre stormenn omgitt av et «følge» — comitatus kaller Tacitus det —; det var menn, som av ærgjerrighet, eventyrlyst eller andre grunner var gått i den høytstilte manns tjeneste, hadde underhold og beskyttelse hos ham, og var hans nærmeste på krigstog, under plyndringer og i hans gård i fredstid. I en tid, som ikke kjente noe annet organ for utøvelse av statsvirksomhet, var høvdingens betydning i samfunnet betinget av hans person og den fysiske makt han kunne sette bak sine ord.

Da frankerne rykket inn i Gallien, støtte de på noe lignende der. Under oppløsningsprosessen i de par siste århundrer av Romerrikets tilværelse var det knapt noe medlem av det høyeste aristokrati som ikke hadde en skare væpnete menn til rådighet, buccellarii (buccella = skonrok). Disse var dog mer leietropper enn de germanske følgesvenner, der ved ed var knyttet til høvdingen og bundet til ham ved et gjensidig tillitsforhold. Merovingerkongene beholdt følgeinstituttet. Kongens folk (leudes) fikk navnet truste (trustis), og de enkelte medlemmer het antrustioner, fordi de hadde svoret kongen troskap (Truste betyr tro, jfr. oldnorsk traust). Senere ble de kalt vassaller, og fra dem kom for en stor del det senere feudalaristokrati.

Man finner ordningen med et sådant følge i hele den germanske verden fra de eldste tider av. Det gammeltyske navn for den enkelte (av Tacitus kalt comes) var gisind (lat. gasindus), som går igjen over alt, også i Norden (sinder). Følget het her i eldre tid drott, og formodentlig har huskar opprinnelig vært det hjemlige navn på den enkelte, som arbeidet på kongens eller stormannens gård, rodde hans skip og fulgte ham i krig.

I slutten av Vikingetiden ble hird navnet på følget, egentlig et

angelsaksisk ord, men det hadde lett for å vinne innpass, fordi det ble satt sammen med et gammelt nordisk ord, *hirða*, som betyr vokte, ta vare på (jfr. hyrde)¹. Alt i gammel tid var det en sosial forskjell til stede i dette følge, og i Vikingetiden kommer det tydeligere fram. Under innflytelse fra angelsaksiske, senere også fra tyske forhold kom hirden til å bestå av flere klasser, og med utviklingen av kongemakten og statslivet ble det skilt ut et høyeste lag av hirdstyrere (*hirðstjóri*), som samtidig var kongens nærmeste hjelpere ved styret av landet. Blant dem var merkesmannen en av de fremste.

Snorre forteller at kong Olav den hellige hadde om seg hirdmenn, gjester og huskarer. De siste skulle ha arbeide på gården og føre varer dit. Hirdmennene var de egentlige arvtagere etter de gamle følgesvenner; gjestene var en slags statspoliti, som kongen sendte ut i forskjellige ærend. Navnet har de av sine mange forskjellige sysler, heter det i Kongespeilet. For de gjester mange menns hus, skjønt ikke alle med vennskap. Skriftet går så vidt som til å fortelle, at om de finner noen uvenner av kongen, da skal de drepe dem, om de kan komme til det. I Hirdskrå er kommet til en ny klasse, kjertesvenner, unge menn av god ætt, der fikk sin oppdragelse i kongens gård og nærmest var pasjer. Hirdskrå er sterkt preget av Feudaltidens formalisme. Opptagelse i hirden skjedde ved seremonier, hvorved man ble kongens håndgangne mann. Kongespeilet bruker fremdeles ordet huskar om alle som var i kongens omgivelser. Men Hirdskrå omtaler ikke folk der arbeidet i kongens gård som hørende til hirden.

Det heter i Heimskringla at kong Harald Hårfagre hadde en stor drage, og der satte han sin hird og sine berserker. De alene ble hirdmenn hos kong Harald som var fremtredende i kraft eller mot eller alskens ferdigheter, og de alene kom på hans eget skip; de fikk plass i rausn. Blant hirdstyrerne i kong Magnus Lagabøters Hirdskrå var skutelsveinene. De skulle være høviske og ha kurteisi. De var tjenstgjørende kammerherrer, — navnet kommer av skutill, fat, presenterbakke. Dessuten hadde de å være kongens livvakt. De fulgte kongen på hans skip.

2.

Vil man gjøre seg opp en mening om landets militære styrke i Sagatiden, må man da regne med både de håndgangne menn med deres folk og bondeoppbudet.

angelsaksisk ord, men det hadde lett for å vinne innpass, fordi det ble satt sammen med et gammelt nordisk ord, *hirða*, som betyr vokte, ta vare på (jfr. hyrde)¹. Alt i gammel tid var det en sosial forskjell til stede i dette følge, og i Vikingetiden kommer det tydeligere fram. Under innflytelse fra angelsaksiske, senere også fra tyske forhold kom hirden til å bestå av flere klasser, og med utviklingen av kongemakten og statslivet ble det skilt ut et høyeste lag av hirdstyrere (*hirðstjóri*), som samtidig var kongens nærmeste hjelpere ved styret av landet. Blant dem var merkesmannen en av de fremste.

Snorre forteller at kong Olav den hellige hadde om seg hirdmenn, gjester og huskarer. De siste skulle ha arbeide på gården og føre varer dit. Hirdmennene var de egentlige arvtagere etter de gamle følgesvenner; gjestene var en slags statspoliti, som kongen sendte ut i forskjellige ærend. Navnet har de av sine mange forskjellige sysler, heter det i Kongespeilet. For de gjester mange menns hus, skjønt ikke alle med vennskap. Skriftet går så vidt som til å fortelle, at om de finner noen uvenner av kongen, da skal de drepe dem, om de kan komme til det. I Hirdskrå er kommet til en ny klasse, kjertesvenner, unge menn av god ætt, der fikk sin oppdragelse i kongens gård og nærmest var pasjer. Hirdskrå er sterkt preget av Feudaltidens formalisme. Opptagelse i hirden skjedde ved seremonier, hvorved man ble kongens håndgangne mann. Kongespeilet bruker fremdeles ordet huskar om alle som var i kongens omgivelser. Men Hirdskrå omtaler ikke folk der arbeidet i kongens gård som hørende til hirden.

Det heter i Heimskringla at kong Harald Hårfagre hadde en stor drage, og der satte han sin hird og sine berserker. De alene ble hirdmenn hos kong Harald som var fremtredende i kraft eller mot eller alskens ferdigheter, og de alene kom på hans eget skip; de fikk plass i rausn. Blant hirdstyrerne i kong Magnus Lagabøters Hirdskrå var skutelsveinene. De skulle være høviske og ha kurteisi. De var tjenstgjørende kammerherrer, — navnet kommer av skutill, fat, presenterbakke. Dessuten hadde de å være kongens livvakt. De fulgte kongen på hans skip.

2.

Vil man gjøre seg opp en mening om landets militære styrke i Sagatiden, må man da regne med både de håndgangne menn med deres folk og bondeoppbudet.

Kong Olav den hellige hadde etter Heimskringla 60 hirdmenn og 30 gjester foruten huskarer. Kong Olav Kyrre fordoblet tallene. Hirdskrå gir ingen opplysning om hirdens størrelse. Etter Kongespeilets fremstilling må en tro at tallet har vært flytende. Folk søkte til kongen av forskjellige grunner, og mange medlemmer av hirden var ute i bygdene, deriblant styresmenn for leidangsskipene, men også folk uten særlige stillinger. Kom hærsagn i distriktet, skulle enhver kongens mann stevne til ham eller til nærmeste sysselmann.²

Om deres plikter til å komme kongen til hjelp som utøvde hans myndighet rundt i landet, vet Snorre å fortelle at alt på kong Harald Hårfagres tid var det bestemt hvor stor styrke de skulle møte med: hver jarl skulle stille til kongens rådighet 60 hærmenn og hver herse 20.³ Disse tall kan man ikke feste lit til. Tiden var sånn at den styrke man kunne sette på benene, for en stor del bestemte ens anseelse; og det var til sjøs man kom kongen til hjelp. Det er senere vanlig å høre om lendmenn med deres snekker. Men intet sted i lovene gjør det til særlig plikt for dem å møte ved utbud til krig. Plikten var der i og med at lendmannen var blitt kongens mann. Hvilket antall skip lendmennene alt i alt kunne stille, kan ikke med sikkerhet oppgis, fordi det er uvisst hvor mange lendmenn det var i landet. Tallet har vært anslått til 20, men også til 120. Kanskje et middeltall på 60–70 ligger sannheten nærmest. Regner man med 20-sesser og 80 mann i gjennomsnitt på hvert skip, skulle det bli 5000 mann eller mer. Men det er ikke tale om at landet noensinne er blitt helt blottet for styrere i distriktet. Som ved møte til Gulating har det alltid vært noen hjemme. Dernest kan det være tvil om hvorvidt lendmennene nordenfjells, der hadde leidangsplikter som andre bønder, møtte som man vet at Vestlandets lendmenn gjorde. For øvrig må det tas i betraktning at lendmennene handlet ikke under tvang av en militær subordinasjonsplikt, deres fremmøte har vel mangan gang vært preget av deres personlige forhold til kongen. På den annen side kan det nok ha vært lendmenn så mektige at de kan ha møtt med flere skip, f. eks. når de hadde voksne sønner, der var pekt ut som etterfølgere i verdigheten.

I Hirdskrå er det et ganske annet bilde som rulles opp. Loven refererer vedtak, gjort på riksmøter, møter av kongen med landets første menn i Tunsberg i januar 1273 og i Bergen om sommeren samme år. På disse møter ble truffet detaljerte bestemmelser om de håndgangne menns militære plikter, for så vidt de ikke gjorde stadig

Kong Olav den hellige hadde etter Heimskringla 60 hirdmenn og 30 gjester foruten huskarer. Kong Olav Kyrre fordoblet tallene. Hirdskrå gir ingen opplysning om hirdens størrelse. Etter Kongespeilets fremstilling må en tro at tallet har vært flytende. Folk søkte til kongen av forskjellige grunner, og mange medlemmer av hirden var ute i bygdene, deriblant styresmenn for leidangsskipene, men også folk uten særlige stillinger. Kom hærsagn i distriktet, skulle enhver kongens mann stevne til ham eller til nærmeste sysselmann.²

Om deres plikter til å komme kongen til hjelp som utøvde hans myndighet rundt i landet, vet Snorre å fortelle at alt på kong Harald Hårfagres tid var det bestemt hvor stor styrke de skulle møte med: hver jarl skulle stille til kongens rådighet 60 hærmenn og hver herse 20.³ Disse tall kan man ikke feste lit til. Tiden var sånn at den styrke man kunne sette på benene, for en stor del bestemte ens anseelse; og det var til sjøs man kom kongen til hjelp. Det er senere vanlig å høre om lendmenn med deres snekker. Men intet sted i lovene gjør det til særlig plikt for dem å møte ved utbud til krig. Plikten var der i og med at lendmannen var blitt kongens mann. Hvilket antall skip lendmennene alt i alt kunne stille, kan ikke med sikkerhet oppgis, fordi det er uvisst hvor mange lendmenn det var i landet. Tallet har vært anslått til 20, men også til 120. Kanskje et middeltall på 60–70 ligger sannheten nærmest. Regner man med 20-sesser og 80 mann i gjennomsnitt på hvert skip, skulle det bli 5000 mann eller mer. Men det er ikke tale om at landet noensinne er blitt helt blottet for styrere i distriktet. Som ved møte til Gulating har det alltid vært noen hjemme. Dernest kan det være tvil om hvorvidt lendmennene nordenfjells, der hadde leidangsplikter som andre bønder, møtte som man vet at Vestlandets lendmenn gjorde. For øvrig må det tas i betraktning at lendmennene handlet ikke under tvang av en militær subordinasjonsplikt, deres fremmøte har vel mangan gang vært preget av deres personlige forhold til kongen. På den annen side kan det nok ha vært lendmenn så mektige at de kan ha møtt med flere skip, f. eks. når de hadde voksne sønner, der var pekt ut som etterfølgere i verdigheten.

I Hirdskrå er det et ganske annet bilde som rulles opp. Loven refererer vedtak, gjort på riksmøter, møter av kongen med landets første menn i Tunsberg i januar 1273 og i Bergen om sommeren samme år. På disse møter ble truffet detaljerte bestemmelser om de håndgangne menns militære plikter, for så vidt de ikke gjorde stadig

tjeneste i hirden. Lendmenn og andre som hadde veitsler av kongen, skulle holde kongen til tjeneste i krig eller når det ellers var nødvendig 5 mann for hver 15 merkers veitsle, altså 1 mann for hver 3 merker de hadde i inntekt fra kongen. Våpnene skulle være som for hirdmennene, og de var forpliktet til tjeneste innenlands eller utenlands i 3 måneder på egen kost. 15 merker har sannsynligvis vært vanlig veitsle for en lendmann. En mann, som hadde 3 merkers veitsle, møtte personlig uten ledsager. Derneft ble sysselmennenes plikter fastsatt. I Tunsberg ble det for Østlandet bestemt, at for kyststrøket fra Elven (Götaelv) til Rygjarbit, hvor Gulatingslag tok ved, skulle de stille 6 mann for hver 20-sesse i syslen eller flere om .idetallet var større. For Opplandet ble det fastsatt et visst antall fra hvert distrikt: fra Valdres og Hallingdal 40 mann, fra Romerike, Hedmark og Hadafylke (Hadeland med nabodistrikter) 22 mann fra hvert, fra Gudbrandsdal 16 og fra Østerdal 5 mann. I Bergen ble det på lignende måte bestemt hvor mange mann sysselmennene vestenfjells og nordenfjells skulle stille, nemlig 2–4 mann av hver skiprede.⁴ Den samlede styrke av hva veitslemenn og sysselmenn skulle stille kan ikke beregnes nøyaktig. Lendmennenes tall var gått sterkt ned under borgerkrigene og var på denne tid kanskje ikke større enn 15. De øvrige veitslemenns tall er ukjent. Sysselmennene har stilt omkring 1200 mann.⁵

Aristokratiet var blitt en tjenesteadel og hadde fått militære plikter av en annen karakter enn før. Våpenholdet, som det er fastsatt i Hirdskrå, viser at det ble gjort et forsøk på å få i stand en rytterhær, hva Danmark hadde hatt i noen tid, og som ble innført i Sverige i disse år. Hestehold var ikke pålagt som plikt, men den svære rustning som var foreskrevet bl. a. for skutelsveinene, var ikke brukbar uten til hest. Disse menns tall og alder gjorde dem ikke til en militær faktor av betydning. Tidens mentalitet kan visstnok ha virket videre og ha fristet en og annen stormann (uten plikt) til å skaffe seg et standsmessig utstyr og møte vel bereden. Og noen har kongen rustet ut. Heller ikke disse kan ha forekommet i slikt tall at de kunne få særlig stor betydning i krig. De økonomiske forhold var ikke slik.⁶ Lysten på Riddertidens glimrende ytre apparat har spilt større rolle enn militære krav. De menn som de håndgangne menn skulle ha med, har sikkert møtt til fots.

Heller ikke plikt til å holde skip var pålagt ombudsmennene og andre håndgangne menn ute i distriktet. Hirdmennene var på kon-

tjeneste i hirden. Lendmenn og andre som hadde veitsler av kongen, skulle holde kongen til tjeneste i krig eller når det ellers var nødvendig 5 mann for hver 15 merkers veitsle, altså 1 mann for hver 3 merker de hadde i inntekt fra kongen. Våpnene skulle være som for hirdmennene, og de var forpliktet til tjeneste innenlands eller utenlands i 3 måneder på egen kost. 15 merker har sannsynligvis vært vanlig veitsle for en lendmann. En mann, som hadde 3 merkers veitsle, møtte personlig uten ledsager. Dernest ble sysselmennenes plikter fastsatt. I Tunsberg ble det for Østlandet bestemt, at for kyststrøket fra Elven (Götaelv) til Rygjarbit, hvor Gulatingslag tok ved, skulle de stille 6 mann for hver 20-sesse i syslen eller flere om .idetallet var større. For Opplandet ble det fastsatt et visst antall fra hvert distrikt: fra Valdres og Hallingdal 40 mann, fra Romerike, Hedmark og Hadafylke (Hadeland med nabodistrikter) 22 mann fra hvert, fra Gudbrandsdal 16 og fra Østerdal 5 mann. I Bergen ble det på lignende måte bestemt hvor mange mann sysselmennene vestenfjells og nordenfjells skulle stille, nemlig 2–4 mann av hver skiprede.⁴ Den samlede styrke av hva veitslemenn og sysselmenn skulle stille kan ikke beregnes nøyaktig. Lendmennenes tall var gått sterkt ned under borgerkrigene og var på denne tid kanskje ikke større enn 15. De øvrige veitslemenns tall er ukjent. Sysselmennene har stilt omkring 1200 mann.⁵

Aristokratiet var blitt en tjenesteadel og hadde fått militære plikter av en annen karakter enn før. Våpenholdet, som det er fastsatt i Hirdskrå, viser at det ble gjort et forsøk på å få i stand en rytterhær, hva Danmark hadde hatt i noen tid, og som ble innført i Sverige i disse år. Hestehold var ikke pålagt som plikt, men den svære rustning som var foreskrevet bl. a. for skutelsveinene, var ikke brukbar uten til hest. Disse menns tall og alder gjorde dem ikke til en militær faktor av betydning. Tidens mentalitet kan visstnok ha virket videre og ha fristet en og annen stormann (uten plikt) til å skaffe seg et standsmessig utstyr og møte vel bereden. Og noen har kongen rustet ut. Heller ikke disse kan ha forekommet i slikt tall at de kunne få særlig stor betydning i krig. De økonomiske forhold var ikke slik.⁶ Lysten på Riddertidens glimrende ytre apparat har spilt større rolle enn militære krav. De menn som de håndgangne menn skulle ha med, har sikkert møtt til fots.

Heller ikke plikt til å holde skip var pålagt ombudsmennene og andre håndgangne menn ute i distriktet. Hirdmennene var på kon-

gens skip, gjester og kjertesveiner var på egne fartøyer, de også kongens. Det er eksempel på at de håndgangne menn ble tatt ombord på leidangsskipene. Formodentlig var det regel. I 1500-årene, da lensmenn var kommet i stedet for sysselmenn, hadde de plikt til rostjeneste, til å stille væraktige karer til kongens rådighet. Da iallfall var det vanlig å sette dem ombord i leidangsskipene, — leidangen ble på denne tid søkt opplivet igjen.

At noen stormenn kan ha deltatt med egne langskip ennå i toktene mot Danmark i slutten av 1200-årene er kanskje trolig. Men den tid var forbi, da kongen sikkert var desto lykkeligere, jo kraftigere hjelp han på denne måte fikk av dem som en gang hadde vært leidangens kjerne. Hirdskrå setter 40 mann som maksimum av hva lendmennene kunne holde av huskarer. Det var besetning til en karve. Så vidt strakte dog kongen seg, at «skjønt sysselmannen i regelen har makt over en lendmanns huskar, skal han ingen nevninger ha over ham uten dem kongen selv påbyr, med mindre man i hast må få i stand forsvar mot et plutselig anfall av fiender».⁷

Den gamle lenshær gikk i oppløsning. Det er innlysende, hvilken betydning dette har hatt, ikke minst for landets sjøforsvar, i en tid da man rundt om i landene hadde funnet å måtte oppgi bondeoppbudet og hadde skaffet seg en krigsmakt av stormennene med deres øvede følgesvenner. At denne krigsmakt utelukkende var beregnet på krig til lands er en sak for seg. Utviklingen i Norden skulle vise at her kunne militære operasjoner til sjøs ennå forekomme. Og alt synes å tyde på at Norge hadde evnet å møte angrep her, — hadde de styrende innsett nødvendigheten av det og søkt å reorganisere forsvaret med det for øye.

3.

Om tallet på de leidangsskip som landet skulle ha, og antallet av skipreder har man flere opplysninger. Den yngste kilde har øyensynlig det eldste innhold. Det er en kort notis, som i slutten av 1300-årene er blitt føyd til i noen håndskrifter av landsloven: «Så mange skip skal gå ut fra Norge, når full almenning er budt ut, 336 skip og på hvert skip 100 mann, tilsammen 33 600 mann.» I ett av håndskriftene er satt til at fartøyene er 20-sesser.⁸

I slutten av Gulatingsbokens leidangsbolk står en oppgave over hvor mange skip skulle stilles av de enkelte landsdeler, i alt 311

gens skip, gjester og kjertesveiner var på egne fartøyer, de også kongens. Det er eksempel på at de håndgangne menn ble tatt ombord på leidangsskipene. Formodentlig var det regel. I 1500-årene, da lensmenn var kommet i stedet for sysselmenn, hadde de plikt til rostjeneste, til å stille væraktige karer til kongens rådighet. Da iallfall var det vanlig å sette dem ombord i leidangsskipene, — leidangen ble på denne tid søkt opplivet igjen.

At noen stormenn kan ha deltatt med egne langskip ennå i toktene mot Danmark i slutten av 1200-årene er kanskje trolig. Men den tid var forbi, da kongen sikkert var desto lykkeligere, jo kraftigere hjelp han på denne måte fikk av dem som en gang hadde vært leidangens kjerne. Hirdskrå setter 40 mann som maksimum av hva lendmennene kunne holde av huskarer. Det var besetning til en karve. Så vidt strakte dog kongen seg, at «skjønt sysselmanen i regelen har makt over en lendmanns huskar, skal han ingen nevninger ha over ham uten dem kongen selv påbyr, med mindre man i hast må få i stand forsvar mot et plutselig anfall av fiender».⁷

Den gamle lenshær gikk i oppløsning. Det er innlysende, hvilken betydning dette har hatt, ikke minst for landets sjøforsvar, i en tid da man rundt om i landene hadde funnet å måtte oppgi bondeoppbudet og hadde skaffet seg en krigsmakt av stormennene med deres øvede følgesvenner. At denne krigsmakt utelukkende var beregnet på krig til lands er en sak for seg. Utviklingen i Norden skulle vise at her kunne militære operasjoner til sjøs ennå forekomme. Og alt synes å tyde på at Norge hadde evnet å møte angrep her, — hadde de styrende innsett nødvendigheten av det og søkt å reorganisere forsvaret med det for øye.

3.

Om tallet på de leidangsskip som landet skulle ha, og antallet av skipreder har man flere opplysninger. Den yngste kilde har øyensynlig det eldste innhold. Det er en kort notis, som i slutten av 1300-årene er blitt føyd til i noen håndskrifter av landsloven: «Så mange skip skal gå ut fra Norge, når full almenning er budt ut, 336 skip og på hvert skip 100 mann, tilsammen 33 600 mann.» I ett av håndskriftene er satt til at fartøyene er 20-sesser.⁸

I slutten av Gulatingsbokens leidangsbolk står en oppgave over hvor mange skip skulle stilles av de enkelte landsdeler, i alt 311

fartøyer. Oppgaven er visstnok eldre enn 1170. I Gulatingslag var de nå gått over til 25-sesser.⁹ Om dette ikke har ført til økt verneplikt, m. a. o. om hamletallene har vært de samme som før og man regner ut hvor mange 20-sesser svarer til disse tall, blir det i alt 340 (eller 344) 20-sesser. (Se tabellen s. 121)¹⁰ Formodentlig bør det hertil legges noen (5–6) byskip, men tallet ligger likevel nær notisens 336. I kong Magnus Lagabøters testamente få man rede på skipredeinndelingen i 1277.¹¹ Kongen skjenker til hver skiprede 3 mark, som det skulle kjøpes korn og kjøtt for til de fattige. Skipredetallet er nevnt for hvert fylke i Gulatingslag og Frostatingslag, ellers for større distrikter, i alt 279 skipreder. 25-sesser var nå innført også i Frostatingslag, sannsynligvis av Sverre og i hvert fall sikkert før 1223. På riksmøtet i Bergen d. å. ble Håkon Håkonsson erklært som konge. Men samtidig ble stående en eldre avtale om at Skule Bårdson som innehaver av jarleverdigheten skulle ha $\frac{1}{3}$ av de kongelige inntekter. Han forlangte inntektene av Nord-Norge helt ned til Sognesjøen. Hertil innvendte kongens menn, at denne da bare ville få 10 skipreder mer enn halvparten. Det stemmer, han ville fått 157 av 294 skipreder.¹²

At skipredetallet er mindre enn det eldre skipstall kommer ikke bare av overgangen til større skip nordenfjells. Forutsatt at det ble stilt ett skip av skipreden, er det en ytterligere nedgang på 5 skipreder i Trøndelag, og videre en nedgang på 5 skip i Fjordane og 1 i Agder (se tabellen s. 121). Denne reduksjon må ha som grunn at det var blitt bedre kjennskap til folkemengden. Den var fremdeles bestemmende for skipstallet, hva også kommer fram i de ulike antall skipreder i mange fylker. Vestpå holdt de dog fast ved et gammel (ikke avrundet) 2-talls eller 5-tallssystem. Hadde det gjeldt en lempning i den fastsatte verneplikt, må en tro at den hadde omfattet hele landet, eller iallfall de to lagdømmer, hvor reduksjonen hadde funnet sted.

I Hålogaland, og også i Namdal, er skipredetallet i testamentet det samme som antall 20-sesser i oppgaven i Gulatingsboken. Forholdet er visstnok ikke endret senere heller. I 1315 tok kong Håkon V tilbake en forordning om at håleygene skulle ruste ut store skip, *rikinn til landværnar, annat fleyskip en annat langskip*. De slapp med å stille som før *skip ok karfar*.¹³ Etter ordlyden ser det ut til at denne landsdel tidligere i det hele ikke har stilt langskip. Brevet lar seg knapt forklare sikkert, bl. a. fordi det er uvisst hva et

fartøyer. Oppgaven er visstnok eldre enn 1170. I Gulatingslag var de nå gått over til 25-sesser.⁹ Om dette ikke har ført til økt verneplikt, m. a. o. om hamletallene har vært de samme som før og man regner ut hvor mange 20-sesser svarer til disse tall, blir det i alt 340 (eller 344) 20-sesser. (Se tabellen s. 121)¹⁰ Formodentlig bør det hertil legges noen (5–6) byskip, men tallet ligger likevel nær notisens 336. I kong Magnus Lagabøters testamente få man rede på skipredeinndelingen i 1277.¹¹ Kongen skjenker til hver skiprede 3 mark, som det skulle kjøpes korn og kjøtt for til de fattige. Skipredetallet er nevnt for hvert fylke i Gulatingslag og Frostatingslag, ellers for større distrikter, i alt 279 skipreder. 25-sesser var nå innført også i Frostatingslag, sannsynligvis av Sverre og i hvert fall sikkert før 1223. På riksmøtet i Bergen d. å. ble Håkon Håkonsson erklært som konge. Men samtidig ble stående en eldre avtale om at Skule Bårds-son som innehaver av jarleverdigheten skulle ha $\frac{1}{3}$ av de kongelige inntekter. Han forlangte inntektene av Nord-Norge helt ned til Sognesjøen. Hertil innvendte kongens menn, at denne da bare ville få 10 skipreder mer enn halvparten. Det stemmer, han ville fått 157 av 294 skipreder.¹²

At skipredetallet er mindre enn det eldre skipstall kommer ikke bare av overgangen til større skip nordenfjells. Forutsatt at det ble stilt ett skip av skipreden, er det en ytterligere nedgang på 5 skipreder i Trøndelag, og videre en nedgang på 5 skip i Fjordane og 1 i Agder (se tabellen s. 121). Denne reduksjon må ha som grunn at det var blitt bedre kjennskap til folkemengden. Den var fremdeles bestemmende for skipstallet, hva også kommer fram i de ulike antall skipreder i mange fylker. Vestpå holdt de dog fast ved et gammel (ikke avrundet) 2-talls eller 5-tallssystem. Hadde det gjeldt en lempning i den fastsatte verneplikt, må en tro at den hadde omfattet hele landet, eller iallfall de to lagdømmer, hvor reduksjonen hadde funnet sted.

I Hålogaland, og også i Namdal, er skipredetallet i testamentet det samme som antall 20-sesser i oppgaven i Gulatingsboken. Forholdet er visstnok ikke endret senere heller. I 1315 tok kong Håkon V tilbake en forordning om at håleygene skulle ruste ut store skip, *rikinn til landværnar, annat fleyskip en annat langskip*. De slapp med å stille som før *skip ok karfar*.¹³ Etter ordlyden ser det ut til at denne landsdel tidligere i det hele ikke har stilt langskip. Brevet lar seg knapt forklare sikkert, bl. a. fordi det er uvisst hva et

fleyskip er. Snorre forteller at bøndene i Hålogaland hadde store leidangsskip på kong Olav den helliges tid. Det har formodentlig den gang vært liv og megen handelsrørelse der oppe. Senere kan det være blitt stagnasjon, fordi handelen kom på andres hender. Men man kan ikke tro at skipsstørrelsen skulle være blitt minsket i hele landsdelen. Kanskje er det med langskip i brevet ment 25-sesser, og at håleygene tidligere, delvis iallfall, har hatt 20-sesser som det står i Gulatingsboken, men de er bare blitt kalt *skip*, fordi de har vært bygd mer sjøgående enn langskip gjerne var.

Når forholdene var slik langs hele vestkysten og nordover, virker det desto mer overraskende at testamentet har 32 skipreder både i Hordaland og i Rogaland, som hver tidligere skulle stille 24 25-sesser. At dette betyr en øking av verneplikten i de to fylker er lite sannsynlig, alt tyder på at nettopp her var verneplikten streng alt i gammel tid. Forklaringen må være at inndelingen i skipreder har vært så rotfestet her at man ikke har villet endre den, da man gikk over til større skip.¹⁴ I stedet har fylkesfjerdingen, som en gang stilte 8 20-sesser, nå stilt 6 25-sesser. Fjerding og åtting (av fylket) nevnes så vidt ofte i leidangsbolken for Gulatingslag at denne oppdeling av fylket må ha hatt noe med leidangens administrasjon å gjøre. Da 24 25-sesser svarer til 30, ikke 32 20-sesser, har i så fall en reduksjon funnet sted også i disse to fylker.

fleyskip er. Snorre forteller at bøndene i Hålogaland hadde store leidangsskip på kong Olav den helliges tid. Det har formodentlig den gang vært liv og megen handelsrørelse der oppe. Senere kan det være blitt stagnasjon, fordi handelen kom på andres hender. Men man kan ikke tro at skipsstørrelsen skulle være blitt minsket i hele landsdelen. Kanskje er det med langskip i brevet ment 25-sesser, og at håleygene tidligere, delvis iallfall, har hatt 20-sesser som det står i Gulatingsboken, men de er bare blitt kalt *skip*, fordi de har vært bygd mer sjøgående enn langskip gjerne var.

Når forholdene var slik langs hele vestkysten og nordover, virker det desto mer overraskende at testamentet har 32 skipreder både i Hordaland og i Rogaland, som hver tidligere skulle stille 24 25-sesser. At dette betyr en øking av verneplikten i de to fylker er lite sannsynlig, alt tyder på at nettopp her var verneplikten streng alt i gammel tid. Forklaringen må være at inndelingen i skipreder har vært så rotfestet her at man ikke har villet endre den, da man gikk over til større skip.¹⁴ I stedet har fylkesfjerdingen, som en gang stilte 8 20-sesser, nå stilt 6 25-sesser. Fjerding og åtting (av fylket) nevnes så vidt ofte i leidangsbolken for Gulatingslag at denne oppdeling av fylket må ha hatt noe med leidangens administrasjon å gjøre. Da 24 25-sesser svarer til 30, ikke 32 20-sesser, har i så fall en reduksjon funnet sted også i disse to fylker.

Distrikt	Gulatingboken 315				Kong Magnus' testament
	Antall skip	Størrelse	Hamletall	Omgjort til 20-sesser	
Viken	60	20-sesse	2400	60	16? + 16? + 16 ^c
Grenland	2 ^a	20 »	80	2	
Egdafylke	16	25 »	800	20	15
(Agder)					
Rygjafylke	24	25 »	1200	30(32) ^b	32
(Rogaland)					
Hordafylke	24	25 »	1200	30(32) ^b	32
(Hordaland)					
Sygnafylke	16	25 »	800	20	16
(Sogn)					
Firdafylke	20	25 »	1000	25	15
(Fjordane)					
Sunnmørafylke	16	25 »	800	20	16
(Sunnmøre)					
Raumsdølafylke	10	20 »	400	10	8
(Romsdal)					
Nordmørafylke	20	20 »	800	20	16
(Nordmøre)					
Trøndelag	80	20 »	3200	80	59 ^d
Naumdølafylke	9	20 »	360	9	9
(Namdal)					
Hålogaland	13	20 »	520	13	13
	1	30 »		1	30-sesse
	<u>311</u>			<u>340</u>	

- a. I oppgaven står at vikverjene skal stille 60 20-sesser og dertil grønernes skip (*ok groena skip firi*). Viken var i tidlig Middelalder strøket fra Elven til Rygjarbit. Kysten av det nåværende Telemark fylke hørte derfor med i den opprinnelige leidangsordning. Grenland var opprinnelig navnet på bygdene vest for Skienselven og om Norsjø. I en tilføyelse i en Skiens lovbok er Grenland holdt ut fra kystområdet. Det har tydeligvis vært fire skipreder i nedre Telemark, hvorav to ved Norsjø. (Magnus Lagabøters landslov, oversatt av Absalon Taranger, Kr.a 1915. S. 7. NgL. IV s. 478.) Grønernes skip må ha vært de sist nevnte og er kommet med etterat de var begynt å trekke innlandsdistrikter inn i leidangsordningen.
- b. Man regnet fremdeles med 32 skipreder i disse to fylker (se s. 120).
- c. Se s. 122.
- d. Fordelt på: Orkdøla fylke 8, Gauldølafylke 10, Strindafylke 8, Stjordølafylke 8, Skeynafylke 5, Verdølafylke 5, Eynafylke 7, Sparbyggjafylke 8. 80 20-sesser svarer til 64 25-sesser.
- e. «7 i den søndre halvdel, 6 i den nordre halvdel, fordi de har vakthold mot øst.» Vaktholdet er da besørget av 30-sessen.

Disse ord viser at Gulatingbokens skipstall for Hålogalands vedkommende må skrive seg fra den tid, da det bare var ett Håleygjafylke, delt i to halvdel. Og man kan vel da tro det samme for det øvrige lands vedkommende. Riksmakten organiserte en gang mellom 1115 og 1170 fylket om. Det ble delt i fire fylker, hvorav ett nordenfor den gamle grense. (Gustav Indrebø, Fylke og fylkesnamn. Bergens Museums Aarbok 1931. Hist. Antikv. række nr. 1. Samme forfatter, Fjordung. B M A 1935. Hist. antikv. rk. nr. 1 s. 81.)

For Viken (Borgartingslag) regner testamentet med 48 skipreder, mens Gulatingsboken sier at vikverjene stilte 60 20-sesser foruten grønnernes skip. Det mindre skipredetall kan her ikke skyldes overgang til større fartøyer. Da de håndgangne menns militære plikter ble fastsatt noen få år før testamentet ble skrevet, ble de for sysselmennene i Østlandets kystområde bestemt i forhold til hvor mange 20-sesser og overskytende antall lider det var i syslen.¹⁵ Og av den måte Hirdskrå uttrykker seg på, skjønner man at så skulle det være fremtidig også.

Dette kapitel i Hirdskrå sier noe mer. For resten av landet var antall hærmenn som sysselmennene skulle stille, bestemt i forhold til skipredetallet i syslen. At leidangsplikten i det hele kunne brukes i denne forbindelse, kommer av at sysselmennens lønn som har vært bestemmende for omfanget av hans militære plikt, fikk han i form av de uvisse statsinntekter i syslen. Disse har vært større eller mindre etter folkemengden, men denne var også bestemmende for antall skip(reder). Når skipredetallet ikke har kunnet danne grunnlag for beregningen østpå, kan det bare komme av at skipredene her mindre enn andre steder har svart til tilstanden som den virkelig var, bl. a. var folkemengden steget sterkt nettopp i disse tider. Det hadde blitt flere skattytere uten at det hadde ført til regulering av skipredetallet. At det er så vitner testamentet om. Også for en rettferdig fordeling av kongens gaver var folkemengden av betydning: jo større befolkning, desto flere fattige forutsetningsvis. Derfor heter det at fra Rygjarbit til Borgesyssel og likeledes fra Kambo til Svinesund (d. v. s. i Borgesyssel) skulle man regne med 16 skipreder i hvert av de to områder, mens det heter at det er 16 skipreder fra Svinesund til Elven (Götaelv). I det sistnevnte område, det gamle Ranrike, kan det også med ganske stor sannsynlighet påvises 16 skipreder, mens det i Borgesyssel bare er 12,¹⁶ noe som er så meget mer å legge vekt på, fordi nettopp her er skipredeordningen tydeligvis meget gammel og har vært motstandsdyktig overfor forandringer.

Man legger også merke til at på vestsiden av Oslofjord i det nåværende Vestfold var det 5 forholdsvis små skipreder i den nordlige del (kanskje bygder så langt nord som Nøtterøy og Lardal ikke hørte med her), mens det i den søndre del var en stor skiprede fra Langeunds-fjorden iallfall så langt nord som til Tjøme.

Delvis kan spesielle historiske forhold opprinnelig ha vært skyld i disse uregelmessigheter. Men når utjevning ikke har funnet sted,

må det komme av at skipene og plikten til å bygge dem på Østlandet tidlig har fått en mer underordnet betydning. Det var en annen topografi her enn f. eks. vestpå. Alt tidlig under borgerkrigene var kamp-handlinger på sjøen med Østlandets befolkning som deltagere sjeldne her. Etter hvert ble faren for angrep over sjøen fra Sverige og Danmark mindre; i disse land var krig til lands og ikke minst til hest blitt alminnelig.

Om ikke før så i hvert fall i 1300-årene ble leidangsskipene ikke bare brukt, men bygd som transportskip. I 1365 fikk Sande skiprede lov til å minske kjølen på sitt skip til 18 eller 16 alen, og i 1382 fikk de to skipreder Slagen og Våle, som det synes tilsammen, lov til å bygge et skip med 20 alen kjøl.¹⁷ Nå var dette riktignok etter manne-dauden – i 1398 fikk de på Voss et landvernsskip med 30 alen kjøl¹⁸ – men i brevet til Sande i 1365 blir det opplyst at skipreden tidligere hadde hatt et skip med 20 alen kjøl. Disse båter kunne ikke godt brukes til annet enn å frakte korn og smør til kongsgården eller til å sette folk over fjorden. I 1300-årene, da forholdet til Sverige opp-tok meget av oppmerksomheten, var det også bare tale om landkrig.

Når man tar i betraktning, hvor høy leidangsskatten var østpå,¹⁹ blir man tilbøyelig til å tro at kongen en gang som kompensasjon herfor har slått av på kravet til skipsbygging og har ment uten risiko å kunne gjøre det. I hvert fall må skipreden tidlig ha hørt opp å ha betydning som enhet ved skipsbyggingen. Og man kan ikke bruke tallene i kong Magnus' testamente, om man vil gjøre seg opp en mening om Østlandets skipstall. Man får holde seg til den eldre oppgave i Gulatingsboken. Med dens tall for Viken regnet også kong Håkons hirdmenn i 1223.

Samlingen i bygder hadde fra begynnelsen av gjort seg selv, mest etter landets topografiske natur. Med leidangsordningen kom etter noen tids forløp et nytt moment til ved distriktsinndelingen: skip-redene skulle være likeverdige i folkemengde. Dobbel inndeling har ikke vært praktisk, og mange steder har skipredene overtatt de gjøremål, som bygdenes gamle tinglag hadde.

Etterat leidangen fikk mindre betydning i folkets liv som militært apparat, er ordet skiprede forsvunnet unntagen der hvor det hadde alders hevd, især på Vestlandet, hvor det var brukt ennå i forrige århundre. Også på Østlandet levde det videre lenge i noen områder som f. eks. Østfold.²⁰ I Trøndelag er ordet praktisk talt bare kjent fra en enkelt kilde i 1400-årene. Det tør hende at det først er blitt

innført her da skipredene fikk oppgaver utenom de rent militære. Frostatingsboken kjenner det ikke, den bruker betegnelsen skipssyssel. Kanskje er hvert av de små fylker forholdsvis tidlig blitt enheten i skipsbyggingen. De lange daler, hvis øvre strøk ikke støtte til kysten kan ha gjort det naturlig. Når det heter i samme lov, at det skal bøtes 3 mark for hver hamle om skip ikke blir utredet i fylket, kan det bety at hele fylket er om å betale boten.²¹ Den store skiprede lengst syd i Vestfold kan ha vært et samlet rike før leidangens tid og har formodentlig stilt flere skip, da den ble innført. Navnet skiprede må da distriktet ha fått i en tid, da ordet mer ledet tanken på sivile enn militære gjøremål.

Nettopp fordi skipredene fikk nye oppgaver av varig natur, har skiprededistriktene holdt seg. De er derfor for en stor del kjent.²²

4.

Han har hatt gode kilder å bygge på den mann som en menneskealder etter mandedauden skrev til i sin lovbok en notis om leidangens styrke: 336 20-sesser ligger sannheten så nær som man kan forlange. At det en gang har stått så mange skip i naust langs kysten kan man tro. Og 100 mann på en 20-sesse høres rimelig; etter lover, var det 2 mann i halvrommet og da mer enn 80 på skipet. Tallet svarer også til gjennomsnittet av hva sagaene vet å fortelle. Og i den tid da sjøkamp var alminnelig, må det ha vært lagt an på å få skipet fullt besatt. Underlegenhet i tall vil kunne oppveies ved bedre utrustning med våpen, ved dyktigere folk og ved bedre troppeføring. Man kan ikke tro at vårt land i noen henseende sto bedre enn de andre land i Norden. Det kunne være forskjell på den krigerske dyktighet mellom samfunnsklassene innen hvert land, fordi overklassene hadde bedre mulighet for å erverve seg ferdighet i våpenbruk, men knapt mellom folkene i sin helhet. Noe kan det dog kanskje ha hatt å si at bøndene i Norge, som i Sverige, i de trakter som ikke hørte det åpne lavland til, hadde veide som en vesentlig faktor i livbergingen, og derfor hadde visse fordeler som nomade- og jegerfolk andre steder. Og utvilsomt har en mann som Sverre ved dyktige disposisjoner kunnet redde seiren hjem, hvor det minst var å vente, f. eks. i Norefjord. Men vanligvis var det ikke den mulighet for å gjøre seg gjeldende som i en mer utviklet krigføring. Dertil var kampen alt for meget av et primitivt slagsmål, hvor overlegenhet i tall

spilte en avgjørende rolle, ved siden naturligvis av den enkeltes personlige tapperhet. Var de i eldre tid ikke seilføre, hadde ikke nok folk, kunne de by seg over på andre skip. Var det for få folk i bygden til å skaffe fullt mannskap, kunne de korte av på skipet. Men senere har kravet på store skip ikke kunne la seg avvise. Da leidangsplikten ikke økt med folkemengdens vekst, har det da ikke vært vanskelig å få nok folk. Men da satte provianteringsreglene en grense.

Dette har han ikke vært oppmerksom på den mann som i slutten av 1300-årene skrev notisen. I en tid av dypt forfall har fortidens gullalder stått for ham i for strålende lys. Han har gjort det som forresten andre har gjort etter ham, han multipliserte de to tall han hadde fått rede på og skrev produktet ned. Hva han tenkte og ikke skrev ned har da vel vært dette: slik skulle det være, men slik er det nok — dessverre — ikke.

Av lovene kan man intet annet slutte om hærstyrkene i krig enn at de var begrenset av hvor meget bøndene pliktet å skaffe av utrustning,²³ ved angrepskrig også av bøndenes vilje til å gå med, i hvert fall har det vært så i eldre tid. Dette er i den allerbeste overensstemmelse med forholdene ute i Europa på den tid, mangt et felttog har løst seg opp, fordi deltagerne dro hjem da den tid var utløpet som de var pliktmessig utrustet for.

Skal man søke å gjøre seg opp en mening om hvor store hærene var i Sagatiden, må man holde seg til sagaene. Av gode grunner sier de ikke stort hva forsvarskrig angår. Etter kong Knut den mektiges tog til Norge i 1028 har landet i de mer enn 250 år før hanseatene kom, visstnok ikke vært utsatt for angrep mer enn en gang, nemlig da kong Valdemar av Danmark kom i 1165. Erling Skakke bød ut almenning av folk og skip over hele landet, og det ble det største hærløp, og med den hær styrte han øster langs landet. Men da han kom til Lindesnes fikk han vite at danekongen var dradd hjem igjen. I Viken, hvortil kongen var kommet, hadde bøndene ute store samlinger av folk, men de sto på stranden og skjøt etter danene når de drog forbi. Mer fortelles ikke i Heimskringla.

Ingen alminnelig slutning kan trekkes av de utbudstall man hører om i borgerkrigenes tid. De var bestemt av politikk, ikke av lov. Derimot skulle man tro at Håkon Håkonssons saga ga nøkterne opplysninger.²⁴ Da det var blitt ro i landet etter hertug Skules fall, var leidangen budt ut tre ganger. Den ble samlet til angrepskrig mot Danmark i 1256, sagaen forteller herom at kongen lot utgå utbuds-

brev til lendmenn og sysselmenn i Viken. Året etter ble leidang pånytt budt ut mot Danmark, denne gang fra hele Norge, dog således at det ble budt ut desto færre folk jo lengere nord distriktet lå. Etter folks skjønn var det 360 skip med det første år, 375 det annet, om man som vanlig regner med store hundrer.²⁵ Disse tall må henvises til fantasiens verden, i øvrig også i beste overensstemmelse med Europa.²⁶ Skjønnnet må ha regnet med det antall fartøyer man visste leidangen hadde, og så har man gjort et passende tillegg for stormannskipene. Det eneste tall i de norske kongesagaer som man kan tro noenlunde stemmer med virkeligheten er en oppgave over kong Håkon Håkonssons hær på toget til Skottland i 1263. Sagaen er skrevet kort etter kongens død. Da flåten lå ved Suderøyene, utgjorde den over 100 (d. v. s. 120) skip. En skotsk historieskriver (Fordun) oppgir den til 160 skip med 20 000 krigsfolk.²⁷ Her var den forsterket med styrker stilt av skattlandene, og det fremgår av sagaen at ikke bare var lendmenn med på egne skip, men også både kjøpmannsskip og mindre, lettseilende skuter. Er oppgaven riktig, skulle det da ha vært bortimot $\frac{1}{3}$ av alle leidangsskip i flåten. Hvor mange folk det har vært i hæren sies ikke. Etter Fordun skulle det ha vært 125 mann på hvert av de 160 skip han oppgir, et uforholdsmessig tall. På Island ble det dog sagt at ingen visste om at så stor hær noensinne var dradd fra Norge.²⁸

Det tør være riktig. Og man kan visstnok også tro at hæren har vært større enn den pleide å være i Europa på denne tid. De styrker man opererte med i krig i Middelalderen, var oftest meget små. Det skyldtes først og fremst forpleiningsvanskeligheter, om man ikke hensynsløst ville leve av det land man gikk gjennom. Selv om forpleiningen av leidangen var ulike lettere, var det dog den som også hos oss satte en grense for hærens størrelse. Visstnok hadde kong Håkon søkt å løse det problem som i dag er et av krigskunstens vanskeligste, nemlig etterforsyningen. Han plyndret, når han kunne komme til. Men resultatet har kanskje ikke vært helt tilfredsstillende på Skottlandstoget, leidangen dro for en stor del hjem igjen uten tillatelse, da tre måneder var gått, og proviantvanskeligheter tvang kongen til å la andre slippe.

Kapitel VIII.

LEIDANGENS SISTE ÅRHUNDRE

1.

Det var ikke gått 20 år etter kong Håkon Håkonssons stort anlagte tokt til Skottland, før landet kom opp i politiske forviklinger med hansestedene.¹ De som da styrte, bøyde av etter de første fiendtlige handlinger av motparten. Det er spørsmål om det var andre grunner herfor enn den at ikke alle mennesker er like, og det man først spør om er om landets militære maktmidler ikke ble holdt for å være tilstrekkelige.

I mellomtiden hadde kong Magnus bøtet lovene, også den om hærordningen.² Han skulle herunder ha erfaring å bygge på, det hadde ikke bare vært fred tidligere i århundret. Det er foran nevnt at leidangen ble opprettholdt omtrent uten endring, mens de håndgangne menns plikter til krigstjeneste ble slik at lenshæren forsvant.³

Det er forståelig at det gikk således. Riktignok hadde leidangen på lenge ikke hatt høve til å vise hva den dudde til på sjøen, men det at den ikke møtte motstand der, måtte kunne tas som bevis for at den var herre der. Det hadde jo også gått ry av den lang vei. Ved at tjenestetiden hadde måttet forlenges, var hærstyrken visstnok minsket en del, men de styrker andre land kunne stille, var som nevnt små. Heller ikke tillands hadde den på lenge vært i kamp med andre stater, en gang unntatt. Det var ved Largs i Skottland i 1263. Om kong Håkon hadde villet ta kamp med den skotske hær, var tidspunktet iallfall ubeleilig nok. Høststormene raste og brakte hans flåte i en farlig situasjon. Det endte likevel med at den skotske hær trakk seg tilbake.⁴ Med Sverige hadde Norge ikke vært i krig på lenge. Krig med Danmark hadde ikke ført til noen militær avgjørelse, hverken kong Valdemars tog til Norge i 1165 (og 1168) eller kong Håkon Håkonssons tog til Danmark nær 100 år senere. Lenshærens skjebne skyldtes landets indre politiske utvikling: veksten av kongemakten og staten, tjenestemenn i stedet for mer eller mindre selvrådige tillitsmenn og kongens omsorg for å holde dem nede som kunne tenkes å ha lyst til å dele makten med ham.

2.

Med kong Magnus Lagabøter er det forbi med sagaskrivningen i

Norge. Den står ikke alltid for historisk kritikk, men man savner dens detaljerte og malende skildringer, ikke minst av krigsbegivenheter. For de følgende århundrer er offentlige dokumenter, sparsomme nok, og utenlandske kilder det man mest må holde seg til, når man vil vite noe om leidangen. For også lovene er tause. Noen organisasjonsforandring undergikk ikke leidangen før etter år 1600.

Så meget ser man tydelig at så lenge landet hadde sin egen konge og enda en tid etter, ble leidangen jevnlig budt ut til krig mot nabolandene. Annen hærmakt hadde landet nå ikke. Ute i Europa og etter hvert i større og større utstrekning i Danmark og Sverige ble i denne tid brukt leietropper. Sverre fikk en gang et par hundre fra England, formodentlig til stor glede for den engelske konge. For problemet i forbindelse med disse folk var å bli kvitt dem igjen, når krigen var slutt. Noen ble hentet sammesteds i eventyrpolitikkens tid i 1280-årene.⁵ Senere har den norske konge visst ikke brukt dem. De var for dyre.

Når det gjelder Sverige, har leidangen knapt noen gang kommer lengere sjøveien enn til landegrensen ved Elven. Det er eksempel på at den er budt ut til lands med hester, naturligvis bare til transport. Bøndene hadde skyssplikt overfor kongen,⁶ og for dem kunne det kanskje bli like billig å stille hester som å ruste ut fartøyer. I 1370 fikk almuen i Båhus fogderi påbud om at fem bønder skulle ruste ut en sjette med god hest, våpen og kost og være rede til å fare til kongen, da det var uvisst om det ble til krig eller fred med Sverige. Sannsynligvis er utbudet også gått til andre distrikter, og sannsynligvis er det kommet i stand. For året etter tilgir kongen bøndene på Oppland og i Oslo fehirdsle at de hadde «felt vår ferd for oss og ikke fart eller gjort utfareleidang».⁷ De kunne altså ha sluppet utbudet mot å betale ekstraskatt.

Ved hærtog til lands har den vanlige utbudstid ikke alltid kunnet bli overholdt. Det er formodentlig til et tokt som i 1365 gikk langt inn i Sverige at kongen byr ut full almenning i kost og halv i folk fra Rakkestad, til landvern som det i øvrig heter.⁸

På dette tokt ble nordmennene slått av en tysk rytterhær, og kongens far, kong Magnus Eriksson av Sverige ble fanget.⁹ En gang i mellom hører man om at en borg blir angrepet.¹⁰ Da hadde nordmennene ikke hell med seg.¹⁰ Riktignok gir Kongespeilet en nøye beskjed om hva slags våpen man da skulle ha, det er ganske sikkert hentet fra utenlandsk litteratur. Ellers er det ikke lett å få et sikkert inntrykk av hva leidangen har dudd til. At bøndene var våkne når det gjaldt hjembygden, tør være utvilsomt. I 1309 takket kongen i et brev trønderne for deres iver til å verge Trøndelag. De hadde endog tilbudt seg å være med på å ta igjen Jemtland, som svenskene hadde overfalt, og det har visstnok også funnet sted.¹¹

Men like sikkert tør en tro at i de fleste tilfelle har bøndene med den

største uvilje gått med på utbudet. Krigene vedgikk ikke dem, de skyldtes dynastiske motsetninger. Den måte de ble ført på, skulle heller ikke gjøre utbudet populært. Ikke sjelden var det utbud med store omkostninger, og det endte med tred eller stillstand før krigen egentlig begynte.¹² Og kom det til fiendtligheter, besto de mest i plyndring, en fremgangsmåte, som bøndene bare kunne vente ble gjengjeldt.

Det kunne som i Trøndelag hende at de gikk villig med når et nabadistrikt ble angrepet – og at de da fortsatte over grensen. Mer karakteristisk for tiden er de bondefreder, som ble sluttet i grenseområdene, enten direkte av bøndene, eller av ombudsmennene på deres vegne. En sånn fred hører man om så tidlig som på kong Olav den helliges tid, mellom kongen og Ragnvald jarl i Västergötland, mot den svenske konges vilje. Nettopp fordi det oftest ikke stemte med de styrendes interesser, især når bøndene sluttet fredene på egen hånd, er det få opplysninger bevart om dem, det har vel vanligvis vært forhandlet hemmelig. Men fra grensen mellom Sverige og Danmark er kjent en del, særlig fra Middealderens siste tid. På vår grense mot Sverige ble sluttet bondefred mellom Viken og Dal i kong Christian II's tid. Og så sent som i Syvårskrigen i 1560-årene sluttet valdrisen fred med de svenske tropper, som da var kommet vidt om i landet.¹³

3.

Den påfallende forskjell som det var mellom den vikende holdning overfor hansestedene og den aggressive optreden mot de to nordiske land, kom sterkt fram alt et par år etter sammenstøtet med de første i 1284–85. Det ble erklært Danmark krig, og leidangen ble budt ut flere år i trekk.¹⁴ Så var det midlertidig fred et par ganger, endelig fred ble sluttet i 1313, etter 25 års forløp. Det var som vanlig plyndring, i de få sammenstøt som fant sted, utmerket nordmennene seg just ikke. Megen grunn til å sette noe inn hadde de heller ikke, den opprinnelige årsak til uenigheten var den at enkedronningen ikke hadde fått sin arv i Danmark; hun var dansk kongedatter. Kanskje de hadde gått mer på, hadde det gjeldt stedene, for de hadde begynt i 1284 med å plyndre langs kysten. De vant, ikke ved kampfhandling, men ved fjernblokade av Norge. En tysk kronist gir forklaringen: stedene la kogger i Øresund og stengte tilførslen av korn og andre varer, så det ble stor hunger i Norge.

Hansestedene var ikke en territorielt samlet stat, men et løst forbund av en rekke byer med divergerende politiske interesser, ikke minst handelspolitisk, derfor skiftet også tallet på dem som var med. Om deres sjømakt er skrevet før. Den var selvsagt heller ikke en samlet organisert styrke. Og de enkelte steder hadde praktisk talt ikke krigsskip. De de hyrte for krig, var i de fleste henseender de

norske underlegne. Men de hadde en mer eller mindre krigsvant besetning, usikkerheten på sjøen førte det med seg.

Det er derfor forståelig at stedene oftest søkte å nå sine mål ved et mer eller mindre fredelig press, hva også passet best for dem som kjøpmenn. I denne periode førte de egentlig krig bare mot det nærliggende Danmark, og i den virket de ikke imponerende, hverken hva utrustning eller resultater angår. I 1362 ble de grundig slått av danskene utenfor Helsingborg.¹⁵ Fem år deretter, da det ble krig med Norge igjen, brukte de det middel som var deres vanlige, når de så seg nødt til å bruke makt, kaperier og herjing. Fjernblokade anvendte de bare den ene gang overfor Norge. Med kaperier var det nå lite å vinne her, landets skipsfart var blitt for ubetydelig. Desto mer herjet de sammen med nederlenderne, som var gått ifølge med dem, fra svenskegrensen til langt vestover.¹⁶ Det finnes ikke opplysninger om norske motforanstaltninger. Men kong Håkon var også på denne tid opptatt på annet hold, med krig i Sverige; menneskelig sett sympatisk nok, for det gjaldt for ham å komme sin avsatte far kong Magnus til hjelp, men ikke av vital betydning for Norge.

Stedenes måte å føre krig på fikk følger ikke bare for Norge, men for dem selv, delvis fordi løse elementer fra tysk side ble oppmuntret til planmessig sjørøveri. Det ble i nær 300 år en svøpe for de nordiske hav og deres kysters befolkning, og dermed også for stedenes skipsfart. Felles skjebne førte de tidligere fiender sammen. Alt i 1378 takket stedene kong Håkon for den hjelp han ville sende, våpen og mannskap til skip.¹⁷ Og leidangen fikk sin gamle oppgave, å holde kystene rene. I 1393 gikk det utbud fra dronning Margrethe på den umyndige kong Erik av Pommerns vegne. Det er bare kjent fra et brev til noen opplandsdistrikter.¹⁸ Men dette må kunne tas som bevis for at utbudet var alminnelig og for at det fremdeles ble ansett som brukbart. Grunnen var «den store ufred og orlog som våre uvenner tyskerne esler seg til alle vegne å gjøre på våre land og riker». Det er litt villedende når tyskere er nevnt. Det gjaldt sikkert å hindre plyndring, fra hvilken kant den kom. Men utbudet kom for sent iallfall til å hindre at Bergen ble hjemsokt. Folkene fra Opplandet skulle være i Oslo senest åtte dager etter påske. Men alt i påskeuken falt de beryktede vitaliner over Bergen og plyndret uhindret byen. Det kom en styrke fra Trondheim til Bergen for sent til å stoppe dette, men den fikk ødelagt en tysk garnison, som var etterlatt på kongsgården. Kanskje har leidangen likevel gjort nytte.

En menneskealder senere kom vitalinerne igjen til Bergen som ble overfalt i 1428 og 1429. Befalingsmannen på kongsgården sendte ved det annet overfall ut budstikke; sjørøverhøvdingen, den beryktede Bartolomæus Voet fikk nyss om det og gikk ut for å møte motstanderen. Han traff ham også, sannsynligvis leidangsskip fra Hordaland og Hardanger. Nordmennene angrep og tok et tysk skip, men da vitalinerne gikk til motangrep med sine høye skip, vendte lykken seg; et par norske skip ble tatt, mange ble boret i senk eller satt på grunn, resten flyktet.¹⁹

I kong Eriks tid var det igjen blitt krig med stedene. I 1427 sto det et sjøslag ved Kjøbenhavn, hvor også norske leidangsskip skal ha vært med. Men nå var forholdene blitt andre. Hansestedene hadde store holker med mers for skyttere og forkasteller. Den tyske kronist Herman Korner fremhever hvor små de danske skip tok seg ut ved siden av stedenes. Likevel rømte tyskerne. Og heller ikke lyktes det for dem året etter å stenge Kjøbenhavns havn, som de forsøkte, i øvrig under en fektning da svært kruttartilleri spilte opp for første gang til sjøs i Norden, kanskje i Europa.²⁰

4.

De vikinger, vitalinere, dunkerkere og hva de het alle som hjem-søkte Norges kyster i Middelalderen og senere, har formodentlig forholdsvis sjelden kommet langt nord. Men i Nord-Norge var de plaget fra en annen kant. Det kommer fram alt i den oppgave over leidangsskip som er føyd til i Gulatingsboken: håleygene skulle stille 13 20-sesser og 1 30-sesse, 7 i den søndre halvdel og 6 i den nordre, fordi de hadde vaktholdet i øst.²¹ Det må forstås slik at hele fylket var om å stille 30-sessen, men bøndene i den nordre halvdel har rustet den ut, de hadde vaktholdet. Det var mot karelerne eller bjarmene som nordmennene kalte dem, og som bodde i Nord-Russland.²²

Alt i 800-årene var det sammenstøt mellom nordmenn og dem som bodde østenfor. Senere ble det et permanent motsetningsforhold, vel ikke minst på grunn av motstridende økonomiske interesser (skatteforhold, jakt på pelsdyr o .s. v.), og det har tvunget til det stadige vakthold. Etterat karelerne var kommet i avhengighetsforhold til riket i Novgorod, sluttet kong Håkon Håkonsson fred i 1251. Men plyndring østfra fortsatte, langt ned i Hålogaland. Stormannen

Erling Vidkunssons gård ble brent i 1323. Man skjønner hvorfor kong Håkon V Magnusson i 1315 søkte å få bedret leidangsvesenet i Hålogaland ved å be bøndene om å bygge større leidangsskip.²³ Sannsynligvis er det også denne konge som har bygd Vardøyhus, som man første gang hører nevne i 1340.

Da Norge etter kong Håkons død i 1319 var kommet i personalunion med Sverige under kong Magnus Eriksson, ble forholdet til de østlige naboer forverret, fordi kongen fra Sverige førte krig mot russerne. Kanskje er nordmenn budt ut til to hærtog i Østersjøen, i 1348 og 1350. Men en ordre av 1347 om landvern nord for Stadt tar vel mer sikte på forsvaret av de nordlige landsdeler. Kongen byr at bøndene skal ha sine landvernsskip fulltallige og i god stand i løpet av 12 måneder.²⁴ I 1349 ble Hålogaland likevel på nytt plyndret, og den fred som kong Magnus snart etter sluttet med russerne, ble sagt opp flere ganger, sist i 1384, med den følge at herjingene fortsatte i lang tid.

Det ser ut til at det fra norsk side ble trukket forsterkninger til for å møte dette alt fra først av. Det er bevart et dokument fra 1386 fra Nordfjord, et av de meget få om leidangen i denne tid. En mann avlegger regnskap for reparasjon av et leidangsskip, og etter landslovens bestemmelse er hele systemet med på å bekoste den.

Det går igjen fra Gulatingsloven, at «toll» var blitt innkrevd særskilt for hver del av reparasjonen, som synes å ha vært omfattende om man skal dømme av det apparat som settes i gang for å gjennomgå regnskapet. Foruten flere navngitte menn møter to mann fra hver skiprede. Skipet har øyensynlig vært på tokt og fått slem medfart. Formodentlig har det vært i Nord-Norge. Blant inntektspostene er nemlig «skipsleie da de dro østenfra», betalt av mørerne. Det må være skipbrudne folk, som har fått hjemreisen bekostet av dem fra Nordfjord, og som nå refunderer utgiftene. Videre heter det at «han hadde fire skipsstyresmenn i rommet sitt, men det kunne vi ikke beregne.» De har da formodentlig vært i samme stilling, men har måttet finne seg i samme underhold som de menige.²⁵

Ufreden fortsatte ennå i begynnelsen av 1400-årene. Men nå gjorde nordmennene et par ganger gjengjeld, som virket, først i 1419, da kom de «med busser og snekker», og senere i 1445. Deretter hører man ikke noe om gjensidige krigstog. At det hele har vært en byrde for folket der oppe, ser man av en klage fra Finnmark og Hålogaland i 1420: de får ikke fred for russere og hedninger, som lenge hadde gjort grov skade, så de måtte ligge ute i orlog både sommer og vinter og hadde ingen annen hjelp enn den fattige almue

og somme ombudsmenn.²⁶ Da de som bodde lengere syd vel ikke ble regnet blant den fattige almue, har kanskje hjelpen fra dem ikke vært så stor enda.

Kong Erik av Pommerns tid som Danmarks og Norges konge peker seg ut ikke bare ved at leidangen var ute både i Nord-Norge og sydpå for å rense kysten, og endog var med i krig i Danmark. Dens fortrinlige skikkethet som grunnlag eller påskudd for å legge nye skatter på bøndene ble nyttet på de måter det lot seg gjøre. Kildene gir inntrykk av at våpenholdet ble nøye ettersett. Våpen-ting eller våpenstevne nevnes ikke sjelden og er formodentlig ikke bare et gammelt navn som er blitt hengende ved de ordinære bygdestevner. Boten for ikke å ha sine våpen i orden var god å ta med, ennå bedre å gjøre den om til en fast skatt, som det skjedde i flere distrikter. I midten av 1500-årene klaget bøndene i Båhus over en «feskatt», som var blitt lagt på dem «then thid langskybbeth bleff nedfellth». Begge disse skatter synes å være kommet i første halvdel av 1400-årene.

Alt mer enn 100 år før hadde den norske konge øynet mulighetene. Flere distrikter, hvorav et par innlandsdistrikter, som tidligere kanskje ikke hadde vært med i leidangsordningen, men også et gammelt skipredeområde, ble fritatt for utbud mot å betale skatt. Og på samme måte som man var begynt i Danmark innførte den norske konge utfararleidang, skatt mot å slippe den personlige tjenstgjøring. Man møter denne skatt i 1370, da kongen ennå var norsk.²⁷ Lenge, visstnok meget lenge før, var det av plikten til å skaffe mat ved utbud blitt en årlig leidangsskatt. Flere skatteobjekter bød ikke leidangen.

5.

De langvarige kamper som omkring år 1500 ble ført mellom kongen av Danmark—Norge og svenskene, og som endte med at Sverige rev seg løs fra Kalmarunionen, og at det ble kongeskifte i de to andre land, kom ikke i utpreget grad til å berøre Norge. Den bruk som ble gjort av leidangen fant mest sted i grensestrøkene. Det bilde man kan danne seg av den, avviker ikke fra hva nå var blitt vanlig: utbud av en viss prosent av de våpenpliktige til krig til lands, bondens ulyst på krig, da først og fremst angrepskrig, men nok villighet til å være med, om det gjaldt egne bygger.²⁸

Etter statsomveltningen i 1536 fikk bildet en noe annen karakter. Da det var blitt ro innenlands, fikk kongen mer tid til å tenke på sine folks vel, og ikke minst på å verge dem mot sjørøverplagen. I 1543 sendte han ordre til de lensmenn, som hadde «befestinge» i Norge, om med andre kongens lensmenn og klostre å utruste, bespise og bemanne hver et skip til orlogs. Foruten Vardøyhus var det fire festninger i landet, Bahus, Akershus, Bergenhus og Steinviksholm. Lensmennene på disse borger var hovedlensmenn. Bøndene skulle holde god strandvakt og sitte rede med våpen og verge og være lensmennene hørige og avverge fedrelandets og deres egen skade enten ved strandbakken eller annensteds hvor han hadde dem behov. Kong Christian var i denne tid halvveis i krig, som den avsatte kong Christian II's døtre hadde fått i stand. Men den verste fare kom fra sjørøvere, som i krigstider drev sitt spill verre enn ellers. Noen år senere ble ordrene om utbud mot sjørøvere mer detaljerte. Hovedlensmennene skulle holde det beste orlogsskip de hadde hos seg, ferdig til å gå i sjøen, de andre lensmenn skulle sende sine svende med fetalje til disse skip, og ordren lyder nå uttrykkelig på at almuen skulle skaffe båtsmen (sjøfolk). På orlogsskipene var i denne tid innskipet soldater ved siden av det egentlige skipsmannskap. Alt flere år før var begynt den utskrivning av sjøfolk til flåten i København som lenge var alminnelig. Klage over skotter, engelske og fransoser førte til at kongen i februar 1555 sendte ut en lignende ordre. Men denne gang skulle byene Oslo, Bergen og Trondheim også skaffe hver 16 væraktige karle, dvs. soldater. Og på forsommeren gikk ordre ut om å ha gode visse kunnskap ute både med fiskere og i annen måte og late forfare hvor sterk den fiendtlige skipsflåte var, sende rapport herom til kongen og til admiralen for kongens skipsflåte. Det var nå alminnelig å ha artilleri ombord, trengtes noe ble det tatt fra festningene, noe var denne gang også kjøpt i Nederland.

Dessuten fikk Oslo i mai ordre om selv å ruste ut et orlogsskip. Det gjorde borgerne der, men sendte senere en klage til kongen over den store bekostning. På grunn av den knappe tid hadde de måttet leie ett, det kostet dem 2 500 mark, som de syntes det var rimelig at Tønsberg, Sarpsborg og Skien var med å betale. Det gikk kongen ikke med på, men han takket borgerne og ba dem være fortenkte med å holde et godt orlogsskip rede til å fare ut, når det ble dem tilsagt. Og over nyttår sendte han ut ordre om de skip som heretter skulle holdes i Norge. I den sydlige del av landet skulle menige

almue, byer og lensmenn stille i alt 12 skip. Også i 1556 var en flåte ute, denne gang under den kjente Christoffer Trundssen, Norges første admiral.²⁹

Disse utrustninger hadde temmelig liten likhet med den gamle leidangsordning og dens kystbevoktning. Men i årenes løp hadde kongen latt loven studere. Og 18. januar 1557 sendte han ut brev at han hadde forfaret at det var Norges lov at undersåttene var pliktige til av hver skiprede å holde et skip til tjeneste, hvilket skips rustning på noen år hadde vært avlagt og ikke hadde vært brukt. For at samme skips rustning igjen måtte oppkomme, fedrelandet til beskyttelse og beskjermelse, dog ikke med så stor besværing som før, skulle de tilskrevne straks utrede et godt roskip, som kunne brukes i sjøen under seil og med årer roes innenskjærs. Det skulle utrustes med gode, væraktige, velbevæpnede karer med skytt, krutt og lodd. Selv skulle de etter Norges lov utnevne dem som alltid skulle sitte rede og utdrage med samme skip. Skipet skulle mønstres hvert år og lenenes fogder være høvedsmenn. Behøvdes ikke skipet, skulle det legges opp, men undersåttene, derimot ikke lensmennene, kunne bruke det seg til nytte.

Hele landet helt opp til Finnmark skulle være med om å stille skip, bygder og byer. Nordenfjells (fra Rogaland nordover) 18 skip med 1 100 mann (kongebrevet har summert feil), sønnenfjells 10 skip med 640 mann. Byene var Bergen, Trondheim, Stavanger, Oslo og Tønsberg. Skipene var på opp til 80 læster og styrken på det enkelte skip varierte fra 40 til 80 mann.

Lensmennene fikk ordre om å være behjelpelige så det gikk med skipenes utrustning som kongen hadde befalt. Og de som hadde forødt de eldre skip, skulle trekkes til ansvar. Samtidig ble bygd et blokkhus i Flekkerøy, hvor den flåte som var på jakt etter sjørøvere, gjerne holdt til, når den ikke var i sjøen.³⁰

Dermed skulle være gjort en god begynnelse med å få leidangen på fote igjen, riktignok bare med tiendeparten av de skip bøndene en gang var gått med på å stille, men likevel en ordning som man skulle tro kunne utvikles som den gamle leidang. Bøndenes selvbestemmelsesrett var det dog nå forbi med.

Det ser ut til at kongen hadde hastverk med å få det hele i orden, for det var endog tale om å kjøpe skip i Nederland. For atskillige og merkelige årsakers skyld ble også Trondheim, Bergen og Oslo beordret å ruste ut sine skip til tokt i 1558. Men før den tid var det

hele begynt å rakne. Alt sommeren 1557 kom det fullmektiger fra noen av lenene i Trøndelag til kongen. De besværet seg storligen over de skip de skulle utrede og tilbød å betale en sum penger i stedet. Kongen gikk med på det. Og idéen har tydeligvis tiltalt ham. For andre lensmenn ble tilskrevet om å forhandle med bøndene om en lignende ordning. Og slutten ble at kongen byttet leidangsskipene med sine egne, som skulle være i Norge for hans regning. Men folk og fetalje skulle fremdeles skaffes. I virkeligheten var dette en god løsning, det var sannsynlig at skipene da til enhver tid ville være i bedre stand, enn om bønder og borgere skulle ha ansvaret og i påkommende tilfelle kanskje ha dem i langfart. Men hvor langt det hele kom lenger enn til papiret er ikke godt å si. For alt høsten 1559 ble bøndene på Østlandet fritatt for å betale den årlige skatt i stedet for skip.³¹

Leidangen var en gang kommet i stand av hensyn til bøndenes egne interesser. Disse gjorde seg i denne tid fremdeles gjeldende på samme måte i store strøk av landet. Det er for så vidt betegnende at det var fra Trøndelag klagene først kom, der levde de nokså trygt. Rent praktisk var det å øke forsvarets styrke, om kongen stilte skip til rådighet. Men det var vel også en følge av den samfunnsutvikling som hadde funnet sted ellers i Europa og til slutt var nådd hit: den arbeidende befolkning overlot krigen til de store; den tanke hersket eneveldig i Middelalderen at enhver skulle søke seg en herre og man fortrøstet seg her til kongen. Man hadde vel også i minnet hvorledes det var gått, sikkert alt i meget tidlig tid, med bøndenes militære skipshold. Forholdet frister likevel videre til sammenligning med hvorledes det gikk med landets nasjonale forsvar etter 1814. Og det tør være at fortrøstningen like meget skyldtes at landet var blitt for-ent med Danmark. Det var blitt en del av en større og sterkere makt og hadde ikke den annen del som en mulig fiende.

6.

Få år etter kom Syvårskrigen, da fienden rykket lenger inn i landet enn noen gang før og heller ikke senere før i 1940. Som sedvanlig i krig var det gamle glemt. Våren 1564 ble borgerne i Oslo taksert for å utruste et skip, men slapp å skaffe skytt med tilbehør. Året etter gikk det ut kongebrev om krigshandel. Det skulle forhandles med undersåttene sønnenfjells om å besterke seg med skjøtt, skjøtte-

båter og verger som undersåttene i Bergenhus len hadde gjort.³² De hadde bekostet både galleier og skjøttebåter.

Virksomheten vestpå hadde vært lensmannen, Erik Rosenkrandses verk. Ikke før var det blitt spurt i Bergen våren 1564, at svenskene hadde tatt Steinviksholm 3. mars og var blitt tilsvoret troskap av borgerne i Trondheim 8. mars, før han grep inn. 18. mars lot han borgerne og tyskerne i Bergen mønstre. De utgjorde 3 fenniker (kompagnier), væpnet noen som hakeskyttere, andre med fyrrør, noen hadde bare spyd, andre hadde endog rustning. Haker var i første halvdel av 1500-årene fellesnavn for alle slags håndskytte(krutt)våpen, men betegnet i siste halvpart nærmest foreldete typer, nyere het rør (fyrrør).

Erik Rosenkrands har kjent loven. Han har visst at om så hårdelig hendte at hær gjorde anfall, skulle tegn og træl møte. Og han lot vardene tenne og budstikken gå i Hordaland. Som rimelig var møtte bøndene fram, de måtte jo få rede på hva dette skulle bety. De fra Nord-Hordaland var i Bergen alt 23. mars. Men da lensmannen forlangte at hver 5. mann skulle dra ut mot svenskene, svarte de med et bestemt nei. Erik Rosenkrands «blev underlig derved», men kalte bondelensmennene til seg på Bergenhus og forklarte hva bøndene utsatte seg for. Dette var i øvrig blitt klarlagt alt da budstikken gikk, — det var bundet en repstomp til den som symbol på hva det kunne vederfares de gjenstridige. Nordhordlendingene gikk da med på kravet. Og deretter var det ikke vanskelig å få sunnhordlendingene til å gjøre det samme. De var møtt fram 28. mars. Almuen skulle møte væpnet og stille skip og proviant, ganske som loven sa, men krutt og lodd, ammunisjon til ildvåpnene skulle lensmannen skaffe. Bøndene må ha fulgt godt med hva våpenholdet angikk. Det heter om dem fra Nord-Hordland at de var vel rustet. Og når de først nektet, har man lov å stille det spørsmål: Hvor ofte hadde de vært stilt overfor den samme situasjon før, det var langt til Trøndelag, og hvorledes stilte de seg da til utbudsordren? Kanskje mentaliteten, når det kommer til stykket, ikke var så helt ulik den i Sagatiden.

Og høyst sannsynlig har det ikke vært så stor forskjell heller hva deres opptreden på kamplassen angår. Flåten dro av gårde sist i april under Erik Munk; det var tre orlogsskip, stilt av lensmannen, av borgerne og av tyskerne, dessuten skjøttebåter og jakter. På de første var en mer eller mindre øvet besetning. Forholdet var som i leidangens eldre tid. Og bøndene fikk ikke det beste lov av Erik

Munk: Ingen av bondeknektene har vært brukt der som hugg har vanket og jeg lover dem alltid at vi vil ta den første tørning for dem, — —; hvor vi enn har slaget med våre fiender, har de holdt seg tilbake til de har sett at vi har vunnet. Men da Steinviksholm var gjenerobret, kunne han i all fall si at her i skansen er de lystige og glade. På denne tid var da også hæren blitt atskillig sterkere, 4 000 mann. Trønderne var kommet med, de hadde fått nok av svenskestyre.³³

7.

Med innførelsen av kruttvåpen kom den tid da skyts ble montert ombord, og fra begynnelsen av 1500-årene ble det mer alminnelig. Det førte til at det ble egne krigsskipstyper — og i det igjen til at sjøtaktikken antok nye former. Men de norske skjøttebåter, som man hører om fra midten av 1500-årene, har visst ikke skilt seg stort fra alminnelige fraktfartøyer eller jakter. Kong Christian III hadde jo også gitt undersåttene lov til å bruke dem seg til nytte.

I 1604 kom kong Christian IV's norske lov. Den var ingen ny lov, men kong Magnus Lagabøters landslov med tillegg av de rettebøter og andre forordninger som gjaldt i praksis. Udfare- eller Landværne Balcken er omtrent den samme som landslovens.³⁴ Det nye er at også her har kruttvåpen holdt inntog, og har avløst bue og pil. Og de blanke våpen har fått nye navn og delvis nye former. Fra 1604 gikk også i flere år ut kongebrev om å ferdiggjøre skytte- eller skytningsbåter, og i 1618 ble spørsmålet på nytt tatt opp i en rekke kongebrev.³⁵ I mellomtiden hadde leidangen vært budt ut til krig.

En måneds tid før krig ble erklært Sverige våren 1611 ble det sendt stattholderen i Norge, Enevold Kruse, en instruksjon for krigsførselen med undervisning og informasjon. Ifølge disse ordrer skulle innfall fra svensk side hindres og leidangen derfor blir budt ut. 2 000 mann skulle samles i Båhus len, samme antall i Trøndelag, men den største styrke, 6 000 mann, utskrevet fra Akershus vestover til Bergenhus len, skulle forlegges i «feltlager» på grensen østenfjells. Utskrivningen var nå blitt en annen enn før. Leilendinger og ødegårdsmenn skulle være fotfolk, odelsmenn takseres for hestehold, mens husmenn og tjenerne ikke var å stole på.

De styrende i Norge foreslo i stedet at det skulle verves 1 200 mann leietropper til grensebevoktning. Ble det innfall, skulle bøndene møte mann av huse. Forslaget ble motivert med at bøndene var

uforfarne til krigsbruk, og at gårdene ble liggende øde. Man kan kanskje tro at nordmennes egenart heller ikke var helt ukjent.

For kong Christian IV var imidlertid det gamle – og alltid nye – valgsprog: «Vi alene vide» en realitet, selv om det ikke var preget på møntene. Det kom et skarpt svar, og leidangen måtte inn.

En del bønder ble også samlet, deriblant i Idde og Marker len. Men da de fikk høre at de skulle gjøre innfall i Sverige ble det oppstyr. Mange nektet, de pliktet bare å forsvare eget land. De begynte å mutinere, sloss og drakk og ville hjem igjen. Stattholderens rapporter viser at han var noe oppgitt. Han har formodentlig heller ikke vært av samme støpning som Erik Rosenkrands. I juli meldte han inn at dette folk er så motvillig, opprørsk og rebelsk udi seg selv, at man ingenlunde kan komme med dennem til rette. Og 24. juli het det at de hadde fortsatt med mutineringen, rebellion og opprør.

Største parten var i øvrig nå dradd hjem. Tradisjonen har vel vært levende i bygden like fra Gulatingslovens tid, at leidangen ikke skulle heftes lenger ute enn at den hadde ½ måneds proviant igjen til hjemturen. Bergenhusingene, som først kom ut på sommeren, gjorde også vendersis. Og de siste av leidangen ble sendt hjem på statens bekostning.

Likevel ble forsøket gjentatt neste år. Forholdene synes å ha vært omtrent de samme. Men nordfjordingene i all fall ble stående ved fanen til februar 1613.³⁶

Dermed var leidangen ute av sagaen.

SKATTLANDENE

1.

Det heter i kong Magnus Lagabøters landslov, at om Norges kongevælde blir anfalt på noe sted, og selv om anfallet gjelder hans skattland, skal bøndene ikke nekte ham full almenning. Skattlandene hadde til få år før vært øyene vest og nord for Skottland, Man, Sudrøyene, Orknøy, Shetland. Færøyane samt Island som 10 år i forveien hadde gitt seg under den norske konge, har vel også vært ment. Men etter farens uheldige Skottlandstokt i 1263 hadde kong Magnus avstått Man og Sudrøyene til den skotske konge. Det gjaldt da å holde på det som var igjen, og plikten til å forsvare dem, som alt kong Håkon hadde nyttet, ble nå lovfestet.

Øyene hadde helt eller for en stor del norsk befolkning under norske styrere. De hadde fått den ved innvandring til forskjellige tider, senest til Island (og Grønland). Dels var det kolonisasjon av tidligere ubygde egne, dels — på de sydligste øyer, hvor det fra før satt mennesker — var det erobring. I begge tilfelle har bosettingen vært ledet av høvdinger, således som man leser om det i de islandske ættesagaer. Men man må tro at der hvor det var motstand å vente, på Man og Sudrøyene, har det vært mer samlede foretagender, i lite format svarende til de vikingehærer som tok land i Irland, England og Frankrike. Her var det da også senere konger. På Orknøy og Shetland, hvor det knapt har bodd mange, da nordmennene kom, har den første innvandring mer lignet den lengere nord. Men også på Orknøy ble det et felles overhode, sikkert etter initiativ av kong Harald Hårfagre og nominelt under hans overhøyhet. Tross han derfor bare fikk jarletitel, fikk han større makt innen samfunnet enn noe annet overhode i den nordiske verden.

Om samfunnsforholdene i disse nybyggerriker er man dårlig underrettet, Island og delvis Færøyane unntatt. Fra de skotske øyer kjennes ingen lover. Men navnet Tingvoll på flere steder viser at utvandrerne hjemmefra har tatt med seg det viktigste ledd i samfunnsstrukturen, og på Man har tingordningen til de nyeste tider

lignet den islandske. Bare én saga er skrevet med innhold fra Vesterhavsoyene, Orknøyingasaga, hvis største del er Jarlesagaen om Torv-Einars ætt på Orknøy. Spredte opplysninger får man også i kongesagaene og de islandske ættesagac og i utenlandske kilder.

Det indre-politiske liv har artet seg meget som under borgerkrigene hjemme, strid mellom kongsemner eller mellom jarlesønner. Herunder har det vært søkt støtte i hjemlandet. Forbindelsen med det hadde alltid vært livlig, den norske hærmakt var en faktor man kunne regne med, og et mer eller mindre løst avhengighetsforhold til den norske konge var mindre å frykte, han bodde langt unna.

I begynnelsen av 1000-årene kom jarl Bruse Sigurdsson fra Orknøy til kong Olav Haraldsson og fikk hjelp av ham mot sine brødre. Men han måtte la sin sønn være igjen som gissel, det kunne ikke være i annen hensikt enn å sikre at hjelpen ble betalt. Enhver gave krevde en gjengave i den tid, og gjengaven kan ikke ha vært annet enn skatt. Det viser navnet skattland. Kong Olav forsvant imidlertid. Men i slutten av århundret kom en ny jarlesønn til kongen, som nå var Magnus Barfot. Denne gikk mer aktivt til verks og gjorde to vesterhavstokter. Kong Magnus hadde historiens lærdommer til hjelp. Han visste at den danske konge 100 år før hadde tatt det angelsaksiske rike, og at normannerhertugen hadde gjort det samme en menneskealder før. Men han har også husket at hans egen bestefar satte livet til under et lignende forsøk. Han begrenset sin ærgjerrighet til de norske øyer. Til slutt gjorde han likevel en inkonsekvens og gikk i land i Irland, det kostet ham livet. Men hans toker fikk varig betydning. I mer enn 150 år sto disse øyer nærmere under den norske konge, Orknøy og Shetland ennå i 200 år.

Avhengigheten betydde skatt. Det vites ikke at det fra de norske øyer noensinne er gått militærhjelp til Norge, bortsett fra hva en høvding kan ha ytet rent personlig en enkelt gang; dessuten fikk kongen en del hjelp de få ganger han var på tokt vestpå. Først i 1379, da en skotsk adelsmann, Henry Sinclair av kong Håkon VI var satt som jarl over Orknøy, var det på betingelser, bl. a. av at han med 3 mndrs. varsel skulle tjene kongen utenfor Orknøy med 100 eller flere fullt væpnete menn. På Færøyane og Island fantes ingen leidang. Engang i 1280-årene gikk det bud fra kongen til Island om å stille en styrke. Det førte ikke til noe.

Den leidangsordning som har vært vestpå, er blitt organisert for øyenes egen skyld, og da vel, som hjemme, for forsvar av landet og

ikke minst for å holde kystene rene for vikinger. At de styrende skulle ha evnet å skape en militærmakt av befolkningen til fremme av sine personlige interesser utad er lite trolig. Da jarl Einar (II) på kong Olav Haraldssons tid tvang bøndene til å være med seg på vikingetog, søkte disse å sette seg imot det. Om bøndenes plikter ved utbud og leidangens organisasjon har man ikke stort annet å holde seg til enn det som kjennes fra en langt senere tids administrative forhold, distriktsinndelingen og skattevesenet.

2.

I yngre skattelister for Orknøy finnes en inndeling av den dyrkede mark i grender, som het eyrisland (øresland) og var de største enheter i beskatningen. Ved år 1500, de eldste skattelisters tid, var disse grender meget ulike i størrelse, ulike i verdi og ulike beskattet, skattene dessuten lignet ut på de enkelte gårder eller forpaktere. Men det ligger i ordet eyrisland at engang har det vært lagt samme skatt på hvert av dem, og de har da vært holdt for likeverdige. Det ble også langt senere betalt en liten skatt av hvert eyrisland, 1 øre, men nå i engelske pennies. Inndelingen minner om manngerder og lider, men denne skatt hadde ikke noe med leidang å gjøre. Det har derimot åpenbart en annen skatt, som ble betalt med smør, hvorav dog det meste ble gjort om i penger eller andre varer, og med malt, som også i Norge på denne tid i noen distrikter var kommet i stedet for mel (korn). Endelig ble betalt en liten skatt, som het forcop. Man har i dette ord ment å finne det oldnorske *farar-kaup*, ordet for håsetens hyre.

Disse leidangsskatter var lignet ut på gårdene. De var i tidens løp blitt av forskjellig tyngde, men en normalverdi kan spores. For $\frac{1}{4}$ eyrisland var den den samme som leidangsskatten på Østlandet i Norge til samme tid, — eiendommelig nok, fordi denne var meget større enn halv almenning. På språklig grunnlag er stilt opp en hypotese om at det var Sverre som hadde lagt så meget høyere skatt på bøndene i Viken, fordi de flere ganger hadde stått imot ham. Det er videre pekt på at noe lignende kan ha vært skyld i at skatten var så høy også på Orknøy. I 1194 hadde Sverres motstandere fått hjelp av folk fra Orknøy, de såkalte eyeskjegger. Sverre slo dem i Florvåg ved Bergen, og året etter måtte Orknøyjarlen til Norge for å komme til enighet med Sverre. Selv om det ikke kan leses direkte

av sagaen, er det tenkelig at det er denne begivenhet som er skyld i likheten. Til å passe på at alt gikk i orden sendte Sverre en av sine tillitsmenn til Orknøy. Men så snart Sverre var død, sørget jarlen for å få slått ham i hjel og tok skattene selv. Det kunne gå, så lenge kampen fortsatte mellom birkebeiner og bagler. Men da det ble fred i Norge fant jarlens sønner, som etter hans død var kommet til makten, det rådelig å få overenskomst i stand med den norske konge.

Det samme gjorde kongen av Sudrøyene og Man, som i lang tid hadde forsømt å betale skatt. På disse øyer hadde de en jordinn- deling, visstnok eldre enn fra nordmennenes tid, men disse må ha tatt den i bruk for beskatning. Svarende til eyrisland har de eldste mansk skattelister, som er jevngamle med Orknøys, en skatteenhet, som het treen, og på Hebridene hadde de tilsvarende tirung, som er samme ord. Det er gelisk, den overvunne befolknings språk og betyr det samme som eyrisland. Det synes altså som om det engang er blitt innført på de søndre øyer en skatt av samme karakter som den eldste på Orknøy. Kanskje kan det henge sammen med at Orknøyjarlen et par ganger utvidet sitt rike for noen tid med bl. a. disse øyer.

Som eyrislandet for leidangsskattens skyld var delt i fjerdinger, her kalt skattland, var tirung og treen delt på samme måte, på Man kalt kerroo. Pengeverdien av den skatt som ble betalt av et eyrisland var £ 1,—. Landskylden av et normalt eyrisland var £ 3,—, tilsammen £ 4,—. Nær opp mot det samme beløp kommer de tilsvarende avgifter på Man, her kalt Lord's rent, og på Hebridene. Har forholdet vært det samme i den norske tid, må man si at den norske konge fulgte en bestemt linje i sin skattepolitikk.

De ord som betegner enhetene for betaling av leidangsskatten, skattland, kerroo, fjerding, inneholder intet som viser til utskrivning av folk som manngerden og liden gjør. Det sikreste er derfor at man ikke på forhånd regner ut utskrivningsstyrken etter tallet på dem. Av navnet fremgår at det var en skatteenhet. Det ble hamlen og liden i Norge også. Av hamletallet kan man få et begrep om den norske leidangs styrke. Det kan man ikke av tallet på skattland, fordi provianteringsbestemmelsene ikke er kjent. Trekker man også fram de få opplysninger Jarlesaga gir, kan det likevel la sig gjøre å få et inntrykk av hvorledes forsvaret av Orknøy var organisert og dets styrke.

Det mest fremragende medlem av den begavede jarleætt på Orknøy er Thorfinn, Bruse Sigurdssons halvbror, med hvem han etter brødrencs død delte herredømmet over øyene. Da Bruse ikke maktet å holde vikingene borte, overlot han dette arbeid til broren, som etter hans død ble eneherre. Thorfinn utvidet sitt rike mer enn noen jarl før eller etter ham, og han evnet å holde på det i omkring 30 år, til sin død.

På Orknøy satte Thorfinn menn til vakt og verge. De korte ord i sagaen betegner visst begynnelsen til øyenes leidangsordning. Disse menn har utvilsomt vært øyenes stormenn, *gøðinger* (*goeðingar*) som de kom til å hete, de fleste av dem jarlens slektninger på spinnesiden. De utgjorde et arvelig aristokrati, som var de utøvende menn i samfunnets offentlige liv. De hadde distrikter i len med *yfirsøkn* over dem. Deres hovedoppgave var fra først av militær: de hadde oppsynet med vardene og kalte bøndene ut til leidang. Ennå i begynnelsen av 1600-årene sto fremdeles på det øverste trin av den sosiale stige et visst antall store godseiere, de gamle *gøðinger*, nå under nytt navn, men med samme militære plikter som på jarl Thorfinns tid. De minner i meget om lendmennene, men deres virksomhet strakte seg videre. I Jarlesagas beretning om begivenheter omkring midten av 1100-årene får man vite det meste av det lille som er kjent om øyenes militære organisasjon.

I 1130-årene var jarl Paul (II) enejarl. Da kom en nordmann, den senere så kjente jarl Ragnvald med krav på å få del i øyenes styre, — hans mor var jarledatter. I 1136 kom han med 5–6 skip fra Norge. Det gikk galt dette år, bedre neste. Da forsvant jarl Paul, og hans skjebne er til denne dag ukjent. Ragnvald ble jarl. Under omtale av disse begivenheter hører man at hver av de større øyer er satt under kommando av en *gøðing* for tilfelle av krig. Ved utbud drar de til jarlen, hver på sitt skip, bemannet med deres egne folk og utbudte bønder. Orknøy er uten skog, og plikt til å holde leidangsskip kan ikke ha vært lagt på bøndene. Derfor hører man heller ikke om noen skipredeinndeling. Krigsflåten har bestått av *høvdingens* langskip. Av forskjellige opplysninger har man trukket den slutning at det har vært omkring 16 *gøðinger* og like mange langskip. Det nevnes ikke mer enn ett skip fra hver. Flere ganger får man vite at dettes størrelse er 20-sesse, som jo var vanlig for stor-

mannsskip i Norge også. Og man vil helst tro at besetningen har vært fulltallig, minst 80 mann. Det var omkring 175 eyrisland, d. v. s. ca. 700 skattland. Med en mann fra hvert blir det vel 40 på hvert skip. Gødingene har da selv måttet stille omtrent samme tall, hvilket ikke er usannsynlig.

Om organisasjonens enkeltheter forblir man ukjent. Bare om den måte vardesystemet kunne komme til å virke på får man detaljer, som kan belyse de norsk sagaers beretning om de unødige utbud på kong Håkon den godes tid.

Da Ragnvald kom annen gang, i 1137, stanset han som året før ved Shetland. Han sto overfor den mulighet at han kunne bli angrepet av en overlegen motstander. Faren, Koll, som var ætling av Thorleif spake, d. v. s. den vise, fant da på en krigslist. Han dro fra Shetland sydover med en hel del båter. Da han kom i synsvidde av Orknøys nordligste varder, satte han seil, som langsomt ble heist høyere og høyere, mens båtene rodde nordover igjen. For vaktmennene ved vardene fortonet det seg som om en svær flåte rykket fram. Og snart brente hver vete Orknøy over. Leidangen samlet seg, sannsynligvis nær Kirkwall. Her ventet den forgjeves i tre dager. Den uheldige vaktmann, som hadde tent den nordligste varden, kom i klammeri med høvdingen der nordfra og ble slått ihjel av ham. Leidangen ble oppløst. Og da så Ragnvald virkelig kom, lot den nye vaktmann seg narre, og ingen varde ble tent. Uten å bli forstyrret kom Ragnvald i land. Våpenstillstand ble sluttet, men noen overenskomst mellom jarl Paul og Ragnvald ble som det forstås av det som før er sagt, aldri truffet.

4.

På Man med den utsatte beliggenhet, ikke bare når det gjaldt overfall av vikinger, men også overfor angrep av større stater i øst og vest, må det for erobrerne ha vært like viktig å sørge for forsvar utad som å hevde seg innad. Og det så meget mer som det nettopp var ved å holde kystene rene at de kunne vinne de overvunne innbyggere for seg. Man må videre tro at ved bosettingen har skipsmannskapet, høvdingen med sine folk vært den naturlige enhet, som har tatt land sammen, fra fjell til fjære som det het på Island, men med kelter i forholdsvis stort antall innimellom. Stedsnavnene viser at nordmenn har tatt treenene i besittelse med kelter på underliggende fjerding-

gårder. Skipsmannskapet har fra først av vært den naturlige enhet i krig, med kongen i spissen for det hele. Utviklingen har formodentlig skjedd som på Orknøy. Også på Man møter man stormenn, som må ha vært militære sjefer, sannsynligvis også her hver med sitt fartøy. En krønike om Man, skrevet i slutten av 1200-årene forteller om hvorledes øyas flåte ble ødelagt ved et overfall i 1228, og her nevnes disse optimater, som de kalles, side om side med kongen, så man kan tro de har vært med, hver med sitt skip. Men like lite som på Orknøy finnes det her noe ord som kan vitne om en militær organisasjon. I begge områder er det en kirkelig inndeling i sogn, som bygger på en eldre verdslig. Også på Man med sin samlede landmasse støter disse praktisk talt alle mot sjøen, kanskje et minne om den første bosetting. Men sognene varierer på Man som på Orknøy i størrelse, og det lar seg vanskelig tro at stormennene i norsketiden skulle noen av dem ha nøydt seg med små skip, som dessuten var meget uheldige i taktisk henseende. Man må derfor tro at en utjevning av folketallet har funnet sted, om ikke før så ved utbud til krig. Treenfjerdingen har derimot vært enhet ved utligning av de militære plikter som skattlandet på Orknøy. Antallet av treen har vært omtrent 200, og den styrke de har avgitt under forutsetning av en mann fra hver fjerding har vært omkring 800. Da optimatenes antall har vært anslått til ca. 16, svarende på det nærmeste til antall sogn, skulle det da bli et tilskudd til hvert skip av 50 utskrevne, et tall som også er tenkelig.

Alt i alt er både på Orknøy og Man forholdene i 1500-årene, de eldste skattelisters tid, så endret fra hva man må tro de var den gang en leidangsordning kom i stand, at det synes nytteløst å søke nærmere etter detaljene i ordningen. For Hebridene kan man visstnok ikke gi noen oversikt. Og på Shetland, som tidlig kom direkte under den norske konge og bare tidvisst lå under Orknøyjarlen, har plikten til å følge utbud visstnok bare vært nyttet i fiskalt øyemed.

NOTER

Kapitel I. Samfunnet og lovene.

Professor dr. Anne Holtsmark har sett gjennom manuskriptet og har rettet den oldnorske tekst men forfatteren har selv lest korrektur.

1. F J Hkr I s. 198 *Uphaf Sogu Hákonar goða* kap. 20. St. Hkr. s. 106.
2. Se s. 51.
3. *lið* betyr hjelp, understøttelse, men også og oftest en flokk menn, som er i en høvdings følge til strid til lands og til sjøs (Fr).
4. En enkelt gang er i loven (G 312) brukt ordet *herfloti* om fiendens skip: kongen kunne beholde de gisler han hadde tatt, til hærflåten var 5 netter ute av landsyn.
5. Barstad, H. J., Norges Landforsvar 1604—1643. N V A S II 1905 nr. 3 s. 6 ff.
6. Vilh. Grønbech, Nordisk Religion. Illustreret Religionshistorie, Kbhv. 1924 s. 493 ff.
- 6b. Jfr. J. Storer Clouston, A History of Orkney s. 83 og s. 205 om det daglige liv på Orkney i Sagatiden og motsetningen mellom Orkney og Skottland.
7. Vilh. Grønbech, Nordisk Religion, Illustreret Religionshistorie, Kbhv. 1924 s. 481 ff.
8. N g L I s. 96 ff., jfr. s. 111 ff. I denne utgave er kapitlene, her kalt paragrafer, nummerert fortløpende gjennom hele loven. *utgerðarbolkr* har nr. 295—315.
9. N g L I s. 197 ff.
10. N g L I s. 301—336.
11. N g L II s. 33 ff., s. 199 ff.
12. N g L II s. 387 ff.
13. Jolliffe, J. E. A., The Constitutional History of England. London 1937 s. 87 f.
14. St. Hkr. s. 69 f.
15. Se. s. 37 ff.
16. N g L III s. 144.
17. H.skrå 36, N g L II s. 430.

Kapitel II. Eldste utbud på kysten. — Kong Hákons leidangsordning.

1. G 314.
2. L III kap. 16—18. Bl. III kap. 16—18. Da de to lover i det neste stemmer overens, blir i det følgende ikke alltid referert til dem begge.
3. L III kap. 16.
4. N g L II s. 522 f.
5. F IV 4.
6. L III kap. 18. Det tredje vedtak i kapitlet i Gulatingsboken (paragraf 3) gjelder ikke vikingeangrep, men plyndring av lasteskip, som kommer forbi. Det er tydeligvis folk fra land som her er ute. Den kjente beretning, som håleygen Ottar gav den angelsaksiske konge Ælfred omkring år 900, vitner med andre

kilder om skipsfart langs kysten i tidlig tid. I landsloven er dette lovbud tatt ut. Det var blitt andre tider.

7. Steenstrup. Normannerne II s. 227, 270, 324, 330, 333, 338.
Marc Bloch, *La société féodale (L'Evolution de l'humanité XXXIV)*, Paris 1939, s. 1 ff.
Charles Oman, *A history of the art of war*. 2d ed. London 1924, I s. 101 ff.
8. Joliffe s. 105, Oman I s. 109. Se side 67.
F. Liebermann, *Matrosenstellung aus Landgütern der Kirche* London. (Archiv f. d. Studium d. neueren Sprachen, CIV Band. Braunschweig 1900).
9. G 312, 311.
10. Se Kapittel IV. Om skipet.
11. G 178.
12. Jfr. J. Storer Clouston, *A History of Orkney*, Kirkwall 1932, s. 14 ff., s. 172 om stormenneses boliger på Orkney i eldste tid.
13. Eigla s. 257, 78. kap.
Johannes Steenstrup, *De danske Runestene i Festskrift til Kristian Erslev*. Den 28. December 1927. Kbhv. 1927 s. 68. St. Hkr. s. 187, 229, 276, 433, 464.
14. G 3. G 152, 253.
15. F IV 10.
16. F VII 18, jfr. VII 8.
17. Bull, Led. s. 51 ff. Jfr. s. forf. i H T N 5. rk. IV s. 257 ff.
18. F V 1, 2. Jfr. Iutens innholdsfortegnelse N g L I s. 176.
19. Jfr. foran s. 29 f.
20. F VII 25.
21. St. Hkr. s. 107, s. 111.
22. St Hkr s. 165 ff.
23. Schreiner, *Fagrskinna* s. 43. Jfr. St Hkr s. 112.
24. Paasches oversettelse av Håkonarmål. *Norsk Litteraturhistorie I* Kra. 1924 s. 175.

Kapittel III. Landvern og leidang.

1. G 298. Budet står i et kapittel, som ellers gjelder en ny måte å fordele leidangsplikten på. At det ikke hører hjemme der, fremgår liketil av at den nye ordning gjør manngerdene overflødige.
2. Kristian Østberg, *Grænd-grannelag, belag*. Ny Jord, syvende aargang 1920, s. 22, jfr. s. 40, s. 96.
Kristian Østberg, *Norsk bonderet*, Oslo 1928.
3. G 304.
4. G 9, 23. Også *manngerðar maðr* forekommer. (Jfr. Steinnes Sksk. I s. 67 og 70 om tilsvarende forhold på Østlandet ennå i 1401.) Manngerden betalte presten hans løn, før tiende ble innført, og Gulatingsloven gjør alle medlemmer av manngerden ansvarlige for den løn bispnen skulle ha.
Jfr. Hertzberg, *Led. mandsk.* s. 245. Bull, *Led.* s. 11. Hasund, B og s. 19.
5. *Sverrir konungr lagði a bonðr um ueltrinn leiðangr at or hverium liða skyldi gera mann oc umfram þund ok naut*. Eirsp. s. 415, Sv. s. kap. 176; A M 327 4° s. 172 kap. 162. Det nevnes også *liðagialld*, som bøndene må ut med.
6. H.skrå kap. 36. N g L II s. 428. Se senere kap VII.

7. Steinnes Sksk II s. 94 f. Leidangsskatten fra hver lide hadde en fast størrelse.
8. Jfr. S. Hasund, Herad og heradsinndeling i Trøndelag. Meldinger fra Norges landbrukshøiskole, Femte bind s. 219 ff.
9. G 314.
10. K. Maurer, Entstehungszeit d. älteren Gulatingslög (Abh. d. kgl. Bayerisch. Academie d. Wissensch. Kl I Band XII 1872 s. 166) har først gjort oppmerksom på at Atle gjenfinnes i sagaene.
Jfr. Hertzberg, Led. mandsk. s. 241 ff.
Jfr. Taranger, Folkelovbøker s. 190.
Bull, Led. har annen mening.
11. G 297, 300, 309.
12. *Agrip* ved Gustav Indrebø, Oslo 1936 s. 8.
Gustav Indrebø, *Aagrip*, Edda XVII 1922 s. 43.
13. G 148; F XVI 1.
14. *Agrip* ved Indrebø s. 58 kap. 29.
15. G 297.
16. Om hamle se s. 83. ff.
17. G 301. Se s. 68.
18. G 299, 301; F VII 7, 8; L III kap. 8, kap. 10.
19. G. 302, jfr. L III kap. 13.
20. L IV kap. 18.
21. Bj 176, 177.
22. Jfr. Erland Hjærne, Vederlag och sjöväsen i Namn och Bygd 1929 s. 99.
23. Se s. 41.
24. Se s. 94.
25. L III kap. 3.
- 25b. Munch N. F. H. Tredie Deel s. 10 f., s. 24 f.
26. D N XIII no. 31.
27. Bull, Led. s. 145 ff.
28. D N II 417. Skjønt bøndene betalte vanlig leidangsskatt, ble deres plikt til krigstjeneste også utnyttet til å avkreve dem ny skatt, som ble kalt *útfarar leiðangr*. Steinnes Sksk II s. 75.
29. G 302, L III kap. 13, Bl. III kap. 14.
30. (J. Chr. Berg) Historisk Underretning om Landværet. Chra. 1830 s. 186 ff., s. 311 anm. 208.
31. G 306.
32. A M 81 a fol. s. 104, Sv. s. kap. 56.
33. Kristian Østberg, De utvalgte, Kra. 1912 s. 19.
34. Kristian Østberg, De utvalgte, s. 54. Uttrykket mann av huse er brukt av erkebiskop Erik Walkendorff i 1519 (D N I 761).
35. Langobardisk *fava*, angelsaksisk *fyrð* (Svend Aakjær, Om det olddanske Herred og Sogn, i Festskrift til Kristian Erslev. Den 27. December 1927. Kbhv. 1927 s. 15).
36. G 298, F VII 8, 9.
37. L VII kap. 7.
38. N g L II s. 460 f., s. 473.

39. Steinnes Sksk. II, hvor kilder er gitt s. 75 ff.
40. A M 81 a fol. s. 89, Sv. s. kap. 51, jfr. kap. 47.
41. L III 1 (halv almenning), 3 (full eller al almenning, se s. 94). Bl. III 1 og 6.
42. G 309, F X 3, Bj III 137 (N g L I s. 328). L III kap. 12.
43. Steinnes Sksk. II s. 9 ff.
44. G 301, F VII 14.
45. G 299, F VII 7.
46. Kongespeilet. En oversettelse ved A. W. Brøgger. Oslo 1947 s. 62. L III kap. 8.
47. G 307, 308, 310.
48. G 300, 304.
49. Se s. 80.
G 301, L III kap 9, 4.

Kapitel IV. Leidangspликтene. A. Skipet.

Major Hans Blom, gammel seilskutemann og sjøoffiser, har hjulpet, særlig med å finne riktige sjømannsuttrykk. Ingeniør Johannessen ved Statens Historiske Museum har sett gjennom de første avsnitt og gitt vink.

1. S. Tunberg, Till Svearikets äldsta historia. Fornvännen 1920, s. 149.
2. Holm og Garde, Den danske Konebaads-Expedition til Grønlands Østkyst. Kbhv. 1887, s. 44, s. 147.
Gutorm Gjessing, Fangstfolk. Oslo 1941 s. 37.
3. Kristian Bahnson, Etnografien, Kbhv. 1894 I s. 342 f.
4. Humbla, Galtabäcksbåten s. 23 f.
5. Rosenberg, Hjortspringfundet.
6. Gjessing, Fangstfolk s. 87 f.
7. Se litteraturfortegnelsen.
Gokstadskipets deplasement er oppgitt av ingeniør Johannessen.
8. Humbla, Galtabäcksbåten s. 72 ff. s. 74.
9. Håkon Shetelig, Norges forhistorie I S K F A V a, Oslo 1925 s. 157.
Bjørn Hougen, Handelsforbindelser i Norge inntil 600 e. Kr. N K XVI A s. 34 f.
10. Shetelig n. a. s. 146.
11. Vogel, Seeschiffahrt s. 89.
12. Cæsar, Commentarii de bello Gallico, III cap. 13.
13. Humbla, Galtabäcksbåten s. 91.
14. Jfr. A M 81 a fol. s. 353 Håk. Håk. sons s. kap. 69.
15. *kló* var også navnet på øverste del av en puller (*krapti*), som stod langs skipsveggen forut og akter til feste for landtauet.
16. *sess*, hvis alminnelige betydning er sete, plass (Fr.), er sjelden brukt i betydning tofte. Jfr. s. 64.
17. F VII 13.
18. Se s. 83 ff.
19. A M 81 a fol. s. 279. Bogl. s. kap. 10 ff.
20. F J Hkr. III s. 155 f. Har. Hårdr. s. kap. 59, 60.
21. Falk. Seew. *fley* s. 93, 98; *buza* og *holkr* s. 88, 110 f.
22. G 301.

23. Magnus Andersen, Vikingefærden. Kra. 1893 s. 162, 182, 190.
24. Steenstrup, Norm. I Kbhv. 1876 s. 262 ff.
25. Se s. 34.
26. N. E. Tuxen, De Nordiske Langskibe. Aarbøger f, nord. Oldkyndighed og Historie II Række I Bind, Kbhv. 1886 s. 79.
27. Falk, Seew. s. 84. Om alderen på Det Andet Kvad Om Helge Hundingsbane se Paasche i Norsk Litteraturhistorie I s. 111.
28. G 301, L III kap. 10.
F IX 22, XI 5.
Jfr. Falk, Seew. s. 99.
29. Ordet *langskip* er i lovene mest brukt om skip, der kom i ond hensikt. G 314, L III kap. 4, N g L II s. 37 note 10, kap. 18.
30. G 301. Se s. 47.
31. F J Hkr. III s. 155, Har. Håndr. s. kap. 59. St Hkr. s. 612, s. 690, s. 209.
32. Se kapitel VII.
33. A M 81 a fol. s. 206 Sv. s. kap. 105.
34. D N X nr. 672.
35. Flat I s. 470. Falk Seew. s. 100.
Asgaut Steinnes, Mål, vekt og verde i N K XXX, Maal og Vægt s. 123 om lengden på en alen.
36. Tuxen, De Nord. Langskibe, s. 115 ff.
Tuxen hadde vært direktør for Marineverftet i København.
Ingeniør Johannessen mener at 30-sessen vanskelig kan ha vært over 200 tons.
37. A M 81 a fol. s. 94 og s. 105, kap. 53 og 57.
38. A M 81 a fol. s. 214, Sv. s. kap. 108.
39. Orkneyinga saga ved Sigurdur Nordal, Kbhv. 1913–16, s. 246 ff.
40. A M 81 a fol. s. 354 og s. 356, Håk. H.sons s. kap. 69 og 70.
41. Falk, Seew. s. 108.
42. *Ormrinn skammi var 30 at rúmatali ok mikit at því.
óll váru þessi skip bordmikil at því sem þau váru rúnum til.*
43. Jfr. Falk Seew. s. 49.
44. Tuxen, De Nord. Langskibe s. 92 f. Tuxen mener at klinkbygging fremdeles har vært brukt. Falk, Sew. s. 46.
45. Vogel, Seeschiffahrt I. s. 464 ff.
46. Oluf Kolsrud, Bergens bysegl, vaaben, farver, flag. Skrifter utgivne av Bergens historiske forening, nr. 27 for 1921 s. 72, s. 74.
47. G 307. Falk, Sew. s. 27.
48. Olaus Magnus. Historia om de nordiska folken, svensk öfversättning vid Gösta Thörnell och Robert Almquist m. fl. 1909–1925. Andra delen s. 181: Tionde bok kap. 2: Hvert landskap, også de som ikke nådde til havet hadde sine skip oppbevart i en sikker havn ved kysten, ofte i dekkede skjul på selve stranden, hva jeg selv har hatt anledning til å iaktta på Norges og også på Sveriges kyster.
49. G 306, 307, 308. F. VII 1, 2.
50. Alexander Bugge i Den norske sjøfarts historie I s. 133 f. G 298.

51. L III kap. 1; kap. 8.
52. D N I 470. N g L IV s. 385; IV s. 381.
53. Innholdet av dette avsnitt er omtrent helt og holdent tatt fra Walther Vogel, *Geschichte der deutschen Seeschiffahrt*, I., Berlin 1915.
54. St. Hkr. s. 762.
55. Vogel, *Seeschiffahrt* s. 553.
Kr. Erslev, *Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommeren II*, s. 162.

Kapitel V. Leidangspликтene. B. Utskrivning og utrustning.

1. G 299 F VII 7. F VII 13.
2. Se s. 84.
3. G 296. Jfr. F VII 8.
4. G 298. F VII 10—11, 16—18.
5. Steinnes Sksk. I s. 163 med spesialundersøkelser i I og II.
6. Se s. 46 f. Merker av at leidangspликтen opprinnelig har vært en bestemt sum for hver skiprede, har man for Vestlandets og det nordenfjellskes vedkommende (fra Agdesiden til Namdal) ennå i leidanglister fra meget senere tid (Steinnes Sksk. II s. 144, s. 169, s. 188, s. 205). Bergens by betalte en fast sum i leidangsskatt til 1562 (sstds I s. 53), men forholdet var likevel ikke det samme her som på landsbygden. I byene er det tidlig blitt kommunale utgifter og en bykasse derfor opprettet. Til denne ble betalt i halv almenning en viss prosent av inntekten, og skatten kunne derfor være forskjellig fra år til år. Av bykassen ble så den faste sum betalt til kongen.
7. G 300.
8. Aasen under Hamla, Torp under Hamla, L III kap. 10 (var. nr³⁸), kap. 18 (var. n³²).
9. D N III 760. N g L 2. rekke I s. 19.
10. F VII 20. Jfr. F VII 1.
11. G 302. I Frostatingsboken finnes intet straffebud om rømning, svarende til dette. Men Gulatingsboken har et annet straffebud svarende til det i Frostatingsboken. Det står i et kapitel, som ellers handler om proviant og umiddelbart foran forskjellige bud om opplegg etter endt tokt (G 303, 304, 305). Jfr. L III kap. 13.
12. F VII 21.
13. G 301. Se s. 47, s. 53, s. 64, s. 68, s. 81, s. 84.
14. G. 299.
15. Hasund B. og s. s. 31.
Aasen definerer: Suvl = Suul, noget fedt eller saftigt at æde til Brødet. Grjon = Madvarer af Korn eller Meel, al Føde som tillaves af Kornet, i Modsætning til Suvl.
16. G 3; 185, jfr. 215. B I 12, II 20; F II 37, jfr. Bj 4; F IV 12, jfr. Bj 41 og F IV 49.
17. L III kap. 9⁴.
18. Se s. 68, s. 52.
19. D N XVI nr. 1.
20. Se kapitel V note 16. Jfr. Steinnes Sksk. I s. 36 ff., s. 66 f., s. 72—78.

- 20b. En parallell har man i den eldre prestelønn etter den gamle kristenrett for Viken. Presten skulle etter *forn log* ha i *laga gipt* 12 månedsmater av hvert og dessuten «Olavssaad» (*såd* er sed, avling), en viss mengde av hver fullbonde og det halve av en einvirke (Steinnes Sksk. I s. 66 ff.).
- 20c. G 3.
21. Steinnes, Mål, vekt og verde i N K XXX.
- 21b. Oberstløytnant Hunnes hos Generalintendanten har gitt opplysninger om Hærens proviantregulativ, og orlogskaptein Scheen har skaffet Marinens kostreglement.
22. Like litt som månedsmaten er satt opp etter det håseten trengte, like litt er den samlede matmengde som skipredene skulle utrede avpasset etter skipet; den er beregnet etter hamler uten hensyn til folk i stevnene. Jfr. s. 94.
23. Levemåten på Vestkysten ifølge opplysninger av gårdbruker og fisker Jonas Herdlevar, Øygarden ved Bergen.
Klaus Sunnanå, Fisket og den økonomiske utvikling på Vestlandet i fyrre hundradåret (Syn og Segn, 40 årg. 1934, s. 172 ff.).
24. Fr. Grønn, Om kostholdet i Norge indtil omkring aar 1500. N. V. A. S. II nr. 5. Oslo 1927. Arbeidet handler hovedsakelig om kostholdet i land.
25. G 303, F VII 23, L III kap. 133.
26. G 300, F VII 24, L III kap. 93, kap. 103.
27. G 303, L III kap. 94.
28. L III kap. 82.
29. L III kap. 6, Bl. III kap. 6.
Glossaret til N g L oversetter således:
jarðarhofn besiddelse og brug af jord.
garðahofn besiddelse og bruk av byggaard.
fjármegin formuesstørrelse (her synes særlig tænkt paa den løse formue).
30. Jfr. Steinnes Sksk. II s. 103.
31. F Innledning § 17.
32. F VII 11, 10.
33. Jfr. Sverre Steen, Bisysler for bønderne. Bidrag til bondesamfundets historie. I S K F A XII Oslo 1933 s. 232 ff.
Magnus Olsen, Ættegaard og helligdom, sstds A IX a, Oslo 1926, s. 43.
34. G 296.
35. F Innledning § 18.
36. Bull, Led. s. 79 ff. Steinnes Sksk. II s. 100 ff.
—→— s. 87 ff., jfr. s. 93 ff.
37. L III kap. 10¹, kap. 14.
38. Et utbudsbrev fra kong Erik av Pommern av 1393 (D N II 535) synes å vise noe annet. Formodentlig er det gått likelydende brev både til skiprededistrikter og til Opplandet uten at de i Kjøbenhavn har hatt rede på forskjellen.
39. N g L III s. 20—23.
40. D N II 417.
41. Bull, Led. s. 147. Se ndfr. s. 95 ff. Jfr. D N I 121, hvoretter ble budt ut 50 mann på hvert skip, iberegnet håndgangne.

42. Steinnes Sksk. I s. 138 ff..
43. N g L IV s. 381.
44. Steinnes Sksk. I og II.
- 44b. Se s. 48.
45. L III kap. 10¹.
46. G 301 (om å by seg i tall med andre menn).
47. Steinnes L. og I. s. 58.
48. Se s. 113 og kap. VII.
49. G. 302.

*Kapitel VI. Leidangspликтene. C. Våpen.
Taktikk.*

Professor dr. Bjørn Hougen, bestyrer av Oldsakssamlingen, har gjort et utvalg av og latt fotografere våpen fra Romertid til Vikingetiden.

1. G 309 . F VII 13, 15.
2. L III kap. 11⁵.
3. Fritz C. Skaar, Bruken av jernaldersverdene. Viking Bind VII s. 165 ff., Oslo 1943.
4. Bjørn Bjarnason, Nordboernes legemlige Uddannelse i Oldtiden. Kbhvn. 1905.
5. H.skrå kap. 35. N g L II s. 427.
6. Kongespeilet. En oversettelse ved A. W. Brøgger, s. 90. Oslo 1947.
7. Bror Schnittger, Hjälmén från Arnäs. Fornvännen 1920 s. 1 ff.
8. St. Hkr. s. 793.
9. —→— s. 109, s. 146, s. 593, s. 704.
10. A M 81 a fol. s. 55, Sv. s. kap. 36; s. 533 H s. H sonar kap. 246.
11. Steenstrup, Norm. I s. 359.
12. A M 81 a fol. s. 101, Sv. s. kap. 55.
13. —→— s. 193, 201, 227, 229, Sv. s. kap. 102, 104, 113.
14. Falk, Sew. s. 113 ff..
15. A M 81 a fol. s. 115 Sv. s. kap. 62; Falk, Sew. s. 116.
16. —→— s. 158, s 65, s. 69, s. 120, s. 115, Sv. s. kap. 81, 42, 44, 64, 62.
17. —→— s. 112 ff.. Sv. s. kap. 62—64.
18. —→— s. 185, Sv. s. kap. 97.

Kapitel VII. Hærstyrken.

1. Hirdskrå kap. 27. N g L II s. 416.
2. Hirdskrå kap. 37. N g L II s. 432.
3. St. Hkr. s. 58 f.
4. Hirdskrå kap. 36. N g L II s. 428, s. 431.
5. Munch, N F H, Fjerde Deel, Første Bind s. 550 beregner styrken av de håndgangne menn, veitslemenn og sysselmenn, samt lagmenn til 3284 mann. Jfr. sstds s. 612 f.
6. Om kongens inntekter gir Steinnes Sksk. opplysninger. Aristokratiet hadde oppgitt handelen.
7. Hirdskrå kap. 48. N g L II s. 445.

8. N g L IV s. 658n; N g L II s. 44 anm. 35 (jfr. Kålund i H T N 4. rk. VI s. 196 ff.).
Om rettelser for å få hærstyrken til å svare til antall skip, se Konrad Maurer, Vorlesungen I s. 280 anm. 6 og Kaalund i H T N s. 197.
9. G 315. Da oppgaven gjelder hele landet, er den ikke et vedtak på Gulating, men en tilføyelse lik forannevnte notis. Om oppgavens alder se tabellen s. 121.
10. Johan Jerstad, Skiptal og skipreidetal. H T N 5. rk. VII s. 100 ff.. Bull Led. s. 14 anm. 1.
11. D N IV 3. Bull, Led. s. 108.
12. A M 81 a fol. s. 387, H. s. Hsonar kap. 102.
Det er regnet med testamentets tall unntagen for Vikens vedkommende, hvor man har regnet med forholdene som de var, da oppgaven ble skrevet ned i Gulatingsboken (se s. 123). Vaktskipet i Nord-Norge er tatt med.
13. N g L III s. 112.
14. Johan Jerstad, n. s. s. 102.
15. Se s. 117.
16. Steinnes Sksk. II s. 56.
17. D N I 470.
N g L IV s. 381 f., s. 385.
18. H T N 35te bind s. 57.
19. Om størrelsen av leidangsskatten i Borgartingslag og om når den kan være blitt lagt på bøndene, se Steinnes Sksk. II s. 113 ff..
20. Bull, Led. s. 141 ff..
21. F VII 1.
22. De vesentligste kilder er yngre lister over leidangsskatten (se s. 94). Det ligger dog i sakens natur, at skattedistriktenes grenser og dermed også navnene kan være blitt endret i århundrenes løp. Ikke minst gjelder det den gamle Gulatingslag og Frostatingslag, hvorfra man visstnok har ganske gode opplysninger, men hvor det gamle prinsipp, like stor skatt fra hver skiprede, må hatt innflytelse på distriktsinndelingen, fordi de økonomiske vilkår skiftet.
P. A. Munch ga alt for 100 år siden — på grunnlag av det materiale som da forelå — en oversikt over skipredeinndelingen (Historisk-geographisk Beskrivelse af Kongeriget Norge i Middelalderen). Senere er emnet behandlet i Norges land og folk. Bull, Leding regner opp (s. 108—145) alle skipreder og gir kartskisser. Jfr. Bull, Studier over Norges administrative inndeling i Middelalderen (H T N 5. rk. IV s. 257 ff., hvor forholdet på Østlandet drøftes). Asgaut Steinnes, Gamal skatteskipnad i Noreg med forarbeider særlig om Rogaland i sammes Leidang og landskyld, og i Mål og minne 1926 m. v. har delvis korrigeret Bull (Steinnes Sksk. II s. 56, s. 120, s. 133, s. 147, s. 149, s. 162, s. 163, s. 175, s. 177, s. 190).
Av interesse ville det være om de gamle naustetomter kunne påvises. Så er også gjort i Hardanger for et par skipreder (Bull, Led. s. 127). En systematisk samlet undersøkelse vites ikke å være gjort. Den måtte bygge på språklig, antikvarisk og topografisk grunnlag. Men det tør hende at utbyttet ikke

ville bli som man kunne ønske det. Sannsynligvis har de fleste tomter vært tatt i privat bruk da leidangsskipene forsvant, og eldre spor blitt utvisket. Men det tør være at det gis steder, hvor fjæren i tidens løp er blitt tilsandet og naustet flyttet annensteds. Finner man levninger sådanne steder, skulle dimensjonene gi veiledning.

Et resultat av stedsnavnforskningen tør være av ikke liten interesse, det gjelder navn sammensatt med hær (*herr*), hvorav det finnes noen langs kysten (O. Rygh, Norske Gaardsnavne XIV s. 74. Jfr. Magnus Olsen, Hedenske kultminder i norske stedsnavn, N V A S II 1914 nr. 4 s. 57). Herøy i Frierfjorden har formodentlig vært samlingssted for de fire leidangsskip fra nedre Telemark, men det tilhører en yngre tid. Det er rimelig å tro at man langt tilbake har hatt samlingspunkter for et begrenset område, hvor det ikke gjaldt å få samlet flere skip enn nødvendig for å kunne møte anfall av noen få vikingeskip. Jfr. Alexander Bugge, Tingsteder, gilder og andre gamle midtpunkter. H T N 5. rk. IV s. 217.

23. Se s. 94 ff.

24. Halvdan Koht, Um kjeldegrunnlage for saga um Håkon Håkonsson. H T N 5. rk. VI s. 16 ff., mener at tilfanget for denne saga må ha vært rett utførlige årboksopptegetninger i det kongelige kanselli.

25. Eirsp. s. 645, Hakonarsaga kap. 323; s. 649 og s. 653, kap. 328 og 334.

26. Hærtallene er et kapitel for seg i krigskunstens historie. Herodot sendte over 4 millioner persere mot Grekenland. Som seg hør og bør, står historiens far ennå som en smukk nr. 1; men de som er kommet etter, har hengt i etter evne, ikke minst Middelalderens kronister. I sitt store verk, Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte har professor Hans Delbrück gått til systematisk angrep på de store tall. Og i 2. utgave av A History of the Art of War har Sir Charles Oman erklært at han har sett seg tvungen til å oppgi enhver tillit til de uhyre tall som de fleste middelalderse kronister har gitt for hærstyrker og tap i slag i Middelalderen.

Før disse var den danske historiker Erslev kommet inn på samme emne i en avhandling om Danmarks folkemengde i Valdemars Seiers tid (H T D V, 5 s. 516. Kbhv. 1885). Et par eksempler herfra er opplysende. Kong Knut den mektige seilte i 1016 til England med en flåte, som av en samtidig kilde er angitt å være på 200 skip, av en annen samtidig 340 skip, av den noe yngre Adam av Bremen 1000 store skip og Jomsvikingesaga 800 skip. En preussisk hær, som i 1404 ble overført til Gottland, tellet etter de bevarte regnskaper 1500 mann, mens samtidige kronister oppgir den å være fra 10 000 til 15 000 mann.

Det er de store tall kritikken må rettes mot, de tall som skyldes «skjønn». Når sagaskriveren nevner flåter på 20—30—40 skip, kan tallene være riktige. Folk kan ha stått på stranden og tellet, tallene kan være blitt husket og senere kommet sagaskriveren for øre.

27. Munch, N F H IV, 1 s. 396, s. 402.

28. Islandske Annaler indtil 1578. Udgivne ved Dr. Gustav Storm. Chr.a 1888. S. 135.

Kapitel VIII. Leidangens siste århundrer.

1. Munch, N F H Fjerde Deel. Andet Bind s. 97.
2. Se s. 14, s. 49.
3. Se s. 118.
4. Munch N F H Fjerde Deel. Første Bind s. 412 ff..
5. Munch N F H. Tredie Deel s. 381. Fjerde Deel. Andet Bind s. 129.
6. L III kap. 15.
7. D N II 410, 417.
8. D N XIII 31. Brevet er brukt som seglremmer på et brev fra 1369.
9. Munch N F H Anden Hovedafdeling Første Bind s. 764.
10. —→— Fjerde Deel Andet Bind s. 159.
11. D N I 121. Bull Led. s. 147.
12. 1257, 1287, 1294, 1295, 1300, 1305. Munch N F H IV, 1 s. 160 ff., s. 170; IV, 2 s. 144; IV 2 s. 213, 216; IV, 2 s. 221 ff.; IV, 2 s. 337 ff.; IV, 2 s. 427, s. 429.
13. Allen, De tre Nordiske Rigers Historie I s. 542 ff.; II s. 457 m. fl. s.
Folke Lindberg, Bondefreder under svensk medeltid. H T S 48. årg. 1928 s. 1 ff.
Norges historie IV. bind, 1. halvbind s. 154 ff.. Kr.a 1909.
14. Munch N F H Fjerde Deel, Andet Bind s. 142 ff.
C. O. Munthe, Hr. Audun Hugleiksson Hestakorn til Hegranes og hans herre.
Bergens Hist. Foren. Skr. nr. 38—39 s. 43 ff.
15. Munch N F H Anden Hovedafdeling Første Deel s. 723.
16. —→— —→— s. 806 ff.
17. —→— —→— Anden Deel s. 80.
18. D N II 535.
19. Yngvar Nielsen, Bergen. Chr.a 1877 s. 221 ff.; s. 228 ff.. Walter Vogel, Geschichte der deutschen Seeschiffahrt I, Berlin 1915, s. 291, s. 296 f., s.320.
20. Walther Vogel, Deutsche Seestrategie in hansischer Zeit. Hansische Geschichtsblätter 55. Jahrg. 1930. S. 34 ff..
21. G 315.
22. Oscar Albert Johnsen, Finmarkens politiske historie, N V A S 1922 II nr. 3, s. 19 ff..
23. Se foran s. 119 f.
24. N g L III s. 169. Bull Led. s. 148.
25. D N III 465. Bull Led. s. 151 f..
26. O. A. Johnsen, n. arb. s. 28 ff..
D N I 670.
27. Steinnes Sksk. II s. 9 ff.; s. 51 ff.; s. 75 ff..
28. Allen, De tre Nord. Rigers Historie I og II.
29. Norske Rigs-Registranter. Chr.a 1861—1891. I, under vedkommende årstall.
Om Christoffer Trundssen handler Rolf Scheen, Sjørøver og admiral. Bergen 1941.
30. N. Rigs-Registr. I s. 209 ff..

31. N. Rigs-Registr. I s. 232 ff., s. 271.
32. —, — I s. 395; s. 477.
33. L. Daae, Krigen nordenfjelds 1564. Chr.a 1872.
Otto Vaupell, Den nordiske Syvaarskrig. Kbhv. 1891.
34. Fr. Hallager og Fr. Brandt, Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog av 1604. Chr.a 1855.
35. N. Rigs-Registr. under vedkommende årstall.
36. Barstad, Norges Landforsvar, se kap. I note 5.

VERKER BRUKT UNDER UTARBEIDELSEN
(Bøker brukt en enkelt gang er nevnt i notene).

Norges gamle Love, I—V. Chr.a 1846—1895 (forkortet N g L).
hvori bl. a.:

- i I: Gulatingsloven (G)
- Frostatingsloven (F)
- Bjarkeyretten (Bj).

(leidangsbolkene oversatt i Bull, Leding).

Eldre Borgartings Kristenrett (B)

(Jfr. Absalon Taranger, De norske folkelovbøker (Tidsskrift for rettsvidenskap 39. og 41. aarg. 1926 og 1928).

- i II: Kong Magnus Lagabøters landslov (L) (oversatt av A. Taranger)
- Kong Magnus Lagabøters bylov (Bl) (oversatt av Knut Robberstad)
- Hirdskrå (H.skrå).

i V: Glossar.

Norges gamle lover. Anden rukke 1388—1604. Chr.a fra 1912.

Diplomatarium Norvegicum (D N). Bind og no.

Eigla-Egils saga Skalla-Grimssonar. Sigurdur Nordal gaf ut. Reykjavik 1935.

Heimskringla. Noregs konungasögur. Af Snorri Sturluson. Udgivne ved Finnur Jonsson, Kbhvn. 1893—1900 (F J Hkr).

Oversettelse ved Gustav Storm (St Hkr). Nationaludgave 1900.

Fagrskinna. Noregs konongatal ved Finnur Jonsson. Kbhvn. 1902—03 (F J Fgsk).
Delvis oversatt ved Johan Schreiner. Oslo 1926 (Sch. Fgsk).

Det Arnamagnæanske Haandskrift 81 a fol., indeholdende Sverris saga, Boglunda-sogur, Hákonar saga Hákonarsonar. Kr.a 1910 ff. (A M 81 a fol.)

Eirspennill. Nóregs Konunga sögur: Magnus gode — Hákon gamli. Kr.a 1913—16 (Eirsp).

Konungsskuggsjá Speculum regale. Kbhv. 1920—21.

Kongespeilet. En oversettelse ved A. W. Brøgger. Oslo 1947.

Flateyjarbok. Chr.a 1859—68 (Flat.) også utgitt ved Sigurdur Nordal. Reykjavik 1944—45.

Orkneyinga saga. Kbhv. 1913—16.

- En samlet utgave av Norges Kongesagaer til Kong Magnus Lagabøter, oversatt av Gustav Storm og Alexander Bugge, utkom i 1914.
- P. A. Munch, *Det Norske Folks Historie*. Chr.a 1852 ff.. (Munch N F H).
- Johannes C. H. R. Steenstrup, *Normannerne*. Kbhv. 1876 ff. (Steenstrup, Norm).
- Edv. Bull, *Leding*. Kr.a 1920. (Bull, Led.).
- Ebbe Hertzberg, *Ledingsmandskabets størrelse i Norges middelalder*.
H T N 5. rk. II s. 241 ff.. (Hertzberg, Led. mandsk.).
- Asgaut Steinnes, *Gamal skatteskipnad i Noreg*, N V A A 1930 II No. 1. A 1933 II No. 3. (Steinnes Sksk.)
- Asgaut Steinnes, *Leidang og landskyld*. N V A S 1927 II No. 9. (Steinnes, L og 1).
- S. Hasund, *Bønder og stat*. Kr.a 1924. (Hasund B og s).
- Om oldtidens fartøyer har Håkon Shetelig gitt en oversikt i *Nordisk kultur XVI A*, Kbhvn. 1934 (s. 88 ff. med litteraturfortegnelse).
- Philibert Humbla, *Galtabäckshåten och tidigt båtbyggeri i Norden*. Göteborgs kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-samhälles Handlingar, Femte följdén, ser. A band 6 n:o 1, Göteborg 1937 (med litteraturfortegnelse) behandler detaljer vedrørende båtbygging før og nå.
Av senere litteratur merkes
- G. Rosenberg med Bidrag af Knud Jessen og Fr. Johannessen, *Hjortspringfundet*. Nordiske Fortidsminder, Bd. III H. 1. Kbhvn. 1937.
- Gutorm Gjessing, *Båtfunnene fra Bårdset og Øksnes*. Tromsø museums årshefter, vol. 58, kult. avd. nr. 8. Tromsø 1935.
- De siste års utgravninger på Vestlandet er behandlet i Bergens museums publikasjoner. De er etter Shetelig fortsatt av Færøyvik.
- Hjalmar Falk, *Altnordisches Seewesen. Wörter und Sachen IV*. Heidelberg 1912 behandler emnet fra filologisk standpunkt.
- N. E. Tuxen, *De Nordiske Langskibe, et Forsøg, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1886. II. Række I. Bind. Kbhvn. 1886, diskuterer skipsbyggingen i Sagatiden fra teknisk standpunkt.
Om Oldtidens og Middelalderens våpen har flere forskere gitt en oversikt i *Nordisk Kultur XII: B*. Oslo 1944 (med litteraturfortegnelse).
- Hjalmar Falk, *Altnordische Waffenkunde*, N V A S 1914 II No. 6 behandler emnet fra fiologisk standpunkt.
Om skattlandene henvises til:
- J. Storer Clouston, *A History of Orkney*. Kirkwall 1932.
→— The Battle of Tankerness i *Proceedings of the Orkney Antiquarian Society*. Vol. VI. Kirkwall 1928.
- H. Marwick, *Leidang in the West*. Orkney Antiquarian Society. Vol. XIII. Kirkwall 1935.
→— Naval Defence in Norse Scotland i the *Scottish Historical Review* Vol. XXVIII No. 105. April 1949.
- Carl J. S. Marstrander, *Det norske Landnåm på Man*. Norsk Tidsskrift for sprogvidenskap, Bind VI. Oslo 1932.
→— Treen og keeill i do., Bind VIII, Oslo 1937.
- R. D. Farrant, *Mann*. London 1937.

- NVA = Det norske videnskapsakademi i Oslo (Videnskabssekskabet i Kristiania)
 A II (Avhandlingar, Historisk-filosofisk klasse). S. II. (Skrifter. Historisk-
 filosofisk klasse).
- ISKV = Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A (B, C).
- NK = Nordisk Kultur, samlingsverk.
- HTN (S, D) = (Norsk) (Svensk) (Dansk) historisk tidsskrift.
- Aasen = Ivar Aasen, Norsk Ordbog. Tredie Oplag. Chr.a 1900.
- Fr. = Dr. Johan Fritzner, Ordbog over Det gamle norske Sprog. Omarbeidet
 Udgave. Kr.a 1886—1896.
- Torp = Alf Torp, Nynorsk etymologisk ordbok. Kr.a 1919.

RETTELSER

- S. 18 l. 20 f. o.: tidsberegning, les tidsregning.
- S. 60 l. 19 f. n.: skjøtsbarmen er ikke oldnorsk.
- S. 78 l. 15 f. o.: hanseprivilegiene, les hanseprivilegien.
- S. 91 l. 14 f. n.: efter personlig mangler (
- S. 105 l. 1 f. o.: uttrykket, les uttrykket i.
- S. 125 l. 6 f. o.: økt, les økte.
- S. 127 l. 1 f. n.: i, les om.
- S. 144 l. 4 f. n.: høvdingens, les høvdingenes.
- S. 148 l. 7 f. o.: Joliffe, les Jolliffe.
- S. 148 l. 5 f. n.: B. og s., les B. og s., s.
 Noen trykkfeil har også innsneket seg i den oldnorske tekst, således f. eks.:
 S. 106 l. 19 f. n.: lewder, les lwdr, l. 18 f. n.: þottugt, les þottuzt.

DEL II

LEIDANGENS SJØMILITÆRE BETYDNING OG DENS INNFLYTELSE PÅ NORGES HISTORIE

Av kommandør *Sven Oppegaard.*

Kilder.

Jacob Aall: Snorre Sturlassons kongesagaer.

G. Storm: Snorre Sturlassons sagaer.

Yngvar Nielsen: Norges historie, bind I—IV.

Andreas Holmsen og Magnus Jensen: Norges historie.

Edu. Bull: Leding.

Oscar Albert Johnsen: Noregsveldets undergang.

Johan Schreiner: Hanseaterne og Norges nedgang.

Gunnar Houdenak: Oversikt over Nordens Sjøkrigshistorie.

Historisk Tidsskrift 4 R., 3 B., 5 R., 2. B., 34 B. 7. hefte.

Historiske avhandlinger tilegnet professor dr. J. E. Sars.

Norges Handels- og Sjøfartstidende 1918: Norges skipsfart i gamle dager, av professor dr. *Oscar Albert Johnsen*.

Aftenposten 1926: Oppgangs og nedgangstider i Norge i de siste tusen år, av professor, dr. *Alexander Bugge*.

Den norske Sjøfarts Historie B. III.

Alexander Bugge: Studier over de norske byers selvstyre og handel før hanseaternes tid.

Generalmajor A. D. Dahl: Nord-Norges Forsvar fra vikingetiden til i dag.

Gerhard Hafström: Leding och Marklandsindelning.

Kapitel 1.

FRA HAKON ADELSTEINSFOSTRE TIL OLAV DEN HELLIGE

Det Norge som Harald Hårfagre samlet under sitt kongedømme sammen med erobringer utenfor landet utgjorde et anselig rike. Mot nord strakte det seg til Malangen, og Finnmark ble skattland. Ved erobringen av Ranrike – Bohuslen – ble Gøtaelven grensen mot syd. På sin vesterhavsfert etter slaget i Hafrsfjord gjorde han seg til herre over Hjaltland (Shetlandsøyene) og Orknøyene og herjet Suderøyene, som senere ble erobret, og fór muligens så langt syd som til Øya Man. Dette vesterhavstokt var en nødvendig følge av seieren i Hafrsfjord for å sikre seg mot de vikingehøvdingene som hersket på disse øyer og som etter släktsforhold hørte til hans bitreste uvenner. Før deres makt var brutt, kunne han ikke føle seg trygg som konge i Norge.

Forutsetningen for disse erobringer utenfor Norge og for å holde riket sammen var sjømakt. Den siste del av selve Norges samling med underleggelse av Vestlandet ble også utført ved sjømakt. Harald Hårfagre hadde i Nidaros bygd en sterk flåte. Det var en stolt flåte hvormed kongen om våren seilte til Nordmøre og Romsdalen, heter det, og en vesentlig grunn til hans seier over motstanderne var at hans flåte tydeligvis har bestått av større og bedre utrustede skip enn de skip motstanderne rådde over.

For sjømakt hadde også Norge de beste betingelser. For store deler av landet var havet en hovednæringskilde, først og fremst ved fiske, og dernest ved handels- og herjingstog mot oversjøiske land. Nordmennene ble derfor tidlig oppalet til sjøfart. Sjølivet med sine

mange farer, men også med store muligheter for rik vinning lå vel til rette for det norske lynne med sin hang til dåd og eventyr. Det som det norske folk i utpreget grad eide, var initiativ og dristige tiltak. Allerede før vikingetiden drev nordmennen en betydelig oversjøisk handel vesentlig med trelast fra Vestfolddistriktene og med tørrfisk fra Hålogaland.

Så tok det til med sjørøveri. I det siste tiår av det 8. århundre svermet det av norske sjørøvere i farvannet ved Hjaltland og Færøyane. Sjørøvertogene utviklet seg til de store vikingetog. Med de relativt små, åpne fartøyer foretok vikingene langt utgående herjings- og plyndringstog og spredte skrekk og ødeleggelse hvor de fór fram. Målet var å vinne gull og gøds, men også å oppnå ry og anseelse. Det rike bytte som vikingene vant, lokket flere og flere til å fare ut. Togene vokste til hærferder og utvandringsekspedisjoner, hvorunder land også ble erobret og kolonisert og nye riker dannet.

Disse vikingeferder fostret hardføre og djerpe sjømenn og tapre krigere, men også megen villhet og råskap. I sine kamper hadde vikingene sin styrke i samhold og sin utviklede krigskunst.

Den rike fremgangstid som vikingetiden ble for vårt folk skyldes ikke minst at da lå Europa så å si åpent for dets foretaksomhet, hva enten denne ytret seg i plyndring og erobring eller på fredelig vis i handel og kolonisasjon.

Vel ikke noen annen tid i Norges historie har brakt så mange evner til utfoldelse hos menneskene som vikingetogene, skriver professor, dr. Alexander Bugge. Den skapte pågangsmot og klokskap, sterke, helstøpte karakterer, menn som forsto å sette seg lange mål og å nå dem til slutt om de enn ikke så på midlene. Noen vanskeligheter ved å bemanne en stor krigsflåte med krigstrente besetninger meldte seg således ikke.

Også økonomiske midler til en stor flåterustning hadde kong Harald ervervet. Det heter i sagaen at der han vant rike under seg, tilegnet han seg all odelen og lot alle svare landskyld. Det heter også at han øket pålegg og landskyld meget. I sin Norges Historie fremholder imidlertid Andreas Holmsen at det vi forstår ved skatter, er det ingen spor etter fra kong Haralds tid; det var også noe fremmed for nordisk tankegang. Men i og med at han erobret en landsdel, kan han nok ha lagt så drøye bøter på hele folket der for den motstand de hadde gjort, at det tok en årrekke å betale dem, og mange måtte likefrem sette sin jord i pant til ham for å greie det. Slikt

kunne i senere tid bli oppfattet som han «skattla» og «tok odelen» fra bøndene. En hel del jordegods slo han sikkert også direkte under seg, først og fremst gårdene etter de høvdingen han felte eller drev fra landet med de leilendingsbruk som kunne ligge under dem. Selv bodde kong Harald mest på de sørvestlandske høvdingsetene på Karmøy, Mosterøy og Stord. Her hadde før de aller verste kyst-røverne holdt til, så det var nok ikke småtterier av gods og gull som fulgte med dem. En kan i det hele være trygg på at Harald gjennom sine seiere fikk tak i en ganske anselig del av den rikdom som i vikingetiden hadde hopet seg opp i landet.

Ved den livlige handel sammen med vikingetogene som nemlig ikke bare gikk ut på krig og plyndring, men også på kjøpmannsferd, må i det hele tatt store rikdommer være kommet til landet. Norges samling foregikk således i en kommersiell oppgangstid, og professor Bugge skriver likefrem at Norge ble samlet fordi trelasten og tørrfiske slo seg opp.

Liksom erobringen av det utstrakte rike med de relativt fjerntliggende oversjøiske biland var betinget av en sterk sjømakt, så ble den ikke mindre påkrevd for å holde det mot ytre og indre fiender.

Hvordan det enn forholder seg, har kongen pålagt folket store ytelser, hvorved han kunne skaffe seg en stor og pålitelig krigsmakt uten å eske folkets samtykke. Erobrerkonge som han var, har han selv villet og kunnet rå over sine rustninger. For hans sønn, Håkon Adelsteinsfostre, var forholdene annerledes. Han var hentet hjem fra England av den mektige Sigurd jarl og må antas å være underkastet betingelser for å bli konge. Da han krevde kongenavn på Øreting, bød han til gjengjeld å gi odelen tilbake til bøndene, det vil med andre ord si å oppgi Harald Hårfagres enevelde, og han avskaffet de skatter som faren hadde innført, og den stående hær. Han lot folket, eller rettere høvdingene, få del i makten således at kongen ikke kunne pålegge nye skatter og utredslar uten folkets samtykke på lagtingene. Kongen kunne således heller ikke alene pålegge byrder til et kraftig sjøvern, som i første rekke måtte sørges for under den daværende politiske situasjon, rikets samling på den ene side og de truende vikingeangrep på den annen; men ved forhandlinger oppnådde han at befolkningen til gjengjeld for at han opphevede nevgildeskatten selv påtok seg distriktsvis å holde og utruste et tilstrekkelig antall skip. Det var leidangsinstitusjonen som derved ble opprettet i Norge. I virkeligheten vant kongen derved tillike en betydelig seier

til fordel for sitt på forfatningsmessig grunnlag bygde kongedømme. Kongen ble derved statsrettslig anerkjent som det hele folks militære høvding og leder.

Leidangsvesenet er i sin opprinnelse meget eldre enn Håkon den gode. Det eksisterte fra tidligere både i Sverige og Danmark, samt i England. Det kong Håkon gjorde var å gi det et fast system med skipreder og utredsler.

Leidangsfartøyenes størrelse synes opprinnelig å ha vært 20-sesser, fartøyer med 20 par årer. I Gulatingslagen foregikk imidlertid en forandring fra 20-sesser til 25-sesser. Denne omlegging antas å ha funnet sted etter Magnus Erlingssøns lovrevisjon mellom 1164 og slutten av 12. eller første halvdel av 13 århundre. Sannsynlig er det at den er foranlediget av kong Sverre i 1199, som likesom flere tidligere konger la megen vekt på å få store skip. Sverres saga beretter nemlig at han på vårparten dette år holdt ting med bøndene i Trøndelagen og sa at når våren kom for alvor, kunne man vente overfall av baglerne. Han ba dem derfor bygge skip til hjelp for birkebeinerne. Bøndene fant dette rimelig, og på deres spørsmål om hvor mange og hvor store skip kongen tenkte å ha, ba han dem for hvert fylke å bygge et skip på 25 rom eller større, og bøndene lovet godvillig å gjøre hva han ba om.

I det svenske verk «Leding och Marklandsindelningen» anføres uten forbehold at omleggingen ble gjennomført av kong Sverre: «Gjennom en av Sverre gjennomdrevet leidangsreform innførtes en større fartøysklasse, 25 sesser i Gulatingslagens fylker, hvilken fartøystype ble regnet som storskip — som derimot ikke innførtes i Viken og Trøndelagen.»

Riksarkivar Ebbe Hertzberg antar at omleggingen skyldes at det vestenfjeldske viste seg å være mest utsatt for og måtte frykte angrep fra Gunhildssønnene. Han henlegger åpenbart forandringen til et tidligere tidspunkt enn det nevnte. Han anfører videre at kystfylkene fra Agder til henimot det trondhjemske i det hele tatt nettopp var den del av landet som lå mest åpent for fiendtlige herjinger fra vest og syd, især når Viken som så ofte i det tidsrom ikke tilhørte riket. Følgelig hadde Gulatingslagens bønder samme interesse som kongen av at sjøvernet på denne kant av landet ble fullt effektivt. I følelsen derav skulle det da være at de fra først av har påtatt seg å stille ibåde større skip og større beestninger enn annetsteds.

Ifølge Gulatingslagens paragraf 315 skulle vikværingene stille 60

20-sesser og grøncrne dessuten 1 skip, egderne 16 25-sesser, rygerne 24 25-sesser, horderne likedan, sygnerne 16 25-sesser, firderne 20 25-sesser, mørerne 16 25-sesser, romsdølerne 10 20-sesser, nordmørerne 20 20-sesser, trønderne 80 20-sesser, namdølerne 9 20-sesser, håløyerne 13 20-sesser og en 30-sesse, 7 i den søndre halvdel og 6 i den nordre halvdel fordi de har vakthold mot øst. I alt skulle det således stilles 310 leidangsskip. Denne oppgave er tydeligvis utformet etter overgangen fra 20-sesser til 25-sesser i Gulatingslagen.

Når det i enkelte håndskrifter står at ved full leidang går ut av Norge 336 20-sesser skriver dette seg antagelig fra en eldre tid enn denne paragraf 315.

Det har vært antatt og fremholdt at utbudstiden for leidangen til angrepskrig var begrenset til 2 måneder i Gulatingslagen og noe mer for Frostatingslagen. I en artikkel om «leidangsordningen i lys av sagaene» i Historisk tidsskrift 34 bind, hefte 7, pag. 565, uttaler Harry S. Øberg at sagaene aldri gir inntrykk av at noen reell bestemmelse er i kraft som begrenser leidangsutbudet således. En hører vel om at leidangsfolket klager over utbuddets lengde og helst vil fare hjem og at de bryter leidangen. Men ingen ting tyder på at dette er noe de etter loven kan kreve. Det sier seg selv, anfører han, at en bestemmelse som skulle gå ut på å begrense leidangsutbuddet til 2 måneder ville ha svekket kongens evne til å føre krig i den grad at vi bare av den grunn må kunne se bort fra at den har eksistert. Han anfører flere eksempler på at utbuddet har vart meget lengre. Tidlig våren 1201 utbød f. eks. kong Sverre leidang som må ha vart til uti februar 1202 — altså nesten et helt år. Vi kan derfor, fortsetter han, også med støtte av hva sagaene har å berette, slå fast at bestemmelsen i Gulatingsloven paragraf 300 om at bøndene skulle rede ut 2 månedsmater til hver hamle, er satt i loven, ikke med det for øye å begrense leidangsutbuddet til like mange måneder, men for å få knesatt en begrensning av hvor mye kost kongen kunne forlange av bøndene i forbindelse med at leidangen ble budt ut. Den må derfor betraktes som en sikringsbestemmelse fra bøndenes side i Gulatingsloven, begrunnet og fremkalt av at denne landsdelen i langt høyere grad enn noen annen del av landet tok del i landevernet.

Riktigheten av denne fremstilling bestyrkes ved følgende bestemmelse i Gulatingslovens paragraf 302: «Nå må man ikke hefte leidangen lenger ute enn at man har en halv månedsmat av hver slags igjen.» Deri ligger således begrensningen av utbudstiden.

Ved leidangsinstitusjonen fikk Norge en fast, bredt anlagt og folkelig flåteorganisasjon som ble lempeligere å holde enn den stående krigsmakt. Og ved fastsettelesn av skipenes størrelse ble det en homogen flåte. Leidangsskipene var også større enn vikingskipene om de enn snart ble ansett for små.

Ved denne kong Håkons flåteorganisasjon og ved sin lovgivning kom Norge til å vokse både innad og utad. Det var også gode tider i landet under hans regjering. England var nemlig i krig, og det var visst nettopp grunnen til at kong Adelstein sendte Håkon hjem til Norge for å sikre seg tilførsler derfra.

Etter kong Håkons fall i slaget ved Fitjar gikk Norge over til Gunhildssønnene; men under disse gikk landet tilbake. Krigen i England sluttet i 954. Det ble uår i riket. Silden gikk ikke til landet, og kornet ville ikke modnes. Harald Gråfeld ble den egentlige overkonge; men det var stadig kamper med fylkeskongene av Harald Hårfagres ætt og mellom brødrene innbyrdes, samt med Sigurd og Håkon jarl som rådde over Trøndelagen.

Merkes skal det dog at Harald Gråfeld under sin Bjarmelandsferd utstrakte Norgesveldet ikke bare over Finnmark som Harald Hårfagre hadde gjort til skattland, men også over Kolahalvøya.

Danmark var på denne tid, etterat landet påny var samlet, blitt det mektigste rike i Skandinavia. Etterat Gunhildssønnene var fordrevet ved Håkon jarls machinasjoner og den danske konge Harald Blåtanns hjelp, fikk denne herredømmet over Norge. Dermed begynte fremmedveldet. Fra først av en søndringens, splittelsens og en nedgangstid; men nettopp gjennom splittelse og fremmedåk skulle nordmennene til slutt finne seg selv og føle seg som ett folk.

Under Harald Blåtanns herredømme ble Håkon jarl som takk for hjelpen den styrende i Norge. Da en av de gjenlevende Gunhildssønner, kong Ragnfród på Orknøyene i 971 gjorde anfall mot Norge, møtte Håkon jarl ham på Sunnmør; men kampen ble uavgjort, og Ragnfród underkastet seg de fire fylker sønnenfor Statt, Fjordane, Sogn, Hordaland og Rogaland. Neste år bød Håkon jarl ut leidang fra fylkene nordfor Statt. «Det ga klang i hele Norge da sjøkrigerne samlet seg til eggenes klang» sier skalden — et vitnesbyrd om at leidangen var populær. Håkon jarl møtte kong Ragnfród ved Dinganes i Sogn, hvor det ble en hard kamp som endte med seier for Håkon jarl, og kong Ragnfród flyktet tilbake til Vesterlandene.

Etterat Håkon jarl hadde understøttet Harald Blåtanns kamp mot den tyske keiser Otto II, sa han seg løs fra den danske konge. Denne foretok da et tog mot Vestlandet og herjet; men da Håkon jarl nærmet seg med sin hær, skal han ha trukket seg tilbake.

Norge fikk nå en rekke lykkelige fredens år. Landet var i sterk oppkomst. Avlingene slo godt til. Handel og skipsfart florerde. Hålogalendinger, horder og vikværinger, som før hadde fart på vikingetog, lærte at farmannens fredelige yrke også kunne bringe gull. Håkon jarl selv var ivrig for å fremme handel og samferdsel. Sjømannskap og skipsbyggingskunst gikk hånd i hånd, og Nordens folk, først og fremst kanskje nordmennene, var de ypperste sjøfarende i Europa.

I løpet av vikingetiden gikk nemlig skipsbyggingen stadig fremover, og tendensen gikk mot større skip. Fartøyenes størrelse ble regnet etter antallet av robenker (sesser) på hver side. Tyve-sessene hadde tilsammen 40 årer og 90 manns besetning. På tredve-sessene var det to mann til hver åre, altså 120 roere og en besetning på henimot 260 mann.

Større og større bygdes krigsskipene. De store skip som bruktes i Middelhavet, har sannsynligvis dannet forbilde. All menneskelig kunst og snille ble anvendt for å gjøre dem så fullkomne som mulig. De kaltes langskip på grunn av den store lengde i forhold til bredden. Leidangsfartøyene vedble dog å være forholdsvis små, og erfaringen lærte snart at med en leidangsflåte alene kunne landet ikke forsvares. Den måtte suppleres og forsterkes med større skip som landforsvarets kjerne. Da sådanne ikke inngikk i leidangsloven, ble de bygd av kongene selv, den oftere nevnte kongelige flåte. Dessuten anskaffet også ledermennene seg store og mer høybordede skip. De bød naturlig på vesentlige taktiske fordeler. Det store antall krigere ombord på dem ga dem en avgjort overlegenhet over de mindre, hvortil kom at fra de høybordede skip kunne det skytes nedover på de mindre og lavbordede, og fra dem var de også vanskeligere å entre. Storskipene ga således den alltid etterstrepte og viktige, taktiske kraftkonsentrasjon. Det fremgår også at utrustning, våpen og kampmåte har vært en ganske annen på storskipene enn på leidangsfartøyene.

Allerede da Harald Hårfagre under Norges samling bygde flåte i Nidaros, la han seg som nevnt til mange storskip, og det var med sine og stormennenes storskip at han vant Norges rike og holdt det sammen.

I Torbjørn Hornkløves kvad om slaget i Hafrsfjord heter det også at kong Kjótve og Haklaug kom mot ham med knarrer, som var store skip især handelsskip. — Erik Blodøks og hans sønner baserte også sitt herredømme på den kongelige flåte. For så vidt betegner det en svekkelse at Håkon den gode reduserte den kongelige flåte og støttet seg til leidangsflåten.

Den kongelige flåte med tillegg av de av høvdingene (lendermennene) stillede fartøyer var et slags første krigsoppbud, sterkt nok til å avslå eller omvendt selv å utføre et angrep i påvente av at leidangsflåten kunne bli mobilisert, og velutrustet nok til derpå også å danne den egentlige kjerne i den hele forsvarsstyrke.

I Håkon jarls kamp med Jomsvikingene i Hjørungavåg (986) hadde disse 60 store, høybordede, virkelige krigsskip, såkalte «skeider». Håkon jarl hadde 180 fartøyer, vesentlig leidangsskip, men også noen knarrer, som dog var småskip i forhold til skeidene.

Det eneste virkelige krigsskip i hans flåte var Eirik jarls storskip «Jernbarden» med jernbeslått stav.

Leidangsskipenes svakhet kom her åpenbart til syne. Tross det store antall gikk kampen først nordmennene imot og de begynte å vike. Men med sin kraftige jernbarde lyktes det Eirik jarl å stanse motstanderen og avgjøre kampen til nordmennenes fordel. Sigvalde jarl flyktet med 35 skip, og resten ble da overvunnet.

Med Olav Tryggvasons styre og hans virke, som ble av grunnleggende betydning for Norge, innledes en ny tid — overgangen fra oldtid til middelalder.

Han gjennomførte en sterk kongemakt og gjorde seg enerådende i landet. Å styrke rikets forsvarskraft var ham meget maktpåliggende, så meget mer fordi han ved en pågående fremferd skaffet seg mange fiender i og utenfor landet, blant dem den mektige danske konge Svein Tjugeskjegg og den svenske Olav Skotkonung. Håkon jarl oppga motstanden mot ham og ble drept. Litt etter litt dannet det seg et stort forbund mot Olav Tryggvason av den danske og sveakongen samt Håkon jarls sønner. Kong Olav iverksatte omfattende rustninger til den store kamp. Han erkjente fullt ut de store fartøyers fortrin, og i de siste tre år av sitt styre bygde han oppe i Nidelven tre store såkalte havskip: «Tranen», «Ormen Korte» og «Ormen Lange». Dette siste var det største fartøy som var sett i Nord-Europa. Det skal ha hatt en besetning på 300 mann.

Våren år 1000 kunngjorde kong Olav at han ville by ut leidang om sommeren.

Han seilte da til Vendland for å søke forbund med hertug Bolizlav. Øyensynlig er sagaenes beretning om at han dro av sted med 60 skip ikke riktig. Kongen hadde seilt til Viken med 11 storskip, antagelig bare kongelige skip, og der var leidangsflåten stevnet til møte; men denne lot vente på seg, muligens med hensikt på grunn av uvilje mot kong Olav. Da det var om å gjøre for kongen å komme til Polen før motstanderne fikk samlet sin styrke, har han antagelig ikke villet oppbeie leidangsflåten, men er dradd av sted med de fartøyer han hadde. De var meget store skip og representerte for så vidt en homogen og meget respektabel styrke. Kildene stemmer overens i at kong Olav i slaget ved Svolder hadde bare 11 fartøyer, og det er sannsynlig at det vare de samme som han hadde seilt fra Norge med. — Kong Olav ble vel mottatt av hertug Bolizlav. Denne gikk med på forbundet og stilte 60 skip til kong Olavs assistanse. Disse skulle føres av Sigvalde jarl av Skåne som var flyktet til Polen på grunn av strid med den danske konge. Han opptrådte som kong Olavs venn, men det er meget mulig at han som sagaene beretter, allerede nå spilte under dekke med Svein Tjugeskjegg, hva enten det var for å oppnå forsoning, eller at kong Svein har søkt forlik med ham for å få hans hjelp. Det synes iallfall sikkert at Sigvalde jarl fikk kong Olav til å utsette avreisen inntil han fikk beskjed om at motstandernes styrke var samlet ved Svolder.

Den 9. september år 1000 sto det skjebnesvangre slag på dette sted. Sigvalde jarl hadde fått overtalt kong Olav til å la ham lede flåten og styrte inn mot det; men da den kom i nærheten, lot han seilene falle på sine skip og styrte inn under land hvor de ble liggende uten å ta del i kampen. I det avgjørende øyeblikk så kong Olav seg således sveket av sin forbundsfelle.

Det var en veldig fiendtlig styrke han nå sto overfor. Bl. a. møter vi igjen her Eirik jarls «Jernbarden». Denne formidable koalisjon som således var formert mot Olav Tryggvason, gir et pregnant vitnesbyrd om den store respekt det sto av denne norske konge.

Overfor denne svære overmakt fikk kongen av sine folk oppfordring til å flykte; men det ville han ikke. Han lot blåse til samling av sine fartøyer og tenge dem sammen. «Ormen Lange» lå i midten med «Ormen Korte» og «Tranen» på hver side. De bøybordede skips fordeler viste seg også i dette slag. Først la Svein

Tjugeskjæg med danene seg mot kong Olav; men nordmennene overvældet dem med skudd fra sine høye skip så de måtte trekke seg tilbake. Bedre gikk det ikke svearne da de forsøkte. Hardest ble kampen da Eirik jarl med «Jernbarden» angrep «Ormen Lange». Lenge holdt nordmennene hans folk tilbake. Men omsider ble «Ormen Lange»s krigere trette og sank sårede ned. Da ga Eirik jarl sine menn ordre til å entre. Første gang mislyktes det; men til slutt fikk de dog fast fot på «Ormen Lange». Dens besetning ble meid ned. «Tranen» og «Ormen Korte» fløt tomme for folk. Da alt håp om motstand var ute, sprang kong Olav overbord.

Kort, men strålende som en meteor hadde Olav Tryggvasons livsbane som Norges konge vært, og temmelig udelt beundring har hans eventyrskikkelse fostret i ettertiden. For en nøktern og objektiv bedømmelse kan denne så fremragende konge likevel ikke fritas for en hardhendt kritikk fordi han ved overmodig og ansvarsløs dumdrighet bare av hensyn til personlig ry og ærgjerrighet kunne sette sitt lands og folks skjebne på spill ved å gå til kamp mot så sterke motstandere med så få skip. Og det tiltross for at mange av hans menn rådde til å trekke seg unna. Vel kan det berømmes som tapperhet, men klokt og sindig kan det aldri betegnes å være. Det ypperste av rikets forsvarsmakt var med i kampen og gikk tapt, og noen leder var ikke utpekt for det tilfelle at kongen falt. Følgen av nederlaget ved Svolder var at riket ble delt mellom seirherrene og oppstykket som det hadde vært før slaget i Hafrsfjord. Ingen felles bånd bandt hele landet sammen. Den danske konge fikk Viken unntatt Ranrike. Sveakongen fikk landet i øst fra Gøtaelven til Svinesund så svearikets grenser påny, likesom i Harald Hårfagres første dager, ble flyttet ut til havet i vest. Dessuten fikk den svenske konge de fire inntrønderske fylker samt begge Mørene og Romsdal. Eirik jarl erholdt de fire uttrønderske fylker samt Hålogaland og Namdalen foruten alt land fra Lindesnes til Statt.

Det er dog ingen spor til at landets sponderlemmelse vakte forbitrelse eller misstemning, tvertimot. Alle vitnesbyrd samstemmer i at jarlene (Eirik og hans bror Svein som styrte som sveakongens lensmenn) var «vennesæle menn og gode styrere» som sagaen sier, og at kun få lengtet tilbake til Olav Tryggvasons dager. Nå var det fred og gode år, og stormennene kunne rå seg som de selv ville i hver sin bygd. Det var ingen undertrykkelse.

Jarlenes makt i Norge sto likevel på svake føtter. Harald Hår-

fagres ætt og enekongedømmet må ha hatt mange tilhengere ute blant folket, særlig blant almuen. Eirik jarl forlot landet 1015 og delte sitt rike mellom sin bror Svein og sin sønn Håkon. Ingen av dem kunne måle seg med den mann som nå skulle prøve å reise Harald Hårfagres kongestol — Olav Haraldsen.

Den største kamp fikk kong Olav naturlig å føre mot jarlene. Kongen skaffet seg skip og forsøkte et dristig overfall på dem i Trøndelag. Det mislyktes. I stedet kom Svein jarl og Einar Tambar-skjelvær uforvarende over kongen som måtte flykte og trakk seg ned til Viken. Svein jarl utbød leidang i Hålogaland og Trøndelag og fikk støtte av høvdingene så vel nordpå som i Gulatingslagen, bl. a. av Erling Skjalgsønn. Kongen fikk sin største styrke fra Oplandene og i Viken. Også fra Aust-Agder sluttet høvdingene seg til ham. Den kamp som skulle utkjempes, var en kamp for Norges enhet, mot søndring og fremmedvelde; men den var også en kamp mellom Østland på den ene side og mot Vestland og Nordland på den annen. Derved fikk den sin historiske betydning.

Kong Olav samlet sine skip i Drammensfjorden og seilte ut etter Folden. Samtidig var Svein jarl kommen nordfra med sin leidangsflåte. Flåtene møttes ved Nesjar, sannsynligvis Nevlunghavn, 25. mars 1016. Utfallet av slaget ble at jarlen flyktet; men kong Olav forfulgte ikke sin seier, som hans fosterfar Sigurd Syr rådet ham til, idet han skal ha sagt: «Det er min tanke at med ditt sinnelag og din herskelyst vil du sent gjøre stormennene til tro menn.» Kong Olav lot jarlens styrke oppløse seg.

Likesom Olav Tryggvason hadde Olav den hellige under sin vikingferd fått sterk tro på store skips fordeler, og noe av det første han foretok da han var blitt konge, var å bygge det store skip «Karlshode», som fikk navn etter det mannshode som kongen selv hadde utskåret til forstevnen. Dette fartøy hadde han med i slaget ved Nesjar. Senere bygde han det store skip «Visund» (bisonoksen).

Karakteristisk er det at denne kamp for rikets samling, likesom Harald Hårfagres, var en flåtekamp. Naturlig har det sin hovedgrunn deri at det var lettere og hurtigere å føre en større hærstyrke fram sjøveien enn over land. Tenker en seg kong Olav uten flåte, ville han ikke ha kunnet ta opp kampen mot Svein jarl. Denne kunne ha herjet kysten rundt i det område kong Olav hadde underlagt seg, og alltid unngå dennes angrep. Likesom andre land under

krig søkte forsyninger i Norge, trengte dette også tilførsler utenfra. Disse tilførsler kunne også bare sikres ved sjømakt.

Etter dette slag ved Nesjar var kong Olav virkelig herre i Norge; men sikker var hans stilling ikke. Både den danske og den svenske konge var hans fiender. Etter Olav Tryggvasons fall hadde som anført den svenske konge fått Ranrike, og han krevde skatt i Trøndelagsfylkene. Den danske konge fikk Viken som kong Olav nå hadde underlagt seg. Denne gjorde også fordring på Ranriket og sommeren 1017 bød han ut leidang og dro sydover til Gauteelven. Men både vestgøter og vikværinger var mot krig fordi den hindret det livlige handelssamkvem mellom dem. Især var det et følelig savn for vestgøterne at kong Olav forbød all utførsel av sild og salt fra Viken til Gautland. Etter lange underhandlinger og som følge av den trussel både mot den norske og svenske konge som Knut den mektiges tilbakekomst fra England innebar, ble forlik sluttet i Kongehelle hvorved Norge fikk Ranrike tilbake.

Etter Sigurd Syrs død la kong Olav også Ringerike under seg. Således fantes ikke noen underkonger i Norge. Hele landet fra Gauteelven i syd til Eidskogen i øst og Hvitehavet i nord lød nå under en konge. Olav Haraldsen hadde gjenopprettet Harald Hårfagres verk.

Etter kong Olav Tryggvasons fall var forbindelsen med skattlandene og nybygdene løst. Denne forbindelse fikk Olav den hellegne knyttet igjen, og Orknøyene og Hjalmland ble fra nå av en virkelig del av Norges rike. Noe erobringstog derhen ble det ikke nødvendig å foreta.

De herskende jarler på Orknøyene, Bruse og Torfinn, sønner av Sigurd Lodvessøn, lå i strid. Bruse som opprinnelig hadde hatt en tredjedel av øyene, arvet etter inngått overenskomst resten av dem etter en avdød bror, Einar, og overlot sin yngre bror Torfinn en tredjedel. Denne fordret imidlertid halvdel. Da de ikke ble forlikt, reiste Bruse til Norge og søkte kong Olavs bistand. Kongen fikk ham til å ta sin opprinnelige tredjedel i len og tok den annen tredjedel som sin eiendom. Da Torfinn hørte om Brusers ferd, dro også han til kong Olav, og denne forlangte at Torfinn likeledes skulle ta sin del som len, hvilket han etter megen betenkning fant seg nødsaget til å gå med på. At kong Olavs sjømakt har vært avgjørende til å oppnå dette resultat, er iøynefallende. Et illustrerende eksempel på hvorledes flåten ved sin latente kraft har virket som

en mektig politisk faktor uten å nødvendiggjøre krigersk aksjon.

Kongen søkte også underlegge seg Færøyane; men først under Magnus den gode ga de seg under Norge.

Også Island søkte kongen å få seg underlagt og sendte 1024 Toraren Nevjolvsson dit for å underhandle med Altinget derom; men dette ville islendingene ikke gå inn på om de enn erklærte at de gjerne ville være kongens venner. Toraren ba da islendingene om å avgi øya Grimsey utenfor Eyjafjord; men også dette ble avslått da de fryktet for at kongen kunne bruke Grimsey til flåtestasjon og sende hærer til Island. Heller ikke kong Olavs skattekrav ville de gå med på, og snart fikk kongen nok å gjøre med å verge seg mot høvdingene og Knut den mektige til å tenke på hevn overfor islendingene.

Etterat Knut den mektige hadde festnet sin makt både i England og Danmark, opptok han plan om å erobre Norge og sendte i 1025 krav til Olav den hellige at han skulle ta sitt land i len og svare slike skatter som jarlene før hadde erlagt, hvilket kong Olav av slo.

Det første denne gjorde var å slutte forbund med den svenske kongen Anund Jakob, Olav Skottkonungs sønn og etterfølger. Når denne inngikk forbundet, var det av frykt for at hvis Norge og Danmark kom under felles konge, ville denne kunne hindre Sveriges adkomst til Skagerak og Nordsjøen. Dessuten kunne han frykte at kong Knut også ville søke å bemektige seg Sverige.

Våren 1026 bød kong Olav ut leidang og seilte sydover forbi Statt. Meget folk strømmet til ham fra bygdene, så han fikk en stor hær. Han seilte videre østover til Viken og spurte stadig etter hvor Knut den mektige var; men alle folk kunne si at denne var i England. Det ble også sagt at Knut hadde leidang ute og tenkte seg til Norge. Men da kong Olav hadde en stor hær og ikke kunne få ordentlig rede på hvor han skulle stevne for å møte Knut, og mannskapet hans syntes det var ille tjent med å ligge stille med en så stor hær, tok han det råd å seile med hæren til Danmark. Han tok med seg alt det folket som han syntes var best til å slåss og best væpnet. De andre ga han hjemlov. De fleste lendermenn fra Norge var med kongen, og han hadde med seg det omtalte skip «Visund».

Kong Olav styrte til Sjælland og tok til å herje. Mens han var der, fikk han rede på at Anund Jakob hadde leidang ute og fór med en stor hær vestover langs Skåne og herjet. Da kongene møttes,

kunnngjorde de både for hæren og landsfolket at de ville legge Danmark under seg og ba folket ta imot det. Snart fikk de dog vite at kong Knut nærmet seg med en stor hær sammen med Håkon jarl. Da de allierte konger innså at det var for vågsomt å ta opp kamp med kong Knuts overlegne styrker, hvoriblandt denne hadde en mektig drake på 60 rom og Håkon jarl en annen drake på 40 rom, dro de østover og la til ved Helgå. Kong Knut kom etter, og de allierte trakk seg ut av havnen. Kong Olav hadde latt bygge en svær demning over Helgesjøens utløp. Da kong Knut kom til havnen, så han at den var tom, og lot de skip som kunne få plass, gå inn der, mens hovedhæren lå ute på sjøen. Nå ble denningen brutt, og i den voldsomme flom druknet mange av Knuts folk og hans skip led også stor skade. Kamp oppsto; men da de allierte innså at Knuts styrke var altfor overlegen og da de mente å ha vunnet den seier de hadde gjort regning på, trakk de seg ut av kampen og seilte videre østover uten at kong Knut forfulgte. Imidlertid seilte en stor del av den svenske flåten egenrådlig hjem så det av det opprinnelige antall på 420 svenske skipp ikke var flere enn 100 igjen. Kongene fant da at de ikke kunne oppta kampen igjen med kong Knut. Også i den norske hær var mange misfornøyde, muligens bestukket av kong Knut, og kong Olav tok da det råd å legge opp flåten i Kalmar i sveakongens varetekt og reise hjem til Norge over land. Slaget ved Helgå var kong Olavs siste sjøkamp.

Kong Knut sluttet nå fred med sveakongen og vendte tilbake til England. For kong Olav betydde det bare en utsettelse. Norge var Knut fast bestemt på å ta, både som arv etter sin far og som ledd i sitt Nordsjøvelde.

Frafallet fra kong Olav begynte nå å bre seg. I 1027 bød han ut leidang fra Tønsberg, men fikk bare få skip, som følge av at så mange var etterlatt i Kalmar. Han sendte folk til Sverige for å hente de etterlatte fartøyer. Sendemennene tok ut de beste skip med gods, og brente de øvrige. Imens dro sendemenn fra kong Knut rundt i Norge med gull og gaver og lokket til frafall fra kong Olav.

I 1028 kom kong Knut og Håkon jarl til Norge med en svær flåte og hær, og overalt ble landet tilsvoret ham. Håkon jarl ble innsatt til å styre. Da kong Knut igjen forlot landet med sin flåte og hær, gjorde kong Olav forsøk på å vinne riket tilbake. Med 13 skip seilte han før jul fra Tønsberg og vestover, men fikk lite penger og folk og fikk stadig merke frafallet. Da Håkon jarl kom med en

stor hær, oppga kongen kampen, styrte inn til Tafjord, la til i Vall-dal og dro derfra over land til Sverige og videre til Gardarike. Hans tilbakekomst og fall ved Stiklestad 1030 hører det ikke herhen å behandle.

Kapitel II.

FRA MAGNUS DEN GODE TIL MAGNUS BARFOT

Knut den mektiges styre i Norge ble ikke som de norske stormenn hadde ventet. Kongens sønn Svein ble innsatt som konge i Norge, og på Stiklestadslaget tid var han med sin mor, Alfiva, kommet til Viken ledsaget av en stor dansk flåte og ble overalt hyldet på de sammenkalte ting. Men snart begynte motsetningene mellom norsk og dansk å vise seg. Så langt fra at de norske stormenn fikk rå seg selv, påla de nye makthavere, ganske visst etter kong Knuts forordning, en rekke avgifter som gikk ut på å skaffe kongen økete inntekter. Samtidig ble innført en rekke restriksjoner som vakte utbredt misnøye. En ting som særlig forarget, var nye bånd på samferdselen med utlandet. Spesiell tillatelse fra kongen måtte innhentes for å dra utenlands, i motsatt fall var ens eiendom hjem-fallen til kongen. Avgift av på utlandet farende skip og person var visstnok ikke noe nytt pålegg; men de danske makthavere utvidet bestemmelsen, særlig til farten på Island. Også på andre nærings-veier ble skatt pålagt. Alt dette vakte hat til det danske styre, og man begynte å trekke sammenligninger med tilstanden under den siste norske konge. Nasjonalfølelsen som hadde hatt en langsom vekst i Norge, ble under den nå hurtig tiltagende misnøye med frem-medveldet og reisningen mot dette overordentlig styrket. Overhodet medførte årene 1030—35 en dyptgående omveltning i folkets hele oppfatning av sine offentlige anliggender. Det ble en oppvåkningens, ettertankens, samlingens og grunnleggelsens tid.

De trønderske høvdinger besluttet nå å innkalle kong Olavs uekte sønn Magnus, og en sendeferd gikk til Russland for å hente ham. Han kom til Norge i 1035 og ble straks hyldet som Norges konge på Øreting. Leidang ble utbudt fra den nordligste del av landet, hvormed kongen dro sydover langs kysten for å underkaste seg hele landet. Over alt fikk han levende tilslutning, og da befolkningen vendte seg mot kong Svein, oppga denne å gjøre motstand

og fortrakk til Danmark for å søke hjelp. Knut den mektige var død 1035, og skjønt hans sønn og etterfølger Hardeknut tok vel imot kong Svein, ble det intet av hjelpen.

Kong Hardeknut opptok imidlertid det danske krav på Norge. Såvel han som kong Magnus utbød allerede i 1036 leidang og en flerårig strid med gjensidige overfall og herjinger påfulgte. Disse gikk fra dansk side særlig ut over Viken; men langt mer gikk de norske herjinger ut over de åpne danske kyster. I det hele viste det seg under de hyppige ufredstilstander mellom Norge og Danmark at nordmennene hadde forholdsvis lett for med sine vikingeskarer uformodet å slå ned på de tettbebygde og velstående danske øyer og halvøyer hvorfra de stadig hentet rikt bytte. For danskene var det vanskelig å øve gjengjeld i Norge hvor befolkningen i bygdene var sparsom og spredt. Denne ulikhet i vilkårene gjorde nordmennene mer overlegne i herjinger enn tilfellet var når flåte møtte flåte.

Bøndene i begge land ble omsider trette av ufreden, og et forlik kom i stand mellom kongene på Brennøyene ved Gøtaelvens utløp, av Munch angitt til år 1038. Dette forlik ble av stor betydning for begge land, især for Norge. Knut den mektiges sønn gikk ikke bare inn på å anerkjenne Olav den helliges sønn som rettmessig konge i Norge, men stillet seg så aldeles på like fot med ham at de begge inngikk en gjensidig arvepakt. Den av kongerne som overlevde den annen, forutsatt at denne døde barnløs, skulle arve begge riker. At dette overveiende var en innrømmelse fra dansk side falt så meget mer i øynene som den norske konge var en oppvoksende, sprek ungdom, 6 år yngre enn den danske, som så vidt skjønnes, allerede da må ha vist tegn på å være legemlig svak. Motstridende gikk danskerne med på forliket, som i Saxo's Danmarkshistorie er betegnet som en stor dårskap, fordi det lot det komme an på et lykketreff hvorvidt det ene eller annet land skulle oppnå et glimrende herredømme eller skamfull trelldom.

For Norge betød altså overenskomsten på Brennøyene Danmarks fulle anerkjennelse av det norske rike som likestillet nordisk stat. Dette var oppnådd ved den norske flåte.

Riksarkivar Ebbe Hertzberg beretter at på det kort etter (1040 eller 1041) holdte ting i Langøundet på Nordmøre ble viktige beslutninger vedtatt angående leidangsvesenet. Foran er anført at kongene la vekt på å få store skip, og at erfaringene hadde lært at med

leidangsflåten alene kunne landet ikke forsvares. Den måtte suppleres og styrkes ved en kongelig flåte og lendermenneses fartøyer av større type. Å bygge større leidangsfartøyer har bønderne øyensynlig vært uvillige til å påta seg omkostningene ved, og noen ytterligere skatt til forsvaret kunne kongen ikke pålegge. Sine store fartøyer har derfor antagelig kongene likesom lendermennene bygd på egen bekostning. Ettter Knut den mektiges korte, men strenge styre i Norge og den som følge derav våknede sterke nasjonal- og ansvarsfølelse lyktes det imidlertid kong Magnus å bevege bøndene til å påta seg en særskilt skatt til dette formål. Hertzberg mener at kongen kan ha sagt til bøndene: «I vil ikke påny ha fremmedvelde over Eder, nåvel, så sett landets eget kongedømme i stand til å forsvare seg og riket, og forstrekk det med de midler som kreves for at kongen ved siden av den alene i ufredstider utbudte aktive leidang også kan underholde en særskilt flåte som stadig kan ligge rede og derfor vil være mer effektiv til landets hurtige forsvar i påkommende tilfelle enn den langsommere sammentrukne leidangshær.» Således omtrent må talen fra kongedømmets side ha lydt, og bøndene har forstått og sluttet seg til tanken. Den kongen tilkommende rett til år etter år å utby halv leidang til aktiv krigsførsel er blitt omsatt til en rett for ham til årlig å oppbære hva den halve leidang ville ha kostet bøndene i materielle utredelser.

Såvel våre lovklider som samtlige tidsomstendigheter forener seg følgelig om å gjøre det klart, uttaler Hertzberg, at det er ved statsforliket og leidangsreformen under kong Magnus den gode at også omleggingen av den årlige halve leidang til en årlig leidangsskatt er blitt avtalt og gjennomført. Det er ovenfor gått ut fra, fortsetter han, at den alminnelige lære at kongene kun i tilfelle av fiendtlig anfall på riket hadde rett til å utby full almenning, men ellers kun halv, er riktig. Jeg skylder imidlertid å påpeke at dette egentlig intetsteds sies. Gulattinglovens kap. 295 uttaler: «Kongen skal rå for bud og forbud og for våre utferder. Ikke tør vi nekte ham leidang til landsenden hvis han byr seg til behov og oss til gavns.» Om noen leidangsferd lenger enn til landsenden er her altså ikke tale. I sagaene opplyses imidlertid flere steder at det ved leilighet ble utbudt «halv almenning». Som oftest nevner sagaene dog intet om enten almenningen var full eller halv, og det hender at den ene redaksjon taler om «almenning» i sin alminnelighet hvor en annen uttrykkelig sier «halv almenning».

For Eidsivatinglagene er det derimot mer enn tvilsomt hvorvidt Opplandenes befolkning allerede under Magnus den gode har underkastet seg selvbeskatningens prinsipp og vedtatt å erlegge ytelser, svarende til kystfylkenes leidangsskatt. Senere sees dog bøndene deroppe å ha påtatt seg å utrede en såkalt «vis øre», men fra hvilket tidsrum dette er skjedd, må ganske stå derhen.»

I motsetning til riksarkivar Hertzberg mener professor, dr. Edv. Bull at Magnus den gode overhodet ikke har revidert leidangsbestemmelsene. Professoren er kommet til det resultat at først i midten av det 12. århundre er leidangen gått over til en årlig skatt i Gulatingslagen.

I Trøndelagen, skriver han, ser det ut som om leidangen først er gått over til fast årlig skatt tidlig i det 13. århundre. I de senere kongesagaer etter 1177, uttaler professoren videre, synes flere steder ved første øyekast å stri mot endel av de resultater vi er kommen til ovenfor. Leidangen omtales nemlig jevnlig som skatt, ikke bare på Vestlandet, men også i Trøndelagen, således i kong Sverres saga. Professoren fremholder at det i alle disse årene var ufred i landet, og at det kanskje kan være rimelig nok at de lange, sammenhengende krigsperiodene under Sverre og hans nærmeste etterfølgere har vernet folk til å betrakte leidangen som en årvis byrde og gjort sitt til å lette omleggingen av den fra verneplikt til fast skatt.

Hva «uttrykket «halv almenning» angår, fremholder professor Bull at dette ikke nevnes i lovene før Magnus Lagabøters landslov, hva riksarkivar Hertzberg også er oppmerksom på. Overhodet byr kongesagaene ikke noe som helst virkelig holdepunkt for noen «halv almenning» som en fast avgrenset form for leidangsutbud. Kongene synes, såvidt det kan sees, å ha budt ut så stor leidang som de hadde bruk for og kunne få fatt i, som regel bare fra den landsdel som lå krigen nærmest.

Landslovens bestemmelse om halv almenning var en ren skattebestemmelse. Kongen kunne ikke kreve større utbud i fred enn halv almenning uten bøndenes samtykke. Det var en fast regulering av de tidligere ganske uklare regler om leidangsutredslen, og særlig for bøndene i Frostatingslagen var det rimelig at de, når de gikk med på å lovfeste leidangen som årlig skatt, også fikk fastslått at de bare skulle betale den etter halv almenning, og dessuten være fritatt for andre skatter. Harry S. Øberg slutter seg til professor Bulls fremstilling.

I sin Norges historie gir Andreas Holmsen en fremstilling som tid-

fester innførelsen av leidangsskatt til siste halvdel av det 12. århundre: Under borgerkrigene ble leidang også budt ut; men det viste seg nå at de vanlige bøndene hadde vanskeligere og vanskeligere for å ta det opp mot de faste høvdingefølgene i våpenbruk. Men kongens rett til og bøndenes plikt til leidang sto der like fullt, og det måtte da bli naturlig for begge parter å legge hovedvekten på de rent økonomiske ytelsene. Bøndene kunne det ene året etter det andre gi kongen f. eks. halvparten av leidangskosten mot at han lot være å by ut mannskap. En slik ordning arbeidet seg virkelig fram utigjennom annen halvdel av 12. århundre, først i Gulatingslag, senere i Frostatingslag. Leidangen begynte altså å gå over til å bli en fast statsskatt, den første vi kjenner i Norge.

Kong Hardeknut døde plutselig i 1042. Kong Magnus utrustet straks en flåte på 70 skip. Han ga seg ikke tid til å utby leidang, men nøyde seg med hurtigst mulig å samle sine egne, deriblant det av kong Olav den hellige bygde «Visund», og lendermennesenes langskip. Med denne styrke styrte han over til Jylland, og på et ting i Viborg ble han høytidelig utropt til konge «over hele Danmark». En vesentlig grunn til denne tilslutning til kong Magnus var sikkert at Danmark var truet av angrep fra venderne, idet vendiske vikinger var begynt å hjemseke danske farvann. Etter å ha ordnet styret i Danmark, vendte kongen tilbake til Norge, hvor han dog først tilbrakte en tid utover i Kongehelle for å være så nær Danmark som mulig. Sent på høsten tok han kysten rundt til Trondhjem.

Før kong Magnus dro til Danmark hadde han sendt menn dit for å minne de menn som hadde bundet seg til ham med eder om det forlik som var gjort. Og han hadde føyet til at han ville underlegge seg «hele daneveldet». Dermed siktet han til at dette omfattet også England. Overfor den nyvalgte engelske kongen Edvard Konfessor fremsatte han derfor vinteren 1042–1043 oppfordring til å vike for ham, ellers ville han prøve våpenlykken. Han må også ha hatt til hensikt å iverksette et alvorlig norsk-dansk angrep på England. Dette ble imidlertid hindret ved kampen mot Svein Estridsson som av kong Magnus var innsatt til som jarl å styre Danmark under hans fravær, men som svek kong Magnus og selv søkte å bli konge i Danmark.

Våren 1043 bød kong Magnus ut leidang og fór med en stor krigsmakt til Danmark, hvor han også utbød en stor flåte og hær for å dra mot venderne som var falt fra og ikke ville stå under ham, og

som herjet de danske øyer og farvann. Jomsborg ble inntatt og ødelagt så den aldri mer reiste seg, og byen og bygdene vidt omkring ble brent. På tilbakeveien møtte kongen en stor vendisk vikingeflåte som også ble ødelagt. Kong Magnus beredte seg nå til å ta vintersete i Danmark og sendte fra seg både de danske og en stor del av det mannskap som hadde fulgt ham fra Norge.

Samme vinter som Svein Estridssønn hadde fått styret i Danmark og vunnet vennskap med mange stormenn og et godt navn hos almuen, lot han seg gi kongsnavn, og mange høvdinger var med på dette tiltak. Men da han om våren spurte at kong Magnus var på ferd fra Norge med en stor hær, fór Svein til Skåne og videre til svenskekongen Anund. Da han fikk vite at kong Magnus hadde latt en stor del av sin hær fare bort, fór han med en stor styrke som den svenske konge hadde overlatt ham, til Skåne, Sjælland og Fyen og underla seg alle øyene. Han fikk videre samlet mange folk og krigsskip.

Liksom den svenske konge hadde støttet Olav Haraldssønn i kampen mot Knut den mektige for å hindre at Norge og Danmark kom under en konge, er det forklarlig at han nå da den norske konge også hadde vunnet Danmark, av samme grunner som før støttet Svein Estridssønn.

Da kong Magnus fikk høre om Svein Estridssønns fremrykking og samtidig at venderne i veldige skarer var rykket inn i Jylland, stevnet han igjen folk til seg og fikk snart en stor hær. Dessuten kom hans svoger, hertug Ordulv av Sachsen, til ham med en stor hjelpestyrke,

For kong Magnus var det først maktpåliggende å drive venderne ut. Uaktet han fremdeles var meget underlegen og mange rådde ham fra å oppta kamp, kvidde han seg for å flykte og besluttet å kjempe, hvortil han også ble tilskynnet av hertug Ordulv. Han tok stilling på Lyrskog hede i vendernes forbindelseslinje, hvor disse rykket mot ham. Tross deres store overlegenhet i antall led venderne et knusende nederlag.

Dette slag på Lyrskog hede er den største og mest virkningsfulle seier som en norsk konge noensinne har vunnet. Den ble ansett som et rent vidunder og forlente kong Magnus med et nesten overnaturlig ry. Aldri siden forsøkte venderne på lignende måte å trenge fram mot vest eller nord, og Jylland var reddet for Danmark. Vel kan det sies at det var et dristig vågestykke av kong Magnus å ta en kamp med en så sterk motstander; men situasjonen var slik at det var berettiget.

Kong Magnus snudde straks med hæren mot Svein som sto ved Aarhus. Utenfor dette sted møttes styrkene 18/12 s. å. og Svein led et blodig nederlag. Syv av dennes skip falt i kong Magnus's hender, og største delen av hans krigere ble nedsablet. Etter nederlaget søkte Svein tilflukt på Sjælland; men kong Magnus fulgte etter ham. Svein fortsatte flukten til Fyn, men også dit kom Magnus etter ham. Svein flyktet til Skåne og fór videre til svenskekongen. Sagaene tilføyer at etter dette ga alt folket i Danmark seg under kong Magnus, og det var god fred resten av vinteren. Utpå våren 1044 dro kong Magnus hjem til Norge. Hans herjinger på Sjælland og Fyn hadde imidlertid vakt forbitelse mot ham, og Svein Estridsson gjorde da et nytt og bedre forberedt forsøk på å bemekige seg Danmark. Han hadde denne gang samlet en større flåte og hærstyrke enn før. Ved etterretning derom ilte kong Magnus igjen til Danmark med en flåte. Leidang synes han ikke å ha gitt seg tid til å utby. Han møtte Svein ved Helgenes øst for Aarhus med ferre fartøyer enn dennes, men til gjengjeld bestående av kongens og lendermenneses større og mer høybordede skip. Som så ofte før ble dette avgjørende. Alle Sveins fartøyer ble ryddet, og mannefallet var enormt. Overhodet ble dette slag det viktigste i kampen mellom de to medbeilere. Svein rømte igjen over til Skåne med alt det mannskap som kom seg unna. Kong Magnus satte etter og jaget dem langt opp i landet, og møtte bare liten motstand av Svein og hans bønder. Kong Magnus underla seg hele Skåne. Den vinteren (1044–45) satt han i Danmark og da var det god fred.

Etter at Svein Estridsson påny var slått ut, stod kong Magnus på høyden av sin makt. Hans domene strakte seg fra Hvitehavet til Eideren, samt Orknøyene og Shetlandsøyene. Aldri har en norsk konge inntatt en så mektig stilling som Magnus den gode på dette tidspunkt.

Intet under at hans fremgang ble fulgt med oppmerksomhet i England, da man måtte vente at kong Magnus nå ville realisere sin trussel om å drive sitt krav på dette land igjennom. Ved Englands sydkyst samledes derfor allerede sommeren 1044 «den største flåte som man inntil da i England hadde sett,» et vitnesbyrd om den fryktblandede anseelse den norske konge nøt. Stridighetene med Svein Estridsson hindret dog fremdeles kong Magnus å dra mot England; men i 1047 samlet han en stor flåte i Øresund. Den lå rustet og klar til å seile. Da døde kong Magnus plutselig om høsten, 25/10-1047. Kongen har øyensynlig utbudt leidang, for det heter at Harald

Hårdråde på Einar Tambarskjelvers råd oppløste leidangen.

Da Magnus ble konge, var Norge det svakeste av de tre nordiske riker. Da han døde, var Norge det mektigste av Norderlandene. Datidens Norge var også et økonomisk velberget eller endog formuende land. Vikingetiden hadde bragt store rikdommer. Og mens plyndre- og erobringstogene opphørte med nordmennenes overgang til kristendommen og den økte forsvarsberedhet i det fremmede land, ble handel den regelmessige erhvervskilde for de varer som landet produserte i overskudd og dem som det ikke selv frembrakte tilstrekkelig av. Sjøbruket sto i Norge høyere i datiden enn visstnok noen steds, og havets forskjelligartede rikdommer utenfor den norske kyst var praktisk talt utømmelig. Disse næringsveier fortsatte i virkeligheten den samme formuesdannende utvikling som vikingetidens omfattende sjørøverier hadde fremkalt.

Da Harald Hårdråde, som ble enekonge etter kong Magnus' død, ikke ville la sitt krav overfor Svein Estridsson på Danmark falle, var krig ikke til å unngå, og den ble langvarig. Især var det i årene nærmest etter kong Magnus' død og i årene 1060–64 at de store krigstog til Danmark fant sted. I de mellomliggende år ble bare mindre herjingstog utført.

Under hele denne krig var nordmennene herrer på sjøen. De kunne uhindret herje de danske kyster, og i alle større slag var de seierherrer. Danskene våget seg aldri opp til Norge. Under det første år av krigen (1048) ga kong Harald kjøpmannsskipene lov til å seile sydover. Så sikker var han på seiren. Grunnen var uten tvil at nordmennene holdt sin flåte i god stand. Alle norske konger like fra Olav Trygvasons tid hadde lagt stor elsk på flåten og stadig bygd nye fartøyer ved siden av leidangsskipene. Det viktigste skipsverft lå ved munningen av Nidelven. Der ble helt fra Harald Hårfagres og ned til Sverres og Skule Jarls tid bygd alle de storskip som kongene hadde.

Skaldene på Harald Hårdrådes tid taler ofte om leidangen. Således Tjodolv Arnorsson «Den gavmilde kriger lot med lyst sin drake sveve midt foran leidangens bryst. Det var flåtens odd.» En lausavise fra 1062: «De glatte skipsstavnene har le under skogen, kongens leidang omgir landet med hærskipenes staver, almenningen ligger i enhver vik i skjærene, de høybordede skipene lar eidene gi seg ly.» Og Bolverk Arnorsson: «Du bød ut leidang neste år fra det fagre

land, du furet havet med de prektige skip. Sjøen gikk over dem, den dyre flåte lå på den mørke bølge, danerne var da ille stedt, hæren så de ladede skip for landet.»

En viss ringeakt for leidangshærens kampevne lyser dog fram av forskjellige steder nettopp i Harald Hårdrådes saga. Kongen var særlig ivrig for å bygge store skip. Vinteren 1061–62 bygde han således ved Nidaros et stort skip på 35 årepar, som han hadde på sitt siste tog til Danmark. Det var en ny skipstype som kaltes «busse» og som opprinnelig var kommen fra Middelhavslandene, hvor det var betegnelsen for et slags galeilignende ro- og seilskip. Kong Harald hadde selv stått i Væringenes korps i Bysanz og var blitt fortrolig med krigskunsten og krigsskipsbyggingen der. Naturlig var det derfor at han søkte å skaffe seg en lignende effektiv krigsmakt som konge i Norge, og leidangsflåten måtte falle igjennom ved sammenligning. Mens den norske flåte var i vekst, var derimot den danske i forfall. Dette var en av grunnene til at nordmennene under hele krigen var overlegne til sjøs og til at Svein Estridsson så ofte søkte hjelp i England.

Våren 1048 bød kong Harald leidang fra hele landet, og seilte til Jylland hvor han herjet videnom. Om høsten vendte han tilbake til Norge med svært bytte, men foretok i 1049 et nytt herjingsstog. Svein truet med å øve gjengjeld i Norge; men det ble bare med truslene, Imidlertid ble kong Harald opptatt av forholdene vesterpå og uro i Norge. Det ble derfor stans i operasjonene mot Danmark i de følgende tiår (1051–60). Omkring 1060 begynte hærtogene mot Danmark påny og med økt kraft. Sommeren 1061 seilte kong Harald med noen lette skip sørover til Jylland og herjet; men folket samlet seg for å verge landet. Etter en kamp ved Dyrsaa la kongen seg i Limfjorden og herjet også derfra. Her kom kong Svein med en stor flåte og stengte ham inne; men kong Harald slapp dog unna idet han lot sine skip trekke over et eid ut i åpen sjø og seilte da helt opp til Nidaros hvor han bygde nye skip, hvoriblant den nye busse, og rustet av all kraft for å slå et avgjørende slag. Etter å ha utbudt leidang fra hele landet seilte han våren 1062 til Hisingen ved Gøtælven, hvor møte med Svein var avtalt; men denne våget ikke en avgjørende kamp og møtte ikke. Kong Harald lot da en stor del av leidangsflåten seile hjem, især trønderne som han ikke stolte på. Han beholdt bare 180 skip og styrte sydover langs Halland hvor han herjet, og la seg i Laholmsviken ved munningen av Niså. Her kom Svein etter

med 360 fartøyer og ville stenge Haralds flåte inne. Det så ille ut for kongen, men han ville ikke flykte. Hans fartøyer var større og mer høybordet, og like før eller under kampen kom Håkon Ivarsson til ham med 10 skip, og kong Harald vant en stor seier. En ny taktisk formasjon introduserte kongen ved denne anledning. I stedet for å tenge skipene sammen side om side, som var alminnelig, ordnet han dem i en såkalt svinefylking, dvs. en kileformasjon og la sitt skip forrest i kilens spiss. Således gikk nordmennene som seierherrer ut av krigen; men seieren ga ingen varige frukter. Å underlegge seg Danmark lyktes ikke Harald Hårdråde. Danskenes nasjonalitetsfølelse var våknet og da kongen så at de sluttet opp om Svein Estridsson, og det ikke var utsikt til å fordrive ham, på samme tid som misnøyen med kong Haralds harde styre i Norge ble større og større, ble fred sluttet i 1064, hvor Svein Estridsson ble anerkjent som konge i Danmark.

En vesentlig grunn til danskenes oppslutning om Svein Estridsson var at nå var faren fra venderne vekk, og det bød dem naturlig imot at landet skulle stå under en fremmed makt.

Uten tvil gikk Norge svekket ut av den 16 årige krig. Utredslene til rustningene hadde vært store, og skatter og byrder på folket var økt. Alt i den tid da Magnus og Harald var samkonger var det lite skipsfart mellom Norge og Danmark. Med den norske skipsfart til sydkysten av Østersjøen gikk det også tilbake etter at Jomsborg var ødelagt. Wollin var den viktigste eller nær sagt den eneste handelsby ved sydkysten av Østersjøen. Dette gjorde at skipsfarten tok en vestligere retning og at forbindelsen ble livligere med Tyskland som ved denne tid bare hadde forbindelse ut til havet ved Nordsjøen. Tyskerne seilte ikke bare mellom Norge og Vest-Tyskland, de begynte også snart å fare mellom Norge og England. Det var denne mellomhandel som etter 1300 skulle knekke nordmennenes egen blomstrende skipsfart.

Harald Hårdråde hadde fra Magnus den gode opptatt kravet på England. Så lenge striden med Svein Estridsson stod på, måtte han la sine planer mot England foreløpig hvile. I året 1058 sendte han dog på begjæring om hjelp fra Torfinn Jarl en flåte til Orknøyene. Nominelt var kongens unge sønn Magnus høvding for ferden; men den virkelige leder var Torfinn Jarl. Flåten seilte sydover langs vestkysten av Skottland, hvor skip fra Suderøyene og Dublin støtte til, helt til Wales, hvor nordmennene sluttet seg sammen med Gruf-

fydd, konge i Wales. Bortsett fra et hærtog inn i England utrettet ekspedisjonen intet. Likevel ble ferden ikke uten politiske følger. Det var første gang siden Harald Hårfagres dager at Norge hadde vist sin makt vetsenfor Skottland. Høvdingene på Suderøyene anerkjente den norske konge som sin overherre. Grunnvolden var derved lagt til det vesterhavsvelde som Magnus Barfot og Håkon den gamle senere skulle sette livet inn på å festne.

Så snart krigen med Danmark var slutt og etter et tog til Sverige for å gjøre opp med Håkon Jarl Ivarsson og den svenske konge samt å ha kuert Opplandene, tok Harald Hårdråde til med forberedelser til et hovedangrep på England. Til dette tog utbød han leidang. Samtidig ble det visselig sendt bud både til Skottland, Orknøyene og Suderøyene om at høvdinge og folk skulle holde seg klar. Da hele flåten var samlet, utgjorde den ikke mindre enn 240 skip.

På Orknøyene sluttet Torfinn Jarl's sønner, Paal og Erlend, seg til ham med mange menn og skip. Til og med fra de norrøne nybygder i Irland kom det visst en konge. Også fra Skottland fikk kong Harald tilslutning så hans flåte mønstret ialt 300 skip. Så veldig hær hadde ikke truet England siden Brunnanbuhrslaget 937. Han seilte sydover til Northumberland og la seg foran York hvis borg etter en tid overga seg. Alt så således lyst ut. Dagen etter, 25. sept. 1066 skulle kong Harald motta gisler fra hele Yorkshire ved Stamford bro. Da han ikke ventet noen ufred, gikk hæren i land uten bryner. Med en veldig hær falt nå den engelske konge over nordmennene. Kong Harald falt, og nordmennes hele hær ble opprevet. Dermed sank hele det store foretagende i grus. Hans sønn, Olav (Kyrre), måtte inngå en ydmykende fred. Alt kong Haralds gull måtte utleveres, hele flåten med unntakelse av 24 skip etterlates. Derved fikk den norske sjømakt en sørgelig knekk.

Skylden for miséren faller helt på kongen som ikke ville høre på Toste Jarls råd å trekke seg tilbake til skipene for å hente hærens rustninger og flere folk. Et utslag av samme lettsindige stolthetsfølelse som behersket Olav Tryggvason i slaget ved Svolder, og som lot hensyn til land og folk skyves til side for personlig ry og ære.

Under fredskongen Olav med tilnavnet Kyrre, var det ingen kriger; men Olav og hans bror Magnus, som hadde delt Norge mellom seg, måtte 1068 utby leidang da den danske konge Svein Estrids-sønn gjorde krav på overherredømmet i Norge. Kong Svein kom med

så stor krigsmakt at de norske konger fant det rådeligst å søke fred. Og det lyktes også å få forlik i stand således at begge konger frafalt fordringene på hinannens riker. Det heter at kong Olav under disse forhandlinger opptrådte fast og verdig og visste å verne om sitt lands heder. Det tør sluttet at når kong Olav tross en betydelig underlegen krigsmakt oppnådde hederlig fred, og at han har kunnet opp- tre med fasthet og verdighet, så har det likevel stått respekt av denne krigsmakt, og den har bidradd til å redde landet. En grunn til at kong Svein oppga sine krav og gikk med på forlik har vel også vært for å kunne oppta sine planer mot England.

En viktig konsekvens av overenskomsten var at skip og farmenn fritt kunne seile mellom landene. Da kong Svein i 1069 sendte sin bror med en stor flåte til England, iakttok kong Olav streng nøytralitet. På grunn av at den engelske konge var redd for at nordmennene skulle slå seg sammen med danskene på dette ventede tog, sendte han (antakelig 1068) sendemenn til Norge. Tross Harald Hårdrådes knusende nederlag har den engelske konge åpenbart likevel fryktet nordmennenes deltakelse. Kong Olav lovet å holde seg i ro. Til gjengjeld ble det avtalt kjøpfred og fri seilas mellom landene.

Da kong Svein påny i 1075 sendte en flåte til England, fikk han heller ikke hjelp fra Norge. Men i 1084 da kong Sveins sønn, Knut, forberedte et tog til England og søkte kong Olavs bistand, lovet denne å sende ham 60 skip. Disse ble også i 1085 sendt til Danmark. Ekspedisjonen kom dog ikke av sted; men til takk for hjelpen tilsto kong Knut bl. a. påny nordmennene frihet til å seile til de danske havner hvor de ville på kjøpmannsferd.

Den historiske karakteristikk av Olav Kyrre viser som særsyn for den tid en hersker som førte en utpreget fredspolitik, og han sørget for å støtte denne med en sterk krigsmakt. Mens det under Harald Hårdrådes regjering var blitt dårlige tider i Norge, hadde landet i de mange fredsår under Olav Kyrre vunnet meget av sin tidligere styrke tilbake. Som følge av William Erobrerens mangeårige kamper for å underlegge seg hele England var der stort behov for norske varer, særlig tørrfisk, og den norske handel blomstret som aldri før, så velstanden tok seg kraftig opp. Norge var, da Olav Kyrres sønn, Magnus Barfot, ble konge, et ganske rikt land. Flåten var i god stand. Norge var rimeligvis da den største sjømakt i det nordlige Europa, og landet kunne på kort varsel stille en stor hær.

Sverige var splittet. Danmark trengte fred, og på de britiske øyer var det indre strid.

Magnus Barfot var av lynne den diametrale motsetning av sin far. Hans hug gikk liksom farfaren, Harald Hårdrådes, ut på å erobre land og øke Norges rike. Hans stridigheter med sin fetter, Håkon Magnussøn, med hvem han skulle dele riket, men som snart døde, og med den av trønderske og opplandske stormenn som konge valgte danske Svein er det uten interesse å gå inn på her. Svein måtte flykte til Danmark.

Ikke bare var kong Magnus Barfot selv krigersk innstillet; men i alle nordmenns årer rullet vikingeblood. Stormannsklassen var under Olav Kyrre gått fram i styrke, rikdom og samhold. Høvdingene måtte ha noe å bruke sitt kraftoverskudd på. Fikk de ikke nytte det utenlands, kunne de lett øde det i opprivende stridigheter innenlands. Derfor tør en kanskje i Magnus's hærtog se en avleder for den gjærende uro i landet. Dessuten må merkes at kong Magnus's hærtog utenlands kostet landet forholdsvis lite. Sagaene beretter vel at folk hadde det meget strevsomt og mange omkostninger ved hans leidangsferder. Men det er likevel ingen tegn til uvilje mot dem. Det synes som stormennene likte dem godt. I noen år skulle Norge nå spille en stormakts rolle i Nord-Europa, og det norske vesterhavselde skulle komme til å strekke seg videre enn noensinne før.

De norske konger hadde aldri glemt at Harald Hårfagre på sin vesterhavsferd var kommet helt til Suderøyene. Litt etter litt begynte tanken om å knytte alle de norrøne nybygder vesterpå til Norgesveldet å ta fast form. Derfor var det at Harald Hårdråde i 1058 sendte sin sønn Magnus på vesterhavsferd. Siden den tid hørte iallfall Suderøyene til Norge. Da han i 1066 seilte til England, sluttet som nevnt skip fra Orknøyene, Suderøyene og Irland seg til ham. I virkeligheten styrte dog kongen på Suderøyene og Man helt uavhengig. Etter at den daværende kongen på øyene i 1095 var falt, gjorde den skotske konge krav på iallfall en del av Suderøyene; men i Skottland var det opprør og borgerkrig. Likeså strakte overkongen i Irland sine armer ut etter Man. På Orknøyene hvor jarlene også i den senere tid i virkeligheten hadde styrt uavhengig var det strid mellom jarlene.

Å underlegge seg alle de norrøne øyer og nybygder var også kong Magnus Barfots store mål, og tidspunktet for gjennomførelsen av dette mål syntes det gunstigste som kunne ventes.

I 1098 seilte Magnus av sted med en flåte hvis størrelse angis forskjellig — fra 160 til 60 skip. Først gikk ferden til Orknøyene som måtte sikres som utgangspunkt for de videre erobringer og som flåtestasjon. Jarlene Paal og Erland ble tatt til fange, og på kort tid gjorde han seg også til herre over Suderøyene og Man. Han dro videre sydover og erobret Anglesey. Etter seieren der tok Magnus til Skottland. Den skotske konge tilbød fred, og forlik kom i stand på det vilkår at Magnus skulle ha alle øyer vest for Skottland. Derunder regnet han også halvøya Kintire.

Tidlig på våren 1099 for kongen fra Suderøyene til Orknøyene, hvor hans sønn Sigurd var satt til høvding. Etter også å ha ordnet styret på de andre øyene dro kongen hjem.

Ikke lenge etter hjemkomsten kom kong Magnus i krig med den svenske konge. Denne strid ble i 1101 løst ved forlik mellom de tre nordiske konger.

Antakelig samme år iverksatte kong Magnus et nytt vesterhavstog, umiddelbart foranlediget ved begivenheter på Suderøyene. Foruten disse ville kongen også gjøre øya Man til en fast del av det norske velde og anla flere borger der. Men enda videre gikk hans planer. Han ville samle alle nybygdene rundt den irske sjø og gjenreise den norrøne makt i Irland. Kong Magnus kom til Dublin i 1102, og det ble en kort krig med overkongen i Irland, Muicertach. Den resulterte i et forlik, hvor den irske overkonge uten tvil har anerkjent Magnus som herre over Dublin og de andre vikingriker ved østkysten av Irland. Alle disse store erobringer hadde kong Magnus vunnet ved sin sjømakt.

Sammen med kong Muicertach foretok Magnus sommeren 1103 et tog mot Ulster. Mens kong Magnus dro fram sjøveien med sin flåte, førte den irske konge sin hær over land, men led et stort nederlag ved Cobha i det nordligste av Down. Kong Magnus ville nå seile hjem til Norge antakelig for å hente ny styrke til å fortsette kampen om Irland; men en dag gikk han uforsiktig i land med noen av sine menn for å samle slakteveg og ble da overfalt av en stor irsk styrke. Likesom Harald Hårdråde ville kong Magnus ikke flykte og falt i kampen. De nordmenn som nå unnkom, flyktet med skipene til Orknøyene, og om høsten kom kongens sønn Sigurd med levningene av den store hær til Norge.

Kong Magnus Barfot nådde ikke det store målet han hadde satt seg. For vår tids syn kan hans erobningsferder fortone seg som even-

tyrlige. Men for åtte og et halvt hundre år siden var det norrøne element der vestpå ennå en makt som det måtte regnes med. Og så splittet som de britiske øyer den gang var, skulle det ikke ha ligget utenfor mulighetens grenser å samle Suderøyene, Man og de norrøne nybygder i Irland til ett rike. Tilmed var nordmennene omtrent de eneste som fór på sjøen og eide kampdyktige skip i disse farvann. Det norske herredømme i Irland gikk nå tapt; men de øvrige besittelser han hadde underlagt seg, ble bevart som norske og holdt helt til 1266. Lydrikeforholdet må være blitt ordnet. Fra litt etter 1150 heter det at «øyenes konge holder de 31 øyer som er mellom Skottland og Irland, i tributt fra kongen av Norge». Likevel er det klanderverdig at en så kraftig og mandig konge som Magnus Barfot etter å være nådd så langt fram mot virkeliggjørelsen av sitt vidtrek-kende mål og med så store muligheter forfeilte det ved uvittig våge-mot ved å innlate seg i en håpløs kamp med en langt overlegen fiendtlig styrke.

Kapitel 3.

FRA MAGNUS BARFOTS SØNNER TIL FREDEN I PERTH 1266.

Med kong Magnus Barfots død opphørte foreløpig nordmennenes stormaktsdrømmer. De oppga å vinne noe rike i Irland. Det eneste vi hører at Magnus's sønner gjorde er at kong Sigurd Jorsalfarer i 1113 sendte en lendermann derhen for å kreve skatt og bøter for sin far og at یرهne utredde en større sum under navn av vennegave.

På den skandinaviske halvøy fortsattes derimot kong Magnus' politikk, og kong Øystein vant på fredelig vis Jemtland. Det er visstnok berettet at Jemtland på Håkon Adelseins tid ga seg under den norske konge, og at det siden på Olav Skotkonungs tid vedtok å be-tale skatt til sveakongen; men nærmere om forholdet er ikke kon-statert. Jemtlands handel gikk imidlertid til Norge, og dette bevir-ket vel at det ga seg under Norge. Jemterne vedble dog lenge å være noe for seg selv. I Håkon Håkonsønns saga heter det at kong Sverre med våpenmakt hadde vunnet Jemtland under Norges rike.

Med korstogenes innslag mot slutten av 1000 år-tallet opprant en stor økonomisk oppgangstid for hele Vest-Europa. Også Norge fikk under Magnus Barfots tre sønner, Øystein, Sigurd og Olav som ble

tatt til konger, en gylden tid, tør hende den beste i Middelalderen, og i den første halvdel av 1100 tallet følte nordmennene seg som følge av velstanden som storfolk. Derfor kom de også til å ta ivrig del i denne tids store hendinger. I deltagelsen i korstogene ville de således ikke stå tilbake for andre. Den religiøse maske som var vevet over disse tog for å skjule det handelspolitiske motiv å sikre handelsrutene i Orienten mot røverstammene, rev også mange nordmenn til å være med. Allerede i 1101 var en mindre norsk korsferd dradd ut. Og noe av det første Magnus Barfots sønner foretok seg, var å ruste til et større korstog, som kjent under ledelse av kong Sigurd. Leidang ble ikke utbudt da leidangsfartøyene var for små og uanselige til en slik ekspedisjon. Bare de som selv ville, fikk være med. Likevel kom det menn fra alle kanter av landet, både høvdinge og bønder, og da hæren var fullt rustet tellet den henved 10 000 mann og 60 store skip. Kong Sigurds fartøyer var «busser», bygd lik denne type i Vest-Europa, og bare til å seile. Ekspedisjonen dro av sted høsten 1108. Et utslag av norsk hang til storhetsdemonstrasjon var at kong Sigurd ved ankomsten til Bysanz forærte alle sine skip til keiseren. Stor heder innla forøvrig Sigurd Jorsalfar seg på ferden. I 1111 kom han hjem til Norge. Andre mindre korstog fra Norge utgikk også.

Mens kong Sigurd således gjorde Norges navn kjent og æret i fjerne land, satt kong Øystein hjemme og våket over skipsfart og handel. Et vitnesbyrd om at det var gode tider i landet var at nye byer vokste opp.

Etter at Sigurd ved Øysteins død 1122 var blitt enekonge, lot han seg dra inn i forbund med den danske konge til et forsøk på å erobre Sverige. Store rustninger ble iverksatt og leidang utbudt, den eneste gang under Magnussønnene. Sommeren 1123 kom kong Sigurd til Øresund med 360 skip og 20 000 mann. Den ble kalt «Kalmarleidangen». Danskene var imidlertid blitt kjed av å vente og hadde oppløst sin leidang. Etter noen herjinger i Sverige dro også nordmennene hjem.

Sigurd Jorsalfarer døde i 1130. Også han hadde vært opptatt av å fremme landets trivsel. Med hans død var et av de lykkeligste avsnitt i Norges saga i gammel tid til ende.

Snart begynte nå borgerkrigene. Det ville bli for vidtløftig å gå nærmere inn på dem her. Bare noen enkelte begivenheter som har en viss interesse for det foreliggende emne skal omtales. Borgerkrigene gikk for en stor del ut over byene og den fredelige skipsfart, og

tærte naturlig på rikets kraft. De fleste av de konger mellom hvem krigene i navnet førtes, var unge og uselvstendige, og det var stormennene der som formyndere eller ledere for hver av dem, førte styret, og for dem var hensynet til personlig vinning det overveiende motiv.

Under Harald Gilles sønner, Inge Krokrygg, Sigurd Mund og Øystein, hører vi før åpen krig mellom dem brøt ut, at Øystein i 1153 seilte med en stor hær til Orknøyene. Orknøyjarlen Harald Madachsson, som tidligere liksom kongen på Suderøyene, hadde svoret lensed til kong Inge, ble tvunget til å ta øyene i len av kong Øystein. Denne herjet deretter på østkysten av Skottland og England. Kong Øystein fikk dog ikke megen heder for sin ferd, da han kom hjem. Tiderne hadde skiftet. Viking var ikke lenger noe hedersnavn, og vikingeferder ble av bra folk regnet som røverferder.

Den strid som i denne tid hadde rast i England tok nå snart slutt, og Henrik II ble i 1154 konge. Nordmennene måtte da av hensyn til handelen søke hans vennskap. Ved sendemenn ble i 1156 sluttet forlik og vennskap med den engelske konge, hvilket med få avbrytelser holdt seg gjennom hele Middelalderen.

Etter kong Øysteins hjemkomst tiltok striden mellom brødrene. Sigurd Mund ble drept i 1155 og Øystein i 1157. Etter Øysteins død sluttet nesten alle de som hadde makt og velstand i Norge seg om kong Inge. Men fred var likevel ikke å vente. De som var igjen av Øysteins tilhengere, samlet seg og valgte Sigurd Munds sønn Håkon Herdebred til konge. Etter at Inge Krokrygg var falt i et slag ved Oslo i 1161, var Håkon Herdebred også den nærmeste til å bli konge; men striden mellom partiene var blitt for bitter til at kong Inges tilhengere blant stormennene ville gi seg under ham godvillig. Den mann som alle disse så opp til, var Erling Skakke, og denne fikk sin sønn med Sigurd Jorsalfarers datter Kristine, Magnus, valgt til konge. Da Erling imidlertid ikke torde trøste seg fullt til stormennene, søkte han, liksom så mange opprørshøvdinge før hadde gjort, hjelp i Danmark, og kong Valdemar I ga også løfte derom, men mot å få Viken som Harald Gormssønn og Svein Tjugeskjeg hadde hatt.

Med den hjelp Erling Skakke fikk fra Danmark dro han til Vestlandet og sikret seg makten i Bergen. Så seilte han tilbake til Viken mot kong Håkon. Men flere av dennes flokk var falt fra, og de som var igjen, ville ikke slåss så kong Håkon måtte flykte og holdt seg i Nidaros vinteren over. Hele kong Håkons flåte falt nå i Erling

Skakkes hender. Våren 1162 utbød kong Håkon leidang nordenfjells og rustet for å fare sydover. Erling Skakke samlet en stor hær, og om sommeren seilte han nordover fra Bergen med en flåte på 21 skip hvorav mange var store. Styrkene møttes mellom Sækken og Veøy hvor kong Håkon Herdebred falt. Fred ble det likevel ikke, idet Håkons folk nå tok en annen av Sigurd Munds sønner til konge. Han ble imidlertid snart beseiret og falt i 1163, og Magnus Erlings-sønn ble så enekonge i Norge. Dermed var et avsnitt av innbyrdes-krigene slutt, og det varte til 1174 før noen innenlands våget å reise seg mot ham og Erling Skakke. Denne trakk det ut med innfrielsen av løftet til kong Valdemar om å overgi Viken til ham. Ved kong Magnus' kroning 1164 lot derfor kong Valdemar ved sendemenn minne Erling Skakke om hans løfte. Erling stevnet da Borgarting, men vikværingene svarte at de aldri levende ville gå under danekongen. Derav fulgte brudd med Danmark, og i 1165 kom kong Valdemar til Viken med sin flåte. Skjønt han ble hyldet på ting i Sarpsborg, møtte han så sterk motstand ellers at han dro hjem med uforrettet sak.

Til gjengjeld for kong Valdemars støtte av norske opprørsflokker underhandlet Erling Skakke med misfornøyde danske stormenn, og da kong Valdemar i 1167 var på tog til Vendland, seilte Erling med en norsk flåte til Danmark for å fange kong Valdemar på hjemveien. Denne var imidlertid blitt varslet og vendte straks tilbake. Erling Skakke slo en dansk flåte ved Grenå, men utrettet for øvrig intet.

I 1168 kom kong Valdemar igjen til Viken med en stor hær og ble hyldet av bøndene på ting; men Erling Skakke fikk også samlet en hær. Til noen alvorlig kamp kom det tilsynelatende ikke, og på grunn av mytteri og klager i hæren og etter henstillinger fra stormennene, måtte kong Valdemar dra hjem. Fred kom så i stand med Danmark.

Den som i 1174 reiste oppstand var en Øystein, sønn av kong Øystein som ble drept i 1157. Hans folk var de såkalte birkebeiner, som her for første gang opptrer. De ble slått og Øystein drept i et slag på Re i 1177.

Norges velde sto ved denne tid i stor blomstring, og bondefolket var rikt og mektig.

Med kong Sverre trer en særpreget skikkelse fram i den norske kongerekke, en personlighet mer evnerik enn de fleste menn, og som

kan forutsettes å ville ha hevet landet til en meget stor høyde om han ikke hadde hatt stadige kamper innenlands.

Med sine birkebeiner opptok han kampen mot Magnus Erlingssøn og Erling Skakke. Det var ikke stor flokken han i begynnelsen hadde; men ved list og snarrådighet unndro han seg kongens og Erling Skakkes forfølgelser. Høsten 1178 var hans styrke øket så meget at han kunne utføre et uventet overfall på Nidaros, hvor han slo lendermennenes hær. Han ble nå tatt til konge på Øreting og slo seg til i Nidaros om vinteren, lot bygge skip og lære opp birkebeinerne til sjøkamp. Om våren seilte han sydover mot kong Magnus og Erling Skakke; men da disse kom nordover med en overlegen styrke, vendte Sverre tilbake til Nidaros. Det kom til slag på Kalvskinnnet, hvor Erling Skakke falt, og kong Magnus måtte flykte. Sverre tok hele hans flåte. Etter denne seier økte tilslutningen til ham betydelig. Kong Magnus slo seg ned i Bergen og forsøkte flere ganger å fordrive Sverre fra Nidaros likesom denne søkte å drive Magnus bort fra Bergen.

Etter seieren på Kalvskinnnet bød Sverre ut leidang i hele Trøndelagen og dro om høsten sydover helt til Bergen, men fant ikke kong Magnus. Våren 1180 bød Magnus ut leidang fra Lindesnes og nord til Romsdal og Nordmøre. Helt fra Orknøyene og Færøyane kom høvdinger til ham. Han dro nordover til Nidaros, og 26/5 1180 sto slaget på Ilevolden hvor Sverre igjen seiret. Magnus måtte flykte og dro til Bergen, videre til Viken og deretter til Danmark. I april 1181 seilte Sverre østover til Viken. Der kom kong Magnus fra Danmark med en stor flåte. Kong Sverre trakk seg tilbake til Bergen. Kong Magnus kom etter, og det kom til slag ved Nordnes, hvor kong Sverre vant sin første sjøseier. Kong Magnus hadde 32 skip mens Sverre bare hadde 16, men større enn kong Magnus', deriblant «Olavsuden» som kong Sverre hadde tatt fra Magnus etter slaget på Kalvskinnnet og som var meget stort. Kong Magnus trakk seg tilbake til Stavanger; men da han fikk forsterkning av biskop Eirik seilte han igjen nordover. Birkebeinerne var for svake til å ta kamp, og kong Sverre måtte skynde seg tilbake til Nidaros.

Da kong Sverre ikke kunne underholde sin styrke i Trøndelagen, dro han om høsten 1181 med en del av sin hær over land til Viken. Da kong Magnus fikk rede på dette, delte han sin flåte og sendte størsteparten østover til Viken, mens kongen selv med 7 langskip seilte nordover og kom overraskende over de derværende birkebei-

neres som flyktet, og i sin tur tok nå kong Magnus hele Sverres flåte, 33 skip, og vendte tilbake til Bergen. Over nyttår 1182 dro kong Magnus igjen til Nidaros og kom atter uforvarende over birkebeinerne som flyktet sydoverDovrefjell. Ved Hjerkin møtte de kong Sverre som på etterretningen om hva som var hendt i Nidaros, skyndte seg nordover for å hjelpe sine folk. Men underlig nok trakk kong Magnus seg tilbake til Bergen, skjønt han hadde dobbelt så stor styrke.

Kong Sverre utbedret nå forsvaret ved Nidaros og tok til å bygge en ny flåte. Utpå våren 1183 seilte han på 20 småskuter til Bergen for å overrumple kong Magnus. Denne kom visstnok selv unna, men våget ikke å ta kamp og flyktet øst til Viken. Kong Sverre tok nå alle kong Magnus' skip. Det manglet bare at kong Magnus unnslapp. Ellers var Sverres seier blitt så fullstendig som mulig.

Kong Magnus søkte atter hjelp hos den danske konge Knut IV, og kom om våren 1184 tilbake med 24 skip. I begynnelsen av april seilte kong Sverre fra Nidaros med 23 skip, deriblant det nybygde «Mariesuden» på 33 rom og stort i forhold dertil. Den hadde 320 mann ombord. Flåtene møttes ved Fimreite i Norefjorden 15/6 1184. Kong Magnus hadde 26 skip, deriblant to kjøpmannsskip med stridsmers, mens kong Sverre som hadde delt sin styrke, bare hadde 16; men de fleste av dem var store og høybordede. Magnus tenget sine skip sammen 4 à 5 i hver avdeling. Sammen med de to kjøpmannsskip hadde han tenget sitt eget og Orm kongsbrors store skip. Disse sammmentengte avdelinger kunne bare roes på de ytterste i hver gruppe og var således lite manøvrable. Kong Sverre hadde derimot påbudt at fartøyene ikke skulle bindes sammen, men være løse for å kunne brukes hvor det trengtes. Dette avgjorde slaget. 13 av Magnus' skip la seg om «Mariesuden», mens de øvrige gikk mot de andre av birkebeinerne fartøyer. Det ene etter det andre av Magnus' mindre skip ble ryddet. De overlevende søkte opp på de fire store så de ble overlastet og fyltes. Mange styrtet seg da i sjøen. Til slutt løp kong Magnus selv og alle på hans skip overbord og druknet. Kong Sverre var selv gått på land før slaget og rodde under kampen rundt og dirigerte og egget sine folk.

En avgjørende seier hadde kong Sverre vunnet; men fred ble det fremdeles ikke. Stormennene, hvis makt han knekket, fikk i stand flere reisninger. Å behandle dem hører ikke hjemme her. Nevnes skal bare at et opprør kom i stand med hjelp fra Orknøyene. Det

ble slått ned, og Orknøyene og særlig Hjalmland ble knyttet nærmere til Norge.

Tross disse reisninger var årene 1184–1196 etter kong Magnus' fall og til baglernes flokk ble samlet, den lengste fredstid under kong Sverre. Han vernet om handel og skipsfart, og førte en målbevisst handelspolitikk, hvorav følgen var at han som tidligere hadde vært forhatt, fikk innbyggerne i byene på sin side. Handelen med utlandet var vokset slik at hele landets husholdning var omlagt. Tørrfisk var en viktig vare på verdensmarkedet, derimot var kornavlen avtatt, så betydelige mengder måtte importeres. Særlig omkring 1190 og de to første tiår av 1200-tallet må det ha vært gylne tider i Norge, dels som følge av Richard Løvehjertes og Filip Augusts korsferd, og dels på grunn av krigen mellom Johan uten land og Filip August i førstningen av 1200-tallet.

Som kjent kom kong Sverre i strid med kirken og ble i 1194 av paven lyst i bann, og da baglerflokken oppsto i 1196, ble hans farligste motstander biskop Nikolaus fører for dem så de ble kirkens tropper. Mange misfornøyde stormenn sluttet seg dessuten til dem, så deres styrke snart vokste så meget at de kunne måle seg med birkebeinernes. Nå utviklet striden seg til veritabel borgerkrig. Kong Sverres stilling var derunder til sine tider meget vanskelig, og flere ganger tvang leidangshæren som ville hjem, ham til å oppgi kamp. Nevneverdige sjøtrefninger fant ikke sted i den første tid; men at flåtene ble tillagt stor vekt viste seg ved at de stridende parter tok eller brente hinannens fartøyer når og hvor de kunne komme til. Da kong Sverre var i Nidaros vinteren 1198–99 etter at hans flåte var tatt, tok han til å bygge en ny flåte. Her kommer hans iver etter å få større skip tydelig tilsyne. På et ting med bøndene våren 1199 ba han dem for hvert fylke bygge et skip på 25 rom eller mer, og bøndene lovet godvillig å gjøre hva han ba om. Som foran anført er det mulig at omleggingen av leidangsfartøylene fra 20 sesser til 25 sesser i Gulatingslagen ble gjennomført på denne tid. I juni måned møtte han baglerne ved Frosta og vant en stor seier. De fleste av baglernes storskip ble tatt. De flyktet sydover til Viken og videre til Jylland. Kong Sverre satte etter, men kunne ikke innhente dem.

Skjønt kong Sverres seier var stor, var den ikke avgjørende. Men han hadde nå en flåte som var baglernes overlegen, og utadtil styrkedes også hans stilling, så han kunne gå i forbund med en av de mektigste fyrster i Europa, den engelske konge Johan uten land,

som også lå i strid med paven, og kom snart under interdikt likesom kong Sverre. Således er det ikke underlig at disse to konger sluttet venns­kapsforbund. Dertil kom den voksende handel særlig mellom Grimsby, Lynn, Boston og Bergen. For første gang i Norges og Englands saga ble en handelstraktat sluttet mellom de to land. Dessuten lovet kongene hverandre hjelp om det skulle tren­ges.

Tross nederlaget ved Frosta var baglerne fremdeles så sterke at de snart påny kunne ta kampen opp mot Sverre. Dessuten reiste bøndene i Viken og Telemark seg mot ham uten egentlig å slutte seg til baglerne. Det skyldtes hat til de nye sysselmenn som kong Sverre hadde innsatt, og i Viken var det tillike raseri mot at han la dobbelt leidangsskatt på bøndene der. Den 3. mars 1200 kom en stor bondehær vestenfra innover mot Sandvika. Samtidig kom en ennå større bondehær fra østsiden nedover mot Ryenbergene og Ekeberg. Ennskjønt bøndernes hær var mangedobbelt så stor som Sverres styrke, kunne han dog ved fremrakende dyktighet og energi overvinne dem. Uten dog å utnytte seieren og dempe oppstanden i Viken seilte Sverre med flåten til Bergen og kom dit 8. april. Tidlig om morgenen neste dag kom baglerne seilende nordfra; men da de fikk se Sverres flåte, trakk de seg unna og dro dels sjøveien, dels over land til Viken forfulgt av birkebeinerne. Kong Sverre maktet dog ikke å undertvinge Viken. Baglerne satt der om vinteren og befestet særlig Slottsfjellet ved Tunsberg.

Neste år (1201) bød Sverre igjen ut leidang nord i landet og seilte til Viken hvor bøndene på østsiden av Oslofjorden inngikk forlik med ham. Han beleiret Slottsfjellet; men først i januar 1202 overga det seg. Sverre seilte deretter til Bergen hvor han døde 9/3 1202.

Under Sverres sønn og etterfølger, Håkon Sverressønn, ble forlik med kirken istandbrakt, og interdiktet ble hevet. Kong Håkon døde imidlertid plutselig 1/1 1204, og da blusset striden mellom birkebeinerne og baglerne opp påny, dog uten kirkelig bistand på disses side. I realiteten ble det ny kamp mellom kongemakt og stormannsvelde. Denne nye borgerkrig varte i tre år og førtes med stor blodutgydelse. Birkebeinerne valgte Sverres søstersønn, Inge Bårdson, til konge. Baglerne søkte støtte hos den danske konge Valdemar Seier som i juni 1204 kom til Tunsberg med en stor flåte (360 skip) og fikk baglernes tronpretendent, Erling Steinveg, valgt til konge i Viken mot å hylde kong Valdemar som overkonge. Birkebeinerne var dog gjennomgående overlegne da de hersket over hele det nord-

og vestenfjellske og hadde hele kong Sverres flåte. Lederen av krigen på birkebeinernes side, Håkon jarl (Galen), bød 1205 ut leidang nordenfjells og seilte sydover helt til Viken. Baglerne ble redde og flyktet. Håkon jarl fór videre til Halland og tok baglernes flåte. Da Håkon jarl dro tilbake til Bergen, kom baglerne tilbake til Viken, og etter nyttår 1206 tok de til å bygge en flåte istedenfor den de hadde mistet. Med denne flåte seilte de nordover til Nidaros hvor de overrumplet birkebeinerne, tok de storskip som de ville ha med seg, og seilte igjen sydover. På veien møtte de Håkon jarl som skyndte seg nordover; men baglerne fikk ikke tvunget ham til kamp. Etterat Håkon jarl hadde fått bygd nye fartøyer, dro han igjen sydover til Bergen, hvor baglerne var. Han forlot imidlertid skipene og tok folk med seg i land. Etter en kort strid flyktet baglerne, men fikk tatt Håkons fartøyer. Denne dro da tilbake til Nidaros og fikk atter bygd en flåte. Med en stor hær og flåte fór kong Inge og Håkon jarl sydover og møtte baglerne ved Tunsberg. Disse våget ikke kamp, men flyktet i god orden, og birkebeinerne tok nå alle baglernes skip.

Folket var blitt trette av de stadige stridigheter, og i 1208 fikk biskopene i stand en våpenstillstand og et fredsmøte på Hvidingsøyene. Også her spilte flåtene med. Baglerkongen Filippus, som var valgt etter Erling Steinvegs død, møtte med det antall og så store skip som var avtalt. Birkebeinerne kom imidlertid mer mannsterke enn de skulle, og Filipus måtte bøye seg. Han beholdt Viken og Opplandene som vasall under kong Inge. Dermed var dette avsnitt av borgerkrigene avsluttet.

En eiendommelig ferd til Suderøyene fant sted i 1209. Alt på Hvidingsøyene avtalte menn fra begge parter som var pengelens og dog hadde navnebøter, å dra derhen for å vinne gods. De tok til påskudd at det var ufred mellom kongene på øyene. De herjet rundt om; men tilslutt ble de usams og skiltes. Ferden ble imidlertid ikke uten følger. Kongene på øyene ble redde da de fikk høre at det var fred i Norge, fór til Norge og forlikte seg med kong Inge og Håkon jarl og svarte den skatt som ikke var betalt på mange år. Det samme gjorde Orknøyjarlene i 1210. De hadde forsøkt å holde seg uavhengige; men da de skip som på ekspedisjonen til Suderøyene kom innom Orknøyene med kong Inges sysselmenn ombord, ble de også engstelige og dro til Norge. De ble dømt til å svare en stor bot og måtte sverge troskap. De ble satt til jarler over øyene. Hjaltland ble også påny lagt inn under Norges krone.

Blant de mange ruvende konger i Norge i sagatiden inntar Håkon Håkonssønn plass i første rekke som hersker og særlig som statsmann, og under hans regjering oppnådde Norge høydepunktet i anerkjennelse som stormakt ute i verden.

Allerede samme år han ble valgt (1217) måtte han med sin formynder, Skule jarl, dra til Viken med 40 skip mot baglerne. Biskop Nikolas opptrådte imidlertid som megler, og fred ble nå sluttet mellom birkebeinerne og baglerne. Men i 1219–20 reiste seg en ny opprørsflokk som til fører tok Erling Steinvegs sønn Sigurd. Han kaltes siden Sigurd Ribbung og opprørsflokken ribbungen. De fikk herredømmet i Viken og skaffet seg også fartøyer; men da kong Håkon i 1221 kom med en flåte til Oslofjorden og møtte ribbungene utenfor Jeløy, jaget han dem på land og tok deres skip. Kampen mot ribbungene varte til 1227. Derunder benyttet kong Håkon seg meget av flåten. I den siste periode av striden lot han endog trekke fartøyer over land, dels opp i Øyern og dels opp i Glomma helt øst til Vinger. Til slutt måtte ribbungene underkaste seg, og dermed tok denne feide slutt. Bortsett fra hertug Skules opprør 1239–40 som endte med at hertugen ble drept, var det fred innenlands i resten av kong Håkons regjering.

Kong Håkon utfoldet stor iver for å utbygge rikets forsvar. En rekke befestninger og borger ble anlagt rundt om i landet. Særlig vekt la han på økning av flåtens styrke, og likesom de tidligere store konger var det ham maktpåliggende å skaffe seg store skip. I anledning sitt tog til Danmark i 1253 lot han bygge et skip som sagaen betegner som det største som noensinne hadde vært bygd i Norge. Det fikk navnet «Korssuden», og det anføres at når «Korssuden» kom i leie mellom de andre, nådde dens skanserekker opp til teltåsene på «Olafssuden» (på 31 rom) og de andre skip. Ovenbords var det 9 alen over vannet. For øvrig var det gamle folks tale at aldri hadde de sett så mange store skip i en leidang. For sitt vesterhavstog i 1263 bygde han et fartøy på 27 rom «og stort i forhold dertil». Det var helt bygd av eik.

Tallrike anførsler i sagaene vitner om at det ennå på Håkon Håkonssønns tid var levende interesse for skipsbygging og at umak ble lagt på å bygge store og gode skip. Åpenbart har det således vært megen skipsbygging i Norge på denne tid inntil kong Håkons vesterhavstog, hva angår kongelige og stormenns skip.

Som den store statsmann Håkon Håkonssønn var, er det naturlig

at rikets økonomiske utvikling, handel og skipsfart, lå ham sterkt på hjertet. I kraft av den imponerende flåte vant den norske konge stor respekt og anseelse i utlandet, og han kunne knytte fordelaktige utenlandske forbindelser. Således sluttet han et venns-kapsforbund med den tysk-romerske keiser, Fredrik II, som i 1230 sto på høyden av sin makt. Likeså med den engelske konge Henrik III, idet forbunds- og handelstraktaten fra kong Sverres tid ble fornyet i 1223. Fremmede fyrster søkte også kong Håkons bistand til kriger; men kongen var for forsiktig til å innlate seg på fjerntliggende foretagender. Med Sverige ble sluttet en alliansetraktat, og likeså ble en formell fred sluttet med russerne om ordningen av skattespørsmål i Finnmark. Denne interessante traktat finnes ikke mer, men har vel vært satt opp skriftlig, idet i årene senere «gamle bumenns og finners utsagn» om grenseforholdene går ut på at russerne skulle ha rett til å kreve skatt av sine egne undersåtter, Karelen iberegnet, hvor de måtte finnes langs norskekysten inntil Lyngstuvén (mellom Lyngenfjord og Ullsfjord) og til fjells inntil Mæleå (antagelig Skibotnelven). Nordmennene kunne kreve skatt ikke alene av sine egne undersåtter, men også av halvkareler og halvsamer (finner) når de bare hadde samisk mor, helt til Trines (det nåværende Ponør østligst på Kolahalvøya) og inn langs Gandvik (Kvitsjøen) til Veleå (Vælijoki).

Fra den spanske konge kom sendemenn for å anholde om kongens datter Kristinas hånd for en av hans brødre.

Strid var oppstått med Lübeck hvis folk hadde overfalt og røvet norske fartøyer som kom fra Østersjøen. Da forlik ikke ble oppnådd på kong Håkons direkte henvendelse, beklaget han seg til den tyske keiser. Denne tilskrev lübeckerne at nordmennene skulle ha den beste fred der, og at han aktet å gjøre mer ære av kong Håkon enn av andre høvdinger i Nordlandene. Tillike at han ville overgi staden Lübeck i kong Håkons vold, så han derover skulle være både høvding og herre, hvis den ikke ga etter. Lübeck falt da til fote.

Etter keiserens død ble formodentlig overgrepene mot norske fartøyer gjentatt; men kong Håkon har tydeligvis tatt eller truet med å ta represalier, for i 1250 ble inngått en handelstraktat med Lübeck. Noen handelsprivilegier for denne var det ikke tale om i traktaten. Således har kong Håkon også kunnet hevde norske interesser overfor tyskerne.

Også fra dansk side var overgrep øvet både mot norske og svenske

fartøyer, uten at den danske konge ville inngå på noe forlik. Kong Håkon og den svenske Birger jarl avtalte da et tog til Danmark, og våren 1253 utbød kong Håkon leidang over hele sitt rike og dro sørover med en flåte der som foran anført oppgis å ha tallet 375 fartøyer med en samlet besetning på 20 000 mann. Imidlertid møtte danske sendemenn ved Gulbergseid med forlikstilbud som ble antatt. Forliket ble imidlertid ikke holdt, og i 1258 bød kong Håkon igjen ut leidang over hele Norge. Med en «glimrende» flåte på 315 skip dro han sydover til Øresund og la seg utenfor Kjøbenhavn. Danerne falt i stor forundring over hæren som både var stor og syntes å være vel utrustet, så at «aldri monne slik utenlandsk hær være kommen til Danmark». Der kom da også den danske konge, og skjønt han syntes det var vanskelig å bekvemme seg til noe forlik ble dog resultatet at fred og forbund mellom dem ble sluttet.

I 1261 ga Grønland seg under kong Håkon, og i 1262 ble Island norsk skattland.

En oppgave som kong Håkon tok opp, og som han anså meget viktig å gjennomføre, var å festne båndet mellom Norge og de gamle skattland i vest. Under borgerkrigene var dette bånd atter løsnet, og høvdingene hadde åpenbart nesten glemt det norske overherredømme inntil hærferden 1209–10 påny minnet derom. England bredte imidlertid sitt herredømme over Irland, og siktet mot å legge alle de britiske øyer under seg. Allerede i 1235 begynte kong Håkon å arbeide for igjen å knytte øyene fastere til Norge og fikk kong Henrik III til å anerkjenne den norske konges overhøyhet over Man. Kong Magnus på Man kom i 1253 med Henrik III's samtykke til Norge og hyldet kong Håkon som sin overherre. Dette forhindret ham dog ikke fra i 1256 å avlegge lensed til den engelske konge. Derigjennom får vi et tydelig inntrykk av hvorledes forholdet mellom Man og Norge litt etter litt løsnedes, og øya gled naturlig inn under engelsk overhøyhet. Kong Alexander av Skottland søkte å komme i besiddelse av Suderøyene og sendte i 1244 to biskoper til kong Håkon for å forhøre om kong Håkon ville oppgi det rike som Magnus Barfot med urette hadde vunnet av kong Malmcolm. Kong Håkon svarte at kongen av Skottland ikke hadde noe herredømme over øyene, dengang da Magnus vant dem, at Magnus regnet dem som sine arveland og at Malmcolms sønn og etterfølger, kong Edgar, høytidelig hadde godkjent dette. Enda mindre ville kong Håkon selge øyene da det ble anmodet om det. Siden kom hvert år sende-

ferd fra kong Aleaxnder i samme ærend. Til slutt samlet han en hær for å fare ut til øyene, men døde plutselig 1249. I 1261 sendte hans etterfølger Alexander påny sendemenn til Norge for å underhandle, men uten å oppnå noe. I 1262 begynte skotske høvdinge å herje på øyene. Kong Håkon utbød da leidang om vinteren og seilte 5. juli 1263 ut fra Norge. Med forsterkning fra Suderøyene og Orknøyene hadde han etter sagaen på det annet hundre, d. v. s. mer enn 120 skip. Etter en skotsk historieskriver hadde han 160 skip og 20 000 krigere. Siden Harald Hårdrådes dager var en så stor hær ikke seilt fra Norge, heter det. Kongen ble liggende et par uker ved Hjalmland og seilte deretter til Orknøyene hvor han også ble liggende en tid for å vente på etternølere. Der kunngjorde han å ville dele hæren og sende en del for å herje i Breidafjord (Firth of Murray); men leidangshæren satte seg imot å fare noensteds uten at kongen selv var med. Øyensynlig anså de leidangsflåten å være for svak og ville ikke dra av sted uten at store skip var med. Denne ferd måtte da oppgis. Først 10. august seilte kongen over Pentlandsfjorden, gikk vestenom Skottland til Skye, hvor han fikk forsterkning fra Man og Suderøyene. Han hadde da henimot 200 fartøyer hvorav de fleste var store og alle vel forsynt med folk og våpen. Kongen sendte nå 50 skip til eidet mellom Kintire og Islay og 15 til Bute for å herje. Selv seilte han til Gigha utenfor Kintire. Høvdingene på Kintire og Islay ble da redde og sluttet seg til ham. Sendemenn kom også fra iredne som tilbød å gå under kong Håkon hvis han ville fri dem fra engelskmennenes vold, for disse satt inne med alle de beste punkter ved sjøen. Disse ireder må ha vært norrøne austmenn som enda satt i byene. Dette er ytterligere et vitnesbyrd om det ry som sto av den norske sjømakt.

Nå kom også sendemenn fra den skotske konge for å underhandle om forlik; men skottene trakk forhandlingene ut i påvente av høststormene som de håpet ville ødelegge den norske flåte, og sist i september måned begynte ufreden påny. Nordmennene foretok herjinger, og imidlertid trakk kong Håkon flåten lenger inn i Clydefjorden til Kumraøyene likeoverfor Largs. Der ble flåten overfalt av en forrykende storm natten mellom 1. og 2. oktober så noen av fartøyene drev på land. De nordmenn som var kommen på land, ble da overfalt av en overlegen skotsk styrke. Til å begynne med trakk nordmennene seg unna, men så fikk de noe hjelp fra flåten, og uaktet

de fremdeles var underlegne ble dog skottene drevet på flukt. Noen stor betydning hadde imidlertid ikke seieren.

Kongen tenkte nå på å fare til Irland etter den anmodning som var kommet, idet irerne tilbød å holde hæren med kost om vinteren; men leidangshæren var imot det, og kongen snudde derfor nordover til Orknøyene, hvor han kom i slutten av oktober og la seg i Ragnvaldsvåg. Da var alt en stor del av hæren seilt hjem til Norge, dels med, dels uten tillatelse, da kong Håkon hadde latt falle det ord at han ville seile hjem så snart han kom til øyene. Da det begynte å sette inn med hardt vær, besluttet kongen imidlertid å bli på Orknøyene vinteren over. Han beholdt 20 skip og ga de andre hjemlov. Her døde han 16. desember 1263.

På denne ferd hadde kong Håkon som sagaen uttrykker det, vunnet igjen de riker som Magnus Barfot hadde vunnet i Skottland og på Suderøyene. Ved sin mektige flåte, som var den største nord for Alpene, hadde han hevdet de norske krav og ført Norge fram til en viden om høyt respektert stormakt.

På grunn av den fremskredne årstid hadde han måttet innstille operasjonene uten å ha tvunget den skotske konge til fred. Var toget kommet av sted tidligere på året, er det mulig at dette kunne vært oppnådd. Når kongen ble igjen på Orknøyene, har det sannsynligvis vært hans akt å fortsette krigen neste år. Dette ble nå intet av. Hans sønn Magnus (Lagabøter) som nå ble konge, var ingen kriger som faren. Mens kong Håkon kraftig hadde hevdet besiddelsen av Suderøyene og Man, gjorde kong Magnus intet forsøk på det og forspilte derved seierens frukter.

Underhandlinger tok nå til, men trakk i langdrag. Da de fleste av høvdingene på Suderøyene i de følgende år ga seg under den skotske konge, og selv kongen på Man svor troskap til ham, måtte kong Magnus nedstemme sine fordringer. Omsider ble fred sluttet i Perth i 1266, hvor kong Magnus for en sum av 4000 mark sterling og en årlig avgift på 100 mark sterling avsto til den skotske konge «Man med de andre Suderøyer og alle andre øyer vestenfor og sønnenfor det store hav». «Dog skal den rett, domsrett og frihet som tilkommer Nidaros domkirke være ukrenket, og Orknøyene og Hjaltland være unntatt. Disse øyer har Norges konge særskilt eslet til sitt herredømme.»

Således prisga kong Magnus og hans rådgivere nordmennene på Suderøyene og Man under et fremmedherredømme som de ikke øn-

sket, og som de ikke underkastet seg uten motstand. Man lyktes det i det hele tatt ikke skottene å pasifisere. Først da øya kom under England, ble det ro.

Freden i Perth var lite hedrende for kong Magnus og for Norge, og på den tid forelå ingen nødvendighet for avståelsen. De økonomiske hensyn har vært avgjørende. De nevnte øyer hører geografisk til Storbritannia. Det ansåes derfor ikke å være noen økonomisk vinning ved å beholde dem når de skulle forsvares i krig mot Skottland. Ja, man kunne resonnerer som så at landet ikke til stadighet kunne make å utruste slike store flåter som den kong Håkon var reist ut med. Det er da heller intet tegn til at kong Magnus bestrebt seg for å vedlikeholde enn si utvikle flåten etter tidens krav. Alt da var nemlig de norske krigsskipstyper foreldet. Den flåte kong Håkon Håkonsson kunne utruste, besto visstnok av store og prektige skip sett fra vikingetidens standpunkt; men typene var de samme tradisjonelle som denne tids. I forhold til de krigsskip samtidens mer fremskredne sjøfartsstater både ved Middelhavet, Nordsjøen og Østersjøen allerede da betjente seg av, var de foreldet, ubekvemme og tilmed altfor kostbare i bruk. Langskipet krevde en uforholdsmessig stor besetning som følge av at de i stor utstrekning måtte drives fram med årer. Derfor ga de plass til langt færre egentlige krigsmenn enn koggen som ingen roere krevde. Derav det store apparat, de mange skip og den svære bemanning som ikke sto i forhold til flåtens effektivitet. «At denne flåte,» skriver professor, dr. Oscar Albert Johnsen, «kunne erstattes av noen få velutrustede og fullt tidsmessige skip, lå derimot så vidt vi kan se utenfor regjeringens synskrets. — — — Skulle noen reform på dette område være gjennomført, måtte enten hele leidangsorganisasjonen omlegges eller kongene måtte ha tatt byggingen av krigsskip i sin egen hånd og pålagt bøndene en tilsvarende skatt i stedet. Så radikale skritt har imidlertid ingen av våre gamle konger våget å ta, og de ville i tilfelle sikkert ha møtt en sterk motstand. Kongens makt var nettopp når det gjaldt beskatningen snevert begrenset. Utover det foreskrevne og tilvante kunne han lovmessig ikke gå uten bøndenes samtykke på tingene.» I Danmark foretok kong Erik Menved i 1304 en omorganisasjon av leidangsvesenet således at kysten ble inndelt i større skattedistrikter, som hver skulle utruste en kogge på 50 lester med mannskap og proviant. Ved denne ordning fikk Danmark en for den tid moderne flåte. Noen sådan «reform av det norske sjøvesen, som

alene kunne gjort det mulig ennå en lang tid å opprettholde Norges gamle sjøvelde i dets fulle utstrekning, uteble, kanskje ikke først og fremst av mangel på økonomiske ressurser, men av konservatisme og mangel på lydhørhet for tidens fordringer. Freden i Perth ble derfor ikke bare en forbigående svakhetsytring, et enkeltstående tilbakeskritt, den ble begynnelsen til den norske sjømakts oppløsning og undergang.» (Noregsveldets undergang.)

«Det større Norge», vikingetidens og Magnus Barfots store mål, kunne etter 1266 aldri nåes, skriver professor, dr. Alexander Bugge. Nordmennene slår seg fra nå av til tåls med husmannskår. Vårt lands politiske nedgang begynner med freden i Perth.

Magnus Lagabøter innførte nye bestemmelser for stormennenes plikt til å bidra til landets forsvar idet de ble fritatt for leidangsplikt og i stedet pålagt å stille fotfolk og ryttere rustet til landkrig. Det var riddersvenet som nå ble introdusert i Norge.

De ulykkelige følger av krigsflåtens forfall kom påtagelig til syne i det 14. og 15. århundre da landet ikke lenger hadde økonomisk kraft til å rette på det forsømte. De små norske leidangsskip kunne ikke stå seg mot de tyske steders større krigsskip. Dette var hovedgrunnen til at disse steder kunne så fullstendig kneble den norske utenrikshandel som i det følgende kommer til nærmere å vises, og til at Norge ble helt avmektig.

Orknøyene forble norsk besiddelse inntil Christian I i 1469 ga dem i pant for medgift til sin datters giftermål med den skotske konge Jakob III, og de ble aldri innløst. I realiteten var dog øyene tapt for Norge lenge før de ble pantsatt. Shetlandsøyene (Hjaltland) var derimot ennå i 1468 helt norske, og til å avstå dem til Skottland var der ingen indre grunn.

Skjønt Magnus Lagabøter søkte å holde seg utenfor all strid i Skandinavia, ble han dog to ganger nødt til å utby leidang, i 1276 og 1278. I 1276 visstnok kun leidang til lands for å hjelpe sin svoger kong Valdemar i Sverige til å bli forlikt med sin bror; men svenskene ville ikke motta hans megling, og på en uvedkommende krig ville kong Magnus ikke innlate seg. Kong Valdemar fikk i stedet hjelp fra Danmark. Mellom Norge og Danmark var det på denne tid lite vennskap, for kong Magnus' dronning, Ingebjørg, hadde ikke fått utbetalt arven etter sin far. I 1277 var det strid mellom nordmenn og dansker under Skanørmarkedet, og i 1278 skal danskene ha egget

svearne til å herje på nordmennene. Derfor var det kanskje at Magnus påny utbød leidang. Men det kom ikke til noen krig, da kong Valdemar alt året etter (1279) igjen måtte oppgi sitt rike.

Kapitel 4.

KAMPEN MOT HANSESTEDERNE

Under Håkon Håkonssøn var Norge ubestridt den sterkeste sjømakt i Nord-Europa. Ved den kraftige sjømakt kunne han opptre med fasthet overfor alle overgrep på Norges interesser, og hvor forhandlinger alene ikke førte fram, satte han makt bak sine fordringer. Likesom på andre områder i rikets styre satte han også meget inn på ivareta handel og skipsfart som blomstret, og det var velstand i landet. Norske skip seilte i regelmessig fart til landene rundt om ved Nordsjøen og Østersjøen. I alle de store byer var norske kjøpmenn bosatt. Under borgerkrigene var de tyske sjøsteder, som skulle bli Norges farligste fiender, begynt å trenge inn i den norske sjøhandel. Omkring 1260 var dessuten tyske kjøpmenn begynt å sitte vinteren over i Bergen; men de nektet å betale den tiende som forlangtes av dem. Da kunngjorde kong Håkon at tyskere som leide hus i byen for tolv måneder, skulle stå likt med nordmenn angående offentlige utgifter. Det ser ut som tyskerne ikke våget å protestere overfor kongen hvis fasthet og makt de utvilsomt hadde respekt for. Kong Magnus Lagabøter la i byloven nye forpliktelser på dem, bl. a. at «fremmede som eier gårder i vår stad eller har tolv måneders leie», skulle være likestillet med bymennene i alle leidangsutbud. De nye bestemmelser fremkalte nå en sterk protest, ikke bare fra Lübeck, men «fra mange av Tysklands sjøsteder». Da Norge trengte tilførsel av korn på grunn av en stor misvekst i landet i 1277, utstedte kong Magnus «etter deres ansøkning og bønn» i 1278 et utførlig privilegiebrev «for de tyske kjøpmenn som med sine varer besøker vårt rike». En rekke bestemmelser i Byloven som hanseatene ikke fant seg tjent med, ble endret til deres fordel. Dette privilegiebrev er tydelig vitnesbyrd om de tyske steders handelsvinninger i Norge. Imidlertid var de ikke tilfreds med de tilkjente rettigheter, men fordret mer.

1280-årene betegner en merkepel i den nordiske handels saga. Rundt om i de nordiske land måtte den innfødte handelsstand vike for de bedre organiserte og kapitalsterke tyskere, som trengte nord-

mennene ut av deres fra eldgammel tid opparbeidede handelsruter, ikke bare på Tyskland og Østersjøen, fremfor alt sildemarkedet i Skåne, men også fra skipsfarten på Flandern og England, dit den meste tørrfisk, Norges viktigste utførselsartikkel, gikk. Under formynderstyret for Eirik Magnussønn kunne de så meget lettere gjøre dette som det var strid mellom formynderne. Imidlertid fremkalte hanseatenes overgrep en sterk nasjonal reaksjon, og på et bymøte i Bergen 1282 ble det med samtykke av enkedronning Ingebjørg og rådet vedtatt en stor retterbot direkte rettet mot tyskerne. De vendiske steder svarte da med vinteren 1283–1284 å forby all seilas på Norge. Handelssperring var det mest virksomme kampmiddel stedene kunne gripe til. Våren 1284 ble kong Eirik nødt til å be om forlik. Hanseatene fikk tilsagn om full erstatning for de tap de hadde lidt. I tillit til kongens løfte reiste kjøpmannsskipene på ny til Norge.

Det er mulig at Norges stilling var så prekær at korntilførselen fra hansestedene absolutt ikke kunne unnværes; men det viste seg stadig at ettergivenhet overfor Hansaen medførte nye og vidtgående krav. I ethvert fall viste seg nå den skjebnesvangre feil som Magnus Lagabøter hadde begått ved å la flåten forfalle, den maktfaktor som alene var skikket til å stagge hanseatenes pågåenhet.

Den norske regjering har åpenbart også innsett at bare forhandlinger med de vendiske steder ikke førte fram, og et omslag i den norske politikk fant sted, ledet av enkedronningen og den øst-norske stormann Alv Erlingssøn («Mindre Alv», den siste viking). Denne utrustet kapere som overfalt og plyndret hansekoggene. Det var den mottagelse som de tyske kjøpmannsskip fikk, da de i tillit til kong Eiriks løfte seilte til Norge. Det er tydelig at den ansvarlige regjering i en eller annen form sto bak Alv Erlingssøn. Et brev som kong Eirik i slutten av april 1284 sendte til kong Edvard I av England tør gi forklaringen på omslaget hos den norske regjering. I brevet rettet kong Eirik anmodning til den engelske konge om å fornye den overenskomst som var sluttet i 1269. Den norske regjering håpet på den måte å unngå et ydmykende forlik med hansestedene. Tilbudet ble vel mottatt, og i 1284 og 1285 sendte også England korn til Norge.

Øyensynlig har Lübeck forutsett et krigersk oppgjør med Norge, for det sluttet overenskomst med Visby på Gottland og den danske konge om støtte mot kaperier, liksom det utvidet forbundet til også å omfatte Riga, hvorfra betydelig kornutførsel fant sted. Dessuten ble det støttet av det i 1283 sluttete «Landefredsforbund» i Rostock.

For første gang i Hansaens historie gikk byene ved Østersjøen og Nordsjøen sammen til felles kamp mot en fremmed makt. De norske kaperier hadde rammet dem alle uten forskjell. Heller ikke danske kjøpmenn ble skånet. Derfor sluttet også Danmark forbund med hanseatene. Avtalen var at fra mai 1285 skulle handelen med Norge fullstendig opphøre. I begynnelsen av dette år besluttet stedene å utruste en flåte for å oppta kampen med Alv Erlingssøn og avskjære alle tilførsler til Norge, og de sendte straks ut kapere. Forbundet henstillet ennvidere innstendig til den engelske konge om å forby all utskipning av levnetsmidler til Norge; men kong Edvard I etterkom ikke henstillingen.

Kornforsyningen fra England har dog åpenbart ikke vært tilstrekkelig, for hungersnøden i Norge ble så følelig at kong Eirik i mars 1285 måtte be stedene om fred; men tilbudet ble ikke mottatt. Det var nordmennene forberedt på, for samtidig sendte kong Eirik igjen brev til kong Edvard I og ba ham å holde fast ved det forbund som var stadfestet det foregående år. «At tyskerne visstnok aktet å angripe Norge, betydde ikke så meget,» skrev den norske konge, «bare en kunne hindre deres skjendige plan om å sende kapere mot de kjøpmenn som vil seile til eders rike eller andre land.» Et par måneder senere skrev riksstyret i Norge påny til kong Edvard. Det anmodet ham om å gripe inn overfor hanseatene som truet med å avskjære forbindelsen mellom England og Norge, og dernest å hindre at tyske orlogsfartøyer søkte vern i engelske havner. Så redusert var altså den norske flåte som et snes år tidligere hadde vært herrer på sjøen i Nord-Europa, at den enn ikke kunne beskytte den norske skipsfart mot tyske kapere.

Da kong Eiriks fredstilbud til Hansaen ikke ble mottatt, dro Alv Erlingssøn igjen ut på kaperfart. Den gikk ut over både hanseater og dansker. Byer og øyer ble herjet, og en hel flåte av kjøpmannsskip fra Rostock ble tatt. Med stor dyktighet søkte Alv Erlingssønn å ødelegge hansastedenes handel og skipsfart. Det fordret imidlertid at han kunne oppta kamp med de forbundnes krigsflåte; men dertil var hans styrke ikke tilstrekkelig.

Sommeren 1285 hadde kong Eirik ikke annet valg enn å søke å få slutt på handelssperringen. Sendemenn gikk derfor ut, først til Sverige for å friste den svenske konge til å gå med mot tyskerne, og deretter til Danmark for å søke forlik med den danske konge. Lyktes ikke dette, skulle de søke å få fred med hanseatene. Det ble med

disse og ikke med Danmark fredsforhandlinger kom i stand. Et møte ble avtalt i Gulbergseid etter jonsok 1285. Til dette møte utbød kong Eirik leidang og møttes med kong Magnus av Sverige, sendemenn fra Lübeck og de vendiske steder, samt flere nordtyske fyrster. Derimot kom ingen sendemenn fra Danmark. Partene kunne imidlertid ikke bli enige og besluttet å henskyte tvistemålene til en voldgiftsrett med den svenske konge som oppmann. Men fra 1. august skulle skipsfarten igjen begynne. Ved den endelige dom som ble avsagt av kong Magnus i Kalmar 31. oktober oppnådde hanstedene å få sine tidligere rettigheter stadfestet og nye tilstått. De ble tillike tilkjent en svær skadebot på 2000 mark rent sølv. Nordmennene skulle også fritt få seile på stedene og den norske konge få oppreisning for ærekrenkelses og tilbakeholdte fartøyer. At nordmennene fritt skulle kunne seile på stedene var dog bare en papirbestemmelse som ingen betydning fikk. Kalmardommen var således helt i tyskerens favør, og noen upartisk dommer har kong Magus ikke vært. Han var for øvrig beslektet med enkelte tyske fyrster. Den seier Lübeck her vant over «stormakten» Norge, hevet dets politiske posisjon i overordentlig grad.

Det varte dog lenge før handelen kom riktig i gjenge igjen, og flere ganger var det mindre rivninger. Men til slutt fikk tyskerne i 1294 et nytt fribrev som stadfestet Kalmardommen og ga dem flere nye rettigheter. Sammen med lettelser ved sildehandelen danner fribrevet av 1294 stort sett høydepunktet av hva tyskerne noensinne oppnådde. Det ga grunnlaget for tyskerens senere handelsvelde i Norge. Sjømaktens forfall ble sannelig kostbart for vårt land.

Ved Kalmarforliket 1285 var fred gjenopprettet med Hansaen, men ikke med den danske konge som nektet å utbetale dronning Ingebjørgs farsarv, og denne krig fortsatte.

I 1286 forsøkte kong Eirik å utvide leidangsplikten til Island; men det mislyktes. Samme år ble Alv Erlingsson sendt til England for å låne penger og søke militær hjelp. Den engelske konge ga et lån på 2000 mark sterling og tillot å verve sjøfolk, de såkalte «Fiportungar» (the five ports). Så langt ned var altså Norge kommet at det måtte verve sjøfolk i England.

Først i 1289 ble kong Eirik og hans bror, hertug Håkon (senere Håkon V), etter å ha utbudt leidang, ferdig med å ruste, og flåten seilte til Danmark hvor den la seg i Øresund for å stoppe all sjøhandel. Landgangsforsøk ved Skanør og på Låland mislyktes. Der-

imot ble Samsø og Fyn herjet. Men så reiste storparten av leidangsflåten hjem midt i august uten tillatelse, og kongen ble nødt til å følge etter. I 1290 og 1293 gikk leidangsflåten påny til Danmark og herjet voldsomt. I ly av den norske flåte satte de utlege danske stormenn seg fast ved kystene. På øya Hjelm bygde marsk Stig en nesten uinntagelig borg, likesom grev Jakob av Halland bygde en borg ved Hunehals ved Kungsbackafjorden, en borg hvorfra han behersket hele Nord-Halland som nå i en menneskealder faktisk ble norsk land. Begge tok disse besiddelser i len av den norske konge. I 1294 ble underhandlinger innledet, men uten resultat. I 1295 gikk flåten påny til Danmark, og nå ble våpenstillstand sluttet på 3 år. Den danske konge måtte gi etter. Kong Eirik og hertug Håkon skulle få beholde hva de hadde fått av sin mors arv, samt Hunehals og Hjelm så lenge stillstanden varte, og handelen mellom landene skulle være fri. I 1298 ble våpenstillstanden fornyet på to år. Da den danske flåte var gått ennå mer tilbake enn den norske, var nordmennene under hele krigen ubestridt herrer på sjøen.

Ennå viste det seg å stå stort ry av den norske sjømakt ute i Europa. I 1284 tenkte den engelske konge på å få sin sønn gift med kong Eriks unge datter. Av den grunn søkte han å holde vennskap med den norske konge og sluttet seg ikke til landefredsforbundet i Rostock. Han fornyet også som nevnt handelstraktaten av 1269, og tok ikke hensyn til henstillinger fra forbundet om å stanse all utførsel til Norge. I 1294 tenkte hertug Håkon på å ekte en engelsk dame; men så ble det krig mellom England og Frankrike under Filip IV, og både Norge og Skottland tok parti for Frankrike. Derved kjølnet forholdet til England.

I Frankrike gikk det også stort ord om den norske flåte, og i 1295 sendte kong Filip IV sendemenn til Norge for å søke hjelp. Kong Eirik sendte da Audun Hugleikssøn som svindlet seg til en traktat med løfte om å stille til den franske konges hjelp i krigen mot England 200 galeier og 100 store skip utrustet med våpen og mat for fire måneder, samt 50 000 utvalgte hærmenn mot en årlig avgift på 30 000 pund sterling. Audun visste vel at Norge ikke kune stille så mange hærmenn og fartøyer. Han fikk utbetalt 6 000 mark sterling i forskudd mot å stille seg og sitt gods, kong Eirik og Norges rike i borgen. Samtidig ble det avtalt ekteskap mellom hertug Håkon og Isabella av Joigny, en frende av den franske konge. Ekteskapet kom ikke i stand; men kong Eirik stadfestet i mars neste år forbunds-

traktaten. Da fred ble sluttet mellom England og Frankrike allerede i april 1296, ble spørsmålet om hjelp fra Norge ikke aktuelt; men de 6 000 mark sterling ble ikke tilbakebetalt. Tvertimot ble pengene brukt til å avgjøre gjelden til hanseaterne. Den må dog visstnok være betalt senere, da Filip IV i 1304 sendte sendemenn til Norge med mange fagre gaver. Så vanskelig økonomisk var den norske konge stillet at han måtte benytte seg av svikaktige utveier.

En annen ting som vitner om at Norge var en ansett makt, kan nevnes i forbindelse med det anførte. Den årlige avgift som den skotske konge skulle erlegge for avståelsen av Suderøyene, var ikke betalt i ti år, og av hovedsummen stod en fjerdedel igjen. For å få dette tilgodehavende ble det i 1280 innledet underhandlinger om et giftermål mellom kong Eirik og en datter av Alexander III av Skottland. Ifølge ekteskapskontrakten, sluttet i 1281, skulle hun i medgift få 14 000 mark sterling, hvorav minst halvdelen i kontanter. Til gjengjeld ble det lovet henne tilsvarende jordegods i Norge. Dronningen døde allerede i 1283.

Den svake og uselvstendige kong Eirik Magnussøn døde i 1299; men i broren som nå arvet kongeverdigheten, Håkon V Magnussønn, fikk Norge atter en kraftig og selvstendig regent. Hans styre markerer seg særlig ved lover for å bringe orden i riket. For å styrke landets forsvar anla han flere viktige festninger, Akershus, Båhus og Vardøhus. Som senere vil bli omtalt, forsøkte han også å gjøre leidangsflåten mer effektiv; men det mislyktes. Enn videre tok han seg ivrig av handel og håndverk som i det følgende vil bli nærmere behandlet.

I året 1300 opptrådte kong Håkon igjen med flåten i danske farvann og fremtvang en forlengelse av våpenstillstanden på tre år. Det gjaldt å ha fred med Danmark under kampen mot Hansaen. I 1303 ble våpenstillstanden fornyet på to år. Atter i 1305 viste kong Håkon seg med flåte i Danmark. Kong Håkons tilkommende svigersønn, den intrigante svenske hertug Eirik, fikk imidlertid forsoning i stand, først med den svenske konge Birger og dernest med dansk kongen Erik Menved. Men forsoningen med Danmark ble ikke av lang varighet. Den danske konge fór i 1306 til øya Hjelm og brente borgen, hvor de utlege dansker hadde tatt bolig og foruroliget Danmark. Men kong Håkon regnet Hjelm for «sitt hus» og foretok om høsten et herjetog til Danmark. Ved hertug Eiriks intrige-spill ble det i de to følgende år en rekke forviklinger og strid mellom

de tre nordiske land; men i 1308 ble en foreløpig fred sluttet med Danmark. Ved pinsetider i 1309 dro kong Håkon etter avtale med «snekker mange og busser store» til Kjøbenhavn og stadfestet freden. Etter den foreløpige fred med Danmark i 1308 kom det til krig mellom kong Håkon og hertug Eirik. Kong Håkon dro med en stor flåte mot Ragnhildholmen og lå der i fem uker, men fikk ikke tatt borgen.

Unntatt toget i 1300, da han utbød en såkalt «stefneleidange» dvs. en reise med flåten til et på forhånd bestemt forhandlingsmøte, har kong Håkon øyensynlig ikke utbudt leidang til sine ferder til Danmark og heller ikke til det sistnevnte tog mot Ragnhildholmen. Da svenskene i 1309 falt inn fra Jemtland, bød kong Håkon ut leidang dels til krigstog mot svenskene og dels til forsvar av hjembygdene. «Hva vi vet om denne leidang», skriver professor dr. Edvard Bull, «innskrenker seg til hva vi kan få ut av kongens – forøvrig meget interessante – utbudsbrev til trønderne av 5/4-1309». Han takker der først trønderne for deres iver for å verge Trøndelagen og deres tilbud om å vinne Jemtland tilbake; derfor vil han ikke ha mer enn 5 skip med 50 mann på hvert. Disse 5 skip skal skynne seg å ta kongen igjen. Men alle andre skal bli igjen og verne den del av landet. Det har altså vesentlig vært landleidang. Jemtland ble erobret tilbake.

Om høsten falt nordmenn og dansker etter avtale inn i Sverige. Det var lyktes hertug Eirik å ta Båhus festning; men nå tok kong Håkon den tilbake likesom Ragnhildholmen. Den danske konge rykket inn i Sverige med en stor hær og kom fram til Nyköping; men etter at den hadde ligget der i seks uker, brøt det ut mytteri i hæren, og han måtte trekke seg tilbake. Hertug Eiriks stilling var imidlertid så vanskelig at han måtte slutte våpenstillstand med danskene. Denne benyttet hertugen til etter nyttår 1310 å dra med en stor hær mot Kongehelle som falt. Kong Håkon bød da ut leidang mot hertugen; men det kom til våpenstillstand, hvoretter hertugen skulle gi Halland og Kongehelle med halve Elvesyssel samt borgene Varberg og Hunehals til Kong Håkon. Men da det kom til stykket, sviktet hertug Eirik sine løfter. Kong Håkon tenkte da våren 1311 på å ta Kongehelle med makt; men atter kom forlik i stand, og ved ekteskapet mellom hertug Eirik og kong Håkons datter, Ingebjørg, fikk Eirik beholde Halland og Kongehelle med Elvesyssel og Ranrike.

Endelig fred mellom de tre nordiske riker ble stadfestet i Helsingborg 1313.

Da hertug Eirik og hans bror, hertug Valdemar, i 1317 ble lumsk fanget av sin bror, kong Birger, og døde i fengslet, tok det svenske folk parti mot kongen og for hans enke og dennes sønn. Kong Birger måtte søke og fikk dansk hjelp, men måtte snart flykte fra Sverige. Også kong Håkon tok del i denne strid på sin datter og dattersønns vegne, og 1318 viste han seg med sin leidangsflåte utenfor Halland for å beskytte sine forbundne mot angrep fra Danmark. Dette var siste gang den norske flåte opptrådte som herre til sjøss.

Like til det siste var Håkon opptatt med å opprettholde rikets forsvaret. I 1315 gjorde han forsøk på å øke leidangsflåtens effektivitet ved å få bygd større skip, således som det fremgår av hans brev av 27/9-1315 til hålogalendingene. Ifølge dette har kongen nemlig sendt utbudsbrev til Hålogaland med sin hirdmann, ombudsmann for visøren, Ogmund Svade, om landevern og skipagerd, at bøndene skulle ha store skip til landevern for riket, et fleyskip*) og et langskip; men på håleygenes bønn tar han denne forordningen tilbake og krever bare at de skal holde slike skip som forn sedvane har pålagt dem. For at imidlertid ikke de som har trosset forbudet skal ha noen fordel av sin ulydighet, påbyr han at skipatollen skal innkreves igjen hos dem og at det som på denne måte kommer inn, skal legges til side til umbot for de skip og karver som stilles til landevernet. Kongens tiltak mislyktes således. Etter kong Håkons død ble leidangsflåtens forfall tydelig og åpenbar for all verden. Det er senere bare spørsmål om å bygge mindre skip. I 1382 ser det således ut til at de to skipredene Slagen og Våle i Vestfold bare har stillet ett langskip til sammen, og det et ovenikjøpet meget lite. Kongen, Olav, tillot nemlig at almuen kunne brenne det gamle skip «Borrabranden» og i stedet bygge et nytt på 20 alens kjøllengde til landvernsskip. Et fartøy på 20 alen, 40 fots kjøllengde, kan knapt engang ha vært så stort som en 13 sesse, det minste langskip ifølge Gulatingslagen. Andre skipreder fikk endog bygge mindre skip.

Det er også meget sjelden at leidang ble utbudt. Etter leidangstoktet 1318, anfører professor dr. Edv. Bull, gikk det 38 år før det igjen foreligger sikker etterretning om at kongen har hatt hele leidangsflåten ute. Det var i 1356 i anledning kong Magnus Eirikssøns

*) Fleyskip var en stor skipstype som anvendtes både til krigsbruk og handelsbruk.

feide mot sønnen Eirik. (Dette leidangsutbud i 1356, som ikke kan sees omtalt i andre kilder, kan neppe ha vært for hele Norge, da kong Håkon VI hadde tiltrådt som norsk konge i 1355. Visstnok har det vært påstått (av den svenske professor Carlsson) dog uten fullgyldig bevis at Magnus Erikssønn vedble å øve mektig innflytelse også på Norges anliggender. Muligens har leidang vært utbudt fra de deler av Norge som kong Magnus hadde forbeholdt seg selv ved riksdelingen.)

«Naturligvis er det mulig,» fortsetter professor Bull, «at leidang kan ha vært utbudt en og annen gang i mellomtiden uten at vi har uttrykkelig etterretning om det, og som vi straks skal se, har leidangsvesenets forsvarsforanstaltninger vært praktisert i en enkelt begrenset del av landet, mot russerne. Men faktisk er det iallfall at etter 1319 er det et sjeldent særsyn, som bare inntreffer med mange års mellomrom, at leidangen er ute.»

Kong Håkon V tok seg også meget av handel og håndverk og deri arbeidet den innfødte handelsstand målbevisst med ham. Stor vekt la han på å heve byenes handel og søkte å grunnlegge innenlandske privilegerte handelskompanier for aktiv handel med utlandet. Likeså søkte han å verne den norske skipsfart, og norske fartøyer tok enda del i transporten av tørrfisk til utlandet.

Fra midten av 1290 årene og det første ti-år av 1300 tallet fikk for siste gang i Middelalderen den norske skipsfart litt vind i seilene. Grunnen var krig mellom England og Frankrike fra 1294—1296 og senere oppstand i Flandern mot Frankrike. På den annen side var hansestederne svekket ved at stridene med de nordtyske fyrster var blusset opp igjen, og disse så med misunnelse på de blomstrende steder og deres svære inntekter. Men i annet ti-år av 1300 tallet inntrådte på ny en økonomisk nedgangstid idet det i 1312 var inntrådt brudd med England. Dette nyttet tyskerne til å tilrive seg den norske utenrikshandel, og den norske skipsfart syknet hen.

Kong Håkon V opptrådte også meget bestemt overfor hansestederne pågåenhet og deres overtredelser av de fastsatte bestemmelser. I sine første år vegret han seg således for å stadfeste privilegiene av 1294 og førte i det hele en bevisst nasjonal politikk. Det førte imidlertid til strid med hansestederne, og i 1306 fant den norske konge og Lübeck det nødvendig å slutte en minnelig overenskomst. Kong Håkon stadfestet de traktater som var inngått «i Kalmar og annetsteds» og tilsto ytterligere privilegier så hansestederne fikk ennå gun-

stigere vilkår enn i 1294. Kongen fortsatte imidlertid sine bestrebelser for å skape gunstigere betingelser for norsk næringsliv. Som anført var det i 1312 kommet til brudd med England, men i 1315 henvendte kong Håkon seg til den engelske konge med anmodning om at det gode forhold måtte bli gjenopprettet, og kong Edvard II gikk med på det. Hensikten var åpenbart å få i stand en motvekt mot tyskerne. Det var Norges kornforsyning som dannet det alt annet overveiende problem. Den engelske konge tillot kjøpmenn fra Norge uhindret å drive sin handel i England så lenge skipssesongen varte. Underhandlingene førte forøvrig lenge ikke til noe, og først i 1325 ble traktaten fornyet.

I 1316 utstedte kong Håkon en retterbot mot tyskerne, hvori han bl. a. gjentok et forbud fra det foregående år at «ingen skal føre skrei eller smør bort fra landet uten de alene som bringer hit malt, mel og andre kornvarer.» Dessuten påla han fremmede kjøpmenn utførselstoll. I 1317 fulgte et nytt framstøt mot vintersitterne. Kildene angir ikke noe om de represalier som byene ved Østersjøen grep til overfor Norge; men de må ha vært meget effektive, for alt i mai 1318 ble kong Håkon nødt til å endre sine forordninger. Denne retterbot av 1318 er et klart vitnesbyrd om at kongens anti-hanseatiske politikk brøt fullstendig sammen. Da han savnet maktmidler til å sette sin vilje igjennom, fulgte det av seg selv at hans bestrebelser for fremme av norsk handel og skipsfart ikke førte fram. Tross kongens strenge bestemmelser mot overtredelse av de fastsatte bestemmelser var allerede under hans regjering Norges ut- og innførsel blitt et monopol i hendene på en gruppe tyske kjøpmenn som besørget den norske utenrikshandel ikke bare på Østersjøen, men også på England og Flandern. De få norske fartøyer som ennå i slutten av århundret seilte til utlandet, er for det meste lastet med trelast. Trelasthandelen var det som reddet den norske skipsfart fra helt å dø. Lübeck og de vendiske steder var nemlig ikke synderlig interessert i vår trelasthandel. Selv i det 15. århundre, da hanseaterne etter den alminnelige mening helt hadde drept vår skipsfart, seilte undertiden norske fartøyer til utlandet med trelast, vesentlig til land hvor hanseaterne ikke hadde noen makt.

Også under formynderstyret etter kong Håkons død 1319 under Magnus Eirikssøns mindreårighet fortsatt kampen mot hanseaterne og deres tilsidesettelse av det norske riksstyrets påbud; men det ble uten virkning. I 1331 utstedte den norske regjering en stor ret-

terbot, som et nytt og alvorlig forsøk på å sette en stopper for tyskernes virksomhet. I virkeligheten var det en gjentakelse av retterboten av 1318. Opprinnelig hadde den betydd en seier for de tyske steder. Nå ble den brukt til vern om nordmennenes interesser. Det vitner om hvor sterkt tyskerne i mellomtiden hadde trengt fram. Denne gang må det norske aristokrati ha satt langt større kraft bak sin politikk enn tidligere, for tyskerne reagerte voldsomt. Ifølge de islandske annaler brente de året etter en del av Bergen, og forholdet ble i de følgende år meget spent. I 1324 hadde formynderstyret anmodet den engelske konge om at det gamle forbund måtte bli fornyet, hvilket den engelske konge gikk med på, og i 1325 ble som nevnt handelstraktaten fornyet. I 1332 og 1333 fikk Norge også betydelige kornsendinger fra England. Åpenbart har de dog ikke vært tilstrekkelige, og en avspenning av forholdet til stederne har vel derfor inntrådt, og de overtok igjen kornforsyningen.

Samme år Magnus ble konge i Norge, ble han også valgt til konge i Sverige, og den første norsk-svenske union ble innledet. Norge ble derved trukket inn i politiske forviklinger som var det uvedkommende, idet kong Magnus tilbragte den meste tid av sitt liv i Sverige og først og fremst opptrådte som svensk konge.

Når det våren 1342 kom til krig med de tyske steder, skyldtes det stridsspørsmål som ikke hadde noen som helst sammenheng med Norge. Det var utelukkende som følge av unionen med Sverige. På ny søkte det norske riksstyre tilknytning til England, og den engelske konge utstedte i 1344 en så omfattende lisens på levering av kornvarer som nordmennene aldri tidligere hadde oppnådd. Den kom imidlertid for sent. Allerede høsten 1342 var fredsforhandlinger med stederne i gang, og på et møte i Varberg 9/9-1343 slo Magnus en strek over Håkon V's, formynderregjeringens og sin egen tidligere norske tollpolitikk og vendte tilbake til privilegiet av 1294. Men nå gikk han videre, idet han ikke alene for Lübeck, men «for alle kjøpmenn av den tyske Hansa» stadfestet dette privilegium og avskaffet all ny toll som senere var pålagt, dog på det vilkår at resterende tollbeløp skulle betales. Kong Magnus's store ettergivenhet ved denne anledning skyldtes at Lübecks finansmenn hadde vært mellommenn ved betalingen av de løsepenger kongen skulle yte kong Valdemar for overdragelsen av Skåne, Halland og Blekinge.

Noe avgjørende og endelig nederlag var likevel ikke tilføyd den nasjonale politikk i Norge. Håkon V's og formynderregjeringens lov-

givning ble ikke oppgitt. I januar 1344 utstedte kong Magnus en retterhet som bekreftet «alle de brev og privilegier tidligere konger i Norge og vi selv har gitt Bergens by». Men denne gang som i begynnelsen av århundret må det ha vært et svelg mellom de to parters tolkning av stedernes fribrev. Når den nye retterhet ikke framkalte noen protest, skyldtes det sikkerlig den maktstilling som de tyske kjøpmenn hadde vunnet i Norge. Som så ofte før ble tiltaket ikke annet enn et slag i luften.

To år etter at Bergens eldre privilegier var blitt bekreftet, fulgte en retterbot til støtte for den hjemlige kjøpmannsstand i Øst-Norge. Det var Oslos første byprivilegium 1346, og i 1362 fikk Tønsberg liknende privilegier, og de hadde ennå tydeligere brodd mot tyskerne. Dette vitner tydelig om at de tyske steder også i Viken truet med å fortrenge nordmennene. Selv i den innenlandske mellomhandel var tyskerne blitt farlige konkurrenter. Tyskerne søkte også å få del i skattlandshandelen; men deri ble de hindret ved en bestemt motstand fra den norske regjerings side. Denne var ikke villig til å oppgi dette siste særdomene for norsk handel – innenriks- og skattlandshandelen.

Gjentatte ganger hadde kong Magnus svensk leidang ute mot russerne uten at nordmennene var med. I 1338 var det sluttet en våpenstillstand mellom Sverige og Novgorod på 10 år. Den løp altså ut i 1348, og i 1347 rustet kong Magnus og søkte nå også å få Norge med. En forordning av 8/7-1347 påbød således at alle leidangsskip fra Stadt til Norges nordgrense skulle gjøres reiseferdige innen et år, og skipsleidang og utfareleidang til kost skulle utredes unntatt de håndgangne menn og deres huskarle som personlig farer med kongen eller med sine husbønder. Imidlertid hadde nordmennene tydeligvis liten lyst til å fare i leidang, for fra et møte med riksrådet i 1348 heter det at «nordmennene ville ikke med hærferd fare til andre kongers riker», og leidangsutbudet ble ikke fulgt.

Mandauden som kom til Norge i 1349, har vært en katastrofe for vårt land og betydde en alvorlig svekkelse. Den la naturligvis en bremse på alle storpolitiske aksjoner, og på grunn av folketapet og forverrelsen av de økonomiske forhold gikk leidangen også ytterligere tilbake. De fremste forskere synes imidlertid å være enige om at det var ikke den som knekket Norges selvstendighet. Ennå lenge etter den var vårt fedreland et fullt selvstendig rike med sine egne sentralinstitusjoner, egen innenlandsk regjering og sin egen selvstendige utenrikspolitikk.

Under den krig som kong Magnus og Håkon VI førte mot kong Valdemar Atterdag 1360, hvor hansestederne i 1361 sluttet seg til Magnus og Håkon, var den norske leidangsflåte ansett så verdiløs at disse så seg nødt til å leie kogger i Lübeck. Hansestedernes flåte kom i 1362 til Øresund; men deres nordiske forbundsfeller uteble fordi det var gått sent og tregt med å samle den norske flåte. Ved hansestedernes angrep på Helsingborg led de derfor nederlag, og kong Valdemar erobret 12 kogger. Heller ikke kunne de gjennomføre handelssperring mot Danmark. Derimot ble hansestederne nødt til å inngå våpenstillstand. Da kong Magnus's og Håkons hær og flåte endelig kom, var denne allerede sluttet, og de måtte tiltre den. Den førte til at Håkon VI ektet kong Valdemars datter, Margrete.

Under kong Håkons og Valdemars krig mot kong Albrecht av Sverige 1366 trengte den danske hær fram til Kalmar som ble beleiret, og her sluttet kong Håkon seg til med en hær og flåte, hvis bestanddeler dog ikke kjennes. Håkon erobret imidlertid Borgholm på Øland; men den ble tilbakeerobret 1367.

Likesom Håkon V og Magnus Eirikssønn søkte også kong Håkon VI å føre en kraftig politikk mot hansestederne. Hos den norske regjering hersket en stor vilje til å verne om norsk næringsliv. Ved kong Håkons tiltredelse i 1355 betraktet regjeringen de tyske privilegier som opphevet og gjorde stadig vanskeligheter ved deres fornyelse eller forbedring, for det viste seg at hansakjøpmennene, som hadde organisert sitt «kontor» i Bergen, satte seg ut over privilegiene og landets lov og rett. Særlig gjaldt dette de i Osloprivilegiet av 1346 oppstillede forbud mot utlendingers detaljhandel, innbyrdes handel og handel utenfor de tre eksportbyer, Bergen, Oslo og Tønsberg. I 1358 stadfestet derimot kongen Osloprivilegiet, i 1361 Bergens og opprettet sammen med faren det omtalte Tønsbergprivilegium i 1362. Det har derfor neppe vært med glede at Magnus og Håkon i 1361 innlot seg på allianse med de tyske kjøpmenn. De sendte dette år et *svensk* gesandtskap til Lübeck, og forbundet ble sluttet på det vilkår at alle tvistigheter skulle være opphevet. Til sikkerhet for sine krigsomkostninger skulle stederne få pant i Båhus og Marstrand. Hvis Skåne ble erobret, skulle Helsingborg, Malmø, Skåne og Falsterbo overdras stederne på ubestemt tid. Hansestederne ville på den måte bli fullstendig herre over dette aller viktigste brennpunkt for deres erhvervsliv og alminnelige samferdsel. Samtidig ble de eldre privi-

legier i Sverige og Norge stadfestet og spesielt det norske tollprivilegium av 1343.

Da de svenske sendebud kom hjem, synes de ikke å ha gitt kong Håkon beskjed om avtalenes innhold og spesielt ikke om hans forpliktelse til å avstå Båhus til stederne. Da disse kom for å overta slottet, ble det derfor ikke overlevert. Kongen påstod senere at de svenske sendebud hadde overskredet sin fullmakt. I brev til stederne av 22/9-1361 erklærer han imidlertid at han var rede til å oppfylle avtalen, hvis disse ville yte ham og rikene hjelp mot hans «medbeilere og særlig mot dem som oss uavvitende har tilintetgjort vår arv og streber etter å tilintetgjøre den ennå mere».

I forbindelse med klager både mot Norge og Danmark for kaperier og forholdsregler mot dem, sluttet i juli 1367 de nederlandske og prøysiske sjøsteder forbund mot kong Håkon og kong Valdemar og ble enige om ikke å føre levnetsmidler til Norge. En nederlandsk flåte herjet og plyndret på den norske sør- og vestkyst, og en tysk flåte på vestkysten. Hvilke forsvarsforanstaltninger kong Håkon har grepet til, foreligger ingen opplysninger om. Han var forøvrig på denne tid opptatt med krig i Sverige for å befri sin far fra fangenskap.

Noen uker etter at det ovennevnte forbund var sluttet, ble handelsforbudet vedtatt av en alminnelig hansadag, og det store møte i Køln samme høst traff beslutning om felles krig mot Norge og Danmark. Krigserklæringen ble utstedt i mars 1368. I løpet av vinteren hadde de vendiske byer henstillet til England og Flandern ikke å føre våpen eller matvarer til de to riket. Det er dog høyst tvilsomt om tyskerne for alvor trodde at konkurrentene ville stå dem bi. Langt snarere har de fryktet at engelskmennene og flamlenderne ville høste fordel av krigen, hva de også gjorde. Imidlertid varte det ikke lenge før den norske regjering atter gjorde den erfaring at tilførsler fra England ikke kunne erstatte den tyske import. Allerede før midtsommer 1368 søkte kong Håkon å oppnå fred med stederne, og i begynnelsen av august ble våpenstillstand sluttet til neste vår. Men handelsforbudet ble ikke opphevet, og atter ble England og Flandern anmodet om å ta del i det. Også denne gang var tyskerne fullt på det rene med at våpenmakt ikke var påkrevd for å tvinge Norge i kne. De visste at det var blokaden som hurtig kunne gjøre ende på krigen, mens deres flåteangrep og herjinger langs den norske kyst utvilsomt hadde langt mindre

betydning. Sommeren 1369 forhandlet Norge med hanseaterne om forlengelse av stillstanden, og partene ble snart enig om å forlenge den til 1371. Nå ble handelen igjen åpnet på den betingelse at kjøpmennene skulle beholde alle sine tidligere privilegier i Norge «så fritt i alle måter som de noensinne hadde brukt dem». I den resterende del av 1369 innførte Lübeckerne et større kvantum rugmel enn i hele det følgende år, hvilket tydelig vitner om hvor stor nøden i Norge må ha vært som følge av handelssperringen. Imidlertid kom det ennå til å ta lang tid før alle tvistemål var bragt ut av verden. Et fredsmøte i 1370 bragte ikke noen definitiv ordning. I stedet ble stillstanden — på samme vilkår som i 1369 — forlenget for fem år. Det er åpenbart at tyskerne nå ønsket å komme i fast besiddelse av sine norske privilegier og ikke krenke dem. De forstod faren ved et brudd både overfor deres norske kunder og særlig overfor deres konkurrenter, englendere og flamlendere, som hadde trengt seg inn på den av dem forlatte plass. De innså at den norske handel ikke var så helt avhengig av dem som de i sitt overmott hadde tenkt seg. Igjen ble «Kontorets» folk pålagt å opptre slik at de ikke utesket myndighetene i Norge. Med Danmark ble sluttet overenskomst mot betydelige innrømmelser fra dette, hvilket ble stadfestet ved den berømte traktat i Stralesund 1370. Fra den regnes med rette Hansaforbundets storhetstid. Med Norge inntrådte nytt brudd allerede i 1372. Bl. a. forlangte tyskerne å få tuskhandel erklært lovlig, således at tyskerne både i byer og på andre markeds plasser kunne bytte sine egne varer mot norske i stort og smått m. v.; men det ville kongen og riksrådet ikke gå med på. Det eneste resultat av forhandlingene ble at stillstanden ble forlenget til 1377. Innen den tid lyktes det omsider for hanseaterne å få i stand endelig fredsavtale med Norge i 1376. Traktaten bestemte at «stedernes kjøpmenn og innbyggere skal i Norges byer og havner nyte alle sine friheter, rettigheter, privilegier og gamle sedvaner så fritt som de noensinne har brukt dem». Deres krav fra 1372 ble ikke uttrykkelig nevnt; men hanseaterne mente at det var imøtekommet, hvilken oppfatning nordmennene slett ikke kunne godta. Kongen fortsatte sine forgjengeres politikk å holde tyskerne i tømme. I en forordning fra 1377 søkte han gjennom en rekke påbud å begrense hanseaternes friheter i Norge; men hans tiltak ble fruktesløse. Fra den følgende tid foreligger også opplysning om at det bytte av vare mot vare, som kongen så ettertrykkelig ville gjøre slutt på, fremdeles var den rådende handelsform i Norge. Allerede i 1381 ble

tuskhandel også tillatt for skomakerne i Bergen. Som tidligere eide kongen ikke maktmidler til å sette sine fordringer igjennom.

Våren 1380 utbød kong Håkon leidang fordi «de tyske i Sverige» hadde oppsagt freden med Norge og lå ferdige med all deres makt for å angripe hans rike. Imidlertid døde kongen i september s. å.

Under kong Olavs mindreårighet ble et formynderstyre innsatt, et riksråd med drotseten i spissen, som ledet rikets indre styre i full overensstemmelse med Håkon VI's politikk. Den økonomiske og handelspolitiske lovgivning fra kongene Magnus og Håkons tid ble opprettholdt og utvidet. Hanseaterne begjærte å få sine norske privilegier stadfestet. Dronning Margrete fikk fullmakt til å forhandle med dem, og hun ble den ledende i utenrikspolitikken som hun førte med enestående dyktighet. Dronningen svarte hanseaterne at hun og riksrådet mente at med kongens død var også privilegiene døde. Forhandlingene fortsatte i de følgende år, og forholdet mellom dronningen og stederne ble mer og mer spent. Et møte med stederne ble holdt i Stralsund i 1385. Det angikk vesentlig stedernes tilbakegivelse av de skånske sletter, hvilket ble ordnet, men det ble ikke tale om stadfestelse av de norske privilegier.

En begivenhet som visstnok fikk skjebnesvangre følger for norsk handelspolitikk var vitalinenes overfall på Bergen i april 1393. Da «Kontorets» folk hjalp byens borgere, gikk angrepet også utover dem, og de ble hardt rammet. Men kjøpmannen på Bryggen ofret ikke folk og gods uten å sikre seg vederlag. Takken for hjelpen var, tør vi tro, at hanseaterne ikke skulle utsettes for noen innskrenkning av sine privilegier i Norge.

Det er karakteristisk for det norske sjøforsvars impotens at Margrete til vern mot vitalinerne våren 1393 fikk leid tre orlogsfartøyer av den engelske konge.

I 1398 etter at hanseaterne hadde hjulpet Margrete til å få utlevert Stockholm, stadfestet hun og Erik av Pommern sammen med de norske rådsherrer hansebyenes rettigheter, privilegier, friheter og gamle sedvaner etter privilegiernes ordlyd.

Å forfølge kampene mot Hansaen videre ville her føre for vidt. Norge gled nå inn i unionstidens malstrøm, hvor Norges interesser fort vekk ble tilsidesatt av unionskongene for deres særegne politikk. Den norske skipsfart på utlandet var praktisk talt opphørt, unntatt trelasthandelen fra Østlandet, og utenrikshandelen forøvrig var på fremmede, vesentlig tyske, hender. Disse næringer som tidligere hadde

gjort Norge til et velstående land, var gått tapt. Også i innenrikshandelen hadde tyskerne trengt seg inn. Landet hadde ikke lenger noen sjømakt til å verne det og dets maritime og kommersielle interesser. Norge var blitt et fattig land og uten politiske maktmidler. Dette var det uhyggelige og forsedelige resultat som den norske sjømakts forfall direkte førte til.

Ennå etter Håkon VI's død sees en sjelden gang leidang bli utbudt i Norge etter at den visstnok var sporløst forsvunnet i Danmark og Sverige. Således utstedte dronning Margrete i den umyndige kong Erik av Pommerns navn i begynnelsen av mars 1393, altså før vitalimernes overfall på Bergen, muligens for kampen om Stockholm, et brev til bønderne i Land, Torpen og Sinnen hvor det heter at «på grunn av den store ufred og orlog som våre uvenner tyskerne esler seg til alle vegne å gjøre på våre land og riker, behøver vi nå både Eder og hele vår almues hjelp i riket våre uvenner til motstand og riket til vern og verge. Derfor byr vi ut full almenning her hos Eder i folk og kost og byr våre ombudsmenn at de skal oppnevne skipsstyresmenn, og våre skipsstyresmenn byr vi å oppnevne nefndermenn etter lovens og landsens gamle sedvane og at de er i Oslo senest otte dager etter påske nestkommende, ferdig rustet med skip, folk og våpen — — —».

Noe resultat kan ikke sees å være blitt av dette leidangutbud, og senere er det ikke tale om virkelig utbud. Et slags kystforsvar holdt seg i Hålogaland og Finnmark mot russerne ennå inn i det 15. århundre, som det fremgår av en klage fra innbyggerne der til kong Erik i 1420. De får ikke være i fred for russere og hedninger som «der lenge haver groven skade gjort», så de må ligge ute i orlog både sommer og vinter og har ingen hjelp uten den fattige almue og somlige ombudsmenn.

Men ellers er leidangvernet nå bare et navn. Landslovens bestemmelser står der bare på papiret, og det er liten hjelp i et og annet leilighetsforsøk på å realisere dem. De fører aldri til noe virkelig resultat og blir sjeldnere og sjeldnere. Fra det 15. århundre kan neppe noteres annet enn kong Kristofer av Bayerns rent platoniske befaling i 1444 i sin rettertingskommisjon for Trondhjem, Bergen og Stavanger stift om å treffe en ordning med langskip og annet landevern som kan være «oss og våre etterkommere uten forderv og almuen mulig å oppholde».

Kristian III opptok imidlertid leidanglovens bestemmelser for

Norge. Han hadde gjennomlevd en årrekke hvori det var rik anledning til å forstå et sjøverns betydning og la megen vekt på å få det i stand. Han regnes som skaper av den dansk-norske flåte og forberedte ved sin omhu for denne en kommende tid. Han var klar over den makt og de muligheter som en sterk flåte ga. Fra Danmark kunne han beherske Østersjøen og de baltiske farvann. Fra Norge kunne han beherske Nordsjøen, og hans arme kunne rekke langt. Fra tid til annen ble eskadrer og orlogsskip sendt opp til de norske farvann; men kongen ønsket å hå en flåte stasjonert i Norge. Ikke bare av politiske hensyn, men også for beskyttelse mot de tallrike sjørøvere som svermet i Nordsjøen og plyndret de norske handelsskip.

For å reise denne flåte opptok kongen den nesten glemte leidangslov og utstedte i januar 1554 et åpent brev til almuen nordenfjelds, hvori det bl. a. står: »Etterdi han (kongen) forfarer at det er Norges lov at undersåtterne er pliktige av hvert skiprede å holde sin herre og konge og Norges rike et skip til tjeneste å bruke mot rikets fiender, hvilket skips rustning på noen år er avlagt og ikke har vært brukt, og for at samme skips utrustning igjen måtte oppkomme, fedrelandet og undersåttene selv til beskyttelse og beskjemelse, dog ikke med så stor besværing som tilforn av gammel tid sedvanlig og etter Norges lov har vært, skulle de tilskrevne straks utrede et godt rorskip som kan brukes i sjøen under seil og med årer roes innen skjærene . . .».

De nye leidangskip skulle ha en drektighet av 40–80 lester og en besetning på 40–80 mann hvert. Det foreskrevne antall var dog nå betydelig mindre enn den gamle leidangsflåten, bare omkr. 10 % av denne.

Tross de store ord og smukke løfter var det neppe tenkt så ganske oppriktig med kongens hensikt å skape en norsk lokalflåte alene til Norges vern. Iallfall fastholdt han ikke lenge sin plan derom. Hva kongen særlig tok sikte på, var noe ganske annet, en kongelig flåte til bruk overalt. En særegen norsk lokalflåte kunne ha fostret løsrivningstendenser. Norges bønder møtte ham i denne henseende tildels på halvveien. Enkelte steder var villige til å utruste de skip som var pålagt. Men det var andre som ønsket å slippe fri. De tilbød å betale en avgift i stedet for å stille de forlangte skip, og dette tilbud ble straks grepet. Det ga kongen anledning til å bygge en hensiktsmessig sammensatt orlogsflåte til bruk overalt.

Det er langt fra klart hvor vidt det i alminnelighet kom med denne leidangsflåte. Kjøpstedene, navnlig Oslo og Bergen, stilte sine

skip som var virkelig gode og «vel beseilte» og som i 1558 krysset i eskadre sammen med kongelige orlogsskip som kom fra Danmark. Men sikkert er det at til noen fornyelse av den gamle leidangsflåte kom det ikke. Kongen overtok selv de fartøyer som var ferdige og innlemmet dem i sin kongelige flåte. Noe særskilt sjøvern fikk Norge ikke. Kongen hadde nok lovet å la orlogsskip få fast stasjon ved Oslo og Bergen, men løftet ble ikke innfridd unntatt ganske unntagelsesvis.

Flekkerø havn utenfor Kristiansand ble utbygd til flåtestasjon idet den lå godt til for operasjoner mot sjørøverne.

Under Fredrik II ble de gamle planer om å skape en norsk lokalflåte på grunnlag av leidangslovens bestemmelse gjenopptatt. Erik Rosenkrantz synes her å ha gått i spissen. På hans foranstaltning ver det i 1565 bygd atskillige skjøttbåter og galeier omkring i Bergens len. På den måten ble det antatt at Vestlandet hadde fått tilstrekkelig vern til å kunne forsvare sine havner. Det ble overdratt Kristiern Munk på Akershus å treffe tilsvarende foranstaltninger i de sønnenfjeldske len. I de følgende år ble det bygd endel galeier i Norge, uten at det dog kunne tales om et fullstendig norsk sjøvern av slike fartøyer.

Ennå engang ble det forsøkt å gjenopplive leidangen. I 1618 meddelte kong Kristian IV at han var til sinns å la restaurere og på fote bringe den gamle ordning med sjøleidang. Derfor måtte avfattes overslag hvor mange skjøttbåter hvert len kunne skaffe. I lengden var imidlertid kongen ikke tilfreds med det kystvern som var bygd på denne type. Han tok skrittet videre og bestemte at skjøttbåtene skulle erstattes med bedre bygde galeier. De ble stilt av bønder og borgere langs den utstrakte kystlinje.

Danmarks deltagelse i Tredveårskrigen ga også anledning til at det ad andre veier ble sørget for å skape en norsk lokalflåte foruten galeier. Her var det Jens Juel og Jens Bjelke som i forbindelse med stendermøtet 1628 grep initiativet. I en derom avgitt betenkning uttalte de om Norges defensjon at den mest måtte besørgeres ved skip «ved hvilke kommerciens og sjøfarten kunne fordædiges». Det var enighet om at kjøpstederne skulle få rett til å holde såkalte defensjonsskip, og derom ble endog utstedt en ordinans som senere kunne godkjennes av kongen.

Som planen forlån ble den dog ikke helt antatt. Kongen bestemte senere at han ville besørge forsvaret ved endel av sine orlogsskip som

kunne krysse mellom Norge og Island. Foreløpig stod han også kjølig overfor defensjonsskipene. Senere ble kongen mer interessert for dem og gikk da så langt som til å gjøre bygging av disse skip til plikt. I 1629 og 1630 ble ytterligere forhandlinger ført derom, og en del defensjonsskip ble bygd; men så dalte begeistringen for dem. Først Hannibal Sehested formådde å kalle institusjonen til nytt liv i den hensikt å skape en egen norsk flåte. Han ville ha 30 norske defensjonsskip, intet under 150 lester og ikke mindre enn 24 kanoner, alle bygd som orlogsskip. Planen ble dog kun delvis satt i verk, og snart ble den oppgitt bl. a. som følge av press fra Nederlands side.

Kapitel 5.

NORGESVELDETS UNDERGANG

Norges nedgang i seinmiddelalderen er et problem som en rekke av våre fremste historieforskere har trengt inn i for å finne en holdbar og fullgyldig løsning på. «Det norske folk,» skriver professor dr. Oscar Albert Johnsen, «som en gang eide en så flommende livskraft, som omspente Europa med vikingetog og på sine oppdagerferder nådde ennå langt videre, som befolket fjerne øyer og land og utviklet en rik og særpreget kultur, materielt og åndelig, hvorledes kunne det synke ned i den dvaletilstand som synes å beherske det i det 15. og 16. århundre? Og det norske rike, det gamle Norgesveldet som var bygd opp under de første konger av Hårfagreätten, og ennå i høymiddelalderen stod som det første i Norden tilsynelatende trygt og grunnfestet under et sterkt kongedømmes samlende, faste ledelse, hvorledes kunne det miste alle sine nasjonale institusjoner, all selvstendig styrelse og gli inn under dansk overhøyhet som et lydrike eller endog en provins, for til sist å bli kastet av, ribbet for viktige landsdeler og for alle sine oversjøiske besiddelser? Hvorledes kunne folket tåle at Norge ble en melkeku for tyske kjøpmenn og dansk adel, et koloniland hvor alle slags eventyrere kunne søke hen og gjøre sin lykke, hvor de fremmede satte seg fast som en herskende klasse, trengte nordmenn fra høysetet og satte sitt eget språk, sin egen kultur inn i deres sted?»

Mange hypoteser er fremsatt. Den eldste og dessuten den enkleste er teorien om klimavekslingen, antydnet allerede i 1824 av friherre Ehrenheim og senere gjenopplivet og bestemt utformet av pro-

fessor, dr. Edv. Bull. En klimaforverrelse måtte på grunn av de geografiske forhold gå hardere ut over Norge og dets biland, særlig over Island og Grønland, enn over nabolandene Sverige og Danmark, hevder professor Bull med rette. Sikkert er det også at klimavekslinger til dels av meget langvarig og voldsom beskaffenhet er forekommet på forskjellige steder på jorden og virket bestemmende på historiske forhold og begivenheter, fremkalt forandringer, hele menneskesamfunns undergang, nedgang eller oppgang i kultur og makt, alt etter omstendighetene. Forsåvidt synes teorien tiltalende. Svakheten ved den er at den ikke kan bevises, og på grunn av sin usikkerhet har den ikke vunnet noen alminnelig tilslutning.

I stedet har man søkt årsaken til nedgangen i sosiale forhold. Den herskende teori har vært at det var adelens svakhet og henvisnen i den senere middelalder som gjorde Norge så underlegent i forhold til naborikene at det ikke formådde å hevde sin selvstendighet. Om dette var Aschehoug og Sars enige, omenn av forskjellige grunner.

Hverken Sars's eller Aschehougs forklaringer synes å være fyllestgjørende, og skjønt deres fellesoppfatning av adelens rolle har vært alminnelig godtatt, har deres avvikende syn på grunnen til denne samfunnsklassens henvisnen ikke formådd å trenge igjennom. Danmarks tallrike og mektige adel hindret ikke den danske stats forfall og nesten fullstendige oppløsning i det 13. og første halvdel av det 14. århundre, og det var kongedømmet som — til dels i kamp med adelen — atter samlet riket og hevet det opp til den ledende stilling i Norden som det senere inntok. Den svenske adel ofret også glatt vekk de nasjonale interesser for hensynet til egen makt og fordel. Den nasjonale selvstendighetsbevegelse i Sverige utgikk ikke fra adelen eller geistligheten, men fra bøndene.

Den sterkeste og avgjørende årsak til Norgesveldets undergang var dog at rikets økonomiske ressurser ble underbundet ved at den norske sjøhandel og skipsfart gled ut av nordmennenes hender, hvilket for en vesentlig del skyldtes mangel på nasjonalt samhold, og hovedsakelig at det norske sjøforsvar forfalt.

Foruten monopol på skattlandshandelen hadde vårt folk opparbeidet en utstrakt handelsforbindelse ikke bare med England, Skottland og Irland, men også med Nederlandene, Frankrike, Spania, Tyskland og Russland samt bjarmene ved Hvitehavet. Nordmennene hadde især tre viktige utførselsartikler, trelast, tørrfisk og pelsverk.

I den eldre tid ble denne handel visstnok for en vesentlig del

drevet direkte av aristokratiet, de store godseiere, så vel de verdslige som de geistlige. Erkebiskopen i Nidaros var en tid den største skipsreder. Ennå kongespeilet omtaler handel som et erverv adelsmenn uten skam kunne drive. Som i det foregående påpekt var det gode tider i landet når handelen og sjøbruket florente, hvilket især var tilfellet når det var krig i Vesterlandene. Det var den som dannet grunnlaget for Norges maktposisjon. Som anført var det også den friskt pulserende handel som ga impulsen til Harald Hårfagres samling av riket.

Men synet på handelen som et verdig erverv endret seg i løpet av det 13. århundre. Med riddervesenets introduksjon under Magnus Lagabøter og hele tidsalderens ånd fulgte at de høyere klasser kom til å betrakte de borgerlige næringsveier som simple og upassende for seg. Stormennene trakk seg da mer og mer ut av den egentlige farmannsvirksomhet, men opphørte dermed ikke å være interessert i den. De fortsatte å eie skip og handelsgårder i byene og tok folk i sin tjeneste som skippere og handelsfullmektiger. Også kongene eide gårder og skip og drev handel ved mellommenn. Etterhånden ble dog handel og skipsfart noe mer subsidiært som de bare befattet seg med for å skaffe avsetning av sine overskuddsprodukter og tilførsel av fornødenhetsvarer som landet ikke kunne produsere.

Ettersom aristokratiet trakk seg ut av den aktive handel, ble det mer plass for en borgerlig handelsstand, og ifølge professorene Alexander Bugge og Johan Schreiner fantes i det 13. og begynnelsen av det 14. århundre i våre byer, navnlig i Bergen, virkelig en klasse av handelsmenn som vesentlig eller utelukkende levde av handel og skipsfart. Men professor O. A. Johnsen mener at både professor Bugge og andre som har fremholdt dette, har overvurdert denne samfunnsklasses betydning. Omenn enkelte oppnådde adskillig velstand, var de i det store og hele økonomisk avhengig av aristokratiet.

En fullstendig omveltning i Norges handelsforhold til utlandet var foregått allerede i det 12. århundre ved fremveksten av den tyske tørrfiskeeksport. Et skritt videre i omleggingen var da Norge i begynnelsen av 1200-tallet begynte å innføre korn fra England. Den lübeckske kornimport som skulle få så skjebnesvangre følger, er neppe begynt før i 1230-årene. Norge trengte denne korntilførsel da England ikke kunne levere tilstrekkelig, og ikke alene ble denne korntilførsel et maktmiddel i hansastedernes hånd; men da den foregikk med deres fartøyer, ble den norske skipsfart rammet. I privilegie-

brevet av 1294 var det bl. a. bestemt at mens tyskerne kunne la sine skuter befrakte av nordmenn, skulle de selv aldri være nødt til å chartre norske fartøyer.

At den norske skipsfart etterhånden ble satt utenfor skyldtes for øvrig at de norske handelsfartøyer likeså litt som krigsflåten var fulgt med i utviklingen. Allerede omkring 1300 var de norske handelsskip gammeldags og små i forhold til de nordtyske byers større og mer hurtigseilende skip. I løpet av det 14. århundre ble forholdet ennå verre fordi de tyske fartøyer tiltok i størrelse og antall, mens de norske gikk tilbake i begge henseender. De norske handelsskip var fremdeles små og åpne fartøyer som bare kunne føre sterkt begrensede varepartier. De tyske kogger var derimot høye og brede med fast dekk og stort lasterom, og etterhvert som handelen med massevarer tiltok i omfang og betydning, fikk koggene stadig større anvendelse i Norges-farten. Den norske borgerklasse evnet ikke økonomisk å ta konkurransen opp, og aristokratiet savnet interesse for det.

Når tyskerne kunne så fullstendig underlegge seg den norske utenrikshandel skyldtes det vel at de fra først av har opptrådt beskjednere og mer imøtekommende enn englenderne og at de kanskje har holdt rimeligere priser. Det var dog å forutse at de, så snart konkurransen var overvunnet, ville bli vanskeligere å ha med å gjøre enn engelskmennene hadde vært. Det norske aristokrati kom dem også imøte. De store godseiere så visstnok med tilfredshet at tyskerne trengte de norske borgere vekk fra utenrikshandelen, for tyskerne var langt mer bekvemme hjelpere for et aristokrati som ikke lenger brydde seg om å drive handel og skipsfart for egen regning. De tyske kjøpmenn hadde alle de fordeler som de norske manglet. De var vel organisert og kapitalsterke samt rent handelsteknisk bedre utrustet enn andre kjøpmenn i Nord- og Mellom-Europa. Selv var de også ytterst uforferdede og energiske folk, pågående, driftige og smidige. Sammenlignet med de norske og selv de engelske handelsmenn rådde de først og fremst over et større og sikrere marked. De kunne derfor skaffe kongen og de øvrige godsbesittere, geistlige og verdslige, en regelmessig avsetning på deres fisk, skinnvarer og andre utførselsprodukter, og på den annen side en rikelig og visstnok forholdsvis billig forsyning av alle deres fornødenheter fra korn og malt til luksusvarer som finere tøy, vin og krydderier. Da aristokratiet knyttet forbindelser med tyskerne, fulgte av seg selv at utenrikshandelen gikk

over til dem. Kongemakten ytet ingen virkelig motstand, tvert imot. Våre konger i middelalderen hadde gjennomgående, likesom andre fyrster i datiden, små tanker om de innenlandske byborgeres betydning og fremtidsoppgaver. At de normalt burde ha overtatt hele den utenrikshandel og skipsfart som aristokratiet ikke lenger kunne eller ville utøve synes å ha ligget dem omtrent likeså fjernt som det lå de adelige og kirkelige godseiere og bønder. Selv kong Sverre danner her ingen unntagelse. Han forbannet visstnok tyskernes vinimport; men for øvrig oppmuntret han alle utlendinger til å innføre alleslags nyttige varer, i første rekke korn og malt. Det samme gjorde kong Håkon Håkonssønn overfor Lübeck. Derimot satte kong Håkon V seg som sin fremste oppgave å skape gunstigere forhold for norsk handel og skipsfart; men som følge av kraftige represalier fra tyskerne mot hans retterbøter av 1316 og 1317 måtte han gi etter for dem.

Mot tyskernes forsøk på å trenge inn i innenrikshandelen utstedte Håkon V i årene 1315–1318 flere retterbøter som tilsiktet å bevare denne handel for nordmennene; men tyskerne overtrådte forbudet som også senere ble gjentatt. Således i Bergensprivilegiet 1346 hvor det heter at utenlandske kjøpmenn ikke måtte handle med hverandre. Heller ikke skulle de ha rett til å drive detaljomsetning. Og i Tønsbergprivilegiet 1362 omtales at «tyskere og utlendinger selger alle sine varer i smått, noe høyere og bodkoner pleide å livnære seg med.»

Særlig Håkon VI holdt standhaftig fast ved disse forordninger selv etter sin uheldige krig med hansaen 1368. Tilmed Erik av Pomern gjentok delvis de gamle forbud. Helt nytteløse var de visstnok ikke heller; men den omstendighet at de så ofte måtte fornyes, viser – ved siden av andre mer positive etterretninger – at de i stor og stigende utstrekning ble overtrådt.

Selv i handelen på skattlandene trengte de fremmede seg inn tross forbudet mot å seile nordenfor Bergen. Dette forbud som var innført allerede i fribrevet av 1294, ble fornyet av Håkon V i 1302 og deretter av Magnus Erikssønn i 1348. Men trass i kongebudene tillegnet tyskerne seg, som det synes, nettopp i disse årene mer og mer av handelen på Nord-Norge, og bestemmelsen i Landsloven og Håkon VI's retterbot av 1361 om hvem som har rett til seilas overalt i Norge og på skattlandene, utstrekkes til å gjelde også de tyske kjøpmenn ved «Kontoret», som derved selv ble interessert i å holde det gamle forbud oppe. Det ser for øvrig ikke ut til at de kontorske i videre utstrekning selv har seilt på Nordlandene, men at de har

benyttet norske borgere i Bergen som mellommenn, og disse opprettholdt denne seilas helt til Bartholomeus Vodets plyndringer i årene 1428—1429, da de ble så forarmet at de ikke lenger formådde å fortsette den. Til gjengjeld begynte engelskmennene å trenge seg inn i handelen på Island og Finnmark og søkte på den måte erstatning for fiskehandelen på Bergen som var berøvet dem av hanseatene. Også i handelen på Færøyane, Orknøyene og Hjalmland trengte engelske kjøpmenn seg inn.

Mangelen på nasjonalt samhold overfor tyskerne fra begynnelsen kom således til å få skjebnesvangre følger. Så mange eksempler fra historien viser hvorledes splidaktighet innen en nasjon under kritiske forhold har fått ødeleggende konsekvenser, mens kompakt samhold gir en forbausende styrke. I vår historie går dette igjen inntil den nyeste tid. Hvis ikke hele folket hadde stått enig og sammenknyttet bak selvstendighetskravet, ledet av menn som nøt folkets fulle tillit, var neppe frihetsaksjonen i 1814 lyktes så godt og lempelig. Det ubrytelige nasjonale samhold under en kraftig og genial leder var den grunnpille som bar det fullstendige frihetsverk fram til seier i 1905. I den forbindelse kan det være verd å minnes Chr. Michelsens holdning da venstrepartiet som han tilhørte, ville drive konsulatsaken gjennom som partisak. Michelsen hevdet da i så klare ord at de senere må sees som profetiske at vi ikke kunne ta et oppgjør med Sverige som en partisak. Først når det norske folk sto samlet, ville vi få vår rett. Men da ville vi også få den. Men vi måtte også ha vårt forsvar i orden. — Når motstandsbevegelsen under siste krig kunne bli så effektiv og utrette så meget, var det fordi den praktisk talt hadde hele nasjonen bifall og ganske megen støtte, ledet som den var på en glimrende måte av landets høyeste embetsmann.

Også en episode fra den senere tid viser samholdets verdi, nemlig engang tyskerne søkte å trenge seg inn i den norske dampskipsfart på kysten. Overfor dette sto alle interesserte samlet til motverge, og planen ble oppgitt.

Bare få år etter Magnus Lagabøters privilegiebrev 1278 inntrådte også en sterk nasjonal reaksjon mot at tyskerne skulle underlegge seg handelen på England, og den hårdnakkede kamp mot hansastedernes stadig videregående inngrep og overgrep må avtvinge beundring. Det var imidlertid for sent idet de politiske maktmidler var forskjertset.

Når de sjømilitære maktmidler også i de her omhandlede forhold spiller en epokegjørende rolle er det på grunn av deres betyd-

ning nettopp for å verne folkets næringsdrift. Gjennom historien går det som en rød tråd at nasjoner som har oppnådd en ledende posisjon i verdens handel og skipsfart, er blitt slått ut den ene etter den annen av målbevisste, fremadstrepene konkurrenters overlegne sjøkrigsmakt. Således sto også hanseatenes handel på sviktende føtter, før de hadde ervervet en vesentlig krigsflåte.

Skjønt handelsskipene med sine ladninger representerer store økonomiske verdier, er det imidlertid ikke det at handelsskip blir kapret eller ødelagt som knekker en handelsnasjon. Selv England har tapt mengdevis handelsskip i krig uten at det er blitt slått i kne. Det er de opparbeidede handelsruter som danner ryggraden i den organiserte sjøhandels system, og hvis disse ruter varig avbrytes, faller handelen sammen som ved et slag, selvom intet handelsskip er tapt. Det er således for opprettholdelse av handelsrutene at sjøkrigsmakten er en så viktig faktor.

Når kong Håkon Håkonsson kunne holde tyskerne stangen, var det nettopp fordi han rådde over den nødvendige sjøkrigsmakt til å hindre avbrytelse av de innarbeidede norske handelsruter og samtidig true tyskerne. For dem var handel en livssak, og et alvorlig brudd i den ville også for dem ha vært ødeleggende. Alv Erlingssonns kapertokter viser at Norge ennå kunne bygge skip og at det besat dyktige sjøkrigere; men da han ikke kunne oppta kamp med de tyske steders flåte, kunne han ikke føre handelskrigen etter det for sådan krig hevdvunne system, som alene betinger avgjørende resultater.

Var den norske handelsflåte utviklet etter tidens krav og krigsflåten holdt oppe og fulgt med i utviklingen, er det grunn til å anta at Lübecks monopolisering av korntilførselen og utestenging av den norske skipsfart kunne være forebygget. Likesom hollenderne selv hentet korn fra Østersjøhavnene og videre eksporterte, kunne nordmennene også ha hentet sin kornforsyning direkte og unndradd hansebyene den svulmende fortjeneste. Alle hindringer for handelen kunne vært avvist og den politiske tvangstrøye som Norge ble satt i, kunne vært unngått. Refleksjonene kan føres videre. Med nordmennenes tradisjonelle fremrakende sjømannsdyktighet skulle det ikke ha vært utelukket at nordmennene da likesom i moderne tid, kunne ha erobret en betydelig del av skipsfarten mellom landene, således som hanseatenes gjorde. Ganske sikkert ville Norges historie da ha vist seg annerledes.

Det kan ikke herske tvil om at kimen til Norgesveldets undergang er Magnus Lagabøters oppgivelse av å holde krigsflåten oppe på sin store høyde. Det er freden i Perth som betegner vendepunktet. Med krigsflåtens forfall begynte også rikets nedgang. I virkeligheten var nok den norske sjømakt allerede før gått relativt tilbake i forhold til andre sjømakter, da man fremdeles holdt fast ved de fra vikingetiden nedarvede typer; men det er etter denne fred at Norges nedgang blir åpenbar. Bare 12 år etter freden i Perth måtte kong Magnus 1278 gi de tyske sjøsteder det første privilegiebrev som ikke lenge etter (i 1294) av kong Erik Magnussøn ble betydelig utvidet, og som la ny og fastere grunnvoll for deres virksomhet i Norge. I 1285, altså bare 19 år etter freden i Perth beklaget kong Erik seg overfor den engelske konge over de tyske kapere som han ikke kunne fordrive. Og i de følgende år følger den ene ydmykelse etter den annen. Hvor avmektig og ubrukbar den norske leidangsflåte til slutt ble, fikk sitt grelle stempel ved Bartolomeus Voets annet overfall på Bergen i 1429. Med 7 store og velutrustede skip møtte vitalinerne ved denne leilighet den norske leidangsflåte på 100 båter, erobret de 4 litt større fartøyer blant dem og drepte alle ombordværende, rente derpå en del av småfartøyene i senk, hvorpå de øvrige tok flukten. Disse historiske foreteelser gir et slående vidnetsbyrd om sjømaktens betydning for vårt lands økonomiske og politiske interesser.

Så sørgelig som det var at den norske sjømakt fra sagatiden gikk i fullstendig oppløsning, så må det likevel erkjennes at de senere generasjoner og også den nålevende ikke har rett til å felle noen streng dom derover, for det er jo nøyaktig det samme mistak og den samme uforstand som er gått igjen etterat vårt land etter de mange uverdighetsår gjenvant sin selvstendighet. Det har voldt landet svære nasjonale tap, skjønt det kanskje er relativt få som har full oversikt over dem. Det er derfor ikke ørkesløst å gjenkalle i erindringen leidangens historie, for den danner et demonstrativt speil for den nåværende tid. Stolte minner gir den fra Norges storhetstid, men de smertelige konsekvenser av institusjonens forfall burde rykke det norske folk ut av dets dvale og av neglisjeringen av de viktigste betingelser for å bevare landets verdier og vår frihet. Særlig etter at den under den siste krig så forsmedelig ble oss berøvet. Den hardhendte hestefot brakte visstnok det oppmuntrende vitnesbyrd at ubetvingelig mot, handlekraft og dyp fedrelandskjærlighet enn lever i den norske folkesjel. Men til tross for at det var alminnelig samstemmighet

om at forsvaret skulle holdes utenfor partipolitikken, og at det måtte effektivt utbygges, synes noe avgjørende omslag i den retning knapt å spores for sjøforsvarets vedkommende.

Det er derfor å frykte at den samme sorgløshet overfor Norges sjøforsvar fremdeles vil være herskende tross alle illevarslende tegn i verdenspolitikken så vi utsetter oss for å gå nye bitre nasjonale ydmykelser og sviende tap i møte.

At middelalderens nordmenn ikke forsto farene ved sjømaktens forsømmelse kan være unnskyldelig fordi folket dengang manglet historisk erfaring; men noen sådan unnskyldning kan vår tids nordmenn ikke påberope seg.

DEL III
NORGES VITER
Av Rolf Scheen.

I. INNLEDNING

Neppe i noe land i verden er minnene om de gamle viter, om bålene som brente for å varsle mobilisering ved fiendtlig invasjon, bedre bevart enn i Norge.

Rundt om i bygdene er det mange steder kjent, hvor vitene har stått. Fortellinger om vakthold har gått i arv fra slekt til slekt, og ikke sjelden kleber lokale sagn til traktene om de enkelte viter. De brennende bål er blitt symboler som går igjen på faner og åklær, på malerier og i dikt.

Alt Edvard Storm (1749–94) sier i den kjente Sinclair-visen:

«Baunen lyste, og Budstikken løb
fra Grande til nærmeste Grande . . .»

Og Henrik Wergeland synger om «Norges bedste, Værn og Fæste», som er «dets gamle Fjeld»:

«Varden oppe paa dets Toppe speider Dag og Kveld».

Best av alle fører Per Sivle oss gjennom sitt praktfulle «Varde» inn i den dystre stemningen som vitenes alvor-varslende bluss førte med seg, og han gir i det samme diktet både en levende skildring av selve mobiliseringen, slik den fant sted, og en maning om at meningen med viten aldri må bli glemt:

«Det hørdest ved Nott eit Dunder på Dør.
Og Husbonden vaknar, spring fram og spør:
«Kva er det, som bilar?» «Jau, no må de ut!
for Varden lyser på Høgenut!»
Og kvar mann visste i same Ande,
at no var det kome Ufred til Landet.

— — — — —

Og Mennerne Herklæde på seg tok,
og Skjold og Øks dei lyfte frå Krok,
dei hekta i Belte sit goda Sverd,
treiv Spjot og Boge og skunda til Ferd.
For kom det dei, vilde Noreg herja,
so fanst det og dei, som vilde det verja.

— — — — —
Og alt som Varde frå Varde vart tend,
dei sank seg saman frå Grend til Grend.
Og Fylkingen bygdest, og Veg han fann,
der fyre gjekk Hovding og Merkesmann.
Og Ufreds-Karen fekk jamnan smaka,
kva det hev på seg, at Vardar vaka.

— — — — —
Og gjev det aldri må verta sagt,
at Landet ligg utan Varde-Vakt.
Og logar kje Varden på Tind og Nut,
han logar i Hjarta hjå Noregs Gut.
Ja, brenn, du Varde, du signande, klåre,
bjartare, høgare fyr kvart eit Året!»

Trass i det at viten slik «logar i Hjarta hjå Noregs Gut» og trass i alt det som er sagt og skrevet om den, kanskje mest i nasjonalromantikkens tegn, så er spørsmålet om vitene, deres utbredelse og organisasjon i Norge slett ikke uttømmende behandlet i vår historiske litteratur.

Studerer en de siterte diktene litt grundigere, vil en fort finne at ikke engang den nyttede terminologien er korrekt.

Det ordet som Edvard Storm brukte, «Baunen», er dansk og har ingen hjemstavnsrett på norsk jord.

Wergeland's og Sivle's «Varden» er et misfoster, som ble skapt på kong Kristian IV's tid, fordi en dengang hadde så lite kjennskap til oldnorsk at ordene «*vita úþrðr*» (vite-vakt) ble oversatt med «vedvarder»! (I, side 508).

Dikterne bringer oss altså midt opp i problemene, og av problemer i forbindelse med vite-organisasjonen er det så mange at de burde gjøres til gjenstand for undersøkelse på vitenskapelig grunnlag som emne for en doktoravhandling.

Fra svensk side foreligger det et par verdifulle avhandlinger av navn- eller ordgeografisk art, som i denne henseende kan gi en pekepinn med omsyn på metodikken.

De viktigste publikasjoner om viter av nordmenn er oberst I. Gulowsen's «De gamle Varder» og sokneprest O. Olafsen's «Viter paa Sørlandet og Vestlandet i ældre Tider». Dessuten fins det nå trykt en mengde opplysninger i bygdebok-litteraturen m. fl. steder, mens særlig de gamle militærarkiver skjuler en mengde utrykt materiale.

Det var opprinnelig hensikten i forbindelse med utgivelsen av nærværende festskritt i denne avhandling å samle mest mulig av den viten om de gamle viter som iallfall fins i de trykte kilder.

Av mangel på tid har en vært nødt til å reonsere på å løse en vesentlig del av oppgaven.

II. VITER VERDEN RUNDT

Bruken av ild blant menneskene er like gammel som menneskeheten selv. Enndog i de aller eldste funn fra begynnelsen av den paleolittiske tiden er det funnet spor etter ild, og selv om enkelte forskere av og til har meldt at de har funnet ville stammer uten kjennskap til ildens bruk, har det alltid vist seg at slike meldinger har vært forhastet. På den ganske jord fins det ingen stamme som ikke i en eller annen form forstår å nytte den levende ild. «Mennesket er neppe menneske, før det er i besittelse av ild,» sier forskerne W. G. Sumner og A. G. Keller i sin bok «The Science of Society» (New Haven 1927), og Julius Lippert går i sin «Kulturgeschichte der Menschheit» (Stuttgart 1886) så langt som til å påstå at det var bruken av ild som gjorde det mulig for menneskets ape-liknende stamfar å opphøre med å bo i trærne og å begynne å vandre rundt på jorden, idet han brukte ilden til å beskytte seg mot andre dyr. (2)

Ethvert øye blir uvilkårlig tiltrukket av en flamme innen synsvidde, og sterk røyk blir sett milevis, selv midt på den lyse dag.

Det er derfor ikke det spor merkelig at tenkende vesener som menneskene meget tidlig fant på å utnytte ild og røyk som signaler. Kanskje det første «signal» menneskene hadde bruk for var et tegn som skulle varsle fare, og blant de farer som hyppigst har truet menneskesamfunnene over alt på jorden, har til alle tider krigsfaren,

faren for fiendtlig overfall fra andre samfunn, stammer eller riker, vært den dominerende. Helt naturlig ble ild og røyk tatt i bruk for å varsle krigerske overfall, for å kalle stammenes eller rikenes våpendyktige menn sammen til felles forsvar, for å gi ordre til å mobilisere.

Hvor gammel denne bruken av ild virkelig er, lar seg selvsagt ikke konstatere.

Alt Homeros, selv av sagnaktig elde, nevner i «Iliaden» at fakkelsignaler (phrycti) var alminnelige så tidlig som under Den trojanske krig. (3, s. 147). De bålene som for kanskje 3 000 år siden ble tent på Idos, Lemnos, Atos og andre steder for å varsle Clytemnestra om Troja's ødeleggelse, og som kanskje alt da bygde på årtuseners tradisjon, kan sis å ha vært forløpere for de vitene som gjennom århundrer kom til å utgjøre en permanent og viktig bestanddel av Norges militære organisasjon.

Vi vet ikke ad hvilke veier vitesystemets idé kom til Norge eller i hvilken grad våre vitesystemer bygde på originale «norske» idéer — om en kan bruke uttrykket «norsk» for et tidsrom så langt tilbake som dette. Men vi vet at idéen har vært nyttet fra Japan og Australia i øst til Amerika i vest, (4, s. 151), fra Tierra del Fuego («Ildlandet») og Afrika i syd til Norges greneland i nord, og det kan ha sin betydning å se litt på de forskjellige vitesystemene rundt om ellers, før vi går over til behandle våre egne, Norges viter.

Av oldtidens forfattere bekrefter bl. a. Pausanias, som skal være død 468 før 0, at grekerne brukte fakkelsignaler. (3, s. 147).

Hannibal brukte i året 218 f. 0 røyk ikke bare til å melde om fiendtlige angrep, men for å kunngjøre like overfor egne styrker at hans underanfører Hanno var klar til å angripe fienden. (5, s. 273).

Makedonia's siste konge, Perseos, som regjerte 179—168 før 0, kunne i henhold til tradisjonen ved ild eller røyk motta meldinger fra alle sine provinser. (3, s. 147).

Plutarchos (ca. 50 — ca. 125) taler om fakkelsignaler, som ble brukt i krigen mot latinerne.

I Det øst-romerske riket grunnla eller forbedret keiser Justinianus (keiser 527—565) et vitesystem, som senere ble gjort så effektivt at et sarasener-overfall på Taurus i det sydøstlige Lille-Asia, ca. 650 km fra Konstantinopel, kunne bli meldt «nesten straks». (6, s. 278).

I det fjerne K i n a sang alt under Tang-dynastiet dikteren Li Po (Li Tai Po, 701–762):

«Vite-ilden brenner, går aldri ut.

Med kriger det aldri tar slutt.» (7, s. 33).

Også de gamle galler brukte viter. (4, s. 151).

Ch a r l e m a g n e (Karl den store, konge 768, død som keiser 814), som bl. a. hadde vikingene å slåss med, organiserte over alt patruljerende utkiker, «excubiæ», som formentlig brukte ildsignaler seg imellom. Denne organisasjonen kjenner en lite til, men fra en senere tid (1323) har en opplysninger om en liknende organisasjon langs sørkysten av Frankrike med kystpatruljer, som støttet seg til en kjede med 20 «farots» på kysten mellom Albaron og Nice. Disse «farots» var gjerne etablert på gamle tårn omtrent som fyrer (bl. a. på et tårn bygd av Charlemagne ved munningen av Lille-Rhonen), og de kunne ved repetisjon av ild-signaler meddele a n t a l l e t av fiendtlige skip som nærmet seg kysten.

Lignende ildsignaler ble i århundrer brukt langs kanskje de fleste av Middelhavets kyster. På nordsiden, i Italia, på Sardinia og Korsika, f. eks., ble de brukt for å varsle angrep fra barbareskerne (sjørøverstatene Tripolis, Tunis, Algerie og Marokko), og den dag i dag ser en her mange steder på pynter o. l. ruiner av tårn etter disse «viter».

M a u r e r n e selv hadde hele kysten fra Alexandria til Tripolis dekket med små forter, hvorfra alarm-ilden kunne blusse opp så fort, at det bare tok 3–4 timer å sende et varsel-signal fra det ene av disse steder til det andre.

B a l e a r e n e har en rekke eldgamle, koniske tårn, som kalles «talayots» – av arabisk «at taliya» = utkik – som vitner om at også her er det samme systemet nyttet som f. eks. på Korsika, hvor en like til nylig har kunnet finne nedramlede lyktstenger ved siden av slike tårn. (8, s. 77–79).

Slår en opp i et leksikon for å finne det franske ord for «vite», vil en finne det oversatt med ord som «signal de feu» eller «fanal» (som dessuten kan bety både lykt, lanterne og fyr), mens det latinske «cresset» har vært sett brukt både på fransk og engelsk.

Dette «cresset» betegner egentlig en flamme anbrakt i en topp eller potte på toppen av en stang – den gjengse formen for «vite» svært mange steder. (9).

På fransk har en for en vite også uttrykket «un bûcher

d'échaugnette», hvor «bûcher» (bål) gjerne er falt bort, slik at bare «échaugnette» (utkikkstårn) blir brukt.

En lignende forkortning finner en ved det latinske «ignis speculatorius», hvor bare «specula» (et høyt sted, hvorfra noe kan ses) kan bli nyttet for «vite». (10).

På engelsk kan en for «vite» bruke både det gammelmodige «balefire» («bale», sml. norsk «bål») og «needfire».

Mest alminnelig, iallfall i nyere tid, er likevel «beacon», som i likhet med mange andre ord for «vite» på forskjellige språk også har betydninger som «fyr», «sjømerke», «lysbøye» m. m.

Dette «beacon» ble ca. 1200–1500 skrevet «beken». På angelsaksisk er det skrevet «beacn» eller «becn», på gammelsaksisk «bokan», på gammel-høytysk «bouhhan», og for «teutonsk» (fellesnavn for engelsk, hollandsk, tysk, gotisk etc.) er det som type oppgitt «bauknom». (9)

Vi kommer senere tilbake til den geografiske utbredelsen av dette ord. Bruken av «beacons» i samme betydning som våre «viter» er i England sikkert kjent fra ca. 1310 (11, s. 139), men er antagelig eldre. De fantes det nevnte år opprettet langs kysten med henblikk på raskt å gi melding om en fiende som nærmet seg, og innbyggerne hadde pålegg om å tenne vitene hver gang det var nødvendig for distriktenes sikkerhet.

I Skottland vet vi at vitene ble tent på kysten ved Largs 30. september 1263 for under krigen mellom Håkon V Håkonsson og Alexander II å kalle skottene til angrep på norske krigsskip som under storm var drevet på land. (12, s. 285).

I 1337, like før utbruddet av Hundreårskrigen, ble det ved hver vite i England disponert 4–6 soldater, som foruten å holde vitevakt også skulle være med på å slå tilbake angrep fra fiendtlige skip, og et kvart tusen år senere var viteorganisasjonen i de engelske grevskapene så vel utviklet at kysten den 20. juli 1588, da den spanske «uovervinnelige armada» nærmet seg, så ut til å være spekket med brennende vitebål. (11, s. 240, 563).

Da Napoleon truet Storbritannia med invasjon, ble det etablert et varslingsystem ved hjelp av semafor, men de gamle viter ble likevel bemannet over hele landet. Vognlass av favneved, tjæretønner og risknipper ble kjørt opp til bruk om natten, mens en om dagen skulle lage tykk røyk av vått høy.

En blind alarm fra den tiden er blitt berømt, fordi den forstyrret

feiringen av ett-årsdagen til Sir Walter Scott's datter Ann. En brann på en høyde i Northumberland om aftenen 2. februar 1804 ble av vakten på en vite ved Home Castle tatt for flammen fra en annen vite, og straks ble vitene tent videre nordover. Hele Skottland kunne blitt alarmert om ikke vitevakten på St. Abbs Head hadde funnet det besynderlig at varsel om landgang på kysten skulle komme fra det indre av landet. Meldingen ble stoppet — og mobilisering av Skottland unngått. (13, s. 208).

På tysk kan en om vite finne betegnelsene «Leuchtfueer», «Lärmstange» og endog «Pechtonne» («bekk-tønne»). «Bake» er på plat-tysk definert som «Stang, som øverst er forsynt med strå eller andre lett tennbare brannstoffer, slik at en i et gitt tilfelle raskt kan stikke den i brann». (14).

Fra D i t m a r s k e n er det kjent at slike «baker» eller også tjæretønner har vært påbudt stilt opp langs stranden, og at det «was ein grot frucht unde schrecken an der seekant», når de ble antent — samtidig med at stormklokkene lød inne på land.

I Ø s t e r r i k e hadde en i gamle dager viter med det pussige navn «Kreidenfeuer». Navnet hadde ikke noe med «kritt» å gjøre, men kom av et germansk-italiensk ord «grido», som betydde «skrik» eller «vekkerop». Til å lage vite-ild ble det nyttet oppreiste trestammer, tykke stenger omviklet med strå og behengt med bekk-kranser, eller — om en ikke hadde noe slikt — en kunne fylle gamle fat med fliser og brennbart avfall, som iallfall ga lys eller røyk.

Disse «vitene» ble oftest anbrakt på borgenens vaktårn eller på fjelltopper. Stedene var de samme gjennom generasjoner og vel kjent av folket. I Nedre-Østerrike var det således vite på slottet Putten, på Heimberg, Wartburg m. fl. steder, i Steiermark på Rakersburg, Weinberg, Gratz o. s. v.

I Indre-Østerrike brant de siste «Kreidenfeuer» under Karl VI (død 1740). På Tyrol's høyder flammest bålene så sent som i 1809. (15, s. 621).

I P o l e n sørget bøndene endog under frihetskampen i 1830 for at det i hvert eneste landsby ble reist stenger omviklet med strå og behengt med tjærebekker, som det skulle bli satt fyr på, hvis russerne rykket inn i landet. (16, s. 72—73).

I det gamle L i t a u e n hadde de viter som ble kalt «lauzas» og som ble laget av store hauger av lett brennbar ved, som ble lagret

på ås-toppene. Disse vitene er av særlig interesse, fordi en vet at de ble brukt sammen med bygdeborgene, de littauiske «pilis».

Når vitene ble tent, var det signalet til at alle barn, kvinner, husdyr og verdifullt gods skulle bli ført opp på bygdeborgene, mens mennene tok sine våpen for å dra inn i sine forberedte forsvarsstillinger, (17, s. 34–35).

Det eldste vitnesbyrd om viter i D a n m a r k has fra eddadiktet «Grottusongr» fra slutten av det 10. århundre, hvor det fortelles om en vite som fra kongsborgen i Lejre ses brenne i øst.

På dansk heter vite «Bavn», bornholmsk «Baune». «Bavn» er merkelig nok på Sjælland intetkjønn, ellers felleskjønn. (18).

Ordet har samme opphav som det engelske «beacon» og hette på gammeldansk «bagn» eller «baken». (Også oldfrisisk hadde ordet «baken», som går igjen i sjømannsordet «båke». (Oldnorsk «bákn» = «tegn»..))

Det er ikke funnet noe om viter i gamle danske lover (3, s. 151–152). De eldste dokumenterte opplysninger skriver seg fra Erik av Pommern's tid, da Sjællandsfarernes landsting i 1428 viser til at det før hadde vært gammel sedvane og rett, «At naar Fyendæ kommæ fore Landet og B a g n brænder oc Widie Brand gingæ . . .» (19), og senere er danske viter nevnt adskillige ganger, f. eks. under kong Kristian II, i en forordning fra 1653, hvor det bl. a. tales om «bavne-mester» og «bavnevagt», i en forordning av 8. mai 1700 med flere steder.

Forøvrig er ordet «bavn» bevart i en mengde geografiske navn fra Sønderjylland i sør til Nørrejylland i nord og Bornholm i øst. Alltid har bavnene ligget på toppen av en «banke» (bakkehøyde), og det er gjerne landskapets aller høyeste punkt som er nyttet.

Ejer Bavnehøj, 9 km sørvest for Skanderborg, er således det høyeste punkt i hele Danmark (172 m). Agri Bavnehøj (137 m) er det høyeste punkt i Mols Bjerger, Frøbjerg Bavnehøj (131 m) er det høyeste punkt på Fyn, Bavnehøj ved Birket By (30 m) er det høyeste punkt på Lolland, Bavnehøj mellom Storstrømsbroen og Ø. Kippinge (44 m) er Falsters høyeste punkt osv.

Fra alle disse bavnehøjene er det en storartet utsikt. Fra Bavnehøj nær Lemvig, sør for Limfjordens vestlige del, kan en således i klart vær se 37 kirker. (20, s. 308.)

De danske bavner har vært lite studert, og det er ganske betegnende hvordan en dansk ordbok definerer «Bavnbanke» som «. . . Navn paa

de Høje, paa hvilke Generalstaben har sat sine trigonometriske Mærker.» (21.)

Det har vært antydnet at den jyllandske kjøpstad Varde skal ha sitt navn etter en vite i nærheten, men spørsmålet er tvilsomt. (3, s. 150.)

I anledning av et stevne i Odense i juli 1937 ble det av danske bønder foretatt en storstilt prøve på det gamle bavnensystems effektivitet. Dårlig vær ødela til en viss grad virkningen, men en regner at omtrent 1100 bål lyste opp over landet nesten samtidig.

600 «viter» ble tent i Jylland, 200 på Fyn og 300 på Sjælland og Lolland — Falster. (22.)

Kommer vi endelig til vårt naboland Sverige vil vi finne at en her har hele fem hovedtyper av betegnelser på det som på norsk heter viter. Disse mange betegnelser gjenspeiler Sveriges egen historie og den historiske utvikling av dets leidang eller dets forsvarsvesen.

«Mellan Gästrikland i norr och Skåne-Blekinge i söder ligga utmed Östesjökusten det forntida svenska väldets ur försvarssynpunkt viktigaste landskap, de områden där Upplandslagen, Sörmlandslagen och Östgötalagen gällde . . .», sier dosent Ivar Modéer. (24, s. 87.)

Dosenten har påvist hvordan det i disse gamle svenske kjernelands kystdistrikter er et i sitt opphav formentlig gammelt svensk ord, bøte, som i eldre tider har vært nyttet om vitene. Stedsnavnet Bötterum i Långemåla sokn gjør det sannsynlig at ordet var i bruk alt på 800—1000-tallet (24, s. 66), og det har fortsatt å leve i stedsnavn lenge etter at «bøter» har mistet sin praktiske betydning som ledd i mobiliseringsordningen.

De lærde har vært uenige om ordets etymologi. (24, s. 72 flg.)

Rolf Pipping definerer det som «høyde hvorfra ildsignaler gis for sjøfarten», og med denne definisjon som utgangspunkt kunne en komme inn på et rikt materiale om sammenhengen mellom ildsignalenes forskjellige anvendelse på en rekke felter, men det må forbigås her. (Se likevel sammenblandingen av vite-ild og fyr-ild, 27, s. 243—44, hvor det bl. a. fortelles at det i 1685 var navigeringslys på en rekke punkter i England, «all lighted by beacon fires of wood and coal», bl. a. Flamborough, hvorom det sis at ordet Flame-borough eller Flamborough «at once suggests a burning beacon».)

T. E. Karsten lar «bøte» henge sammen med et verbum «bøta» = «antenne» (sml. «fyrbøter»), mens det som en tredje mulighet har

vært nevnt slektskap med et svenskt dialekt-ord «but» («bute») i betydningen «et stykke tørr furuved».

I selve Sverige er det nordligste bøte-navnet, holmen Bøte, ikke funnet lengre nord enn i Gräsö sockn, Frösåkers herred, i Stockholms län (24, s. 23), om ikke Saluböle ved Degerfjärden (mellom Örnsköldsvik og Umeå), hvor det har vært en vite (25, s. 29), inneholder et forvansket bøte-navn. I Finland derimot, har en bøtenavn, Bötesberget eller Karvatböte, helt nord i Oravais sockn, nordost for Vasa (omtrent på samme bredde som Saluböle). Det er sannsynlig at vite-institusjonen fra Bøte i Gräsö har strukket seg rundt hele Den botniske bukt til Oravais, hvorfra det bare er noen få mil til kontaktpunktet mellom svensk og finsk språk i Mellom-Österbotten, men det er flere store åpninger mellom de hittil kjente viter i dette området.

Til dels kan mangelen på viter her skyldes at folket i Norrland hadde visse lettelser i ledingsplikten. I den tiden Finland var svenskt var vel heller ikke behovet så stort i disse strøk.

På Åland var bøte-institusjonen sikkert innført forholdsvis tidlig. (25, s. 67.)

På Finnlands fastland regner en ikke at svensk lov ble virkelig rotfestet før etter Birger Jarl's krigstog omkring 1250 og Torgils Knutssons i 1293, og antakelig var det i det såkalte Egentlige Finland at de første svenske bøter ble bygget. Fra 1400-tallet er bøter dokumentert i østre Nyland og omkring 1600 i Österbotten.

Den østligste kjente bøten i Finland er Pyötsaari (i 1547 skrevet Böötzöö) i kystsoknet Veckelaks (finsk Vekhalahiti) på grensen mot Karelen, og tillike nær det svenske språks grense mot øst.

Det finske språk har sitt eget ord for vite, kokko, men dets elde, eller om finnene hadde viter før svenskenes ankomst til landet, er ikke kjent.

Det sydvestligste bøte-navnet i Sverige, Orbödtz bärg (nevnt 1666), has fra selve Karlshamn by i Blekinge. Blekinge var som kjent dansk like til 1658, men det skal ha vært svensk under en del av vikingetiden, og det er vel da fra dette tidsrommet de 8 à 9 kjente bøte-navnene der skriver seg.

I alt oppgir Modéer 95 viter med bøte-navn. Herav er 28 i Finland, 23 på Åland og 35 i Sverige utenom Blekinge.

Hertil kommer en rekke vite-navn med betegnelsen «vårdbøte» eller «vålbøte». På Öland, hvor det siste ordet bl. a. også kan bety «del

av fiskeredskap», «dårlig person» m. m. har en minst 10 vite-navn med sammensetninger som Vårdbötsbacken, Vårdbötsröret o. l.

På Gotland, hvis historie har vært så broket og som ikke har vært inndelt i «skeppslag», finns derimot ikke et eneste bøte-navn. En har der et par navn på viter som V a r d stangi i Lau og V a r d e n på Fårö (24, s. 88), men de antas å være av sen dato.

En rekke viter på Gotland har «b a c k e»-navn (Lotsbacken, Klinte backe, Bjerges backe etc. (25, s. 29.) Det enkleste er vel her å tenke seg at viten simpelthen har stått på toppen av en bakke, men likheten med det før nevnte ord «baken» i samband med minnene om tysk og dansk innflytelse på Gotland kan gi stoff til visse refleksjoner.

Alle disse vitene har stått nær sjøen, og deres viktigste oppgave har vært å melde fiendens komme sjøveien.

Men Sverige har også vært angrepet over land, og fra gammel tid har svenskene hatt viter på grensen mot nordmennene på samme måten som vi har hatt viter på grensen mot dem.

Den eldste betegnelsen på slike land-viter er sammensetninger med ordet k a l l, valkall, vårkall eller bare kall. (26, s. 69, 61.) Den er dannet av substantivet «vård» = «vakt» og ordet «kall» som betyr noe som er staplet opp.

Slike navn er særlig kjent fra Dalarna og Norrland. Således har en Kalbosås mindre enn en halv mil fra den gamle riksgrensen mellom Särna og Älvdalen. Kallberget has flere steder, bl. a. i Lima, hvor veien til Norge i gamle dager gikk over berget. På Kallberget i Nås holdes ennå den gamle tradisjon oppe med å hugge unna skogen på toppen, slik at viten kunne ses over Järna- og Nåsbygden.

I Dalarna has 35 navn av denne typen, hvorav Karlabor er nevnt i 1414. Flere landsbyer har navn etter den viten de var pålagt å passe (Kallbo i Särna m. fl.), og i Orsa var en hel fjerding kalt opp etter viten: Kalunx Fierdungh, som den ble skrevet i 1539. (Seinere Skattunge og Kallmora fjerding.) — Det siste tyder på at det i Dalarna gjalt samme regel som i Magnus Lagabøter's norske landslov, at vaktholdet ved viten var pålagt «den fjerding av herredsmennene, som bor nærmest». (26, s. 64.)

Den i moderne svensk mest benyttede betegnelsen på vite er «v å r d k å s e», sammensatt av det før nevnte «vård» (gammelsvensk varper = vakthold) og «kasi» = stapel. (Sml. norsk «brenne kås».) I forskjellige dialekter kan «vård» erstattes av «vål», «vard», «var» o. l., og ordtypen er kjent så å si over hele landet. Især i de svenske

landskapene som grenser mot Norge er den meget alminnelig. I det tidligere norske Jämtland har en således en rekke fjellnavn som ender på «valen»: Visjövalen, Rundvalen, Vålåvalen osv. I Härjedalen blir den yngre form «vålen» brukt: Bredavålarne, Tandsjövålen, Rändingsvålen, Högvålen, Uckuvålen. I Idre og Särna has Råvtjärnsvålen, Hagavålen, Hällsjövålen m. fl. De fleste av de nevnte har antakelig opprinnelig vært norske, og det ser ut til at meldingstjenesten mellom Härjedalen og Särnabygden i gammel tid har vært helt i orden.

Oppe i Medelpad og Ångermanland har en muligens en tilsvarende sammenheng mellom vitene og bygdeborgene som før nevnt under Litauen, og på Sveriges største bygdeborg, Torsburgen på Gotland, er det tydelig at her har det også stått en vite, om vel kanskje først i forholdsvis nyere tid. (23, s. 76–80.)

Alderen på vite-navn med «val», «vål», «vård» osv. bør neppe undervurderes. Betegnelsen står på en besynderlig måte i forbindelse med den gamle «valborgmessen» uten at en derfor tør knytte noen direkte forbindelse mellom ordene «valberg» og «Valborg». I den svenske Älvdalen blir valborgmessen ennå feiret ved at bål blir brent på de steder hvor de gamle viter sto. Er det en tradisjon fra den tiden da man just ved vårens komme samlet mennene for å dra ut på vikingtog? Eller gir denne feiringen en antydning om at vitene i fortiden ikke bare ble tent som mobiliseringssignal, men at de også var et ledd i folkets store sol- og fruktbarhetsfester, at de hadde sin urgamle rituelle oppgave? — Det er den svenske historiker Petrus Envall som spør. (26, s. 78.)

Den fjerde betegnelsen på «vite» i Sverige er den som ble brukt i de gamle danske landskapene Skåne, Halland og Blekinge, før disse ennå ble svenske — altså det danske «bavn». Vi kjenner i Skåne enkelte navn på aker og eng på eller ved tidligere bavnehøyder: Bognhöjers agerrenn i Glumslöv (gammel skrivemåte), Bognhögs ager i Härslov og Bånnhögs ången i N. Svalöv. I Blekinge has navn som Båknahall, Båkenaberget og Båknaviken, men disse inneholder etter dosent Modéer's mening ordet båken i betydningen «haug tjenstgjørende som sjømerke».

Denne bruken av det danske «bavn» på østsiden av Øresund er meget interessant. Envall mener at Modéer generaliserer for meget, når han i sin avhandling hevder at «bøte» var svearnes gamle ord, «viti» nordmennenes og «baken» danskenes, men Arbman gir Mo-

déer sin støtte. «Bøte» og «viti» er innenlandske ord, sier han. Bare det gammeldanske «baken» er et låneord. Med henblikk på dette gir han sin konklusjon:

«Hit men ej längre nådde inflytandet från Västeuropa.» (25, s. 26.)

Den femte og her sist nevnte betegnelsen på «vite» i Sverige er endelig det norske ordet vite selv. Det er klart at dette forekommer i stor utstrekning i de gamle norske landskapene, hvis viter i denne forbindelse må bli å henregne blant Norges egne viter. Men det fins også eller har eksistert i Norrland, Medelpad—Hälsingland, deler av Dalarna og Gästrikland med flere steder. «Som mycket annat visar detta hur starkt det norska inflytandet var inom detta sedan gamla tider i väst—östlig riktning gående stråket tvärs över Sverige från Jämtland til Östersjökusten», sier Holger Arbman. (25, s. 20.) Han nevner i samme forbindelse som eksempler Vättaberget i Ragunda, Vättafjället i Tännäs, Vataberget i Timrå, Vettberget i Sundborn og Vettåsen i Järbo.

Petrus Envall gir (26, s. 46—54) en rekke liknende navn, samtidig som han peker på at «viti» finns i «uppsvenskt riksspråk» og at det av flere kartografer har vært nyttet som faguttrykk, f. eks. av Jonas Arfvedson i 1646. Han mener at det må ha forekommet i daladialektene, hvor en i älvdalsmålet ennå har «oittåjald» for «vite-ild», og han omtaler en gammel hilsen som ble brukt i Mora i krigstider: «p'ar erre,p'erre,withurn brir.» («Hjelp, Vårherre! Hjelp, Vårherre! Viten brenner.»)

Envall nevner forøvrig fra 1722 ennå en betegnelse på viter: K u m b e l (26, s. 39.)

De gamle svenske landskapslovene, fra slutten av 1200-tallet eller begynnelsen av 1300-tallet, inneholder atskillig om de svenske viter og deres organisasjon, som sikkert hadde gammel hevd alt da lovene ble nedtegnet. Mest interessant med henblikk på studiet av Norges viteorganisasjon er den inndeling i forskjellige slags viter som de svenske landskapslovene har.

I Upplandslagens konungabalk, kapitel 12 (stadfestet av kongen 1296), heter det: «Nå venter man fiendehær til sitt land. Da vil de sette ut vakt til vern for sitt land: Byvakt, strandvakt og bøtevakt.»

Etter professor Hildebrand's mening har byvakten (byvården) vært holdt for hver enkelt by, strandvakten for et større område, antakelig for hele skeppslaget (skipreidet), og bøtevakten for ennå større områder. At den siste var viktigst fremgår av at bøtene (mulktene) for

å forsømme den var dobbelt så store som for strandvakten, mens de for byvakten var minst. (23, s. 54–55, 24, s. 45–46, 25, s. 14.)

I Södermannalagen (Sörmlandslagen) has liknende bestemmelser, men her er terminologien noe anderledes, idet en snakker om «utvård, invård och byvård». Av straffebestemmelsene går det fram at «utvård» er det samme som «bøtesvård», og «invård», også kalt «lyznuward», må være det samme som «strandvård». (I Norge ble i henhold til Hirdskråen uttrykket «halla Utvordr» nyttet om den vakt hirdens gjester holdt med båter og jekter på i sjøen i ufredstid for å melde fienden.» (81, s. 322.)

I Hälsingelagen er nevnt «bærgvarper» og «næsiavarper» (bergvakt og nesvakt, 24, s. 49).

Foruten viter ble det i Sverige i gamle dager for å fremme mobilisering også brukt «budkavle» (tilsvarende vår budstikke) og «hærskrik». Det siste skulle bli ropt ut tre ganger når visse viter ble tent, vel helst de lokale byviter.

Til slutt skal en nevne at da L. Stackell i 1932 publiserte sin avhandling om «Vårdkaser», kunne han oppgi i alt 76 kjente eller sannsynlige viter eller viteberg i Sverige, hvorav ikke en eneste en lå inne i landet, f. eks. i Dalarna. I sin avhandling fra 1946 oppgir P. Envall bare fra sistnevnte landskap ikke mindre enn 122 viter.

Så meget er kjennskapet til de svenske viter økt bare i løpet av disse få år.

Svenske viter ble så sent som i 1854 bemannet for siste gang. Optisk telegraf hadde da vært i bruk et halvt hundreår. Likevel ble de gamle viter i Göteborgsområdet gjort klare til bruk, da meldinger kom om at en engelsk flåte under Krimkrigen var på vei til Østersjøen. (25, s. 25.)

Telegrafen var ennå i sin barndom på den tid. En stolte altså ikke helt ut på den. De gamle viter var gode og prøvd.

III. *De norske vites opprinnelse og utbredelse. Etymologi.*

Den svenske vite-ekspert kommandørkaptein L. Stackell uttalte under en samtale i Stockholm i 1937 at han hadde vært inne på den idé at det i stammetiden i Norden hadde gått sammenhengende vite-linjer tvers over Skandinavia. Vite-organisasjonen skulle altså kanskje således være eldre enn våre første ordnede statssamfunn på egne territorier. Kommandørkapteinen forkastet selv denne flyveidé om

hva man kanskje også kunne kalle et norsk-svensk felles-system, men etter hva det foran er opplyst om menneskenes bruk av ild i menneskehetens barndom, ville det i og for seg ikke være urimelig å tenke seg at de første primitive ildsignalene for å varsle fiendtlig overfall i Norge ble avgitt forholdsvis kort tid etter at isens smeltning hadde gjort det mulig for mennesker ad forskjellige veier å rykke inn i vårt land.

Ett er iallfall sannsynlig: De første norske viter ble brukt mange år før Håkon den gode's tid, selv om han blant folk flest er den som har fått æren for å ha grunnlagt vite-institusjonen.

I den såkalte Vikar's tått fra den fabelaktige Gutrek's saga, som selvsagt ikke kan godkjennes som bevis, fortelles det at allerede kong Hertjov i Hordaland lot innrette viter på forskjellige punkter, bl. a. på Fenring (den nåværende Askøya ved Bergen), av omsyn til de hyppige angrep på hans rike, mens han selv var i leidang. Etter P. A. Munch's tidsangivelse må kong Hertjov ha levd i tiden etter 650, og ikke lenge etter skal, om en kan tro sagaen om Halv og Helvsrekkene, budstikken ha vært brukt av kong Hjørleiv den kvennsame — også i Hordaland. (28, I, s. 279, 29, s. 25.)

Om Egil Skallagrinnsson hører vi at han i 933 var dradd til et utvær, Vitar, utenfor Alden. Navnet tyder på at det alt på dette tidspunkt fantes en vite på dette sted. (47, s. 141.)

Håkon den gode skal ha innført vite-ordningen sammen med den nye loven om skipreider etter slaget ved Avaldsnes. Snorre Sturlason skildrer det hele — etter å ha omtalt plikten til å greie ut almenning, når det kom utenlandsk hær i landet — med disse ord:

«Med slikt opbud fulgte det også at de skulle gjøre veter (ildvarder) på de høie fjellene, slik at en kunde se fra det ene til det andre. Og folk sier at på syv netter gikk hærbudet fra sønste veten til det nordligste tinglaget på Hålogaland.» (Sitert etter 30, s. 94. Parentesen er oversetterens.)

Fagrskinna setter det hele to år seinere, til etter slaget på Fredøy, men P. A. Munch er ikke enig i det. Slaget ved Avaldsnes fikserer han til år 954, iallfall ikke tidligere enn 953. (28, I, s. 379.)

Nærmere kjennskap til vitenes organisasjon får vi først med de skrevne lover.

De gamle lovteksters ord «viti» har en betydning som er grei nok, men vil en ved hjelp av våre vanlige håndbøker studere dets etymologi nærmere, får en i grunnen inntrykk av at det ikke har interessert

våre språkforskere i nevneverdig grad. Årsaken er vel den at selve vite-forskningen iallfall i de eldres tid ikke har vært særlig aktuell.

Rent intuitivt vil en i forbindelse med viti eller vete tenke på v e d. Fritzner oversetter ordet primært med «Tegn, Mærke», der nest som «Signal, navnlig om Brændestabel, der antændes for saaledes at give Varsel om fiendtlig Indfald i Landet». (32.) Forøvrig gir han en rekke eksempler på bruken av «viti»: Brenna, elda, kveikja, kynda, vita, skjóta upp vita osv.

Torp gir den samme betydning «tegn, merke», og nevner at ordet – som på svensk – også kan bety «merke paa utlagt fiskeredskap». (36.)

Ross tar med bruken av «viti» i «Jonsokveete» = «St. Hans Blus», sml. hva før er sagt om den svenske «valborgsmessen», likesom han nevner betydningen «stiv bleg Figur», en betydning som også har sin parallell på svensk. (33.)

«Viti» blir vanligvis ført opp som hankjønnsord, men Egilsson har et «viti» av intetkjønn, som han oversetter med «straf» med videre henvisning til «helvíti». (39.) Om det siste ordet i sin opprinnelse har noe med straf som ble pålagt dem som ikke passet sin vitevakt er ikke kjent.

Det opprinnelige ord «viti» fikk selvsagt sitt preg etterhvert av de lokale dialekter, og innen de enkelte distrikter kunne uttalen endres på ny eller ordet ble kanskje med vite-systemets opphør helt glemt.

Holmberg nevner «vätte» under «egendomliga ord» i Båhuslen. (45, I, s. 266.) I Jemtland er før nevnt Vättaberget. Modéer nevner i dette gamle norske landskap også et Vättaberget i Bye, Mörsils sokn, og Vättabacken i Görvik, Hammardals sokn. I Herjedalen nevner han foruten Vättafjället i Tännäs Vättaberget i Hede sokn. (24, s. 84.)

I Norge har en landet rundt en rekke forskjellige uttaler: Viten, Vetén, Vetan, Vitte, Væta, Våtå, Vättaberget, Vottestad osv.

Til Island ble ordet «viti» brakt med, men landet lå så fjernt fra den øvrige verden, at noen egentlig invasjonssfare ble det ikke regnet med, og noen vite-institusjon ble derfor heller ikke organisert.

På Færøyane hadde man det samme ord, som i en moderne færøysk-dansk ordbok blir oversatt med «Bavn, Ildbavn, som brændes om Aftenen og om Natten . . .» (40.) Her på øyene hører vi i Sigmund Bresteson's saga at Trond i Gata år 1000 tente en vite på øya Lille-Dimun, men P. A. Munch er riktig nok så forsiktig at han bare sier

at Trond og hans folk «saa sig nødte til at antænde Baal.» (46, s. 117, 28, III, s. 378.)

På Shetlandsøyene minner navn som Viti og Vidifel stur (store) om at den norske vite-organisasjonen også ble innført her, den gangen øyene sto under norsk overhøyhet. (24, s. 83.) Ellers er sammenblandingen med «varde» på disse øyene ganske interessant. Den høyeste åsen på øya Fetlar (522 fot) heter Vardhill, men dette ordet, eller alminneligere Vordhill, betyr ikke som en skulle tro Vardeås, men varde-ild, idet det er blitt forvansket fra «vordeld». (48.) «Vordeld» betyr igjen «vaktild», og på Vardhill på Fetlar er det en steinrøys som professor Brøgger sammenlikner med norske bronsealdersrøys (49, s. 103), mens J. Jakobsen sier at det både på denne «de Vordeld» og på en med samme navn på Unst er ruiner av gamle vakttårn.

Alminneligere enn «Vard» er på Shetland «Wart» (de Warth o' Bressey, de Wart o' Norwik m. fl.), som mest blir brukt om store høyder, mens wird — (virda, virdeh, vird) blir brukt i andre stedsnavn. En spesiell liten varde, mest brukt for å vise vei, heter virdek — men med den er en kanskje kommet noe langt vekk fra det egentlige tema: Viter.

På Orknøyane skal jarl Torfinn Sigurdson (død 1064) ha ordnet vitesystemet. (50, s. 54.) I Olafs saga hins helga fortelles om hvordan Torstein Ragnasson på Rinansøy tente en vite etter at han først hadde sett viten på Fridarøy i brann. På alle øyer ble eksemplet fulgt, og den påfølgende mobilisering ble meget effektiv. (24, s. 83.)

Endog på Norgesveldets sydlige utpost Man minner to fjell, begge kalt Vardefjell, om at det norske forsvar ble organisert etter hjemlandets mønster også her. De ligger slik til at det ene behersker sørøya og det andre øyas østlige og nordlige del. Hele øya er ikke mer enn ca. 50 km lang, så i klarvær gikk det sikkert ikke mange minutene før mobilisering på den øya var gjort kjent. (50, s. 54.)

IV. Vitenes organisasjon.

Håkon den gode's organisatoriske bestemmelser for vite-vesenet kan vi ikke påvise i detalj, men da det var ham som i følge sagaen satte både Gulatingsloven (i samråd med Torleiv Spake) og Frostatingsloven (i samråd med Sigurd Jarl og andre av de klokeste blant trønderne, 30, s. 87), er det sannsynlig at vi i disse lovene virkelig har noe av hans eget, for slike bestemmelser levde lenge i de dager.

I henhold til Gulatingslovens paragraf 311, «Um vita vorðu», skal menn holde vitevakt, hvis det er muligheter for at en fiendtlig hær vil gjøre invasjon. Kongens årmann eller lendermann skal ved hjelp av budstikke kalle inn folk til denne vitevakten, og de som ikke møter skal hver betale 3 mark bøter. Selve vaktholdet ordnes ved loddtrekning, og det er streng straff for å sovne på vakten. Hvis en av de vakthavende sovner, skal han betale 12 øre (1½ mark), om ingen ulykke skjer, men hvis han sovner og fienden kommer uten at viten blir tent, er han utleg (fredløs).

Vakten skal bare tenne viten for fem eller flere skip.

Hvis han ikke tenner viten for et så stort antall fartøyer og de viser seg å være krigsskip, er han utleg. Men han må heller ikke narre folk til å samle seg ved å tenne viten for færre skip. Gjør han det, skal han bøte 40 mark. Han som er nærmest den som er lengst mot øst skal bøte 40 mark, hver av de andre 3 mark. (51, I, s. 102, 52. s. 21.)

Bøtene var betydelig større i Norge enn i Sverige, men var de strenge, kunne til gjengjeld en fredløs få tilbake sin rett til å bo i landet, hvis han kom med sannferdig melding om at en fiendtlig styrke var under veis. I slike tilfelle skulle budet gå i form av en jernpil med skip langs leden natt og dag fra lendermann til lendermann, mens trepiler ble sendt innover i fjordene for å gi ordre til at alle mann, tegn og trell, skulle møte på leidangsskipet innen fem dager.

Disse gamle «budstikkene» var altså piler av forskjellig slags (herør, jarnør, tréør), som tjente til supplerings av vitens meldinger om at det var ufred i landet. I seinere århundrer, da lesekunsten var mer utviklet, fikk budstikken andre former. Den kunne få innlegg med skrevne meldinger og også bli bruk til fredelige formål. En slik «budstikke» ble nyttet i Uvdal i Numedal like til 1927. (20, 24/8-1938, 3, s. 157, 53, s. 245–52.)

Av Frostatingsloven er en del av bestemmelsene tapt, men av det som er bevart kan en se at boten for pliktforsømmelse vanlig er 3 mark. Avløsning på vitevakt skjer ved middagstid, og to mann skal holde vakt sammen. (51, s. 177.)

Da Magnus Lagabøter i 1274 utga «den nyere landsloven», gjorde han denne mer detaljert enn de tidligere lover. Når landet står i fare for å bli angrepet av en hær, skal kongens ombudsmann (lendermann, sysselmann — de forskjellige lovtekster uttrykker seg litt forskjellig) stevne til skipreideting for å organisere vitevakten. Vitene skal bygges opp på de gamle stedene hvor de har vært før av de av

herredsmennene som bor i den nærmeste fjerdingen. Nå skal de ikke bare bygge viter, men også vakthus (varðhus,, varðbuð) med tak og fire dører. Vitevakten skal være satt innen 5 dager, og det blir satt strenge bestemmelser med omsyn på dem som skal holde vakt. De må være frie, innenlandske menn, hærføre med øyne, ører og føttene i orden.

Vitene skal heretter bli tent for 3 hærskip (langskip). Er de vakthavende (3 om gangen) i tvil om det er fiendtlige skip de ser, skal de rådføre seg med skjønnsomme menn. Ombudsmenn skal la pålitelige menn inspisere vitevakten hver eneste dag, og bøter blir å betale også av dem, om de ikke gjør sin plikt. (51, II, s. 36–37.)

Landsloven skulle egentlig også omfatte byene, men da det snart viste seg at den ikke passet fullt ut for dem, lot Bergens bymenn sammenskrive en egen bylov, som ble approbert av kong Magnus 22. januar 1276. Også i denne Bergens bylov er det tatt inn en landvernboik, hvor vitene er behandlet alt i første kapitel. (54, s. 16–19.)

I byen er det «gialkyri» (nærmest = byfogd) eller sysselmann som skal «la blåse til møte» i stedet for å stevne til skipreideting for å ordne med vitevakten. Her er det videre bestemt at $\frac{2}{3}$ av vitevaktens mannskaper skal være norske, mens $\frac{1}{3}$ skal være utlendinger – det siste for at de mange tyskere på Bryggen skulle ta sin tørn.

Ellers er bestemmelsene omtrent som i landsloven. De som ikke vil holde den vitevakten de blir pålagt, skal både være fredløse og betale bøter. Har de ikke noen formue, skal de i stedet for å betale bøter først hudflettes på møtet, deretter være fredløse.

Hvis vitevaktmennene tenner viten uten grunn, skal de også være fredløse, med mindre de avlegger ed på å ha handlet i god tro og med god hensikt.

Bergen har fra gammel tid hatt sin vite på Lyderhorn («a Logdarhorne»), som altså har sitt navn av at en brenner bål (loge) på dette hornet. (51, II, s. 201.)

Trondheim har på samme måten hatt sin by-vite på Vitahella på Gulåsen, «at Gaular ase». (Byåsen vest for byen.) (51, V, s. 832.)

Trondheim har for øvrig også «Våttakammen».

I en retterbot utstedt i Tønsberg 3. november 1318 innskjerper kong Håkon Magnusson for bøndene i distriktet deres plikt til å bygge viter og vitehus. (51, III, s. 52.) Retterboten sto muligens i forbindelse med et ventet overfall fra Danmark.

De tyske skomakerne i Vågsbotnen i Bergen ble derimot gjen-

nom et privilegium, gitt av kong Magnus Eiriksson 23. november 1330, fritatt for vakthold. (Platt-tysk «warde wakenn». Det gjaldt visst forresten her nattevakt og ikke vite-vakt. (51, 2. R., I, s. 262–63.)

For en tid hører vi nå svært lite til de norske viter og deres anvendelse, men vi vet iallfall at lovene om deres bruk ikke er opphevd.

I 1543 kommer en streng befaling til fogder og befalingsmenn for slottene og befestningene over hele Norge, at de skal la holde «Strandvakt udmed Strandsiderne» (54, I, s. 69), og beskjed om «Strandvagt» kommer også flere ganger under Syvårskrigen. (18/10 1563, 27/3 1564, 54, I, s. 590, 598.) I krigsordinansen av 18. januar 1628 heter det at «Strandvagt og B a l e paa de fornemste og farligste Steder flittig skulle anordnes . . .» (54, VI, s. 7–8.) En ser altså her at strandvakt og viter hører sammen og at vitesystemet virkelig blir tatt med i Hærens nye organisasjon, selv om dette skulle være unødvendig, fordi en i mellomtiden hadde fått «Kong Christian den Fjerdes Norges Lovbog af 1604.»

Denne lovens bestemmelser om viter er i virkeligheten de gamle fra landsloven med enkelte moderniseringer. Oversettelsen er som nevnt i innledningen mangelfull. En får derfor slike pussige uttrykk som at «Vardemændene skulle brende vardevidden, naar de see tre orlogs skib eller flere komme.» Ellers skal «væddvarder» gjøres ferdige på de steder de «aff gammel tid verit haffuer». Vaktmennene skal være fullt myndige med syn og hørsel etc. i orden, og det er fastsatt bøter for pliktforsømmelse både for vaktmennene og for dem som skal «randsage» vakten. Bestemmelsene om fredløshet er gått ut. I stedet skal vedkommende «haffue forbrut deris boeslod». (56, s. 26–27.)

Under Hannibal Sehested's stattholderskap (1642–51) ble forskjellige forholdsregler tatt for å bringe vite-organisasjonen i orden. (55, s. 49.)

Bernt Lorentzen har i Stavanger-amtmennenes arkiv funnet et dossier med 12 dokumenter fra det 17. århundre med bestemmelser om «vardene og vardevakthold» i Stavanger len, delvis også i de to andre amtene i Kristiansands stift. Blant dokumentene er det en ordinans (antagelig fra 1643–45) om varder i Jæren og Dalene, som er meget detaljert. (57, s. 279, 282.)

I henhold til denne ordinans skal der ved hver varde våke 4 modige, væpnede menn, hvorav minst 2 med bøsse, kuler og krutt, og det skal dessuten forordnes både en vaktskriver og en hauptmann.

Den siste kan forundes bondelensmannens frihet, om ikke stillingen blir besatt med bondelensmannen selv.

Ordinansen fastsetter nøyaktige bestemmelser for tjenesten ved de enkelte varder og for spesielle plikter som hører til. Det kan dreie seg om å holde båt eller hester klare for å sende budstikken videre, å senke prammer tilhørende fienden eller endog under hauptmannens ledelse med den forsamlede almue å gjøre den vern, som de er deres herre og konge samt deres fedrenerike pliktige.

Ved Randabergs varde skal lagmannen, borgermester og råd, selv tolvte av Stavanger by, holde vakt i 3 dager hver. Hvis skip kommer inn fra sjøen, skal det først heises flagg på varden, mens vaktskrivaren med 4 mann går ombord. Først om det da viser seg å være fiendtlige skip, skal varden settes i brann. (57, s. 289.)

En ny ordinans, noe annerledes redigert, ble utstedt 16. juli 1657, og dennes bestemmelser ble gjentatt 11. mai 1672, 11. mars 1679 og i juni 1700.

En innberetning om en inspeksjon av disse viter has fra 7. desember 1658. (57, s. 299.)

I Akershus sendte sjefen for Akershusiske infanteriregiment, generalmajor Georg Reichwein, 20. mars 1652 en forestilling til statholderen Gregers Krabbe om at «Weed wardene eller baaler» må repareres. Han understreker deres store betydning, idet han sier at de «heelt wellbetheenckt aff frembfahrne ehr aff Arrilds thid forordnet».

I Reichswein's kopibok fra 1653 finnes både en oppgave over vitene fra Eidsskogen til Gjelleråsen og detaljerte bestemmelser for hvor «almuen» fra Akershus len skulle samles, når vitene var tent. (3, etter «Meddelelser fra det norske Rigsarkiv», II.)

Vedlikeholdet av vitene slappet gjerne av i fredstider, men gang på gang ser en at organisasjonen ble innskjerpet, når det var fare for krig eller når krig alt var utbrutt.

Ved begynnelsen av Den tredje engelsk-hollandske krig i 1672 ser vi således at amtmann Henrich Belov i Stavanger først befaler at vardene skal bli opprettet. Deretter innskjerper han 11. mai 1672 at ordren må bli utført, selv om det nå ser ut til at «vi oss ei noget fiendtlig har å formode». (47, s. 308.)

Ved utbruddet av Gyldenløvefeiden blir det 3. september 1675 fra Akershus gitt befaling til Stavanger amt, Kristiansands og Akers-

hus stift at «wædverderne og wardehuussee» straks skal bli gjort ferdige og flittig vakt holdt, slik som loven påbyr. (58, s. 29.)

Fra Stavanger-arkivet kjennes fra denne krig en befaling av 3. juni 1676 om vite-vakt i Sokndal, og 5. juni 1677 ble det av fungerende amtmann gitt en skarp påminnelse i anledning av forsømt vakthold på Bukken. (57, s. 313.)

Fullkommen hadde nok ikke vite-vakten vært under krigen i dette distriktet, for 11. mars 1679 skriver fungerende amtmann Bartolomeus Haagensen et brev til fogden i Ryfylke, hvor han bl. a. uttaler: «Og maa ganske ingen husmænd, som kan være krøblinger, eller nogen barn utskikkes for at vaake, som alt for meget fornæmmes tilforn at være skjed».

Som et eksempel på vaktholdets organisasjon nevner Lorentzen fra vaktrullen for Goa skipsreide, som sammen med Ask, Itse og Høle skipreider skulle bestride vakten på Randaberg (vel utenom den tiden Stavanger råd m. fl. som foran anført holdt vakten), at de vaktpliktige bønder i skipreidet ble delt i 14 lag à 4 mann. Var alle skipreidene like store, skulle dette bli 6–7 vakt døgn pr. bonde om året.

Da krigen var slutt, ble det satt fart på arbeidet med å revidere lovgivningen, idet det forholdsvis snart hadde vist seg at «Kong Christian den Fjerdes Norske Lovbog af 1604» ikke var i stand til å fyllestgjøre tidens fordringer. En nedsatt kommisjon utarbeidet i løpet av 1682 et prosjekt til ny norsk lov, og i dette prosjekts tredje bok, 17. kapitel, 4. artikkel ble det tatt inn forslag til bestemmelser om «Væd Varder», som uforandret gikk inn i «Kong Christian den Femtes Norske Lov af 15de April 1687». (59, s. 311, 60, s. 138.)

Hele artikkelen er på 9 linjer. Det er nå bøndene i soknet nærmest varden som skal bygge denne og vardehuset. Ellers er bestemmelsene omtrent som før. Enhver skal forholde seg, «saasom i Krigstid bliver anordnet».

Fra denne tid har Dr. phil. Arne Odd Johnsen i Trondheims stiftamtmanns arkiv funnet opplysninger om vedlikehold eller gjenoppbygging av viter også innenfor dennes distrikt. Av særskilt interesse er noen skriv fra stiftamtmannens kopibok 1689, som doktoren selv vil publisere i dette festskrift, og som tyder på at vi foruten de vanlige viter også har hatt et eget system av sjøvarder langs kysten som hadde sin egen funksjon, og som ikke må forveksles med de førstnevnte viter.

Ved begynnelsen av Den store nordiske krig ga visestattholder Frederik von Gabel i et brev av 14. mai 1700 ordre til stiftamtmann Christian Frederik Powisch i Kristiansand om å sørge for at vitene blir gjenoppbygd og vakthold satt. Visestattholderen bruker betegnelsen «vedvarder». Ordet «vite» ser nesten ut til å være utdødd hos embetsmennene. Det er for øvrig nå fogdene som skal føre oppsyn med vitene, og spesielle forholdsregler blir tatt for at ikke mindre, ufarlige styrker skal bli årsak til almue-oppbud over store distrikter. I visse tilfelle skal meldinger bli sendt ved ilbud, ikke ved å stikke vitene i brann. (57, s. 317.)

Norges deltagelse i krigens første del ble så kort, at det knapt lot seg gjøre under den å få vitesystemet i orden, men da så Elleveårskrigen tok til, ga Slottsloven på Akershus 15. oktober 1709 ordre for Østlandet, Sørlandet, Vestlandet og Trøndelag både om bygging av viter og vakthus og om etablering av vakthold. (61, s. 260.)

Stiftamtmann Powisch ga denne gang (våren 1710) en meget utførlig «Anordning hvorledes med vedvardene i Kristiansand stift disse tider forholdes skal». Det viktigste ved den er de forskjellige metoder som er tatt i bruk for å varsle det som blir sett på sjøen. Ved å heise flagg «op og ned» kunne en gi beskjed om at skip var i sikte, slik at folk måtte være «allart» og undersøke hva slags skip det var.

For enkelte kapere eller fiendtlige skip måtte det settes ild i en lyngvarde, «som aparte hos alle vedvarder bør være». Først hvis selve Flekkerøy varde ble anstukket, var det virkelig fare på ferde. Da ble byen og kastellet angrepet og alle «utvalgte» bønder måtte straks begi seg til Kristiansand.

Bernt Lorentzen peker på at anordningen ikke som de tidligere ordinanser er en organisasjonsplan for bondeoppbudet. Det er så vidt den gir regler for oppbudets mobilisering, og dette henger sammen med at landvernet hadde fått en ny organisasjon etter at oppbudet «annen hver mann» eller «de utvalgte» var blitt opprettet i 1673. (57, s. 322.)

Viteholdet var nok ikke helt perfekt under denne krigen heller.

En memorial fra 1710, undertegnet av Peder Lund, Trondheim, uttrykker det slik: «. . . men varevagten er de fleste tider saa slet forsynet, at bønderne skikker børn og smaa tøser mangan gang hen at holde vagt med varerne og Gud ved, hvad vagt dette er at forlade sig til». (1 b, s. 470.)

Videre utover i dette århundre ble det bl. a. 3. februar 1759 av stiftamtmanden i Akershus Caspar Herman v. Storm innsendt en forestilling om «Vedvorders Vedligeholdelse» m. m. Svaret var en resolusjon av 22. oktober 1762 som gikk ut på at i fredstid kunne vedvorderne unnværes, men under påkommende feide måtte det gjøres foranstaltninger til at de igjen kunne bli reist på de gamle steder.

I 1766 gikk det fra Krigsdirektoriet ut befaling til en del av de østligste sønnenfjelske regimenter og til hele det nordenfjelske kommandodistrikt om sende inn detaljerte opplysninger om de enkelte vorders beliggenhet og tilstand, og en fikk på den måten i 1767 samlet en rekke betydningsfulle opplysninger om de gamle vitesteder. (1, s. 514–31.)

Et reskript av 16. desember 1786 viser at «vedvorderne» fremdeles ble vedlikeholdt i Norge (3, s. 156), og på denne tid ble iallfall noen gjenoppført i Råbygdelaget (Indre Agder). Sogneprest O. Olafsen mente at foranledningen dengang var Gustav III's angrepsplaner mot Norge. (62, s. 17.)

Under krigen i 1801 var vite-organisasjonen ennå i funksjon, men en kan kanskje si at en ny tid på dette område varsles ved at det i et «krigsråd» på Bergenhus festning 26. august samme år ble besluttet å opprette «signalstenger» på toppen av det gamle vite-fjell Lyderhorn og på Ilsfjellet, som etter navnet å dømme også må ha vært vitefjell. (63, s. 76, sml. vitefortegnelse nr. 390.)

Krigen viste nødvendigheten av et bedre signalsystem i Norge istedenfor de mer enn 900, måskje 1500 år siden innførte vorder, som det hette i en resolusjon av 15. mars 1805 (innført i Admiralitets- og Commissariats Collegium's Forestillings- og Resolutionsprotokoll for året 1805), og i mandatet til en allerede 4. september 1801 approbert, men først 29. juni 1802 nedsatt norsk sjødefensjonskommisjon hette det bl. a.:

«Ville Vi at Commissionen skal gjøre Forslag til gode Signal Indretninger langs Kysten, som især ere nødvendige for at sætte hele Kystens Defension i Forbindelse». (64, s. 31 flg., 65, s. 24, 41.)

Kommisjonen ville først undersøke om det lot seg gjøre å nytte et i Danmark ny-innført system med «kysttelegrafer», og Telegraph-Directeur C. Grooss, den første av sjøetatens faste telegrafister, «Hr. Telegraphisten», som kommisjonen kaller ham, ble i årene 1802–04

brukt til å planlegge kysttelegraflinjer fra Svenskegrensen langs kysten til Lindesnes og over land Oslo—Kongsvinger.

Gross kom i sine rapporter med forslag til «telegraphiske Puncter», hvorav flere falt sammen med de gamle vite-steder, f. eks. Botnerveten på Kirkeøya (Hvaløyene), og han anbefalte i sin konklusjon s a m a r b e i d mellom den gamle vite-organisasjon og det nye telegrafsystem, som skulle bruke optiske «telegrafmaskiner».

Ved krigsutbruddet i 1807 var den nye kysttelegrafanlegg ennå ikke etablert. Vakt ble satt ved vitene, således 22. september 1807 ved Lyderhorn, hvor bergenske losere av innrulleringssjefen, kommandørkaptein F. J. Chr. Friess, ble engasjert til å bestride vakten. Vitene skulle også i denne krigen bare bli tent, hvis minst 3 fiendtlige skip søkte inn til Bergen. (63, s. 102.)

Det er ganske pussig i en engelsk reisebeskrivelse å finne opplysninger om vite-organisasjonen under denne krig. Major A. F. Mockler-Ferryman, som i en bok oversetter Varaldsøy med Beacon Isle og Beacon Island (66, s. 65), forteller også om fjellet Oksen i Hardanger som vite-sted. Fjellet, hvorfra «we get the most superb views imaginable», sier han, ble i 1807 brukt som signalstasjon for å melde ankomsten av den engelske flåte, som en innbilte seg ville gjøre anfall mot Norge. Da han besøkte stedet, kunne en ennå se levninger av det gamle vite-huset, og like til ganske nylig hadde en like ved dette hatt både stangen og tjære-tønne som skulle gi ildsignalet.

Også instruksene til lensmann Christen Jonsen Haugse eksisterte fremdeles. Den ga detaljerte bestemmelser om hvordan en skulle forholde seg, om en engelsk flåte virkelig kom inn til Hardanger. Foruten vakt ved viten (2 mann på utkik døgnet rundt) skulle en stadig ha båter og folk klare til å bringe meldinger over land og sjø hurtigst mulig til Bergen. Alle engelskmenn i distriktet skulle arresteres, deres eiendeler beslaglegges og melding bli sendt til lensmannens overordnede.

Etterhvert under krigen ble den nye kysttelegrafanlegg bygd ut i Sør-Norge. I april 1808 var den ferdig for hele Bergensleden, men til det «nordenfjelske» Norge kom den i det hele tatt ikke. Innrulleringssjefen i Trondheim, kommandør Peter Grib, skrev 6. august 1813 om «Trondhjems Søkystværens-District», at dette «i Henseende til dets vidløftige Udstrækning: fra Stadt til Nordland, er aldeles forskjelligt fra alle andre Søkystværens-Districter i Norge, og da det for det meste bestaaer af lutter Øer, saa var det ikke muligt for den

anordnede Commission, for den store Distanses Skyld der er imellem disse, at oprette Allarmstænger, men i deres Sted Varder, og særdeles paa de flade Øer især Blussfyre». Vardene og blussfyrene var, skrev han, «de eneste Varselstegn som paa Kysterne i dette District existerer». (64, s. 43.)

I Finnmark ba premierløytnant J. J. Lund amtmannen om å la sette opp varder (hvorav noen få fantes på forhånd) med den begrunnelse, at et ordentlig signalvesen ville være for vidløftig å innrette og for bekostelig for den kongelige kasse. (65, II, s. 98.) Premierløytnanten var sendt nordover av sjefen for Nordenfjeldske Generalkommando, general G. F. v. Krogh, bl. a. for å ordne med los- og signalvesen.

Den nye kysttelegrafan var virkelig kostbar. Bare for den bergensiske kysttelegraflinje, 25 hovedstasjoner og 49 repeterstasjoner, ble det for 1812 satt opp et budsjett på 66 912 riksdaler, 32 skilling. Likevel regnet en da med at det i vintermånedene (1. november—31. mars) bare var 12 hovedstasjoner og 22 repeterstasjoner utrustet. (63, s. 317—20.)

Effektiviteten var under gunstige værforhold så stor, at det var mulig å sende en melding fra Hydra ved Flekkefjord til Oslo på en time.

Da krigen 1807—14 var slutt, kom både det gamle vite-system og den nye optiske telegrafan i forfall. Ikke før i 1848 ble det tatt noen nye effektive tiltak, men det året ble det ved kongelig resolusjon av 24. desember gitt regjeringen i oppdrag å fremkomme med betenkning og innstilling om opprettelsen av en telegraflinje fra «et eller andet punkt ved havet til Christiania over Horten og Kaholmen». (66, s. 9.)

I denne resolusjonen var det tenkt på en optisk telegraflinje, men da under de videre forarbeider sekondløytnant i Marinen Carsten Tank Nielsen (Norges første virkelige telegrafdirektør, formelt utnevnt fra 1. januar 1856, men faktisk tjenstgjørende som sådan fra 9. august 1854), skulle uttale seg i saken, erklærte han i en betenkning av 9. desember 1850 at de optiske telegrafers tid antagelig var forbi, og at man nå måtte tenke på elektriske telegrafer.

Det viste seg at han var i pakt med tiden. Den første moderne telegraflinjen i Norge (Oslo—Drammen) ble ferdig 20. november 1854, og den 29. desember samme år ble det utferdiget kunngjørelse

om telegrafforbindelsens offisielle åpning den 1. januar 1855. (66, s. 14.)

Med den moderne telegrafis seiersgang i Norge var de gamle viter eksistensberettigelse etter å ha tjent i så mange århundrer endelig forbi. Formelt er de aldri blitt opphevd, men «17. Cap. Om Vaaben, som hver bør at eje og om Ved-Varder» i «Tredie Bog» av «Kong Christian Den Femtis Norske Lov» er «(Bortfalt)» står det i den store boken «Norges lover», hvor de ennå gjeldende deler av «Norske Lov» er tatt inn.

Flere steder (Gjeitebuvarden i Holla, Kvithøvdveten og Olbergveten i Vestre Slidre bl. a.) står den dag i dag viter klare til å bli tent. —

«Og er du nordmann — og kjem du upp på desse fjelli og ser dei gamle vetane, — då stogga di vandring og lyft på hatten,» skrev major Einar Sagen en gang. (67, s. 125—26.) «. . . Tenk på dei gamle som bygde dette landet og bar det fram til deg . . . Tenk på slekter som hev gjort si gjerning, og kom din eigen skyldnad i hug . . . det, å lyfte skjold over det og skjølv klæda blodig skjorte for det, når kravet ein gong kjem til deg!»

V. VITENES OG VITEHUSENES BYGGEMÅTE ELLER KONSTRUKSJON

Det er kanskje ikke så vanskelig en solrik sommerdag på en skogkledd Østlandskolle å finne noen tørre småtrær, som en kan hugge ned, kviste litt, sette opp i pyramide og dermed ha viten klar tli å tennes.

Verre var det å gjøre vitesystemet effektivt i regnfylte, treløse Vestlandsstrøk, hvor kanskje våte viter måtte tennes med dårlig fyrteøy i blåsende vær. Det er ganske sikkert at det var i slike strøk at mest omtenkksomhet ble nyttet i forbindelse med vitenes konstruksjon, og det er like sikkert at vitene var mer beregnet på å vare i lengere tid og raskere å få til å flamme opp i vitesystemets siste enn første tid.

Med omsyn på beliggenheten så viser navn som «Gamlevarden» og «Nyvarden» at det ikke alltid var gjort med en gang å finne den beste beliggenheten for viter som skulle bygges. Vakten skulle kunne se langt ut fra viten og dens brann skulle bli sett av flest mulig. Det var selvsagte betingelser. Men det kan hende at nye grender

vokste opp, slik at beliggenheten måtte endres av den grunn, eller det kunne hende at en etterhvert fikk erfaring for at den først valgte viteplassen var mer utsatt for tåke eller usiktbart vær enn et annet sted i nærheten, slik at en måtte ta konsekvensene av det. Det har vært antatt at det sannsynligvis har vært trukket opp to linjer, en i 100 à 150 meter høyde og en i 800 à 1000 meters høyde, nettopp for å trekke fordel av det faktum at siktbarheten kan være meget forskjellig i forskjellig høyde på samme tid. (68, s. 43.)

De gamle viter var helst bygget av tørr furu, som ved de bevarte viter til dels er gått over til å bli den rene «malmfuru». Kvithøvdviten støtter seg til en svær vertikal stolpe i midten, ca. 5 meter høy og nesten 2 fot (60 cm.) i diameter. (I Sverige er høyden av denne sentralstokken, «Kasens ryggrad», opplyst å være opptil 12 meter høy. Et avkviset tre kunne nyttes. (23, s. 62.) Selve pyramiden består av 3–5 stokkelag rundt den sentrale stammen. Stokkene har nederst en diameter av 10–30 cm., og omkretsen (ytre periferi) er oppgått til 52 fot. (15–16 meter.) En 6 fot bred port fører inn til vitens indre, som altså er hul. (Fra Sverige har en eksempel på at viten har hatt en plattform nede og en høyere oppe, som kunne bli brukt av utkiksmennene, idet huller var hugget i tømmeret.) I Sverige kan selve viten altså ha vært brukt som vakthus.)

For at vannet skulle kunne renne ut, slik at ikke stokkene råtnet i sin nederste ende, ble vitene ofte bygget opp på steinringer eller røyser. (På flere steder er de fra arkeologien kjente bronsealder-røyser på åstopper blitt brukt. Det har f. eks. kanskje vært tilfellet på Røverkollen ved Grorud.) Således står Gjeitbuvarden (ca. 600 m. o. h.) på et underlag av stein med en omkrets på ca. 67 fot (20 meter), mens det rundt det nederste av selve viten er ca. 35 fot (10 meter). Denne viten har nå et utseende som en avkortet kile med plattform på toppen, og den er endog forsynt med en flaggstang for det norske flagg!

På værharde steder har vitene vært «fortøyd» med svære steiner, og vidjebånd har vært lagt rundt stokkene for å holde dem sammen. (69, s. 69.)

Tømmerlagene har vært tettet slik at vitens indre skulle være beskyttet mot regn eller snø, og her har det vært lagret knusk eller annet lett brennbart materiale, som skulle tjene til at viten, om den ble tent, raskt skulle stå i flammer.

Som før nevnt har det i Norge også vært nyttet «lyngviter» til

bestemte formål. Videre har tjæretønner vært nyttet, vel helst i strøk med lite skog.

Lynget ble anbrakt i oppbygde steinkranser på en måte som visst også er nyttet ved gamle fyrer. Slike steinkranser har vært kalt «valer», og den gamle norske by Oddeval (nå Uddevalla) skal ha fått sitt navn av at det her på odden fantes en val. (45, II, s. 268.)

Vel kjent er de såkalte S:t Olofs Valar eller Vårdar i Båhuslän, opprinnelig 7 stykker i nærheten av hverandre (nå bare 2), som Olav den hellige skal ha satt opp som sjømerker.

De i loven påbudte vitehus, som skulle tjene som tilholdssted for vitevakten, var ganske små, og de måtte altså oppfylle lovens krav om anledning til utkik i alle retninger. Oftest var de bygget av tre, helst av svært tømmer, men de kunne også være av stein.

En vaktstue av stein fra norsketiden står visstnok den dag i dag på Vagnareberget i Vätte härad i Båhuslän, og den ble brukt av svenskene i 1814. (23, s. 63.)

På Ulvedal i Nordfjord, omtrent på grensen mellom Innvik og Gloppen, er bevart et vitehus, som er ca. 2,70 meter langt på hver vegg og 1,80 meter høyt. Huset har dør på en vegg, glugger på de tre andre, og de svære veggstokkene gir et meget gammelt inntrykk. Det er skåret inn en mengde bumerker o. l. i veggene, bl. a. årstallet 1564, som viser at det var vakt på Ulvedalsviten under Den nordiske syvårskrig. (70, s. 32.)

Fra Vetanåsi på fjellet mellom Årdalsfjorden og Lærdalsfjorden er det til De Heibergske Samlinger på Ambla i Sogn brakt ned en vitestue, 3 meter lang og 3 meter bred, som antagelig er av middelaldersk opprinnelse, selv om den ikke har ljøre i taket (nytt), slik som Ivar Kleiven sier de hadde. (71, s. 248.)

Ved Kvithøvdviten kan en ca. 100 skritt fra viten ennå se grunnmuren til vitestuen, som her var ca. 3,50 meter lang og bred, og ved Olbergviten er det kjent at det var en vitestue med brede benker til å ligge på langs de tre veggene hvor det ingen dør var. Som vanlig hadde stuen glugger på hver vegg, og til hver glugge var det en «gluggestamp». (67, s. 126.)

Fra 1866 er det bevart en tegning som viser at dengang ennå sto både vite og vitehus på Lunds fjellet, Vangstranden, Veøy (72, s. 317), og ennå vil en mange steder kunne finne levninger av begge deler, men tidens tann tærer. Det blir mindre og mindre tilbake.

VI. VITENES TJENESTE I KRIG

I 955 eller muligens året etter dro sønnene til Eirik Blodøks med en stor hær fra Danmark for å angripe Håkon den gode. Det var kanskje første gang den nye organisasjonen for alvor skulle bli satt på prøve. Men den klikket. Vitene ble ikke tent, og Eirikssønnene kom helt til Ulvesund (Måløy) i Nordfjord uten å bli oppdaget. Grunnen til at vitene ikke ble tent, sier sagaen, var den at det brukte å være slik at vitene først ble tent østfra, men der i øst hadde ingen merket noe til ferden. «Men det gjorde også noe at kongen hadde lagt strengt straff for den som ble funnet skyldig, om vetene ble tent uten grunn; for det var så at når det fór hærskip og vikinger omkring på utøyene og herjet, så trodde folk i land straks at der kom Eirikssønnene, og så ble vetene tent og det ble hærsamling over hele landet. Men Eirikssønnene dro tilbake til Danmark og hadde ikke hatt med seg noen dane-hær, men bare sine egne folk, og stundom var det andre slags vikinger også. Dette ble kong Håkon svært sint for, det ble arbeid og omkostninger og ikke noe gagn av det, bøndene ga også vondt av seg på sin side når slikt hendte. Og dette var grunnen til at ingen visste noe om Eirikssønnene . . .» (30, I, s. 94; 28, II, s. 379.)

Før slaget ved Fitjar i 961 ble vitene heller ikke tent, og grunnen skal også denne gang ha vært at bøndene var redde for å vekke blind alarm ved overilet antennelse av vitene. (28, II, s. 383.)

Mange hundre år senere skrev historikeren Thormod Torfæus (1636–1719):

«Fiendens enten forestilte eller virkelig skjønt lette Angreb forarsagede ofte en blind Allarm eller Opløb over det hele Rige og satte Indbyggerne i en bestandig Uroe. De, som vare satte til at passe paa Varderne ved de sydlige Grændser af Landet, hvor bemeldte Anfald fornemmelig skeede, de, som der holdte Vagt, tændte Vardene an, saasart de blive fiendlige Skibe vaer. Førend Sagens Beskaffenhed ret kunnc undersøges eller blive bekiendt, var det hele Rige derover sat i Bevægelse; men naar man havde samlet sig, var ingen Fiende at finde, man maatte altsaa skilles ad igien, for inden en føje Tid at samles paa nye, og det forarsagede Indbyggerne megen Umage, unyttig Bekostning og stor Tidsspilde.» (64, s. 29–30.)

En synes her å kjenne igjen Fagrskinna's fremstilling, om enn i et noe utbrodert form, og de nyere bestemmelser i loven om at vitevaktmennene skulle rådføre seg med kyndige menn i tvilstilfelle,

har sikkert bidradd til at vitene ble mindre misbrukt, men en er her inne på en av krigskunstens vanskeligste oppgaver, og en kan vel trygt si at det problemet aldri vil bli fullkomment løst, hvordan en i alle tilfelle skal kunne skjelne fiende fra venn.

Trass i de påpekte manglene vedble vite-organisasjonen selvsagt å bli brukt, og først i forholdsvis moderne tid har det lyktes å finne fram til bedre midler for å varsle folket om fremmede krigsmenns fiendtlige overfall.

Da Jomsvikingene med Sigvalde jarl vinteren 985–86 herjet i Norge, ble viter tent og hær-ør skåret opp. Håkon jarl drev selv ivrig på med mobiliseringen, og det lyktes ham å samle den flåten som vant seiren i Hjørungavåg (Liavåg). (28, III, s. 101.)

Denne gangen virket altså systemet, selv om det var ved vinters tid, og den inngrodde respekten for det opp gjennom tidene, ville selvsagt aldri ha vært opparbeidet, om det ikke gang på gang hadde vist seg, at det tjente folkets vel.

«Folk vilde nauleg røre någå tå attstø'om tå vetaom,» skriver Ivar Kleiven, «— dæ låg ein dām tå ålvor over døm og hekk att minnc um dæ streinge vakthøilde og om tonge ofredsti'e med nød og har'e olykko' som seint glømdest. På sume gamle vetastø'e va dæ itte heilt fritt for, at hulder og haugfolk heldt te.» (73, s. 209.)

Fra 1136 has et interessant eksempel på hvordan vitevakten en gang bevisst ble ført bak lyset. Ragnvald (Kolsson) Kale skulle seile fra Norge til Orknøyane for å vinne sitt jarledømme, og med en liten flåte kom han til Hjaltland (Shetland). Hans fiende, Pål jarl, hadde satt vakt ved vitene, og det gjaldt for Ragnvald å komme over til Orknøyane uten at vitene ble tent.

Ragnvald's far Kol dro da foran med en hel del småskip, og uten å heise seil nærmet han seg Fridarøy, hvor vitevakten, Dagfinn Lodvesson, straks lot viten tenne. Vitene sønnenfor ble også tent, og fra alle øyene samlet folk seg hos Pål jarl på Rossøy.

Kol seilte imidlertid tilbake igjen. Orknøyingene ventet i 3 dager for noen fiskeres skyld. Dagfinn kom i krangel med vitevaktmannen på Rinansøy, Torstein Ragnasson, og ble drept av ham, og Pål jarls menn kom i slikt klammeri, at jarlen måtte skille dem. Bonden Kuge fra Vesterøy hevdet at det hele hadde vært en krigslist, og alle dro hjem, mens vitevakt ble satt på ny.

Nå dro en av Kol's venner, Une fra Sogn, til Fridarøy, og forkledd som fisker, lyktes det ham å narre den nye vitevakten, Eirik, til å la

ham selv holde vakt. Une heldte deretter så meget vann på viten at denne ikke lot seg tenne, og forsvant. Imens kom Ragnvald med sin flåte seilende for god bøl. Han ble sett fra Fridarøy, men der klarte de ikke å få viten tent. Ragnvald kom inn, og de nærmeste øyene underkastet seg ham som jarl. (74, s. 142–46; 28, VI, s. 171–73.)

Da kong Sverre før slaget ved Fimreite i 1184 lå i Norefjorden, forteller sagaen at han hadde vaktmenn ved en utsiktsvarde, som har vært antatt å ligge på Storholmen utenfor Hagestrondi. (75, s. 96–97.) Det ble ikke den gangen tent noen vite, da hans motstander, kong Magnus, kom seilende inn Sognefjorden, men det var heller ikke nødvendig, for kong Sverre hadde jo alt mobilisert, og selv var han så nær vaktmennene, at han kunne høre dem snakke.

Hvor mange ganger norske viter har vært tent for å varsle fiendens komme lar seg selvsagt ikke konstatere, og det er heller ikke her meningen å foreta noen registrering. Nedenfor skal en bare nevne noen eksempler på det som er kjent.

Under Syvårskrigen ble vitene på Vestlandet tent 3. mars 1564, samme dag som Steinvikholm ble overgitt til franskmannen Claude Collart, som med 9 fenniker (ca. 4000 mann) var rykket inn fra Sverige. Budstikken gikk, og det heter at et stykke tau hang ved som tegn på at hver mann ville bli hengt ved sin egen dør, om han ikke møtte. 2. mai samme år sto et lite, men viktig sjøslag ved Agdenes, hvor en svensk flåtestyrke på vei fra Trondheim mot Bergen ble grundig slått. (76, s. 192–95.)

Om Edvard Storm bygger på sikker tradisjon, når han i Sinclair-visen lar baunen lyse, er ikke kjent, men sannsynligheten taler iallfall for at han har rett. Gudbrandsdalshistorikeren Ivar Kleiven sier det slik: «Ette di dær se ut te å ha gått så fort å samle folke i Kringom dette siste åre (1612), er dæ truleg, at'n Lars Hågå har lotte tenda vetani for å varsle Lom, Vågå og bygdin' utigjønem dal'n.» (73, s. 208.)

I anledning av de mange kriger på 1600-tallet var som før nevnt vedlikeholdet av vitene stadig aktuelt, og iallfall fra en av grensebygdene, Høland, ble det under Hannibalsfeiden (1645) klaget over de byrdene dette medførte.

1700-tallet begynte med krig, og i 1701 vet vi at en vite ved Kristiansund ble tent. (77.)

I 1716 ble viten på Mistberget (Eidsvoll) tent for siste gang (78,

s. 114), og i Østfold ble alle viter i Rakkestad og omliggende bygder tent. (1, s. 511.)

Den 11. september 1718 ble vitene etter at det ble mørkt tent ved Steine skanse (Verdal), og alt kl. 22 kunne en fra Trondheim se mange viter i brann. (1, s. 511.) I Nordenfjeldske Dragonregiments distrikt ble ikke mindre enn 33 viter avbrent det året, men de ble alle bygget opp innen 1719 var gått.

Den 23. juli 1810 ble en vite tent ved Silden (sør for Stad), da noen engelske fartøyer styrte inn og erobret kanonskonnertene «Balder» og «Thor». Det kan merkes at dagen før var engelsk landgang meldt av den «moderne» signalstasjonen på Furenes (på vestsiden av Stadlandet.) (65, II, s. 173, 168.)

Under et engelsk angrep på Tromsø 2. august 1812 ble vitene i k k e tent, mens derimot viten på Borøya gikk opp i flammer, da det berømte linjeskipet «Dictator» før Lyngør-affæren styrte inn ved Ytre Møkkalasset og videre skjærleis østover om kvelden 6. juli samme år. (65, II, s. 297, 303.)

Det ser ut til at folk under den lange «Syvårskrigen for 17. mai» ble så vant til å holde øye med vitene, at det satt i dem lenge etterpå. I 1815 eller 1816 hendte det således en gang nær Mo i Rana at to mann som var ute på hesteleding fikk skodde, så de måtte slå seg ned for natten, og på leirplassen laget de et bål. Tilfellet ville at de lå nær en viteplass. Skinnen av flammen trengte gjennom skodden og ble tatt for mobiliseringsordre. Flere båter rodde inn til Mo med mannskap som meldte seg til tjeneste. De ble på Sørmo tatt imot av sine offiserer, og først etter oppstilling kom det fram at det var laget blind alarm. (79, s. 40.)

Siste gangen en vite ble tent her i landet for å samle folk var, kan en si, i 1884. Det skulle bygges ny kirke på Røddøy, og bygdens fedre hadde bestemt at kirketømmeret skulle bæres opp gratis av kirkealmuen. Tømmeret skulle komme med en jekt, og lensmannen kunngjorde at når jekta kom, ville det bli tent et bål på toppen av Rautinn for å mobilisere til å bære kirketømmer. Det riktige stedet for den gamle Røddøy-viten skal dog ikke ha vært Rautinn. Hvor det virkelig var kunne ingen si.

Det var glemt av stedets egne folk. (80, s. 222.)

Nedenfor skal gis en oppgave over steder, hvor en vet at viter har vært reist, eller hvor stedsnavn eller annet tyder på at en har for seg slike vitesteder. Den nærmere dokumentasjon kan bare bli gjort ved å vise til kildesteder, som ofte har gode opplysninger om vitene, men som desverre også kan bygge på temmelige tvilsomme opplysninger. I lokale historiske tidsskrifter har det flere ganger vært tatt inn oppfordring til leserne om å melde inn det de vet om lokale viter. Ungdomslag o. l. har vært oppfordret til å oppspore gamle vitesteder, og til å være vite-vern for de levninger som ennå måtte være tilbake. Med den levende interesse for bygdehistorisk forskning som for tiden finns rundt om i landet er det håp om at kjennskapet til de gamle vitesteder vil bli oppfrisket og bevart for ettersekten ved å skrives ned.

Her er tatt med vitesteder i den gamle norske landsdel Båhuslen. Som et utpreget kystlandskap må en gå ut fra at Båhuslen meget tidlig har hatt sine viter, som altså var norske av opprinnelse.

De tapte landskapene Jemtland og Herjedalen, Idre og Särna ligger så langt fra den delen av Norge som var inndelt i skipreider, at de iallfall neppe hadde viter på Håkon den gode's tid. Det er mulig de fikk dem under Magnus Lagabøter, men vitesystemet innen disse områder er sikkert først utviklet etterhvert, og det skal ikke her gjøres noe forsøk på å konstatere hvilke viter som fantes, da landskapene ennå hørte Norge til. (Se forøvrig hva det foran er sagt om disse viter.)

Heller ikke vil viter i «Skattlandene» på den andre siden av havet bli tatt med. Vi følger kysten rundt fra syd mot nord og ordner vitene fylkesvis under hver sin bokstav. Innlandsfylkene er ført opp på sin naturlige plass. Båhuslen kommer først med sin egen bokstav.

A. BÅHUSLEN

1. Amhults vette (N 57° 3,8', O 11° 46,9') har formentlig vært Norges sydligste vite i det egentlige Norge. Den lå på SV — Hisingen, ikke langt fra den nåværende Gøteborg — Torstlanda flygplats (82.)
Det har muligens vært viter på de historisk kjente Brennøyene i Gøteborgs skjærgård og på Vinga, men de har i tilfelle ikke vært norske. 500 m ONO av Vinga østpynt has i moderne tid Viten lysbøye. (82, 23, S. 82, 25, s. 27.)
2. Marstrand, på Karlsten festnings nåværende plass. (23, s. 82.)
3. Veteberget (N 57° 57,6', O 11° 36,7') på søndre Tjørn. (82, 23 s. 82.)
4. St. Olofs valar ved Kyrksund på Tjørn. Det er kanskje tvilsomt om noen av dem har vært egentlige viter. (45, III, s. 19, 23, s. 64—65, 82.)
5. Brattås vette i Röra socken. (45, II, s. 292.)
6. Orust Vedde (N 58° 57,4', O 11° 29,8') eller Boxviks sadel (82, 23, s. 82.)
7. Viddeberget eller Brottkärrs vette, Stala socken, Orust. (45, II, s. 292, 306.)
Ca. 3 km. i SO er Warekasna.
Diplomatarium Norwegicum nevner 2/8 1482 Wardöön, Tegneby socken, Orust.
8. Brändaberget eller Midsommarkullen i nærheten av Öydsmåls kirke (23, s. 82.)
9. Helsberget ved Svanesund (23, s. 82.)
10. Gården Kasa nær Uddevalla. (23, s. 82.)
11. Lejdeberget på Bokenäset.
12. Kasa, syd for Kvistrum. (82.)
13. Vetteberget, syd for Askums kirke, Sotenäs herred. (45, II, s. 125.)
14. Tvättestad, Väddeberg OSO for Fjällbacka. (I Qville herred.)
(23, s. 82, sml. 45, II, s. 107.)
15. Veddö, N 58° 37,5', O 11° 16,2'. (82.)
16. Valfjäll på Sydkoster. (23, s. 82, eventuelt.)
17. Varden på Nordkoster Kollen. (23, s. 82.)

18. Vetteberget, nær gården Vetteland i Skee socken, som har gitt navn til Vette herred. Johan Oedman oppgir at folkeslaget «Viti» innehadde dette strøk, som han sier en gang kaltes «Vitala!» (45, II, s. 22, 83, s. 5.)
19. Löverås fjellet ved Iddefjord. (23, s. 82.)
20. Vagnarberget ved Singlefjorden. Her har fra norsketiden stått et vitehus av stein, som ble nyttet av svenskene i 1814. (23, s. 63, 82.)

B. ØSTFOLD

Hualer.

21. Botnerveten, Kirkeøya. N 59° 3,7', O 11° 3,1', 65 m. (82.)
22. Fotevarden, Asmaløy, 40,5 m. (82.)
23. Livarden, Asmaløy, 32,3 m. (84, s. 271.)
24. Skjelsbuveten, Vesterøya, N 59° 5,5', 10° 54,3', 70 m. (82.)
25. Holtevarden, Kråkerøy, 67 m. (82.)

Idd.

26. Smedsrødvarden. 207 m. Steinrøys finnes. (85, s. 133—134, 86, s. 13.)
27. Vetteåsen. Bråtene. Steinrøys finnes. (85, s. 133.)
28. Vardås, østenfor Ørsjøen, 197 m. (82.)
29. Vardås mellom Iddefjord—Ørsjøen, 219 m. (82.)
30. Vardås NO Ørsjøen, 259 m. (82.)

Berg.

31. Veden, SV-enden av Femsjøen, 114 m. (82.)
32. Alsrødkollen, 116 m. (82, I, s. 514.)
33. Vardåsen (Tobruåsen), 195 m. (82, 84 s. 198, 85, s. 194.)

Aremark.

34. Varåsfjellet, Skotsberg (Skolleborg varde, 248 m.) Røys finnes. (82, I, s. 514, 85 s. 122.)
35. Signalen, NV for Sund. Røys. (58 s. 117.)

Degernes.

36. Linnekleppen, 327 m. (Østfolds høyeste pkt.) (1 s. 514.)

Skjeberg.

37. Vetlatoppen. Røys. (85, s. 196.)

Torsnes.

38. Vardefjellet, Tosevarde 73 m. Røys. (85, s. 205.)

Borge.

39. Vetafjellet — Borge varde, 116 m. (1 s. 514, 84, s. 204.)

Onsøy.

40. Vetaberget, 101 m., SV for Borgeåsen (82, I s. 514.)
41. Nøklegård (Møklegård) (1, s. 515.)
42. Ytterstad. (1, s. 515.)
43. Alarudberget. Viten her var i 1767 god, men vaktstuen behøvde reparasjon. (1 s. 515.)
(På Onsøyknipen er røys. 85, s. 237.)
44. Hankøyvarden, 66 m., steinrøys, formodentlig etter vite (84, s. 223.)

Tune.

- Oberst Gulowsen oppgir:
45. «Ved Sannesund». (1, s. 514.)

Varteig.

46. Belsberg varde, 154 m. (84, s. 271.)

Råde.

47. Vetåsen, Slangsvold, 98 m. (1, s. 515.)
(Det var muligens også en vite ved gården Borge, men antakelig er de to viter i virkeligheten en.)

Rygge.

48. Støtvik (vel på Vardås, 90 m.). Ble brukt 18/10 1760, da 2 batj. embarkerte Larkollen for København. (1, s. 515.)
49. Moss, Vardås N 59° 27', O 10° 41'. 63 m. (82.)

Våler.

50. Spjøter (Svindal varde, 176 m.). (1, s. 515.)
51. Våler varde (vest for kirken) 118 m. (1, s. 515.)

Skiptvet.

52. Varåsen, Berg. (1, s. 515.)

Rakkestad.

53. Lundsvarden, Lund, 213 m. (84, s. 250.)

Eidsberg.

54. Bergeråsen, Berger varde, 25 m. fra den tidligere varde er en lav jordhaug (etter vitested), 159 m. (1, s. 515, 85, s. 103.)
(Vite også nevnt ved gården Opsal.)
55. Nordre Stange Varde. (87, s. 7, 16.)

Hobøl.

56. Hobøl varde i Hovi skog, 203 m. (88, s. 7.)

Spydeberg.

57. Spydeberg varde (på grensen Hobøl—Spydeberg) 264 m. Også bygdeborg. (85, s. 243.)
58. Hovin varde, 226 m. (84, s. 277.)

Askim.

59. Romsåsen, Røys etter varde eller vite. 204 m. (85, s. 52.)

Trøgstad.

60. Langset, Langsete, Tolvløkkehaugen, (1 b s. 466, 1, s. 515.)
1767: I meget slett stand.
61. Trøgstad varde, 299 m. (84, s. 277.)
62. Vardeåsen, 276 m. (84, s. 277.)
63. Skrattalsrud, (1, s. 515.)
64. Ås, (1, s. 515, 1 b, s. 466.)
1767: 63 og 64 var «ganske destruerede og borte», 180 m.
65. Fjellås signal, 234 m. (84, s. 277.)
66. Vardeåskollen, 209 m. (84, s. 278.)
67. Båstad varde, 207 m. (84, s. 278.)
68. Smådal signal, 171 m. (84, s. 278.)
69. Rud signal, 157 m. (84, s. 278.)
70. Væte (flere gårder.) 150 m. (84, s. 277.)

C. AKERSHUS FYLKE

Vestby.

71. Roastad, nær Son. (1, s. 515.)
72. Kindsli (Kjenslivarden) 102 m. (1, s. 515, 89, s. 311.)

Frogn.

73. Seierstein varde (1, s. 516.)
74. Håøyas varde, 230 m. (1, s. 516.)

Nesodden.

75. Varde nær Kirkefloug tvers overfor Ildfjernet. (1, s. 516.)
76. Løs varde (også kalt Vardåsen). 178 m. (1, s. 516.)

Ås.

77. Herum varde. Også bygdeborg. (1, s. 516, 91, s. 306.)
78. Nordby varde, 169 m. (89, s. 302.)

Kråkstad — Ski.

79. Vardeåsen — Ski varde. Vardhaug. 167 m.
På toppen, hvor det nå er vanntårn, var tidligere 3 røyser, 20 m. fra hverandre, hvor er funnet trekull, flintstykker, krittpipe m. v. (92, s. 143, 92 b, s. 107.)
80. Vite i Bekkevar skog (?). (92, s. 143.)

Enebakk.

81. Rakkestadvarden. (1 b, s. 466, 1 s. 516.)
1767: Nesten forråtnet.
82. Vardeåsen, 339 m. (89, s. 214, 1 b, s. 467.)
1767: En vedvarde på sogneprestens ejendele i meget slett stand.

Høland.

83. Vardåsen, 232 m. (82.)
84. Prestegårdens grunn.
1767: Vaktstuen nedråtnet. (1, s. 516.)
85. Hølands varde 350 m. (1771: Føgeleien.) (82, 1 s. 516, 1 b, s. 466.)
1767: I god stand.

Aurskog.

86. Killingmo, Urskog varde, 295 m.
1767: I god stand. (1, s. 516, 1 b, s. 466.)

Fet.

87. Vitåsen. (90.)
88. Løken varde, 280. (Løste av Vitåsen.)
1767: I måtelig stand. (90, 1, s. 516, 1 b, s. 466.)

Blakjer.

89. Mørk varde. (1, s. 516.)

Nes.

90. Eie varde, Eiebjerg. (1, s. 517, 519.)
91. Stahaug varde. (1, s. 517, 519.)
92. Finholdt varde (muligens samme som 91).
(90 og 92 i 1767: «for lang tid siden ej mere er til»). (1, s. 517, 519, 1 b, s. 466.)
93. Vardehøgda, 406 m. (82.)

Eidsvoll.

94. Vardehøgda på grensen Nes—Eidsvoll, 348 m. (82.)
95. Mistberget. Ble tent siste gang i 1716.
1767: «rudera». Vakthuset forråtnet. (1 b, s. 467, 1 s. 517, 89, s. 144.)

Nannestad.

96. Vardeåsen, 439 m.
I 1767: «rudera», vakthuset forråtnet. (1 s. 516, 1 b, s. 467.)

Nittedal.

97. Varingskollen, 550 m. (89 s. 167.)

Sørum.

98. Vilberg varde (Vilbergfjellet, Storsrudfjellet (avlagt på kart 1818).
1767: I god stand. (93, 1, s. 516, 1 b, s. 456.)
99. Hexebergfjellet (på grensen mot Gjerdrum), 331 m.
P. Chr. Asbjørnsen forteller i «Huldreæt» om en tur til vardehytta, som
ennå sto fra krigens tid. (1, s. 517, 93 s. 385.)

Gjerdrum.

100. Rud varde, Rudsfjellet.
1767: I god stand. (1, s. 517, 1 b, s. 465.)

Skedsmo.

101. Gjelleråsen varde, 336 m.
1767: «i behørig stand». (90, 1, s. 517, 1 b, s. 467.)

Aker.

102. Røverkollene, Grorud, 407 m. Røyser. (82.)
103. Ryen varde, 205 m. (90.)
104. Vettakollen, 395 m. (82.)

Bærum.

105. Kolsås varde (Kjølåsens varde), 379 m.
1767: «nedfalden». (90, 1, s. 517, 1 b, s. 467.)

Asker.

106. Vardeåsen, 348 m. (90.)
1767: «ved skovvarme ganske forbrændt.»

C. HEDMARK FYLKE

Eidskog.

107. Malmer varde (Malmebjerg, Malmefjell). (1, s. 519.)

Vinger.

108. Granlivarden. 364 m. (82.)
109. Vardeberget ved Digeren. (82.)
110. Sæteråsen, Sæterberg, 408 m.
1767: «hvor varde alletider har været, men . . . rent forfalden, intet secs»,
82, 1 b, s. 466.)
111. Langeland varde (Vardeberget), Varden ved Trøgstad, Trøgstadbjerg, NNV
for Kongsvinger, 302 m. (1, s. 519.)
112. Skandsgården varde, Skandsgårdshaugen. (1, s. 519.)

Sør-Odal.

113. Bakli varde, Bagliaasen varde, Varbjerg ved Ossund. 450 m. Nedbrent under
skogbrann mange år før 1767. (1, s. 519, 1 b, s. 466.) (Signalrekkefølgen

Svenskegrensen—Akershus fulgte i dette område: Malmer (nr. 107) — Lange-land (nr. 111) — Bakli (nr. 113) — Eie (nr. 90) — Hexebjerg (nr. 99) — Gjelleråsen (nr. 101). Da en ikke kan se fra Malmebjerg til Trogstadbjerg, ble det i 1653 av generalmajor Georg Reichwein foreslått en varde mellom dem på «Gjermundshus Bjerg». Det er mulig en derfor fikk Granlivarden. 108). (1, s. 519, 1 b, s. 470.)

Grue.

114. Næs. (Neskjølen, 416 m.?) (82, 1, s. 519.)
115. Vardeberg, 346 m. (82.)

Åsnes.

116. Kjølengården, Kjølaberget, Vardehøgden. 434 m. (1, s. 519.)

Romedal.

117. Aasvarden i Skaråsberget. 450 m. (95, s. 20.)
(Etter en rapport fra Søndre Hedemarkske eskadron i 1767 skal det aldri ha vært vedvarder i dens distrikt, dvs. Romedal, Stange, Løten og en del av Vang (1 b, s. 418). Rapporten bygger kanskje på dårlige opplysninger. Bergh nevner at det skal ha stått en varde østenfor Volungen (2 km. nord for Harasjøen), som av Rygh er avledet av Vordungr. Østenfor Harasjøen has også Kvitberget, sml. Anna Haugs antakelse at gårdsnavnet Kvitnes kommer av «vite». (96, s. 444.)
Avstandene mellom nr. 117, nr. 118 og 120, Volungen og Kvitberget blir svært små.)
(På grensen mellom Stange og Eidsvoll has Brennhaugen, men slike navn synes å ha sin opprinnelse i en skogbrann.)

Stange.

119. Vethammer ved Gjøviken.
Spor av ringmurer. Bygdeborg. (94, s. 39.)
120. Vaale, Vaalkampen, Valkampen.
Navnet uttales med tykk l, men har ingenting med varde å gjøre. (1 s. 519, 95, s. 19.)

Løten.

121. Roko, Rokoberget. 351 m.

Vang.

122. Bergh nevner Valum, opprinnelig Vardeimr.
Stedet har ikke videre utsikt, men ligger i hjertet av Vang. (95, s. 20.)

Furnes.

123. Høsbjør, Høsbjørkampen. 546 m.
1767: Forfallen, intet vakthus. (1 b, s. 468.)
124. Alhaug. Bygdetradisjon. (95, s. 20.)

Nes.

125. Vetten på Eiksberget, Helgøya (1, s. 519, 95, s. 21.)
126. Liberget. 466 m. Folketradisjon. (95, s. 21.)
Bergh nevner at også det forsvunne navn Valaberget kan ha hatt varde som opphav.

Ringsaker.

127. Trætenga på Biskopsåsen, 510 m. (1, s. 520, 95 s. 21.)
128. Varberget vest for Næroset, 588 m. (95, s. 21.)

Amot.

129. Yglekletten. (97.)

Stor-Elvdal.

130. Tronkberget, øst for gården Evenstad. (97.)
Viten inneholdt ennå i 1935 ca. 10 tylfter tørkåla og fetvedstammer. (97.)
Butomta synlig.

Ytre Rendal.

131. Varde på et fjell øst for Lombnes, Fugsjøvola, 868 m. (97,82.)

Øvre Rendal.

132. Vardegggen, øst for Bjøntegården. (97.)

Alvdal.

133. Brandvoll-sten eller Sten. (904 m.)
Viten står ennå. Laftesteinene til «våttåstua» vistest 1905. (97.)

Tynset.

134. Storhammeren i Tyldalen.
(Bellingen.) (97.)
135. Fåsten. 778 m. (97.)
Det fortelles at restene av viten ble brent, da den første telegraflinjen ble ferdigbygd gjennom Østerdalen (1858) (97, 66, s. 16.)
136. Havern. (97.)

Tynset — Tolga.

137. Bjørkvillåsen. (97.)

Tolga.

138. Vangsåsen i Vingelen. (97.)
139. Klætten i Vingelen. (97.)

Os.

140. Vangsåsen.
Vitene 130—140 er de viter som i 1813 tilhørte det Aamotske kompani av Sønnefjelske skiløperbataljon. Samme år ble det av regimentet befalt at alle viter for fremtiden skulle betjenes av de militære skiløpere istedenfor som hittil av sivile. Hensikten var å oppnå større sikkerhet for at vitene ikke skulle bli tent i utide. I disse strøk has foruten de kjente viter en rekke navn som kan ha sin opprinnelse av viter («varder»):
Stor-Elvdal: Løitnant Varde 856 m., Eldahøgda 1284 m.
Engerdal: Volaberget (893 m.).
Rendal: Valsjøberget (835 m.), Kvitåsen (937 m.), Løvlandsvola (859 m.), Gråvola (1062 m.), Kvernes vola 922 m.
Alvdal: Brennvola, 933 m., Nonsvola, 1054 m.
Tynset: Jonsvola, 924 m., Eggevola, 1124 m.

D. O P L A N D F Y L K E

Jevnaker.

141. Lamannshaugen, 699 m. (82.)
142. Kinge, Kingehaugen (3,7 km. NO Jevnaker kirke). (1, s. 518.)

Lunner.

143. Kollern (637 m.), NV Gjerdingen, på grensen mot Jevnaker. (82.)
144. Høyde ved Røste. (Olsknappen 529 m.) (82.)

Gran.

145. Viksbergene, 538 m. (82.)
146. Onsberget (på vestsiden av Randsfjord) 427 m. (82.)
147. Krabyknatten.
1767: «... for nogle Aar siden oprejst en vedvarde» (1 b, s. 468.)
148. Sølvsberget, Sølsberget, 484 m. (82, 1, s. 518.)
149. «Raanaasen», Bånaåsen, Hvalebykampen, 761 m. (82, 1, s. 518.)

Brandbu.

150. «Brandbubjergets Varde», Brandbukampen, 514 m. (82, 1, s. 518.)
151. Skykuåsen (Randsfjordens vestside) 653 m. (82.)
152. Høikors, 759 m. (82.)
153. Kvitingen, 690 m. (82.)

Søndre Land.

154. Struksnes, Struksneshaugen. (1, s. 522.)
155. Granum. (1, s. 522.)
1767: «I temnelig god stand. Vardestuen forraadned og mangler Tag.»

Nordre Land.

156. Viker. (1, s. 522.)
157. Nordsinni: Stue.
I 1767 ble en vite foreslått i Etnedalen og en i Hedalen (1, s. 523). I 1790 står Land oppført med 5 viter. (97.)

Østre Toten.

158. Viksvarden høyest på Skreia (Totensviken).
1767: Viten i god stand, intet vakthus. (1, s. 522.)
159. Virsli nordre.
1767: Forfalden, intet vakthus. (1, s. 522, 1 b, s. 467.)

Vardal.

160. Berg.
1767: «fattes endnu en stor kvantitet raier eller stænger.»
1767: «Intet vakthus for like ved en gård.» (1, s. 522, 1 b, s. 467.)

Biri.

161. Lunde. (1, s. 522.)

Fåberg.

162. Balberg, Balbergkampen, 660 m. (1, s. 520.)

Øyer.

163. Råbol, Råbolkampen. (1, s. 520.)
164. Stalsbjør, Stalsbjørkampen (Tretten), Vardekampen, 526 m. (1, s. 520.)
Her også bygdeborg.

Gausdal.

165. Lunde. (1, s. 520.)

Ringebu.

166. Bakke, Bakkehaugen. (1, s. 520, 73 s. 209.)
167. Elstad, Brækhaugen. (1, s. 520, 73, s. 209.)
(I Ringebu has også navnet Vetan, 73, s. 9.)

Sør-Fron.

168. Steig, Vardhaugen (Steigkampen). (1, s. 520, 71, s. 250.)
169. Kjørstad, Skutailn «ogofor Kjørsta». (1, s. 520, 71, s. 250.)

Nord-Fron.

170. Rustebygden. (1, s. 520.)
171. Sødorpvetan «*ogo* for Sandbu». 71, s. 250.)
172. Øldalens vite, Kvikne. (1, s. 520.)

Kvam.

173. Koloen. (1, s. 520.)
174. Forbrigdskampen «*ogo*' for Forbrigd». (71, s. 250.)

Heidal.

175. Hedalen. (1, s. 520.)
(Brennhaug 1085 m., Kvithø 1255 m.)
176. Skjedalsvetan på fjellet mellom Heidal og Kvikne, som delte vakholdet.
71, s. 250.)

Sel.

177. Solheim, nær Selsverkets gamle gruve. (1, s. 521.)
178. Selsrusten. (1, s. 521.)

Vågå.

179. Lalombygden. (1, s. 521.)

Lom.

180. Einarvold. På kollen ved lensmannsgården Enersvold. (1, s. 521.)

Skjåk.

181. Skrinde. (1, s. 521.)

Dovre.

182. Tallerås, ovenfor Talleråsbroen. (1, s. 521.)
183. Varlo, toppen av Dovrefjell. (98, s. 308.)

Lesja.

184. Bottemgårdene, Botten. (1, s. 521.)
184. Valaaspissen, Valsæteren.
185. Hoset. (98, s. 308.)
186. Åsen. (98, s. 308.)
187. Enstad, Einstadberge. (1, s. 521, 90, s. 308.)
Einstadberge korresponderte med nærmeste vite i Romsdal.
(I Lesja er også et fjell, Digervarden, 1779 m.)

Aurdal.

188. Bratrud, Reinli. (1, s. 523.)
189. Gjelde. (1, s. 523.)
190. Bjørgovarden, 1138 m. (82.)

Vestre Slidre.

191. Fodneskampen. (67, s. 126.)
192. Olbergveten, 1000 m. (67, s. 12.)
Vaktstuen sto ca. 1850.
Under Olbergveten er funnet kårdeklinger og fester samt stridsøkser. (99, s. 175.)
193. Kvithøvdveten, 1001 m. (1, s. 523, 67, s. 124.)
194. Svenes, Ryeåsen. (1, s. 523.)

Vang.

195. Hugakollen, 1132 m. Hugakolle.
Ble satt fyr på og ødelagt av engelske turister. (67, s. 127.)
(I Vang has navnet Vardeggen, et stort fjell med høyde til 1522 m.)

E. BUSKERUD FYLKE

Røyken.

196. Varåsen, Villingstadvarden, 357 m. (90, 1 s. 517.)
(På Villingstadåsen er bygdeborg.)

Hurum.

197. Vardeåsen, 301 m. (104, s. 4.)

Lier.

198. Sørsdal (Tranby), Kroftkollen, 484 m.
Besto i 1761 av en «temmelig Mængde store og lange Trær eller Stokker, som er opreist mod hverandre i en Rundel». (1, s. 517.)
199. Storsteinsfjell varde, 541 m. (100.)
200. Bragernes, Drammen: Varden 270 m. (82.)

Eiker.

201. Solbergvarden. 532 m.
1784: «hvis Varde tilligemed Vagthuset endnu er ved Magt». (101, s. 5.)
202. Slettfjell. (102, s. 122.) Siri kirke.
- 202b. Snaukollvarden. (100.)
203. Vestbyvarden, 669 m. (101, s. 5.)
1784: «Varde med Vakthus forfalden». (103.)
Varden ble antakelig bygd opp igjen under krigen 1807–14, for den står ennå.
204. Surtvarden, Hvamsvarden på Holtefjell. (100.)

Modum.

205. Høgwarden ved Ovren. Høgås. 284 m.
Antakelig denne vite ble forordnet reparert noen år før 1767. (100, 1 b, s. 468.)

Norderhov.

206. Gliseter. 576 m.
Forordnet reparert som nr. 204. (1, s. 518, 1 b, s. 468.)

Sigdal.

207. Grågalten. 750 m.
1767: «Varde og Vakthus i god stand.» Rester ennå i 1914. (1, s. 518, 105, s. 10.)

Sigdal — Krødsherad — Flå.

208. Høgevarde, 1460 m. (82.)
Norefjells bruk som vite er ikke dokumentert.

Nes i Hallingdal.

209. Spisnabben. (1, s. 523.)
1767: «Vaktstuen i passabel stand.»
210. Gjetsundkjølen. (1, s. 523.)
211. Bringennatten. (1, s. 523.)
(I Gol, Al og Hemsedal 1767: Ingen varder.)

Rollag. (Numedal.)

212. Ulsvik varde.
Skal fremdeles stå. (103.)

Efteløt.

213. Vettestad.
Gårdsnavn, gjentatte ganger nevnt i *Diplomatarium Norvegicum*.

F. VESTFOLD

Sande.

214. Varberg. Varbergteigen, 204 m. (82, 106, s. 117.)
215. Kvittingen, på grensen mot Botne, 401 m. (82.)

Nøtterøy.

216. Vardås, 88 m. (82.)
217. Vetan, 99 m. (82, 106, s. 353.)
Røys, hvis steiner selv i de dypere lag har tydelige spor av å ha vært utsatt for sterk ild.

Stokke.

218. Vetan.
Røys med levning av gravkiste. (106, s. 266.)

Sandar.

219. Vardås, Vesterøy, 80 m. (82.)
220. Kamfjordveten, 105 m. (82.)

Andebu.

221. Vetan. (106, s. 234, 235.)
(Rester av vite.)
222. Vardås. (106, s. 234.)

Hedrum.

223. Vettakollen, 428 m. (82.)

Tjølling.

224. Vardeberget (ved Farrisvann) 198 m. (2 km. derfra has Vardeås.) (82.)
225. Vardefjell (syd for Viksfjord) 62 m. (82.)

Brunlanes.

226. Vardeberg, Vardeåsen (Såten), 193 m. (82, 107, s. 7.)

G. TELEMARK

Bamle.

227. Vardås.
228. Esa varde, 138 m. (82.)

Solum.

229. Vardefjell, 275 m. (82.)

Holla.

230. Gjeitebuvarden, 514 m. (108, 109, s. 15, 621.)
Varden står. Den er litt «pyntet på» med flaggstang, stige osv.

Tinn.

231. Prestehovda. (110. s. 436.)
Forfatteren av Tinns bygdebok sier:
«Me hev kje fenge greide på dei gamle vardeplassene, der varslet gjekk ut,
når det var ufred. Det er kje utreleg, at Prestehovda hev vore vardeplass.»
Det er mulig vitene ikke har vært organisert så langt inne i landet som til
Tinn — så langt fra grensen.

H. AUST - A G D E R

Sønedeled.

232. Randvik viten på gården Randvik ved Risør. (62, s. 17.)
233. Vetefjell. N 58° 41,3', O 9° 13,1'. (82.)
234. Vardøen. (62, s. 17.)

Vegårdshei.

235. Vardåsen. (62, s. 18.)

Akli.

236. Vardeåsen. (62, s. 18.)

Mykland.

237. Vorefjell. (62, s. 18.)

Dypvåg.

238. Sildevarden. N 58° 40', O 9° 12,4' (82.)
Vel neppe annet enn sjømerke.
239. Borøya.
Tent 6/7 1812 før slaget ved Lyngør. (65, II, s. 303.)

Flosta.

240. Valåsen, Viten, 58 m. (111, s. 13.)

Tromøy.

241. Veden. N 58° 26,2', O 8° 48,5'. (82.)
Den av O. Olafsen nevnte Vardeåsen (N 58° 27,4', O 8° 49,2' 100 m.
høy) ligger for nær Veden til å ha vært vite, om den ikke har avløst Veden.
(62, s. 18.)

Fjære.

242. Varåsen. (82.)

Landvik.

243. Vardeåsen. (62, s. 18.)

Vestre Moland.

244. Kruglevarde. Hombørøy. (82.)
245. Vardeås ved Lillesand, 82 m. (82.)
246. Storvarden på Hisåsen. (62, s. 18.)
247. Vedeheia (Justøy), 84 m., hvor også Melbø Varden. (82, 62, s. 18.)

Høvåg.

248. Videheia. (82.)
249. Hæstad-Viten. (62, s. 18.)
250. Røinevarden. (82.)
251. Kastadveden, Gamle Hellesund. (82.)

Birkenes.

252. Reinevarden. (62, s. 18.)

Hornnes.

253. Vorehei ved Moi.
Levninger etter vakthus synlig etter 1900. (62, s. 18.)
254. Viten på eller ved Kalhoft i Dåsevannsdalen.
Steinrøys, antakelig levninger etter vakthus av stein. (62, s. 18.)

Bygland.

255. Årdalsnåpen, Årdalsknåpen ved Byglåndsfiorden. (Antakelig også Vardeheia.) (62, s. 18, 112, s. 9.)

Hylestad.

256. Fjellet Glåm. (62, s. 18.)
257. Straumsfjødd, Andnåpe ved Strømmen. (112, s. 9, 62, s. 18.)
258. Viten på Roasfjellet ved Bråkke. (62, s. 18.)

Valle.

259. Viten på Brokåsfjellet (muligens = nr. 258). (62, s. 19.)
260. Viten på Stølsfjellet ved Homme, Homstøl. (62, s. 118, 112, s. 9.)
261. Viten på Nomefjellet ved Valle prestegård. (62, s. 18.)
262. Viten på eller ved Einången. (62, s. 18.)

Bykle.

263. Hørshøvd (?). (112, s. 9.)

I. VEST-AGDER

Randesund.

264. Viten på Sotåsen, Viten på Dalsheia, Varviden. (62, s. 19.)
265. Vardeåsen i Randøysund. (62, s. 19.)
På kartet has også Havvarden, Smørvarden.
266. Dolsviten, 109 m. (62, s. 19.)

Tveit.

267. Kråkebu-viten (1,5 km lenger NNV: Vardeheia). (82, 62, s. 19.)

Vennesla.

268. Viten på Voreland. (62, s. 19.)
269. Moseid Vardehei. På grensen mot Øvrebø. (113, s. 135.)
1903: Levning av en stor stenvarde.

Oddernes.

270. Sudervarden, Ytre Flekkerøy. (82.)
271. Veden, Møvik-viten, Flekkerøyvarden.
Hovedvite, den mest kjente på Sørlandet, tent i 1807 ved engelsk landgang Flekkerøy. (62, 62, s. 19.)
272. Skråstadviten, Veden, Skraasta-heien, «Den omvendte båt». Ca. 1820: Levninger av viten, «lange Tømmerstokker, som var reist på Ende». (62, s. 20, 112, s. 9, 113, II, s. 110.)
273. Vardeheia, 197 m. På grensen mot Greipstad. (82.)
274. Hesteheia, 292 m. På grensen mot Greipstad. (62, s. 19.)

Søgne.

275. Årosveden, Stokkelandsviten, Vedeheia, 62 m. 1810: Signalstasjon. (62, s. 19, 20.)

276. Svensheia, Sveinsheia, 102 m. (62, s. 19.)
 277. Vitested på Helleøy, Ny Hellesund — Hellesvarden. To store stenvarder. Vakthus, signalstasjon, krigen 1807—14. (62, s. 20.)

Halse og Hartmark.

278. Eidsveden, Eidsviten. (62, s. 20.)
 279. «Viten på Skjærøen (Grodevarden på Skjernøy? 103 m). (82, 62, s. 20.)
 280. Kuveden, østenfor Mandals-Kleven, 123 m. (113, I, s. 103.)
 281. Floviten på Hålandsheien. (62, s. 20.)
 282. Viden, Gorpeheia, Vardeheia (52 m), Hille. (62, s. 20.)

Spangereid.

283. Præsthus veden, Viten på Skibeheien på Lindesnes-halvøya, 185 m. (113, I, s. 104, 62, s. 20.)

Auestad.

284. Vedefjell ved Borevatn. (62, s. 20.)

Finsland.

285. Varden på Vardeheia. (62, s. 20.)

Laudal.

286. Varden på Skogsknuden. (62, s. 20.)

Bjelland.

287. Varden på Ørteknapknuden. (62, s. 20.)

Grindheim.

288. Varden på Gangarberget på Byremsheia. (62, s. 20.)
 289. Ramstadvarden på grensen mot Aseral. (62, s. 20.)
 290. Varden på Blomliknuden mellom Grindheim og Hægebostad.

Hægebostad.

291. Varden på Robstadknuden. (62, s. 20.)

Lista.

292. Viten ved Eigvåg (Eikvåg) utenfor Farsund. (62, s. 21.)
 293. Skjølnesveden, 134 m. (82.)
 294. Vite på Vardebakken ved Farsund. (62, s. 21.)
 295. Rødlandsviten. (62, s. 21.)
 296. Mabergsviten. (62, s. 21.)
 297. Gråbergsviten. 62, s. 21.)
 298. Varnes. (62, s. 21.)

Hidra.

299. Vardefjell, 226 m, 371 m. (82, 113, II, s. 581.)
 300. Veden Stod (mellom Berefjord og Stø). (62, s. 21, 113, II s. 587.)
 (Nr. 292, 295, 296, 297 og 300 hadde signalstasjoner under krigen 1807—14.)

Feda.

301. Varden på Frøilandsheien. (62, s. 21.)

Nes.

302. Høievarde, 445 m. (62, s. 21.)

Kvinesdal.

303. Gausta- eller Gaukedalsviden. (62, s. 21.)

Gyland.

304. Åvaldssteinen, Ivaldssteinen. (62, s. 21.)

Bakke.

305. Varden på Eisdalsheia. (62, s. 21.)

306. Vardefjell, 788 m. (113, II, s. 608.)

Fjotland.

307. Grimeknuden. (62, s. 21.)

Sirdal.

308. Vardeheia.

O. Olafsen sier (62, s. 20, 21) at det i det indre av Aust-Agder er meget få eller ingen vitesteder som kjennes, og det tør være et spørsmål om der overhodet har vært noen. Nr. 285—291, 301—302, 304—308 må derfor anses som tvilsomme.

J. R O G A L A N D

Lund.

309. Vardefjell. (62, s. 21.)

Sokndal.

310. Songsdalsviten, Sokndals varde, Vardefjell i nærheten av Eikeland. (57, s. 283, 62, s. 22, 115, s. 90.)

311. Vardefjell, vest for Birkelandsvatn. (82.)

312. Vardefjell, 210 m, vest for Spjodvatn. (82.)

Eigersund.

313. Varberget. N 58° 22,9', O 6° 0'. (82.)

314. Kongens varde, vest for Smievatn. (82.)

315. Ekersundsviten. Kompåsen (97 m.), ved Hovland, Eigerøy, Eigersunds varde. (82, 62, s. 22, 57, s. 284.)

316. Varberget, 119 m, N 58° 26,7', O 6° 0'. (82.)

Eigersund bygdebok sier: «Og mest på kvar gard har dei Varberg og Fløyfjell. Mest kjend er Varberg på Husabø ved Eigersund.» (114, s. 123.) Sml. nedenfor under Ognå.

317. Storvarden. 39 m. N 58° 27,3', O 5° 52,5'. (82.)

318. Varberget, 118 m. N 58° 29,4', O 5° 53,7'. (82.)

Beliggenheten stemmer med Moifjellet «der vaktmannen i gamle dagar brente vete (rygle)» i ufredstider og som i henhold til Eigersunds bygdebok ligger «litt nordanfor Hellvik». (114, s. 120.) (Sml. 319.)

Ognå.

Sogneprest O. Olafsen peker på at det på Jæren finnes en mengde vitesteder og han begrunner dette med at der er så mange hauger nær gårdene til bruk for viter at det var lett vint å skifte etter behov, samtidig som en kunne nøye seg med å bruke kvist og ris eller brake.

Bernt Lorentsen maner til forsiktighet, når en skal prøve å slutte noe om hvor der har vært viter (varder) i eldre tid. Tilsynet med de offisielle viter hvilte så tungt på bøndene, at det er lite sannsynlig at bøndene i større utstrekning har oppført «bygdevarder». «Desto rimeligere er det at folke-

fantasien har diktet røverhistorier i forbindelse med vardenavn», sier han, «skjønt bare de aller ferreste hauger med vardenavn noensinne har vært utstyrt med vete.» (57, s. 281.)

Mens Olafsen regner med 17 viter på Jæren, har Lorentzen fra tiden ca. 1650–1700 for hele det område som her innbefatter numrene 310 til 351 bare oppgave over 15 «varder». Det er mulig at flere av de her oppførte viter er identiske, f. eks. 327 og 328. Forøvrig må atskillige i mangel av nærmere undersøkelser for hver enkelt betegnes som tvilsomme.

319. Viden, Viten. 38 m. Ognå varde. N 58° 29', O 5° 48,1'. (82, 57, s. 284, 62, s. 22.)
320. Viten ved Kvalbein. (62, s. 22.)
321. Vetteland. Gård, 115 m. (82.)

Bjerkeim.

322. Moi-viten, « . . . ventelig Moi i Birkreim Sogn», sml. 318. (62, s. 22.)

Varhaug.

323. Horr-viten, Hårs varde. En mindre vite. (57, s. 286, 62, s. 22, 115, s. 90.) (Vegard Sletten sier det var store varder i Sokndal, Eigersund, Ognå, på Hå, Vigdel, i Randeberg, på Bokn og lengst nord i Karmsundet. Mindre varder var det på Horr, Haga, Jåttå, Tasta, Hodnefjell (Mosterøy), Bandåsen (på Ombo) og på Finnborg på Sjernarøy.)
324. Varhaug. Herredsnavn, gårdsnavn m. v. (82.)

Time.

325. Synesvarden. 348 m. (82.)
326. Viten på Mossigeberget. (62, s. 22.)

Nærbø.

327. Obrestad-viten. (62, s. 22.)
328. Hå-viten, Hå varde, Varden. (57, s. 286, 62, s. 22, 115, s. 90.)

Klepp.

329. Viten ved gården Vik i Orre. Skal være flyttet en gang. (62, s. 22.)
330. Viten på Tangerhaug. (62, s. 22.)
331. Kleppevarden ved Klepp. (62, s. 22.)
332. Viten på Tuvbakken. (62, s. 22.)

Sola.

333. Tormodvarde. N 58° 50,5', O 5° 35'. (82.)
334. Vigdalsviten, Vigdels varde. Vigdel i Håland. (57, s. 287, 62, s. 22, 115, s. 90.)
335. Vardeåsen. (62, s. 23.)
336. Jåttå, Jåtens varde. (115, s. 90.)
337. Haga, Hage varde. (57, s. 287, 115, s. 90.)

Madla.

338. Storevarden, nær Tanangerhaug. (62, s. 23.)

Randeberg.

339. Randeberg-viten, Randabergs varde, Bersagelvarden. (57, s. 288, 62, s. 23.)
340. Tasta-veten, Tastad varde. (57, s. 288, 62, s. 23.)

Hetland.

341. Viten på Vålandspiben. (62, s. 23.)
342. Viten på Ullandshaug. (62, s. 23.)

Høle.

343. Vårlivarden.

Mosterøy.

344. Mostravarden. Bernt Lorentzen og Vegard Sletten oppgir at viten lå på Hodnefjell, Mosterøy, mens sokneprest O. Olafsen nevner et Hodnefjell i Skjold. (Se 353.)
På Mosterøy finns også Varhaug. (82, 57, s. 289, 62, s. 25, 115, s. 90.)

Finnøy.

345. Bergeviten, Vardeberget, Veden. (62, s. 24.)

Sjernarøy.

346. Finnborg-viten, Finneborg. Her er også bygdeborg. (57, s. 289, 62, s. 24, 115, s. 59.)

Jelsa.

347. Bandåsen på Ombo. (62, s. 25, 115, s. 90.)
Det er i Ryfylke ikke funnet spor av viter lenger inne enn Bandåsen.

Bokn.

348. Boknviden, Bukken varde. Sokneprest Olafsen antar den lå på Bokneberg. På Vestre Bokn has Vardefjell, 43 m. (82, 57, s. 289, 62, s. 24.)

Skudenes.

349. Hønevarden, 80 m. (82.)

Avaldsnes.

350. Kvalevågsvarden (82.)

Torvastad.

351. Bjørgaviten. 50m. (62, s. 25.)

Skåre.

352. Brødvarden. (82.)

Skjold.

353. Viten på Hodnefjell. Sml. 344. (62, s. 25.)

K. HORDALAND

Sveio.

354. Ryvarden. Mølstrevågn. (116, s. 109.)

Moster.

355. Vitahaugen ved Mosterhamn. Varhaug. (82, 117, s. 28.)
356. Siggen, Siggjo, Sigga. 473 m. Denne viten var en av de mest dominerende i hele landet, synbar som den er over et vidt område. Siggjo ligger midt på østsiden av Bømlo, på høyde med søndre innløp til Nyleden. Viten korresponderte både med viter langs kysten og innover i Hardangerfjorden. (62, s. 26, 117, s. 26.)

Fjelberg.

357. Viten på Borgundfjellet. Borgundnuten på Borgundøy. 463 m. (62, s. 26, 117, s. 27.)

Etne — Skånevik.

358. Vitefjellet, Vitafjellet — på grensen mellom de to herreder. (62, s. 26, 117, s. 27.)

Kvinnherad.

359. Sniltveit-viten. Viten på Snillstveit-øyi. (62, s. 26, 117, s. 27.)
360. Varanes. Ænes. (118, s. 27.)

Varaldsøy.

361. Viten se side 261. (62, s. 26, 66, s. 65, 117, s. 27.)

Jondal.

362. Viten på Gullberget eller Vikafjellet. (62, s. 27, 117, s. 28.)
363. Viten på Samlanuten eller Samlahovden, Herand. (62, s. 27, 117, s. 28.)

Kvam.

364. Bjørkeviten, østenfor Fykkesund bru. O. Olafsen sier at levninger av viten eller vakthuset har vært å se til den siste tid, men de er nå borte. I stedet er kommet en steinvarde. (100, 62, s. 26, 117, s. 27.)

Kinsarvik — Granvin.

365. Viten på Oksen. 1130 m. Levninger i 1920. (62, s. 26, 64, s. 5, 66, s. 65, 117, s. 27.)

Eidfjord.

366. Viten på Skårefjellet. Varberg. Vardehaug, 991 m. (82, 62, s. 27, 117, s. 28, 118, s. 470.)

Ullensvang.

367. Viten på Børvehovden. 340 m. Også bygdeborg. (119, s. 229.)

Bremnes.

368. Vardafjell, 4,7 km NV for Siggjo. (82.)
369. Vardafjell, 5 km Nord for 368. (82.)

Stord.

370. Prestevarden. (82.)

Fitjar.

371. Rymbsvarden, Rimsvarde. 0,8 km fra Valberg. (82.)
372. Veten, Vinnesveten, også kalt Vikefjell, på Huftarøy. 213 m. O. Olafsen kaller den for Vinnenensviten og sier at Vinnenens er neset mellom Sævareid og Fusafjorden. Det er riktig at en også der har en Vinnes med vite. Sml. 374 og 375.
2 km NO for Veten, på grensen mot Austevoll, ligger Vardefjell, 222 m. (82, 62, s. 27, 117, s. 26, 120, s. 5.)

Tysnes.

373. Uggdalsvarden. (82.)

Fusa.

374. Viten på Skjørsand på halvøya mellom Strandvik og Fusafjorden. På kartet er veten, 282 m, avlagt midtveis mellom Vinnes og Strandvik. Skjørsand ligger 3,3 km i NNV. Saml. 375. (82, 62, s. 28, 117, s. 29.)

375. Viten på Fusafjellet. Fusafjell (Storehorgi, 666 m) ligger 5,6 km NNO for Vetten. Sml. 374. (82, 62, s. 27, 117, s. 29.)

Os.

376. Storevarde. 314 m. På kartet er avlagt Storevarden, 252 m, Vardefjell, 305 m og Vardefjell 118 m. (82, 62, s. 27, 117, s. 29.)

Fana.

377. Korsnes-viden. 129 m. (62, s. 28, 117, s. 29.)
378. Livarden, Liavarden. 685 m. (62, s. 28.)

Sund.

379. Vardøy, Store og Lille. (82.)
380. Vetten, Førdelandsviden, Førdesviden, Sønnesviden. 285 m. (62, s. 27, 117, s. 29, 118, s. 262, 121, s. 454.)

Fjell.

381. Mjøvikvarden, Mjøvikvarden. (82.)
382. Varøy. (82.)

Laksevåg.

383. Lyderhorn. 396 m. Viten er nevnt ved navn alt i Magnus Lagabøters nyere bylov. Se side 255. (62, s. 28, 117, s. 26, 122.)
O. Olafsen sier en må være fristet til å anta er Bergen måtte ha en varde til sitt vern nærmere enn Lyderhorn og antyder Fløyen. En kjenner likevel ingen tradisjon om vite der.

Askøy.

384. Askøy signal. 213 m. (62, s. 28, 117, s. 27.)
385. Pesvarde. (121, s. 441.)
386. Storevarden. 80 m. (82.)
387. Vardøy. Ca. 1 km fra Vardeneset. (82.)

Herdla.

388. Turøyvarden. 90 m. (82.)
389. Storvarden. (82, 121, s. 435.)
390. Eldsfjellviden, Eldsfjellet. Holsenøy. (82, 62, s. 28, 117, s. 27.)

Manger.

391. Nødtveitviden. (62, s. 28, 117, s. 27.)
392. Varhaugen. (121, s. 391.)

Sæbø.

393. Vetåsen, Vettås. (62, s. 29, 117, s. 28.)
394. Staurevarden. (82.)

Alversund.

395. Skarviden, Skarsviden, Skardsviden. Levninger av viten 1920. (62, s. 29, 117, s. 28.)
396. Tveitevarden. 196 m. (82.)
397. Vardefjell. 193 m. (121, s. 427.)
398. Storevarden. 395 m. (121, s. 427.)

Lindås.

399. Smørdalsviden, Veddefjell. (62, s. 29, 117, s. 29.)
400. Litleåsviden. (62, s. 28, 117, s. 28.)

Austrheim.

401. Aråsviten. (62, s. 28, 117, s. 27.)
402. Vardetuva. 26 m. (82.)
3 km NO for Vardetuva ligger Håvarden.
403. Feieviten, Fedjeviten. Den ble tendt i krigen 1807–14. (62, s. 28, 117, s. 27)
404. Sævarøyviten, Sævarøyhaugen. (62, s. 28, 117, s. 28.)
405. Vardnes. (82.)

....

Masfjorden.

406. Viten på Vardefjellet.
O. Olafsen nevner også navn som Eldvik, Storevarden, 659 m, Vetested-
beitet. (62, s. 29, 117, s. 28.)

Modalen.

407. Eldhusfjell. (82.)

Asane – Haus.

408. Vardeggi. (82.)

Haus.

409. Viten på Skarsfjellet. Stor-Såto. Ytre Arna. (62, s. 29, 117, s. 28.)
410. Vedå. (82, Sml. 62, s. 29.)

Hamre.

411. Horvikviten, Tupteviten, Tofteviten. Levninger 1920. (62, s. 29, 117, s. 28.)
413. Storevarden. 289 m. (121, s. 370.)

Hosanger.

413. Asheimsviten, Tveitaviten, Tveiteviten. Levninger av vite og vakthus i
1920. (62, s. 29, 117, s. 28.)
414. Vare. (116, s. 350.)

Evanger.

415. Trensviten, Trånviten, Mykkeltveitveten, Mykletveitviten, 1140 m. I 1707
ble det meldt tyver holdt til i «vestre vardehuset» på Trensviten. (Var der
to vakthus?) Da folk fra bygden skulle lete etter tyvene, ble en mann drept
ved vådeskudd der oppe. Levninger av vakthuset fantes ennå i 1938. (62,
s. 29, 117, s. 38, 123, s. 601.)

Voss.

416. Haraldviten, Skaftealdsviten, Jøraviten på Haraldnuten. Levninger 1920.
62, s. 30, 117, s. 28.)
417. Lønahorja, Lønahorgi. 1412 m. Levninger ca. 1920. (62, s. 30, 117, s. 28.)

Vossestrand.

418. Smørkonefjellet. (Varanosi?) (62, s. 30, 117, s. 28.)

L. SOGN OG FJORDANE

Gulen.

419. Orkenesviten på Skyggelitinden, Orkenesipen. (62, s. 29, 30.)
420. Viten på Neverdalsfjellet. (62, s. 31.)
421. Viten på Stevnebøfjellet. (62, s. 31.)
422. Midttunviten. (62, s. 31.)
423. Viten på Svaberg, østenfor Eivinvik.
Vitene 420–423 ligger i en firkant som omgir den gamle tingplassen, hvor
Gulatinget ble holdt. (62, s. 31.)

Solund.

424. Viten på Håfjellet. Ytre Solund. (62, s. 31.)

425. Vitefjellet ved Kråkerøy. (62, s. 31.)

Lavik.

426. Viten ved gården Bekken, nær grensen mot Hyllestad. (62, s. 31.)

Kyrkjebø.

427. Viten på Måren. (62, s. 31.)

Leikanger.

429. Viten på Vetanosi (Vetanåsi) mellom Lærdals- og Årdalsfjorden.

Lærdal.

429. Viten på Vetanosi (Vetanåsi) mellom Lærdals- og Årdalsfjorden.
Vaktstuen er satt opp på de Heibergske Samlinger, Amla. (62, s. 32.)

Lærdal — Borgund.

430. Viten på Okken eller Okkenfjellet. 1679 m.
Merker etter viten og vakthuset fantes i 1920. (62, s. 32.)

Borgund.

431. Viten på Borlosfjellet, Borlaugfjellet (antakelig det samme som Vardenosi) med merker etter vaktstuen, nevnt av O. Olafsen 1920, er vel den samme som viten på Ulvhusnubben, hvor kaptein Lars Kiærland så spor etter viten i 1930. (62, s. 32, 64, s. 4.)

Avstanden fra Ulvhusnubben til Hugakollen vite i Vang, Valdres, er i luftlinje litt under 40 km, men høye fjell stenger, så det for sammenhengende viteforbindelse fra Vestlandet til Østlandet var nødvendig med mellomviter. (Vardhovdtind i Vang, 1456 m, 21 km. Vestenfor Hugakollen, er skjult fra denne av det 1614 m høye Bergsfjell.)

Årdal.

432. Viten på Kollnosi, Kolonosi, Vardenosi, mellom Årdals- og Lusterfjorden.
62, s. 32, 124, s. 14.)

433. Hellerhalsen. (124, s. 14.)

434. Tvillingskorane. (124, s. 14.)

435. Svalheimsåsen. (124, s. 14.)

436. Rausnes. (124, s. 14.)

Årdals bygdebok sier om 432—436 at «Sume av desse var «venteleg» ein gong vetefjell, den logande stridslur millom bygdefolket». (124, s. 14.)

Luster.

437. Vetahovden. (62, s. 32.)

Askvoll.

438. Viten på Alden. (62, s. 32.)

439. Atleøy varde. (82.)

440. Stavenes varde. (82.)

Vevring.

441. Viten på Lisetfjellet, Dyvikhovd. (62, s. 34.)

442. Viten på Friborg. (62, s. 34.)

443. Viten på Hårteinen. (62, s. 34.)

Naustdal.

444. Naustdalviten. (62, s. 34.)

Førde.

445. Viten på Førdenipen. «Varden» er også oppgitt å ligge 6—700 m vestenfor Nipa. (100, 62, s. 34.)

446. Viefjellet. (100, med forhold.)

Jølster.

447. Veitebergssnova. (62, s. 34.)
448. Viten på Klauen, sør for Jølstravatn. (62, s. 34.)
449. Viten på Svenskenipa. (62, s. 34.)

Bru.

450. Viten på Svanøya. (62, s. 33.)

Kinn.

451. Viten på Askrova. (62, s. 34.)
452. Viten på Kinn, Kinnevarden, Kinn varde. (62, s. 33.)
453. Viten på Skårkinn. (62, s. 34.)
454. Viten på Midtbonipen, Norddalsfjorden. (62, s. 34.)

Bremanger.

455. Varden, Smørhavnsøy. (82.)
456. Viten, Veten. (62, s. 33.)

Davik.

457. Viten på Rauегgen, Raudalskammen, Brunsviknipa, Vareheia, Stor-Troda. (62, s. 35, 36, 69, s. 68.)
458. Tofteviten, Kongsvarden. (62, s. 35.)

Eid.

459. Takloviten på Taklonakken.
Levninger til ca. 1920, da gjenreist av ungdomslaget. (62, s. 35.)

Gloppen.

460. Viten ovenfor Ravnestad, mellom Hyen og Gloppen. (62, s. 35.)
461. Vetehornet, Vetanakken (Vassenden). Vitehuset sto til hen inot 1900. (62, s. 34, 125, s. 23.)
462. Viten på Dimma, på grensen mellom Gloppen og Innvik. Vitestuen er bygd opp igjen av ungdomslag.
I 1620 ble et par mann fra Gloppen ilagt bøter for å ha ladt det «komme ild i vettehuset». (62, s. 34, 125, s. 23.)

Innvik.

463. Viten på Ulvedalsfjellet.
Vitehuset står. På veggstokkene er innrisset bumarker og bokstaver med årstall, som bl. a. viser at det ble holdt vakt ved viten i 1564 (Syvårskrigen) og i 1720 (Elleveårskrigen). Sml. s. 265. (62, s. 35, 126, s. 32.)
464. Viten på Aufhlheimsfjellet (Arheimsfjellet?) i Olden. (62, s. 35.)

Stryn.

465. Viten på Vinsryggen. Denne ligger så nær 464 at O. Olafsen mener det ikke kan tenkes at en her har hatt to viter samtidig. (62, s. 35.)
466. Viten på Skarsåsen. (62, s. 35.)

Hornindal.

467. Viten på Hornsnuten. (62, s. 35.)
468. Åsebøviten. (62, s. 35.)

Sør-Vågsøy.

469. Viten ved Vetvik, Vedevik, Spinnan. (62, s. 35.)

Nord-Vågsøy.

470. Einevarden. (62, s. 33.)

Selje.

471. Viten på fastlandet ved Måløy. (Hanekammen?) (62, s. 35.)
472. Ilshaugen. Seljøy. (82.)
473. Vetanakken. Stad. (62, s. 33.)
474. Viten. Storevarden. Revikhornet, Rivjehornet. Kjærringa. Stad. (62, s. 63, 36, 69, s. 68, 69.)

M. M Ø R E O G R O M S D A L

Vanylven.

475. Viten på Skarebakken, Vakthusbakken. (62, s. 35, 69, s. 68.)

Sande.

476. Viten på Nystølhornet, Nystølhonne, ved Alnes, nær Store Brandal, Hakallestranda. (62, s. 36, 69, s. 69.)
477. Viten på Nonshornet, Kvamsøy. Grunnvoll etter vakthus 1918. (62, s. 36, 69, s. 69.)
478. Viten på Sandsøy. (62, s. 36, 69, s. 69.)
479. Viten, på SV-siden av Gurskøy. 471 m. Sandehorn. (82, 62, s. 39, 69 s. 68, 69, 127, s. 1.)

Sande— Herøy.

480. Hisviten, Viten på Hiseggja. Gurskøy. (62, s. 36, 69, s. 69, 70.)

Herøy.

481. Viten på Leinehornet, Leinehonne på Leinøy (ikke Bøland).
Levningen av vaktstue av stein 1918. (62, s. 36, 69, s. 69, 70, 71.)
482. Viten på Branden, Rundøy. Rundøy varde ligger 2,5 km lenger SO. (82, 69, s. 68.)

Rovde.

483. Viten på Rovdestranda. Videldsnakken. (62, s. 36, 69, s. 69.)

Dalsfjord — Volda.

484. Viten på Felden, Folden. Vardehornet. 1310 m.
Vakthuset var av stein, 6 alen langt og 4 alen bredt. (2,4 × 1,6 m) og virket så gammelt («fra hedenold») at professor C. A. Holmboe i en avhandling, «Stenhuset på Foldenfjeld» («Forhandlinger i Videnskabselskabet i Kristiania», 1890, s. 75 flg.), drøftet muligheten av at det nå forsvunne steinhus var nyttet til hedensk gudsdyrkelse. (62, s. 38, 69, s. 66.)

Volda.

485. Asebøviten, Viten, Vikvarden, Ekornberghornet.
Levninger fantes i 1884. «Vitebuda» var i forfall ca. 1840. Den var 3,6 m lang, 3 m bred, bygget av halvrunder tømmer, kløvet med øks. Vakthuset hadde en dør, tre glugger med skyveluker, ljore i taket og grue i et hjørne. (62, s. 38, 128, s. 114.)
486. Birkedalsviten. Spor ca. 1918. Har antakelig avløst viten på Felden (484). (62, s. 38, 128, s. 114.)
487. Rødsetvarden, Rotsetvarden. (62, s. 39.)

Volda — Ørsta.

488. Lidaviten, Steinnesviten, Viten på tangen mellom Voldafjord og Ørsta-fjord. Skal ha vært brukt i kapertiden.
Levninger ca. 1880. (62, s. 39, 69, s. 69, 70, 128, s. 115.)

Ørsta.

489. Vardehaugen. N 62° 15,8', O 6° 5,5'. (82.)
490. Viten på Melshorn i Ørsta. Må være den samme som 494. (62, s. 39.)

Ulstein.

491. Viten på Fløhorn, Snelidhornet på Fløfjellet, Signalehorn. (82, 62, s. 36, 69, s. 69, 129, s. 87.)

Hareid.

492. Viten på Blåtinden. (129, s. 86.)
493. Mosvandsviten. (129, s. 87.)
494. Viten på Melshornet, Viten på fjellet ovenfor Liavåg (Hjørungavåg). Denne viten sto til 1880, da det ble brent jonsokbål på den. Ungdommen bygde den opp igjen som den hadde vært før, som en spiss varde, men under okkupasjonen bygde tyskerne, ca. 1943, på den «så den no ser ut som en torvstakk». (62, s. 36, 69, s. 67, 129, s. 87.)

Hjørundfjord.

495. Leiknesviten, på neset mellom Hjørundfjord og Norangsfjord, Leiknesnakken. (62, s. 38, 69, s. 67.)

Sykkylven.

496. Hundsviten, på Hovdeåsen på neset mellom Hjørundfjord og Sykkylvsfjord, Hundaviten. Levninger 1918. (62, s. 37, 69, s. 72.)
497. Storvarden ved gården Lyshol. (62, s. 38.)
498. Lillevarden ved gården Lyshol. (Både 497 og 498 er oppgitt som vitesteder, men de ligger så nær hverandre at de ikke kan ha vært brukt samtidig.) (62, s. 38.)
499. Viten på Velle. (62, s. 37, 69, s. 72.)

Stranda.

500. Viten på Uksneset, på Upshaugfjell eller Opshaugfjell. Vakthuset sto med nedråtnet tak ennå ca. 1860, men ble revet ned av en husmann, som brukte tømmeret til brenseel. (62, s. 38, 69, s. 71, 72.)

Norddal.

501. Viten i Norddalen, Varden. Ble tent under krigen 1807–14. (62, s. 38.)

Stordal.

502. Viten på Skottet eller Skotshalsen. (62, s. 37, 69, s. 72.)
503. Viten på Flåen i Dyrkornsbygden. (62, s. 37.)

Ørskog.

504. Liviten, Vetafjell, Abelsetviten. Den skal ikke vært blitt tent i 1718, da de øvrige viter ble brukt. (62, s. 37, 69, s. 66, 67, 72.)

Skodje.

505. Vettefjellet ovenfor Solnør.
Nedenfor Vettefjell ligger Langskipsstø. (82, 69, s. 73.)

Skodje — Borgund — Haram.

506. Gamlemsvetin, Gamlemsviten, Gamlejmsveten, er oppgitt å ligge «på Grænsen mellem Borgund og Skodje» og «på Grænsen mellem Borgund og Haram». Sml. 512. (82, 62, s. 37, 132, s. 43.)

Borgund.

507. Viten på Rølandstua ovenfor Alnvika, Brudalsvatn. (62, s. 37, 69, s. 72.)
508. Varden, Bjørnøy. (69, s. 68.)

Giske.

509. Viten på Godøy. (62, s. 36.)
510. Viten på Valderhaug. Ble i 1652 flyttet til 511, dels fordi en fra Valderhaug ikke kunne se til 512, dels fordi «fienderne» (nederlandske, engelske eller franske kapere?) hadde jaget vaktmennene og selv satt vakt. Før de forlot stedet ville de brenne viten, men det ble forhindret. (62, s. 37, 69, s. 67, 72, 130 b, s. 93.)

Vigra.

511. Viten på Molnesfjell, Mollnesfjell. Anlagt 1652. (62, s. 37, 69, s. 67, 130 b, s. 93, 132, s. 43.)

Haram.

512. Hurlaviten. 764 m. (Her: Navn som Varden, Vitevatnet, Vårskogstølen etc.) Muligens den samme som 506. (82, 131, s. 19, 228, 132, s. 43.)
513. Varden på Fjørtoft. Littlevarden. Vardeberget. (82, 131, s. 85.)
514. Varden på Uksøya. Kviteberg. Vardenes. (131, s. 93.)

Valne.

515. Viten på Vadset eller Vasset ved Engesetvatn. (62, s. 37, 69, s. 72.)
516. Viten på Drønen, Dryna. Vardenes. (62, s. 37, 130 b, s. 93, 132, s. 43.)

Vestnes.

517. Viten på Ashammeren, på halvøya mellom Tomrafjorden og Tresfjorden. (1, s. 530, 62, s. 39, 132, s. 43.)
518. Viten på Ravnehaugen. (132, s. 44.)

Vestnes — Tresfjord.

519. Viten på Kjøpstadeggi, Kjøpstadheidi på vestsiden av Tresfjorden. (62, s. 39, 132, s. 43.)
521. Viten på Villaheidi, litt utenfor Hoem. Muligens den samme som 519. (62, s. 39, 132, s. 43.)

Eid.

522. Vetakollen i Torvikbygden. (På kart forvansket til Vittingskollen.) (62, s. 40, 132, s. 44.)

Grytten.

523. Viten på Nesakslen. (1, s. 530, 62, s. 40, 132, s. 44.)
524. Viten på Klungneskollen. (1, s. 530.)
525. Oberst Gulowsen sier at Einstadberge vite i Lesja korresponderte med nærmeste vite i Flatmark i Romsdal. O. Olafsen mener at denne vite må ha ligget omkring Ornheim. (L, s. 521, 530, 62, s. 40, 132, s. 44.)

Veøy.

526. Viten på Nordnæsje. O. Olafsen lekte som barn mellom levningene av viten og vakthuset. (1, s. 530, 62, s. 40, 132, s. 44, 133, s. 318.)
527. Viten på Lunds fjellet, Lundshammeren. Vågstranda. (1, s. 530, 62, s. 40, 132, s. 44.)
Viten og vitehuset sto i 1866, da begge ble tegnet av Knut Bjørke. (133, I, s. 317, 133, II, s. 343.)
528. Viten på Mørkahaugen, Mørkhaugen, utenfor Mittet på sørsiden av Langfjorden. (1, s. 530, 62, s. 40, 132, s. 45.)

Nesset.

529. Viten på Eidsvågen. Kleppevarden. (1, s. 530, 62, s. 40, 132, s. 45.)

Nesset — Bolsøy — Øre.

530. Vetafjell, Vettafjell, på grensen mellom de tre herredene. (62, s. 41, 132, s. 45.)

Bolsøy.

531. Viten på Horjen. Horgen. 538 m. (1, s. 530, 62, s. 40, 132, s. 44, 133, s. 318.)

532. Viten på Tussen, Tusten. Fannestrandsfjellene. Vakt ble holdt her under krigen 1807—14. (62, s. 41, 132, s. 45.)

533. Varden, Moldefjellet. Tradisjon om vite ikke kjent. (132, s. 46.)

Nord-Aukra.

534. Viten på Bergetippen, Julsundet. (134, s. 42.)

535. Viten på Hjelmanburet, Gossa. (134, s. 42.)

Sandøy.

536. Varden. (82.)

Fræna — Bud.

537. Viten på Skalten. Vakt var satt 1808—09. (62, s. 41, 132, s. 47.)

Bud.

538. Viten på Buafjellet. (132, s. 42.)

Hustad.

539. Sjursvarden. (82.)

Hustad — Kornstad.

Kornstad.

541. Ildhusøy. (82.) Viten på Mælen. (62, s. 41, 132, s. 47.)

Frei.

542. Viten på Freikollen. (62, s. 41.)

543. Viten på Aspøyfjellet, Aspa. (1, s. 530, 62, s. 41.)

Øre.

544. Viten på Reinsfjellet. (62, s. 42.)

Tingvoll.

545. Gamleviten på Vulvikfjellet. (1, s. 529, 62, s. 41.)

546. Nyviten på Vulvikfjellet. Merker etter vaktstuen til ca. 1920. (62, s. 41.)

547. Viten på Rottås, Rotås. (1, s. 528, 62, s. 42.)

Øksendal — Sunndal.

548. Vetafjellet. (62, s. 42.)

Sunndal.

549. Vetafjell. Viten i Viken. (1, s. 528, 62, s. 42.)

550. Jøraviten, Gjøraviten, Roimfog. (1, s. 528, 62, s. 42.)

Kristiansund.

551. Storvarden. (82.)

Halsa.

552. Viten på Saksnes. (1, s. 529, 62, s. 42.)

Surnadal.

533. Viten på Gråora på sørsiden av Surnadalsfjord, nær grensen mot Stangvik. (62, s. 42.)

554. Honstadviten, Honstadlien. Ran. (1, s. 530, 62, s. 42.)

555. Viten på Dusåsen, Duvåsen, ved Aune, Mo. (1, s. 530, 62, s. 42.)

Rindal.

556. Elshaug. (1, s. 530, 62, s. 42.)

557. Vetåsen. (1, s. 530, 62, s. 42.)

558. Grosetviten, Brandåsen. (1, s. 530, 62, s. 42.)

Halsa — Valsøyyfjord.

559. Viten på Hjelman. 980 m. Rester i 1920. (62, s. 42.)

Tustna.

560. Viten på Tustna. (62, s. 43.)

Aure — Vinje.

561. Varden på Todalskjølen. Stor flat steinvarde, hvor bål brentes av tyrived og røtter. (62, s. 43.)

Aure.

562. Steinvarden på Steingjeita. Utseende og bruk som 561. (62, s. 43.)

563. Viten på Åkakola, Grisvågøy. (62, s. 43.)

564. Vetaheia på Skarsøy, Mellandsfjellet. Levninger av vite og vakthus ca. 1920. (62, s. 43.)

Aure — Stemschaug.

565. Varden på Hjellaklakken. Omtrent som 561. (62, s. 43.)

Stemschaug.

566. Varneset. (82.)

567. Viten på Kjeldsberget, nordenfor Dromnesodden. Levninger til ca. 1920. (62, s. 43.)

N. S Ø R - T R Ø N D E L A G

Hitra.

568. Viten på Elshaug. (62, s. 43.)

569. Dolmøyvarden. (82.)

570. Storvarden. (82.)

Fillan.

571. Ansvarden. (82.)

572. Vettan, Fjellværøy. (82.)

573. Jonsvarden, Ulvøy. (82.)

Sør-Frøya.

574. Ilsøy. (82.)

575. Vetta. (82.)

Nord-Frøya.

576. Storvalen, Inntian. (82.)

Heim.

577. Vettafjell. Viten på Hemnskjel, 173 m. 4,2 nautiske mil i NO: Veddøy. 82, 62, s. 43, 1, s. 529.)

Orkanger.

578. Våttehaugen. Nedråtnet i 1767. (1, s. 528.)

Meldal.

579. Vettåsen ved Holte, Garberg. (1, s. 528.)
580. Viten på Einarshammeren, Meldalsskogen. (1, s. 528.)
581. Viten ved Kløvstein. (1, s. 528.)
582. Våttahaugen ved Jerpestad, grensende mot Rennebu. (1, s. 528.)

Rennebu.

583. Viten ved Gunnes. (1, s. 528.)

Opdal.

584. Viten på Almenberget ved Mjøen. (1, s. 528.)

Børsa.

585. Viten ved Herstad. (1, s. 527.)

Skaun.

586. Vottelien. Børsvottan. Skogseth Vaattan, Metterliviten(?). Avbrent 1718, var 1767 ennå ikke gjenreist. (1, s. 527.)

Buvik.

587. Bøgsetviten. (1, s. 527.)

Hølanda.

588. Viten på Langås. (1, s. 528.)

Soknedal.

589. Dragsetviten. Viten ved Krukum. (1, s. 529.)

Budal.

590. Viten ved Vollan. (1, s. 530.)

Byneset.

591. Viten på Hangerås. (1, s. 527.)

Leinstrand.

592. Byåsens vite, Solbergåsviten. Kastet. (1, s. 526.)

Melhus.

593. Holemsviten, Hollumshoug. De omliggende viter ble herfra sett brent i 1718. (1, s. 529.)

Flå.

594. Vattås. Bølandsåsviten. Viten ved Bolland. (1, s. 529.)

Horg.

595. Viten ved Horg, Samdal. Viten på Horjenåsen. (1, s. 529.)

Støren.

596. Våttåsen, Lekåsen. Soknes. (1, s. 529.)

Singsås.

597. Viten ved Mørset. (1, s. 529.)

598. Viten ved Hindsverk. (1, s. 529.)

Trondheim — Strinda.

599. Vitahella på Gulåsen. (51, V, s. 832.)

600. Våttakammen. (82.)

601. Varðukletr. (51, s. 832.)

Malvik.

602. Våtten. (82.)

603. Viten ved Saksvik. (1, s. 526.)

Tiller.

604. Viten på Sjølås, Sjølen. (1, s. 527.)

605. Viten ved Hougen. (1, s. 527.)

Klebu.

606. Viten ved Halset. (1, s. 527.)

Selbu.

607. Viten ved Renå. (1, s. 527.)

608. Vottafjell ved Sandvik. (1, s. 527.)

609. Viten ved Flønes. (1, s. 527.)

610. Vottafjell ved Ørås. (1, s. 527.)

Holtålen.

611. Viten ved Eggen. (1, s. 529.)

Alen.

612. Viten ved Engenskansene, Skordal. (1, s. 529.)

Røros.

613. Viten på Ramberget, ved Døhlen. (1, s. 529.)

614. Viten ved Riskletten. Røragen. (1, s. 529.)

Brekken.

615. Viten på Våkhammeren. Vaulen. (1, s. 529.)

616. Viten på Vorten, Feragenbygden. (1, s. 529.)

Stadsbygd.

617. Våttahaugen. Varheia. Vålheia, 325 m. (82, 1, s. 526.)

618. Viten på Fæstberget. (135, s. 9.)

619. Viten på Stakken. (135, s. 9.)

Vitene 618 og 619 hadde under krigen 1807—14 hver tre tjueretønner, som ble brent etter hverandre.

Ørland.

620. Vetakollen. (62, s. 43.)

621. Vardeheia, 22 m. Varhaug. (82, 86, s. 43.)

Nes.

622. Valøy. (82.)

623. Viten ved Hellem. (1, s. 531, 62, s. 43.)

Nes — Jøssund.

624. Valsøy. (82.)

Jøssund.

625. Viten ved Rømmen. (1, s. 531, 62, s. 43.)

Stoksund.

626. Viten ved Stimmen. (1, s. 531, 62, s. 43.)

Roan.

627. Vottan. Vulliheia. (1, s. 531.)

628. Viten ved Vetaviken, Vettaviken, nord for Brandsfjord. (Utenfor Vettaviken: Vetmoboen, Vetmoskjær.) (82, 62, s. 43.)

Osen.

629. Viten på Bjørn. (1, s. 531, 62, s. 43.)

O. N O R D - T R Ø N D E L A G

Lanke.

630. Viten ved Stræte, Strætefjell. 466 m. (82, 1, s. 526.)

Stjørdal.

631. Viten ved Bjordal, Bjørdalen. Kokås, 241 m. (82, 1, s. 526.)

Hegra.

632. Viten ved Einang, Einangshaug. 377 m. (1, s. 526.)

633. Viten på Korhammeren, 340 m. (Korhammer er bare 4,3 km. NO for Einangshaug. 5,4 km. SO for Einangshaug has Våtland seter, og 3,7 km. i nord ligger Bålhammer.) (82, 1, s. 526.)

634. Almlivola. 544 m. (82, 1, s. 526.)

635. Risvola. 600 m. (82.)

Meråker.

636. Viten på Røsås. (1, s. 526.)

Stjørdal — Skatval.

637. Våtten. Vikanfjellet. 238 m. (82, 1, s. 526.)

Skatval.

638. Viten på Forbordfjell. 590 m. (82, 1, s. 526.)

Skatval — Åsen.

639. Skordalsvola. 512 m. (82.)

Åsen.

640. Viten på Gulberg, østenfor Kløvenberget ved Hanan. (1, s. 525.)

641. Stokvola. 512 m. Vordal. (82, 1, s. 525.)

642. Viten på Sonstadås ved Hoklingen. (1, s. 525.)

Frosta.

643. Viten ved Haugan. Ikke langt unna has Hernes, Hernesøren. (82, 1, s. 525.)

Hegra — Skogn.

644. Høisetervola. 505 m. (82.)

Skogn.

645. Hjerpvola. 581 m. (82.)
646. Viten ved Jørås, Ekne. (1, s. 525.)
647. Våtåberget, vestenfor Midtskogen. (136, s. 1.)

Frol.

648. Viten ved Buran. (1, s. 525.)
649. Viten på Højemhaugen. (1, s. 525.)

Ytterøy.

650. Viten ved Jørstad. (1, s. 525.)

Verdal.

651. Viten ved Elnes, Vuku. (1, s. 525.)
652. Viten ved Stene, Steine skanse. I 1718 ble alle vitene i distriktet avbrent. Vitene ved Steine og Oklan var de første som ble tent. (1, s. 525.)
653. Viten ved Oklan, Stiklestad. (1, s. 525.)
654. Viten ved Nordberg, Stiklestad. (1, s. 525.)

Inderøy.

655. Viten på Kverkilhaugen ved Hø. (1, s. 524.)
656. Viten på Kvistadkammen. (1, s. 524.)

Sandvollan.

657. Viten ved Bjerke, Hustad. (1, s. 524.)

Sparbu.

658. Viten ved Vist. Visthøidens vite, Mære. 1, s. 524.)

Ogndal.

659. Våtåberg, NO for Kolås. Kålås. 252 m. (82, 1, s. 524.)
660. Rognåsvola. 635 m. Østlig i herredet. (82.)
661. Viten på Kjøråshaug. 303 m. (82, 1, s. 524.)

Egge.

662. Viten ved Hegge. (1, s. 524.)

Stod.

663. Viten på Guståsen. 199 m. Gustad, For. (82, 1, s. 524.)

Kvam.

664. Viten ved Råmås, Føling. (1, s. 524.)
665. Viten i Kvam. (1, s. 524.)

Snåsa.

666. Viten ved Berg. (1, s. 524.)

Beitstad.

667. Vardeåsen ved Elnan. (Ved bukten sønnenfor: Hervik, Nøststuskjær.) (82, 1, s. 524.)
668. Viten ved Hjellan. (Vestenfor Hjelle: Elden.) (82, 1 s. 524.)

Namdalseid.

669. Vattaheia. 394 m. 4 km ONO fra Elden. (82, 1, s. 524.)
670. Viten på Øienskavlen.
Viter gikk i ubrutt kjede herfra til Vikna over 677 etc. (22, 4/7 1937.)

Leksvik.

671. Viten på Borgås. (1, s. 526.)
672. Viten ved Øverland, Stranda. (1, s. 526.)

Flatanger.

673. Viten på Oksbåsheia. På grensen mot Sør-Trøndelag. (1, s. 524.)
674. Viten på Halmøy. (1, s. 524.)
675. Utvorden. (1, s. 524.)

Otterøy.

676. Viten på Vatnahaugen, Gullvik. (1, s. 524.)
677. Viten på Hoddøya. (22, 4/7 1937.)

Overhalla.

678. Viten på Brudalsfjell, Skage. (1, s. 523.)
679. Viten ved Heglem. (1, s. 523.)
680. Viten ved Bjørnes. (1, s. 523.)

Grong.

681. Viten på Ganås. (1, s. 523.)
682. Måsens varde, Hein. (1, s. 523.)

Høylandet.

683. Viten på Hammerfjell. (1, s. 523.)

Fosnes.

684. Viten på Mosfjellet. (22, 4/7 1937.)
685. Follafjord Næssets varde. (135, s. 9.)

Nærøy.

686. Steinsviten. Ramstadviten (Hrafnista). (1, s. 531, 22, 4/7 1937, 62, s. 44.)
687. Varøy. (22, 4/7 1937.)
688. Viten på Nærøy. (22, 4/7 1937.)

Vikna.

689. Ryemviten, Viten ved Ryem. (1, s. 531, 62, s. 44.)
690. Vettafjell. 171 m. (82.)

Kolvereid.

691. Eidshaugviten. (1, s. 531, 22, 4/7 1937, 62, s. 44.)
692. Vattin. (22, 4/7 1937.)

Foldereid.

693. Sjølstadviten, Viten Ved Sjølstad. (1, s. 531, 62, s. 44.)

Leka.

694. Viten på Dolma. (1, s. 530.)
695. Viten på Romskåla. (1, s. 530.)

P. N O R D L A N D

Grane — Vefsn.

696. Hvitfjell. 1245 m. Se nedenfor under 715. (82.)

Brønnøy.

697. Viten på Haldsfjell. (1, s. 531.)
698. Hornsveten, på vestsiden av Velfjordens munning. (137, s. 32.)

Vevelstad.

699. Viten på Hamnøya eller Hestun. 279 m. Levninger fantes i 1890-årene. (137, s. 32.)

Alstadhaug.

700. Vetfjellet Alstensøy, sønnenfor «De syv søstre». 267 m. Levninger av underlaget fantes 1923. (138, s. 40.)

Leirfjord.

701. Viten ved Augarsnes. (138, s. 41.)

Nord-Rana.

702. Viten på Mofjellet. Vitens furutømmer ble nyttet av gjeterne til å gjøre opp ild, så de kunne varme seg. Viten ble gjenreist ca. 1910. Vakthuset av stein sto delvis til 1870-årene. (79, s. 39.)

Rødøy.

703. Viten mellom Rautinn og Rødøyløva, Vetlien. Hadde vakt under krigen 1807–14. (80, s. 222.)

Skjerstad.

704. Viten, på fjellet mellom Skjerstad gård og Støvset. (139, s. 217.)

Saltdal.

705. Viten, ved Stamnes. (139, s. 217.)
706. Vethaugen, sør for Pothus, Øvre Saltdal. Tømmer fra viten funnet i mossebunnen ca. 1925. (140, s. 61.)

Fauske.

707. Viten på Kvenflåget, Saltbakken, ved Leivset. (139, s. 217. 140, s. 61. 26.)
708. Viten, mellom Lund og Øines. (139, s. 217.)

Kjerringøy.

709. Vettøy. Brenntind. Brennoden. (82, 141, s. 78.)

Sørfold.

710. Viten på Skjoldtinden. (141, s. 78.)
711. Viten på Storvikneset. (141, s. 78.)
712. Viten på Styrkeneshaugen. Størkenes. (141, s. 78.)
713. Viten på Sommarsetodden. (141, s. 224.)
714. Viten på Kobhammeren, innerst i Leirfjorden. (141, s. 78.)

Hadsel.

715. Viten ovenfor Kvitnes, Hinnøy.
Anna Haug har i en artikkel behandlet gårdsnavnet Kvitnes. Hun mener at «Kvitnes» egentlig er «Vitenes», og at navnet skriver seg fra at det har stått en vite vedkommende sted. I noen tilfelle vet en om slike viter, men oftere vil bevis være nødvendig. Sml. Hvitfjell i Grane (696), Kvitberg i Salten og navn som Kvitholmen, Kvitnakken, Kvitsteinen osv., som også kan ha sin opprinnelse av «hvit». For å komme til den riktige slutning må hvert enkelt av slike stedsnavn bli undersøkt for seg. (142, s. 430, 143, s. 444.)

716. Viten på Varheia, mellom Haug og Ongstad, Hasseløy. (142, s. 430.)
717. Viten på Vetheia, ovenfor Varvik, Langøy. (142, s. 430.)

Bø.

718. Viten på Bøheia. (142, s. 430.)

Øksnes.

719. Votterstad. (142, s. 430.)

Q. T R O M S

Skånland.

720. Viten på Steinlandsfjellet. (144, s. 20.)

Salangen.

721. Vetten. (145, s. 443.)

Kvæfjord.

722. Viten på Hemmestadfjellet. (144, s. 20.)

723. Viten på Gapøy. (144, s. 20.)

Trondenes.

724. Viten på Kjøtta (Tjøtta). (144, s. 20.)

725. Viten på Grøtavær. (144, s. 20.)

Bjarkøy.

726. Viten på Sandsøy. (144, s. 20.)

727. Viten på Krøttøy. (144, s. 20.)

Torshen.

728. Viten på Holmen, Holmenvær. (144, s. 20.)

Berg.

729. Ytterste Bergsøy. Ertøy. (144, s. 20, 147, s. 304.)

730. Vetteran (topper på Ersfjordfjellet).

På Bøværhavet has Vetterbøan. (Sml. 148, s. 548, 146, s. 435.)

Jens Solvang, som har lett etter viter i dette strøk, nevner fjellkollnavnet Eillokhågen ovenfor Sand i Hillesøy som et mulig, men lite sannsynlig vite-
navn. Han nevner også sagn om viter på en haug ved Greipstad og en på Båneset, men selv tror han at sagnene skriver seg fra at det ligger en stor gravhaug på hvert av disse steder. (147, s. 304.) Gravhauger kan for øvrig være brukt som underlag for viter.

Tranøy.

731. Gammelveten, Gammelvett'n. 437 m. (147, s. 304, 148, s. 547.)

Hillesøy.

732. Gammelvarden på Skårlifjellet. (148, s. 547.)

733. Vetten på Torsnesfjellet. Salen, Sadlen. Kvitefjell. Sadlen, 63 m., ligger 4,5 km. fra Kvitefjell, som kanskje her er «Vitefjellet». I samme strøk has dalen Vettmarka, gården Brensholmen o. l. (82, 147, s. 305, 148, s. 547.) Jens Solvang savner en vite på Rødberg, nordenfor gården Lenvik (Lenvik herred) som bindeleddet mellom Gammelveten (731) og Torsnesfjellet.

Tromsøysund.

734. Viten på Tromsøy, Tromsøyvarden (nordligst på øya), 160 m. (144, s. 20.)
735. Viten på Nipøy, Finkroken. (144, s. 20, 150, s. 21.)
736. Viten på Grøtnes. (144, s. 20, 150, s. 21.)
737. Viten ved Kvalsund. (150, s. 21.)
738. Viten på Lyngøy. (150, s. 21.)
Carl Bertheussen mener det på utsiden av øyene må ha gått en viterekke over Bøheia, Håja (nær Hersøy) og Ljøesøy (i Tromsøysund herred) til viten på Lyngøy.

Helgøy.

739. Viten ved Varvika på Ribbenesøy. (148, s. 549.)
NO for Ribbenesøy ligger Hersøy, vel den nordligste i Norge med dette navn, N 70° 5,3'.

Karlsøy.

740. Viten på Selnes. (144, s. 20, 150, s. 21.)
Herfra var det under krigen 1807–14 viter som kunne varsle inn hele Ulsfjorden og Sørfjorden like til Sørfjordbotn. (150, s. 21.)
741. Viten på Reinsvoll, Reinøy. (144, s. 20, 150, s. 21.)
742. Viten på Kvitnes, Vannøy. (144, s. 20, 150, s. 21.)
Hvis dette navnet Kvitnes har sitt opphav av «vite», må denne viten anses for den nordligste av høy elde. Den nordligste viten med et sikkert vitenavn er Vetten på Torsnesfjellet i Ytre Malangen. Malangen dannet i gammel tid «skillet mellom Finnmark og bumenner, og sunnafor Malangen står kyrkja i Lenvik, den nordligste kyrkja folk har bygd i verda», som det ble skrevet for ca. 750 år siden. (149, s. 35.) De andre vitene i Nord-Troms og Finnmark kan for en dels vedkommende være bygget for å varsle herjetokter av bjærmer o. l. eller på grunn av krig med Sverige, som f. eks. under Kalmarmkrigen forsøkte å anlegge en flåtestasjon i Alta, men de fleste skriver seg bare fra krigen 1807–14.

Lyngen.

743. Viten på Kvitteberg. (150, s. 22.)
744. Viten på Karnes. (150, s. 22.)
745. Viten ved Kvalvik. (150, s. 22.)

P. FINNMARK

Talvik.

746. Viten på Langnesholmen. (144, s. 21, 150, s. 26.)
747. Viten på Langneset. (144, s. 21, 150, s. 26.)
748. Viten på Kjeldsberget. (144, s. 21, 150, s. 26.)
749. Viten på Stabhaugen. (144, s. 21, 150, s. 26.)
750. Viten på Krognaset, Kråknes. (144, s. 21, 150, s. 26.)
751. Viten på Årøya. (144, s. 21, 150, s. 27.)

Bossekop.

752. Viten ved Kongshavnnes. Denne viten var gammel i 1807. Ble satt i stand. (144, s. 21, 150, s. 27.)

Kautokeino.

753. Viten ved Kautokeino. (150, s. 32.)

Sørøysund.

754. Viten på Grundvågklubben. (150, s. 28.)
755. Viten på Komagnes. (144, s. 21, 150, s. 28.)
756. Viten på Strømsnes. (144, s. 21, 150, s. 28.)

757. Viten på Tyven, sør for Hammerfest.
Vitene ved Hammerfest ble tent før et engelsk angrep 22/7 1809. (144, s. 21, 150, s. 28, 114.)
758. Viten på Fuglenesfjellet. (150, s. 28.)
759. Viten på Røielfjellet ved Kvalfjorden. (150, s. 28.)

Måsøy.

760. Vite bygget ca. 1810. (150, s. 28.)

Kjelvik.

761. Viten på Lafjordholmen. (150, s. 29.)
762. Viten på Stikkelsvågpynten, Stikkelsvågnæringen. (150, s. 29.)
Det ble under krigen 1807—14 overveid å bygge viter inn Porsangerfjorden til Repvåg, men det ble ikke noe av, da landet var for flatt og avstanden mellom bebygde steder for stor.

Karasjok.

763. Viten ved Karasjok. (150, s. 32.)

Tana.

764. Viten ved Leirpollen. (144, s. 21, 150, s. 30.)
765. Viten ved Bonakas. (144, s. 21, 150, s. 30.)
766. Viten ved Seida. (150, s. 30.)

Polmak.

767. Viten ved Polmak. (150, s. 31.)

Nesseby.

768. Viten på Storfjellet ved Mortensnes. (144, s. 21, 150, s. 31.)

Det skal til slutt understrekes at det i høy grad er ønskelig å få verifisert ovenstående liste. Bygdebokforfattere og andre vil sikkert være i stand til både å korrigere og supplere. Mange av de oppførte steder er, som en vil ha sett, tatt direkte ut av kart, og med omsyn på dem som er tatt fra diverse kilder vil en ofte ha vært i tvil både med omsyn på nøyaktig beliggenhet, vitestedenes alder, riktig stavemåte av navn osv..

Beliggenheten burde kanskje helst vært sett i relasjon til de gamle skipreider. En har vært nødt til å innskrenke seg til å søke å ordne dem geografisk ved hjelp av herredskart, men på grunn av unøyaktige opplysninger, endrede grenser m. v. vil en neppe ha unngått feil.

Som et prinsipp har en ovenfor latt skrivemåten følge kildene, uten at en likevel har kunnet ta med alle variasjoner. Særlig i eldre trykte skrifter og gamle dokumenter vil enkelte navn kunne være temmelig ugjenkjennelige.

Opplysninger om vitesteder og lokale tradisjoner om disse bør formentlig bli meldt på samme måten som en melder inn oldfunn, til nærmeste lokale museum, eller kanskje helst direkte til et av de store historiske museer i Oslo, Stavanger, Bergen, Trondheim eller Tromsø.

VIII. KILDEFORTEGNELSE

1. Gulowsen, I.: De gamle Varder.
(Norsk) Historisk Tidsskrift, 4 R., V, s. 507—531. Se også 1 b: Oberst Gulowsen: Fortidens mobilisering. De gamle varder. Norsk militært Tidsskrift. Kristiania 1902, s. 465—471.
2. Encyclopædia Britannica, 1947, artiklen Fire.
3. Baden, Gustav Ludvig: «Om Indretningerne i Oldtiden og Middelalderen hos de Nordiske, især Danske, der Postvæsenet, Veipolitiet, de Reisendes Befordring og Beværtning», trykt i «Afhandlinger i Fædrelandets Cultur-, Stats-, Kirke- og Litterær-Historie», I, København 1820.
4. Weule, Karl: «Der Krieg in den Tiefen der Menschheit», Stuttgart 1916.
5. Schnitler, Didrik: Almindelig Krigshistorie, II, Kristiania 1880.
6. Nickerson, Hoffman m. fl.: Warfare. A Study of Military Methods from the Earliest Times. Washington 1937.
(Etter: Bury, J. B.: History of the Eastern Roman Empire, 802—867. London and New York 1912.)
7. United States Naval Institute Proceedings. Annapolis 1939, s. 33.
8. Roncière, Charles de la: Historie de la Marine Française. I. Paris 1909.
9. Skeat, Walter W.: Concise etymological dictionary of the English Language.
10. Bjørn Haldorsens islandske Lexikon. Havnia 1814.
11. Clowes, Wm. Laird: The Royal Navy, I. London 1897.
12. Mackenzie, Agnes Mure: The Foundations of Scotland, Edinburgh 1938.
13. Oman, Carola: Britain against Napoleon. London 1942.
14. Schiller, Karl und Lübben, August: Mittelniederdeutsches Wörterbuch, Bremen 1875.
15. Bidermann, H. I.: Alte Gebräuche und deren Verschwinden in Oesterreich. («Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte», III, Nürnberg 1858.)
16. Schieman, Theodor: «Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I», III, Berlin 1913.
17. Jurgèla, Constantine R.: History of the Lithuanian Nation. New York 1948.
18. Dahlerup, Verner: Ordbog over det danske Sprog. København 1920.
19. Kalkar, Otto: Ordbog til det ældre danske Sprog, (1300—1700). København 1881—85. Med henvisning til Danske Magazin, V, s. 320. København 1751.
20. Rejsehaandbogen Danmark. København 1948.
21. Dahl, B. T. & Hammer, H.: Dansk Ordbog for Folket. København, Kristiania 1907.
22. «Nationen».
23. Stackel, L.: Vårdkasar. (Norrlands Försvar, 1932, s. 47—82.)
24. Modèr, Ivar: Namn- och ordgeografiska studier. Kap. 1. Bøte. (Uppsala universitets årsskrift 1937: 12, s. 1—92.)
25. Arbman, Holger: Svenska vårdkasar. (Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm. Årsbok 1942, s. 11—30.)
26. Envall, Petrus: Dalarnas vårdkaseberg och tre därmed sammanhörande ortnamnsgrupper. (Dalarnas hembygdsbok 1946, s. 37—80.)
27. Chatterton, E. Keble: Ships and Ways of Other Days. London 1924.
28. Munch, P. A.: Det norske folks historie, I. Oslo 1941.
29. Soga um Halv og Halvsrekkarne. Oslo 1917.
30. Snorres kongesagaer oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip. I. Oslo 1934.
31. Knudsen, K.: Unorsk og Norsk eller fremmedords avløsning. Kristiania 1881.
32. Fritzer, Johan: Ordbog over Det gamle Sprog. 1888.
33. Ross, Hans: Norsk Ordbog. Christiania 1895.
34. Aasen, Ivar: Norsk Ordbog med dansk Forklaring. Christiania 1900.
35. Falk, Hjalmar og Torp, Alf: Etymologisk ordbog. Kristiania 1903.
36. Torp, Alf: Nynorsk etymologisk ordbok. Kristiania 1919.
37. Jonsson, Erik: Oldnordisk Ordbog. København 1863.

38. Lexicon Islandico—Latino—Danicum Biørnonis Haldorsonnii. Biørn Haldorsens islandske Lexikon. Havnæ 1814.
39. Lexicon Poeticum Antiquæ Lingvæ Septentrionalis. Ordbog over det norsk-islandske Skjaldesprog. Sveinbjørn Egilsson. 2. Udg. København 1931.
40. Gíslason, K.: Dönsk orðabok með islenzkum Þýðingum. Kaupmannahöfn 1851.
41. Vigfusson, Gudbrand (Cleasby, Richard): An Icelandic—English Dictionary. Oxford 1874.
42. Bløndal, Sigfus: Islandsk—Dansk Ordbog. Reykjavik 1920—24.
43. Jacobsen, M. A. og Matras, Chr.: Färoysk—dönsk orðabok. Tórshavn 1927—1928.
44. Jakobsen, Jakob: Etymologisk Ordbog over det norrøne Sprog på Shetland. København 1921.
45. Holmberg, Axel Emanuel: Bohusläns historia och beskrifning, I—III. Örebro 1867.
46. Soga um Sigmund Bresteson. Oslo 1925.
47. Egils saga. Oslo 1942.
48. Jakobsen, Jakob: Etymologisk Ordbog over det norrøne Sprog paa Shetland. København 1921.
49. Brøgger, A.: Ancient Emigrants. Oxford 1929.
50. Shetelig, Haakon: Vikingeminner i Vest-Europa. Oslo 1933.
51. Keyser, R. og Munch, P. A.: Norges gamle Love indtil 1387.
52. Bull, Edv.: Leding. Kristiania 1920.
53. Hasund, S.: Bodstikka. Syn og Segn 1944.
54. Norske Rigs-Registrarer. Chr.a 1861 flg.
- 54 b. Johnsen, Oscar Alb.: Hannibal Sehesteds statholderskab 1642—1651. Kra. 1909.
55. Bergens gamle Bylov, udgiven af Gr. Fougner Lundh, København 1829. (S. 16—19.)
56. Kong Christian den Fjerdes Norske Lovbog af 1604. Chr.a 1855, s. 26—27.
57. Lorentzen, Bernt: Vardevagt og strandvern. Historisk tidsskrift, 29de bind. Oslo 1930—33.
58. Gulowsen, I.: Gyldenløvefeiden. 1675—1679. Christiania 1906.
59. Prebensen, N. og Smith, Hj.: Forarbejderne til Kong Christian den Femtes norske Lov. Christiania 1887.
60. Kong Christian den Femtes Norske Lov av 15de April 1787. Chr.a 1907.
61. Schiøtz, Johannes: Elleveårskrigen militære historie, I. Oslo 1936.
62. Olafsen, O.: Viter på Sørlandet og Vestlandet i ældre Tider. Risør—Kristiania 1920.
63. Barstad, H. J.: Bergens Forsvar i 1801 og 1807—1814. Bergen 1887.
64. Kierland, Lars: Efterretnings- og meldetjeneste i gamle dager. Militærtetnisk tidsskrift for Ingeniørvåbnet. Oslo 1933.
65. Beutlich, F.: Norges sjøvæbning, 1750—1814. Oslo 1935, 1940.
66. Det norske telegrafvesen i 75 år. 1855—1929. Oslo 1929.
67. Sagen, Einar og Hermundstad, Knut: Dei gamle vetane. Tidsskrift. Historielag for Valdres. 12. årg. 1934.
68. Eitrem, Jonas: Viter og Varder. Årsskrift åt Romsdal sogelag, V. Molde 1925.
69. Om veter (varder) paa Søndmøre, i Tidsskrift for Sunnmør historiske lag 1916—1917, av Kristian Bugge (s. 64—66), O. Olafsen (s. 66—68), Johan Halse s. 68), Olav Liset (s. 69), J. Røstesund (s. 69), Paul Moltu (s. 70), O. Leinbø (s. 70—71), Jørgen Gjørde (s. 71—72), Hans Øye (s. 72), Peder J. Slyngstad (s. 72—73), Qvale (s. 73). Aalesund 1918.
70. Aasland, Jacob: Nordfjord fraa gamle dagar til no. II. Sandane 1935.
71. Kleiven, Ivar: Gamal bondekultur i Gudbrandsdalen. Fronsbygdin. Oslo 1930.
72. Olafsen, O.: Vøøy i fortid og nutid. I. Nordheimsund 1926.
73. Kleiven, Ivar: Gamal bondekultur i Gudbrandsdalen. Ringebu. Oslo 1928.

74. Orknøyingasoga. Oslo 1929.
75. Sverres saga (Norges kongesagaer III). Kristiania 1914.
76. Scheen, Rolf: Sjørøver og admiral. En bok om Christoffer Trundssen (Rustung). Bergen 1942.
77. Meldt av Dr. phil. Arne Odd Johnsen.
78. Vibe, Johan: Akershus amt. Kristiania 1897.
79. Meyer, Hans P.: Varden (Veten) paa Mofjellet. Håløygminne 1922.
80. Havnø, Edv. J.: Veten på Rødø. Håløygminne, II, 1925—28.
81. Hird-Skraa. Sammenskrefven oc til Trøcken befordred af Jens Dolmen. Kiøbenhafn MDCLXVI.
82. Navnet tatt fra sjø- eller landkart.
83. Oedman, Johan: Chorographia Bahusiensis. Thet är: Bahus-Läns Beskrifning. Stockholm 1746.
84. Norges land og folk, I.
Kjær, A. N.: Smaalenenes amt. Kristiania 1885.
85. Universitetets Oldsaksamling: Østfolds oldtidsminner. Oslo 1932.
86. Bakke, Harald: Id Herred. Fredrikshald 1915.
87. Thoresen, Herman: Eidsberg herred. Kristiania 1913.
88. Schøning, C. og Igsi, M.: Hobøl herred 1814—1914. Fredrikshald 1914.
89. Vibe, Johan: Akershus amt. Kristiania 1897. (Samme som 78.)
90. Vardeåser rundt Oslo. Arbeiderbladet 16/1-1950.
91. Dahl, N. A.: Aas herred. Kristiania 1916.
92. Østlid, M.: Kråkstad. Hamar 1934.
93. Børke, Olaf: Sørum herred, I, Oslo 1942.
94. Rygh, O.: Norske Gaardnavne. (Fællesregister af A. Kjær, Oslo 1936.)
95. Bergh, Harald: Veter og varder i Hedmarksbygdene. Hamar og Hedmark Turistforening 1940—41.
96. Haug, Anna: Gårdsnamnet Kvitnes. Håløygminne, IV. (1933—36.)
97. Steimoeggen, Einar: Vardene — de gamle telegraflinjene. «Fjell-Ljom», Røros, 20/12-1935.
98. Ofigsbø, Hallvard: Gudbrandsdalsboka. Oslo 1926.
99. Ruge, Herman: Slidre Prestegjeld. (1734.) Tidsskrift for Valdres Historielag. 8—9 årgang. Gjøvik.
100. Fortalt av lokalkjente folk.
101. Strøm, Hans: Fysisk-Oeconomisk Beskrivelse over Eger-Præstegjæld. Kiøbenhavn 1784. (Opptrykk: Drammen 1911.)
102. Johnsen, Nils: Eker. Kristiania 1914.
103. (Bugge, Arne:) Vardene — vaare første «Telegraflinjer». Nationen, 12/6-1935.
104. Johnsen, Oscar Alb.: Hurum herred. Kristiania 1903.
105. Skatvedt, Thormod: Sigdal og Eggedal. Kristiania 1914.
106. Grieg, Sigurd: Vestfolds oldtidsminner. Oslo 1943.
107. Berg, Lorens: Brunlanes. Kristiania 1911.
108. Ytterbø, S.: Holla. Oslo (Skien) 1925.
109. Oslo Nyheds- og Avertissemens-Blad (Morgenposten). 10/8-1936.
110. Einung, Halvor H.: Tinn saga. I. Rjukan 1926.
111. Svensen, Sv.: Holt. Stavanger 1940.
112. Rysstad, Gunnar: Natur og folkekarakter. Norske bygder, I, Setesdalen. Kristiania 1921.
113. Helland, Amund: Topografisk-statistisk beskrivelse over Lister og Mandals Amt. Kristiania 1903.
114. Salveson, Amund: Jubileums -og bygdebok for Eigersund herad. Stavanger 1937.
115. Sletten, Vegard: Fram stig Rogaland. Stavanger 1943.
116. Rygh, O.: Norske Gaardnavne. Bd. II. Søndre Bergenhus Amt.
117. Olafsen, O.: Vitar i Hordafylket. Håkonarvarde. Risør 1921.
118. Stuland, Arne: Kvinnerad. Nordheimsund 1924.

119. Olafsen, O.: Ullensvang.
120. Aaland, Jacob: Fitjar. Sandane 1933.
121. Vibe, Johan: Topografisk-historisk-statistisk beskrivelse av Søndre Bergenhus Amt. Kristiania 1896.
122. Berg, Adolph: Om fjellet Lyder Horn, det bergenske Blocksberg. Bergenske Tidende 2/12-1938.
123. Kindem, Lars: Vossabok. IV. Voss 1939.
124. Laberg, Jon: Årdal i Sogn. Bergen 1932.
125. Aaland, Jacob: Nordfjord fraa gamle dagar til no. II. 2. Gloppen—Brcim. Sandane 1935.
126. Aaland, Jacob: Nordfjord fraa gamde dager til no. II. 3. Innvik—Stryn. Sandane 1932.
127. Bjørlykke, Jakob H. og Liset, Olav: Soga um Sande og Rovde I. Alesund 1935.
128. Reite, Ole O.: Viten i Folkestadbygda. Tidsskrift for Sunnmør Historiske lag. 1920—22. Alesund 1922.
129. Sundgot, Johannes L.: Viter på Hareidland. Do. 1927—28. Alesund 1929.
130. Kaldhol, H.: Viten på Melshornet i Hareid. D. 1945.
- 130b. Kvalsund, Ols: Varder paa Søndmør i gamle dage. Do. 1914. Alesund 1915.
131. Rogne, M.: Haram bygdebok. I. Aalesund 1947.
132. Olafsen, O.: Viter (Varder) i Romsdalen. Årsskrift åt Romsdal Sogelag. II. Molde 1922.
133. Olafsen, O.: Veøy i fortid og nutid. Norheimsund 1926.
134. Eikrem, Jonas: Viter og Varder. Årsskrift åt Romsdal Sogelag. V. Molde 1925.
125. Generalløytnant v. Krogh's kopibok. Dr. phil. Arne Odd Johnsen's avskrift.
136. Vestrum, Arne: Skogns historie. I. Levanger 1926.
137. Strompdal, Ivar: Småplukk. Håløygminne. Harstad 1922.
138. Gjelle, K. K.: Veter i Nord-Norge. Håløygminne 1923.
139. K., L.: Varder (véter) i Saltdal. Håløygminne 1925—28.
140. Drage, H. Edvardsen: Varden (veten) i Saltdal. Håløygminne 1925—28.
141. K., L.: Gammelt fra Salten. Véter (varder). Håløygminne 1925—28.
142. Haug, Anna: Viter (varder) i Nord-Noreg. Håløygminne 1930.
143. Haug, Anna: Gårdsnamnet Kvitnes. Hålogaland IV. 1933—36. (Samme som 96.)
144. Qvigstad, J.: Véter (varder) i Nord-Norge. Håløygminne 1921.
145. Liljedal, Sigvard: Stadnamn i Salangen. Håløygminne. IV. 1933—36.
146. Leikvik, Hans: Tilror og meder. VI. Frå Bøhavet. Håløygminne. IV. 1933—36.
147. Solvang, Jens: Vetten på Torsnesfjellet. Håløygminne. III. 1929—32.
148. Bertheussen, Carl: Veter ved Malangen. Håløygminne 1944.
149. Koht, Halvdan: Den norske busetninga i Finnmark. Håløygminne 1921.
150. Skaar, Fritz C.: Nord-Norges landforsvar 1807—1814. Oslo 1938.

PLANSJER

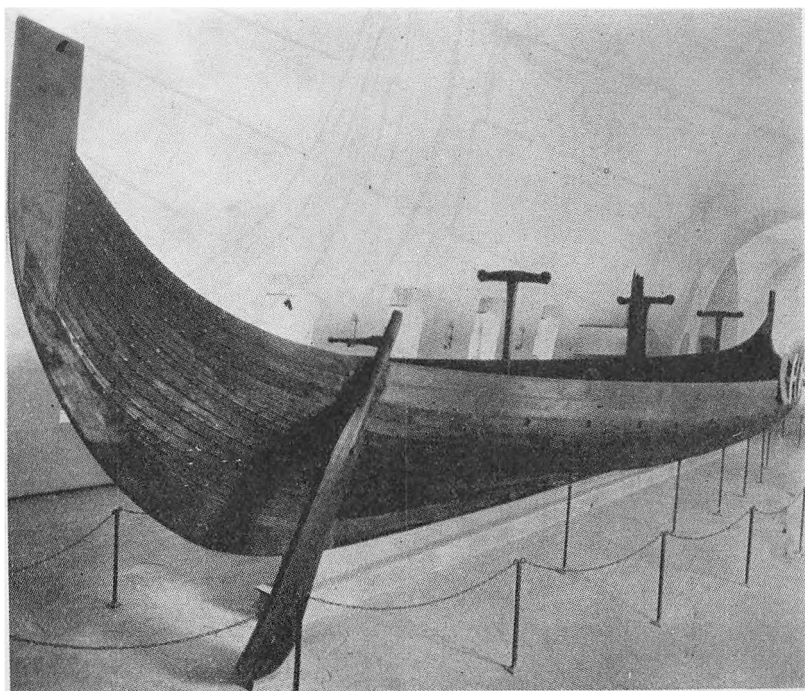

Fig. 1. Gokstadskibet.

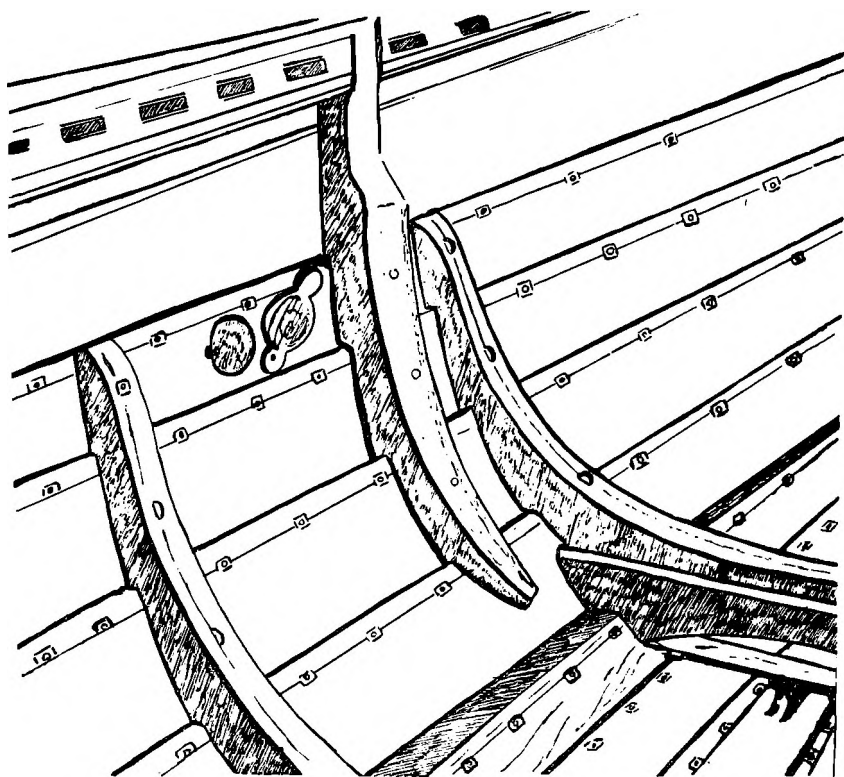

Fig. 2. Detalj av Gokstadskibet.

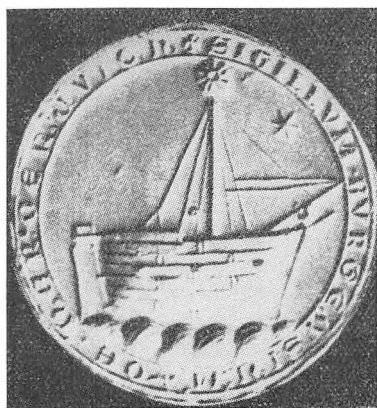

Fig. 3. Tysk bysegl fra 1280.

Fig. 4. Tysk bysegl fra 1350.

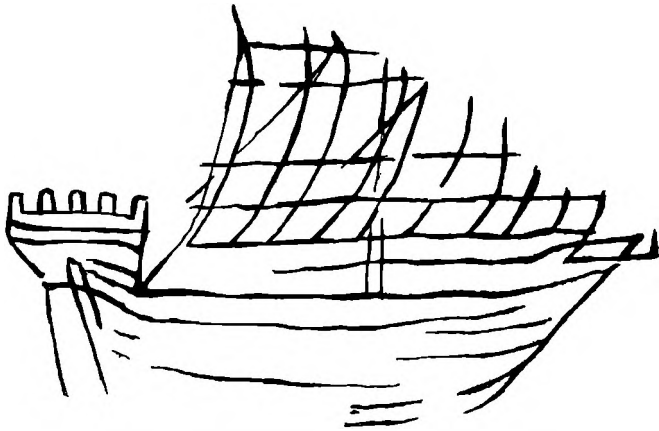

Fig. 5. Tegning av kalkmaleri i Siljan kirke av kogge, antakelig fra 1300-årene (billedet er delvis utslettet).

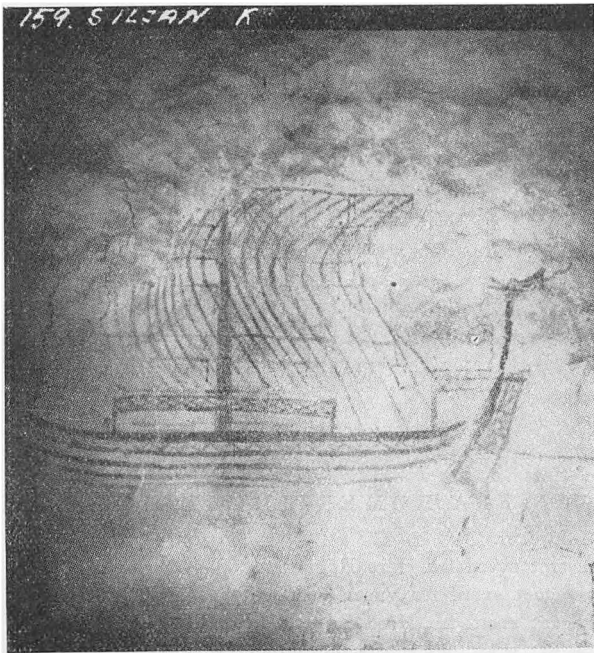

Fig. 6. Norsk krigsskip, gjort ferdig til kamp, viggrydlet med vida. Merk akterkastellet.

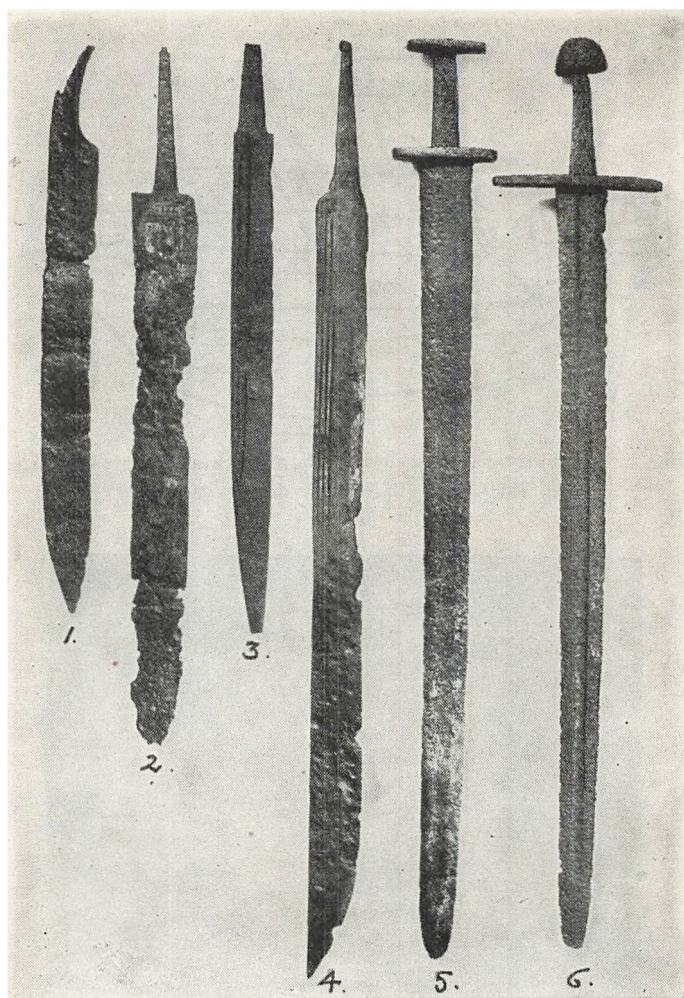

Fig. 7.

VÅPEN FRA ROMERTID TIL VIKINGETID

A. Sverd.

1. Enegget sverd fra eldre Romertid.
2. Tve-egget sverd fra yngre Romertid (romersk spatha).
3. Enegget sverd fra Merovingertid (scramasax).
4. Enegget sverd fra yngre Merovingertid, 700-årene.
Utpreget norsk type.
5. Sverd fra Vikingetiden. Vanlig i Norge fra midten av 800-årene.
6. Sverd fra Vikingetid. Yngre. Menig manns sverd.

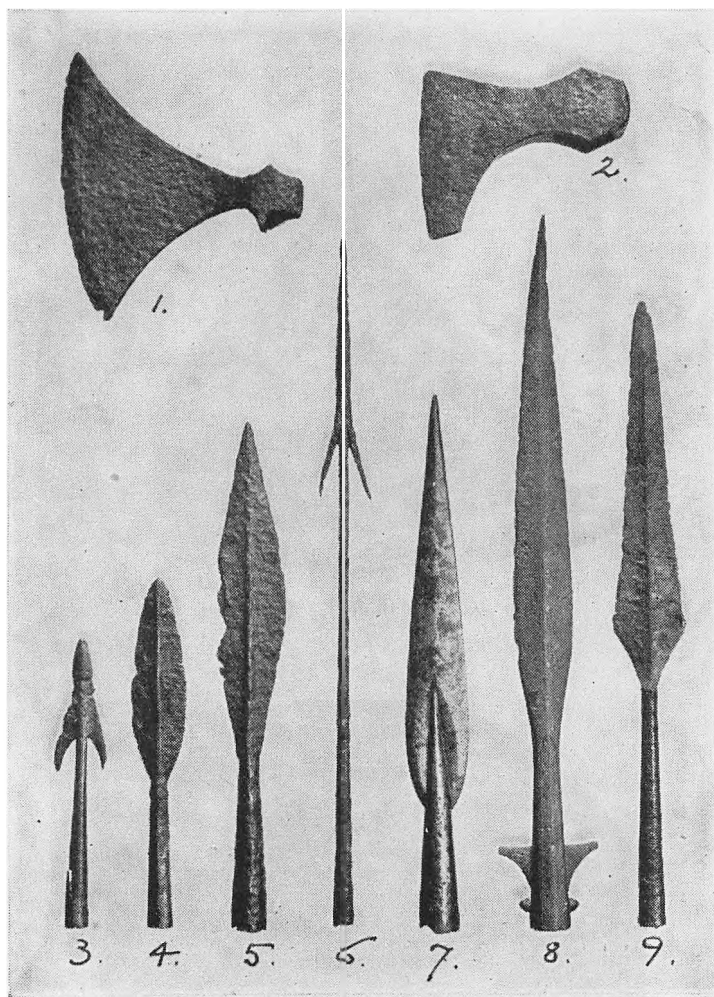

Fig. 8.

B. Stridsøkser.

1. Bredøks fra Vikingetidens slutning.
2. Skjeggøks fra 800-årene.

C. Spydspisser.

5. Støtspyd fra Romertid.
6. Kastespyd fra Romertid (romersk pilum, men med holk).
7. Støtspyd fra Merovingertid.
8. Vingespyd fra 800-årene.
9. Støtspyd fra Vikingetid (ca.900).

Fig. 9. Skjoldbule fra Romertid.

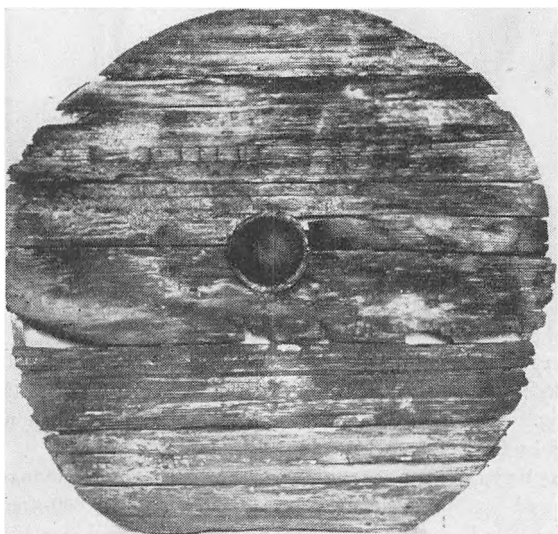

Fig. 10. Skjold fra Gokstadskipet.

Fig. 11. Vitehuset fra Vetanåsi.

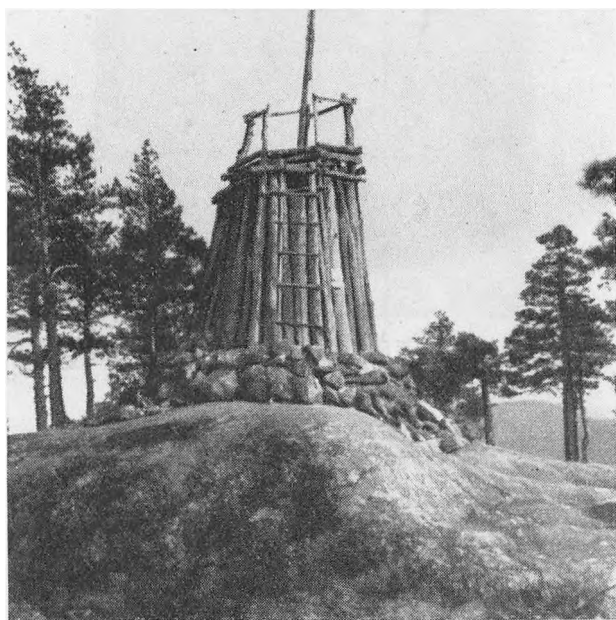

Fig. 12. Gjeitehuvarden.
Steinunderlaget har en omkrets på ca. 20 m.

Fig. 13. Kvithøvdviten.